

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

★

4589

क्रम संख्या

काल नं०

खण्ड

અ નુ ક મ શ્રિ કા

આવૃત્તિ-આવૃત્તિ ૧૯૧૭, કાર્યકાર વર્ષ ૧૧ ૧૯૧૮ : સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર, નવેમ્બર ૧૫, ૧૯૧૮
ચીરનિ. સં. ૨૧૧૭-૧૮

૧. હંદના	ધીમહાહુત્તમી	૧
૨ દીપોત્સવી અંક અંગે	તંત્રી	૨
૩ નિવેદન	તંત્રી	૩
૪ સાતસો વર્ષનાં પાઠ્યશાળાં	પૂ. મુ. શ્રી. ન્યાયાવલોકન	૧૭
૫ જૈન ન્યાયનો વિકાસ	પૂ. મુ. શ્રી. પુરંધરવિજયજી	૧૬
૬ શ્રીમદ્ દરિદ્રાદર્શીચરણ	પૂ. મુ. શ્રી કનકવિજયજી	૨૪
૭ શ્રી હરિમહાસરિ	શ્રી. જ. કૃષ્ણલાલજી જૈન	૨૨
૮ શ્રી અભયદેવમરિ	શ્રી. મોહનલાલ દી. મોક્ષી	૫૪
૯ શ્રી અભયદેવમરિ	પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયપદ્મમરિ	૫૬
૧૦ શ્રી મહાપરિણિરુદ્ધ મંથા	પૂ. આ. મ. શ્રી. વિજયપદ્મમરિ	૫૭
૧૧ મધ્યકાલીન ભારતના મહાત્માકરણ	શ્રી. પં. અંબાલાલ પ્રે. શાહ	૫૫
૧૨ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય	પૂ. મુ. શ્રી. મુશીસર્વજ્ઞજી	૬૬
૧૩ જૈન મહાત્મા કપ્પ (કૃષ્ણ) મુનિ	શ્રી. પં. લાલચંદ્ર ભ. ગાંધી	૧૦૫
૧૪ શ્રી શીલાકેતુરિ ને કાળ	શ્રી. પ્રો. દીરાલાલ ર. કાપડીયા	૧૧૫
૧૫ સાતસો વર્ષની યુરોપર પરા	પૂ. મુ. શ્રી. ન્યાયાવલોકન	૧૨૦
૧૬ આચાર્ય મહાપરિણિરુદ્ધ શબ્દાનુસાસન	પૂ. મુ. શ્રી. પુષ્પવિજયજી	૧૮૧
૧૭ સાતસો વર્ષના જૈન રાજગણ	પૂ. મુ. શ્રી. દર્શનાવલોકન	૧૮૫
૧૮ પરમાર્થન મહારાગ કુમારપાળ	શ્રી. વલ્લભલાલ ત્રિ. ગાંધી	૧૮૬
૧૯ જૈન યુદ્ધધ્યાની સાહિત્યસંવા	પૂ. મ. શ્રી. ચતુરવિજયજી	૧૮૮
૨૦ સાતસો વર્ષના જૈન તીર્થો	પૂ. મુ. શ્રી. જાનવિજયજી	૧૭૫
૨૧ અંગિકાદેહીની અંક અપ્રસિદ્ધ પ્રતિમા	શ્રી. હિમંશુન પ્રેમાનંદ શાહ	૧૮૫
૨૨ બૃહદ્ગણના શકુનિકાવિહાર	શ્રી. પં. પ્રસાદ ચ. મુનગી	૧૮૭
૨૩ નક્ષત્રશિલા (તેનું સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય)	શ્રી. નાથાલાલ જી. શાહ	૧૮૫
૨૪ નક્ષત્રશિલા વિજ્ઞાન	શ્રી. જા. જનારસીદામજી જૈન	૨૦૨
૨૫ ત્રિકાલાધાધિત જૈનશાસનની આરાધના	શ્રી. કૃવરજી આચાર્યજી	૨૦૬
૨૬ ભદ્રાવતી	પૂ. મુ. શ્રી વિદ્યાવિજયજી	૨૦૭
૨૭ ભારતના સિકા પહેલાંની પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ	શ્રી. સારાલાલ મ. તપાચ	૨૧૧
૨૮ ગણપુર સાર્વજનિકો સંસ્થાન પરિચય	પૂ. મુ. શ્રી. કાંતિસાગરજી	૨૨૪
૨૯ જ્ઞાનવૃક્ષને પ્રાચીન જૈન શિલ્પ	શ્રી. મા. ર. કુલકર્ણી	૨૨૭
૩૦ ચિત્રલવાસલના જૈન મંદિરમાં જૈનચિત્રકળા	શ્રી. નાથાલાલ જી. શાહ	૨૨૯
૩૧ કનિષ્ઠ સરસ્વતીચંદ્ર વિકાસ	શ્રી. દત્તાત્રિમલજી ચંદ્રિયા	૨૩૩
૩૨ સાનુવાદ જીવવિચાર પ્રકરણ	પૂ. મુ. શ્રી. દક્ષવિજયજી	૨૩૫

કુલ પૃષ્ઠ સંખ્યા-૨૫૨ : કુલ ચિત્રો ૬

વાર્ષિક સંવાદન બે રૂપિયા] આ અંકનું મૂલ્ય સવા રૂપિયા [છુટક અંક ત્રણ આના

मूर्तिः श्री जिनपुंगवस्य भवतु श्रेयस्करी देहिनाम् ॥
 [आरमा सैका पदेवांनी ओके प्राचीन जिनप्रतिमा]
 [पाठना गण्टापदछना देशसत्ता आवशमा]

‘श्री जैनसत्यप्रकाश’ टीपोत्सवी अंक]

[साशनाथ नवानना सान्त्वथी

॥ नमो त्वं सत्यं सत्यं महावीरस्य ॥

श्री वैजयन्तीपञ्चाश

[भासिक पत्र]

हीपोत्सवी अंक

पृष्ठ : ७

अंक ७३, ७४, ७५

अंक : १-२-३

वन्दना

तित्थयरे भगवंते अणुत्तरपरक्रमे अमिअनाणी ।
तिन्ने सुगङ्गइगण सिद्धिपहपणसए वंदे ॥
वंदामि महाभागं महामुणिं महायसं महावीरं ।
अमरनरायमहिअं तित्थयरमिमस्स तित्थस्स ॥
इक्कारस्स वि गणहरं पवायए पवयणस्स वंदामि ।
सव्वं गणहरव्वंसं वायगव्वंसं पवयणं च ॥

-- श्रीमदबालमुखा

अनादि (अणुपम) पराक्रमवागा, अभिनयानी, (असादृशी)
प्रेक्षा, सुगङ्गा-नामिका अवेक्षा, सिद्धिभागना उपदेशक अवेक्षा तीर्थकर
अवधाननं वंदनं कर्तुं शक्नुते.

महाभाग्य, महामुनि, महापरा, अमर अने नरनामिका भूषण,
अने आ तीर्थना तीर्थकर-महावीर प्रभुने वंदनं कर्तुं शक्नुते.

आगमना प्रवादक अवेक्षा (गीतमार्ग) अगिवादे अणुधरेन,
अने अणुधरेना वंदनं, वायक वंदनं, अने प्रवयन-आगमने कर्तुं
वंदनं कर्तुं शक्नुते.

('वन्दे' आदि-वन्दना वंदनं वंदनं वंदनं 'वन्दे')

દી પોત્સવી-અંક અંગે

‘શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક’ અને ‘શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક’
—એ બે વિશેષાંકોના અનુસંધાનમાં વીરનિ સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ સં. ૧૭૦૦
સુધીના કૌન ઇતિહાસની વિગતોથી સજાર આ વીજે સમિત્ર વિશેષાંક-
દીપોત્સવી અંક પ્રગટ કરતાં અમને આનંદ થાય છે. આ રીતે સળંગ કૌન
ઇતિહાસ રજુ કરવાની ભાવનામાં અમે એક કદમ આગળ વધીએ છીએ.

આ દીપોત્સવી અંક સાથે ‘શ્રી કૌન સત્ય પ્રકાશ નુ સાતમું વર્ષ’ શરૂ
થાય છે. આ અંકમાં વીરનિ ૧૦૦૦ પછીનાં સાતસો વર્ષનો ઇતિહાસ સંપ્ર-
દવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો છે. અમારા આ પ્રયત્નને સફળ બનાવવા અમારી
વિનંતીનો સ્વીકાર કરી જે પૂજ્ય મુનિ મહારાજોએ તથા કૌન-કૌનેતર વિદ્વા-
નોએ સેવો મોકલી આપ્યા છે તે સૌનો અમે આભાર માનીએ છીએ.

આ અંકમાંની હકીકત અંગે એટલું જણાવવું જરૂરી છે કે કૌન પતિ-
હાસના અભ્યાસીને નેના અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય તેટલી વસ્તુમાં વધુ
હકીકતોનો સંપ્રદ આમાં કરવામાં આવ્યો છે. આમાંની હકીકત અમે ઐતિ-
હાસિક દૃષ્ટિએ મતાંતર ન જ હોય એમ ન કહી શકાય. ‘કામ’ કામ જાણનામાં
અભિપ્રાયભેદ હોવાનો પણ સંભવ છે.

અત્યારના અત્યંત મોંઘા ભાવામાં આ રીતે આવડે. દરબાર ન પર
પાનનો સમિત્ર અંક આપવા શક્ય ન હોવા છતાં અમે એ સાદસ કદમ
છે. આ વિશેષાંકના ખર્ચ પેટે અમારી વિનંતીથી અમદાવાદના શ્રીમાન
શેઠશ્રી જમનાભાઈ ભગુભાઈ વતી શ્રીમતી શેઠાણી સાહેબ માણકેમને તથા
શેઠશ્રી જયાભાઈ શેઠ સારો જેવી રકમની મદદ આપવાનું વચન આપ્યું છે
તે માટે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ. આને આશા રાખીએ છીએ
કે ‘વાકીનું ખર્ચ’ પણ શ્રીસંધના કામ ઉદાર મુહુર્થ નરકર્થો મળી રહે.

અંક ધાર્યાં કરતાં વધુ વિવ્રવથી બહાર પડે છે તે માટે અમે સૌની
ક્ષમા માગીએ છીએ. અમને આશા છે આ અંકમાંની સમૃદ્ધ સામગ્રી એ
વિવ્રવને ખુલાસી દેશે, અને ‘વાચકોને’ ‘શ્રીકૌન સત્ય પ્રકાશ’ને વધુને વધુ અપ-
નાવવા પ્રેરશે. અનુ!

નિવેદન

[તંત્રીસ્થાનેથી]

“આપણા પરમપવિત્ર પૂજ્ય શાસ્ત્રો તથા તીર્થાંકિ ઉપર થતા આક્ષેપોના સમાધાનને અંગે (૧) આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ સાગરાનંદ-ચરિત્ર (૨) આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજયલક્ષ્મિચરિત્ર (૩) પંચાસલ મહારાજ શ્રીલાલજીવિજયલ [અત્યારે પૂ. આ. મ. શ્રી વિજયલાલજી-ચરિત્ર] (૪) મુનિરાજ શ્રી વિદ્યાવિજયલ (૫) મુનિરાજ શ્રી દર્શન-વિજયલની મંડળી નીમી છે. તે મંડળીએ તે કાર્ય નિયમાવલી તૈયાર કરી શરૂ કરવું અને બીજા સર્વ સાધુઓએ એ બાબતમાં યોગ્ય મદદ જરૂર કરવી તેમજ એ મંડળીને બોધતી સહાય આપવા આવકોને પણ પ્રેરણા અને ઉપદેશ આપવો.” —મુનિસમ્મેલનનો દરાવ ૧૦ મો.

વિ. સં. ૧૯૬૦ માં અમદાવાદમાં મળેલ અખિલ ભારતવર્ષીય જૈન શ્વેતામ્બર મૂર્તિપૂજક મુનિસમ્મેલને પસાર કરેલ ઉપલા દરાવ મુજબ શ્રી જૈન-ધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિની સ્થાપનાને સાત વર્ષ પૂરાં થઇ આઠમું વર્ષ ચાલે છે. અને સમિતિએ પોતાના કાર્યને પૂરું કરવા માટે શરૂ કરેલ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ માસિકનાં છ વર્ષ પૂરાં થઈ આ દીપોત્સવી અંક સાથે તેનું સાતમું વર્ષ શરૂ થાય છે.

આ છ વર્ષ દરમિયાન સમિતિએ માસિકદ્વારા જે કંઈ ચર્ચિત્વ કાર્ય કર્યું છે તે સુવિદિત છે. શ્રી ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહે ‘રાજહત્યા’માં જૈનો ઉપર આક્ષેપો કર્યા ત્યારે સમિતિના પ્રયત્ને એ આક્ષેપો કલ્પિત હતા એમ શ્રી ચુની-લાલએ ખૂલાસો કર્યો. એક કાનડી ભાષાના પુસ્તકમાં ‘તીર્થંક’ શબ્દની ગેર-સમજના પરિણામે જૈન તીર્થંકરો ઉપર જે આક્ષેપો થયા હતા તે માટે તે પુસ્તકના લેખકે સંતોષકારક ખૂલાસો કર્યો. ‘કલ્યાણ’ માસિકમાં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું અશ્વાસીય અને કળાહીન ચિત્ર છપાવું તે માટે ‘કલ્યાણ’ના તંત્રીએ ક્ષમા માગી. ‘યુધાવિહાર’ નામક કથામાં જૈન સાધુ ઉપર જે બેઠૂઠા આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા હતા તે માટે તેના લેખકે ક્ષમા માગી. ‘ભગવતીસાર’ પુસ્તકમાં શ્રી ગોપાળદાસ પટેલે ભગવાન મહાવીરસ્વામી માટે માંસાહારની જે વાત લખી હતી તે માટે સમિતિએ અનેક વિદ્વાનો પાસે લેખો લખાવીને એક કળદાર અંક પ્રસિદ્ધ કર્યો અને શ્રી ગોપાળદાસ પટેલ સાથે ચત્રવ્યવહાર કરી તેમને આપણા પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ પાસે આવી આપણી વાત સમજવા જણાવ્યું. પણ આ

માટે તેમણે આવવાની સ્પષ્ટ ના લખી. જો કે તે વખતે આ ‘માંસાહાર’ પ્રકરણ અંગે શ્રી ગોપાલદાસ પટેલે સંતોષકારક ખૂલાસો ન કર્યો, પણ તે પછી, તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ ‘મહાવીરકથા’ નામના પુસ્તકમાં શ્રી ગોપાલદાસ પટેલે ભગવાન મહાવીરસ્વામીના જીવનનો ઉક્ત પ્રસંગ (જેમાં ‘ભગવતીસાર’માં તેમણે માંસની વાત મૂકી છે તે) જે રીતે મૂક્યો છે તે જોઈને સમિતિને મોઢે મોઢે પણ પોતાનો આ પ્રયત્ન સફળ થયો જાણી અત્યંત હર્ષ થાય છે. ‘મહાવીરકથા’ પુસ્તકમાં તેમણે આ પ્રસંગ અંગે માંસનું નામ સુદાં નથી લીધું. તેમાં માત્ર દેવતી શ્રાવિકાએ તેના માટે જે આહાર બનાવ્યો છે તે આહાર લઈ આવવા માત્રનું સૂચન કર્યું છે.

આ પ્રસંગથી એટલી વાત સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એક વખત એક લેખકે, ગમે તે કારણે અસુક અનુચિત વસ્તુ રજુ કરી હોય અને તે તરફ જો તેનું યુક્તિપૂર્વક ધ્યાન દોરવામાં આવે તો, ભલે કદાચ તે વખતે તે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરવાની હિંમત ન બતાવી શકે, છતાં પોતાના હાથે ફરીથી એવી ભૂલ ન થાય એ માટે તો એને અવશ્ય ધ્યાન રાખવું પડે છે. આવો જ અનુભવ સમિતિને દિગંબરો અને સ્થાનકવાસીઓ તરફથી થતા આક્ષેપો અંગે પણ થયો છે. મુનિસમ્મેલને સમિતિની સ્થાપના કર્યા પહેલાં એટલે કે સમિતિએ ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ શરૂ કરીને પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું તે પહેલાં, દિગંબરોનાં અનેક પત્રો તેમજ પુસ્તકોમાં સ્વતામ્બરોની વિરુદ્ધ જે ભારોભાર લખાણ આવતું હતું તેમાં ઉલ્લેખનીય ઘટાડો થયો છે; હવે એવા આક્ષેપો જવલ્લે જ બેવા મળે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે આપણા ધર્મના પ્રત્યેક અંગને બાદ્ય આક્રમણથી સુરક્ષિત રાખવા માટે આ સમિતિની કેટલી આવશ્યકતા છે.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’નો આ દીપોત્સવી અંક કે એના અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલ બીજા અંકોનું અવલોકન કરનારને જણાયા વગર નહીં રહ્યું હોય કે આમાં આપણા બધા ગમ્મ અને બધા સમુદાયના પૂજ્ય મુનિવરો સમયે સમયે ફોજો આપતા રહ્યા છે અને એ રીતે એ પૂજ્યોએ પોતાના જ્ઞાનનો લાભ સમાજને આપ્યો છે. આ માટે એમ કહી શકીએ કે મુનિસમ્મેલને આપણા બધા ગમ્મોના પૂજ્ય મુનિવરોને સાક્ષાત્ લોગા કર્યા હતા, અને ‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ એ પૂજ્યોને અક્ષર દેહિ લોગા કરે છે.

આપણા સર્વ પૂજ્ય મુનિવરો કોઈ પણ પ્રકારના સંકોચ વગર જોને પોતાના લેખો મોકલી શકે, અને એ સૌ પૂજ્યો પાસે જે જરૂર સંકોચ રાખ્યા વગર લેખોની માગણી કરી શકે એવી આ સંસ્થા અવસરે સમાજની વધુ સેવા બજાવી શકે એમાં જરૂર શકે નથી.

અમે એ જાણીએ છીએ કે સમિતિએ જે કંઈ કાર્ય કર્યું છે તેના કરતાં ઘણું કરવાનું બાકી છે, છતાં આ છ વર્ષ દરમિયાન સમિતિ જે કંઈ કરી શકી છે તે સમિતિને ગૌરવ લેવા રૂપ અને સમિતિની ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરે એવું છે એ ચોક્કસ છે. અમારી ભાવના તો એ છે કે અમે અમારા કાર્યક્ષેત્રને વધુ ને વધુ વિસ્તૃત કરી શકીએ અને એ રીતે આપણા વિપુલ સાહિત્ય, પુરાતત્વ, ઇતિહાસ અને તત્ત્વજ્ઞાનને વધુ ને વધુ પ્રકાશમાં લાવી શકીએ; જેથી જૈનધર્મ અંગેની ગેરસમજો જનસમાજમાંથી વિલીન થઈ શકે. પણ અમારે કહેવું જોઈએ કે અમારી આ ભાવનાને સફળ કરી શકીએ એટલું આર્થિક બળ અમારી પાસે નથી. કાર્યક્ષેત્રને વિસ્તૃત કરવાની વાત તો દૂર રહી, પણ પાંચમા વર્ષ પછી આ છઠ્ઠું વર્ષ પણ અમે મહાસુફડેલીએ પૂર્ણ કરી શક્યા છીએ, અને એ જ સ્થિતિ આ સાતમા વર્ષની છે. જે અત્યાર જેવી પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી તો આગળ ઉપર કાર્ય શી રીતે ચલાવવું એનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો પડશે. અને સમિતિને અને માસિકને ચાલુ રાખવાં કેમ એનો નિર્ણય શ્રીસંઘે-સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ (જેમણે આ સમિતિની સ્થાપના કરી છે) અને આગેવાન જૈન સફગૃહસ્થોએ કરવો પડશે. અત્યારની સ્થિતિ પ્રમાણે આગળ કામ ચાલવું સુફડેલ છે.

પરિસ્થિતિ આવી હોવા છતાં અમે અમારી શ્રદ્ધા ગુમાવી નથી. દર વર્ષે જેના હાથે લાખો રૂપિયા ધાર્મિક કાર્યોમાં ખર્ચાય છે તે શ્રી આણંદ કલ્યાણી સંઘ, સમિતિની આવી નાની સરખી જરૂરિયાત ન પૂરી પાડી શકે એમ અમને નથી લાગતું. આ માટે જરૂર છે માત્ર મુનિસમ્મેલનનો ઠરાવ ચાલ કરીને પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ ઉપદેશ આપવાની અને આગેવાન સફગૃહસ્થોએ અને શ્રીસંઘની સંસ્થાઓએ એ ઉપદેશ અપનાવીને સમિતિને ઉદાર હાથે મદદ કરવાની.

અમારી નમ્ર વિનંતી છે કે સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજો અને જૈન સફગૃહસ્થો અમારી આ વાત ઉપર ગંભીરપણે વિચાર કરે અને સમિતિને એની આર્થિક સંકટામણમાંથી મુક્ત કરે.

ગયા વર્ષ દરમિયાન સમિતિ માટે ઉપદેશ આપીને, લેખો મોકલીને કે સમિતિ પ્રત્યે સહાવ દર્શાવીને પૂજ્ય મુનિમહારાજોએ જે સહાનુભૂતિ બતાવી છે તે માટે નતમસ્તકે અમે તેમનો આભાર માનીએ છીએ, અને એ જણાવવા રજા લઈએ છીએ કે આ સમિતિ તે પૂજ્યોની જ છે અને એનો નિભાવ તે પૂજ્યોના જ ઉપદેશથી થવાનો છે. આ ઉપરાંત જે જે સફગૃહસ્થોએ ઉદારતા પૂર્વક અમને સહાયતા કરી છે તેમજ જે જે વિદ્વાનોએ લેખો મોકલ્યા છે તે સૌના પણ અમે ઋણી છીએ.

આ પ્રસંગે એક વિનંતી કરવાની રબ લખીને છીએ કે સમિતિ પાસે પુસ્તકોનો સંગ્રહ બહુ જ અલ્પ છે—બિલકુલ નથી એમ પણ કહી શકાય. અને આવા ધાર્મિક અને ઐતિહાસિક કાર્ય માટે પુષ્કળ પુસ્તકોની જરૂર રહે એ સ્વાભાવિક છે. સમિતિ પોતાના ખર્ચે પુસ્તકો વસાવી શકે એવી એની સ્થિતિ નથી. એટલે સર્વ જૈન પ્રકાશન સંસ્થાઓ અને સર્વ પૂજ્ય મુનિમહારાજોને અમારી પ્રાર્થના છે કે તેઓ તરફથી પ્રગટ થતાં પુસ્તકોની એક એક નકલ સમિતિને હેટ મોકલવાની કૃપા કરે.

જૈનધર્મ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારના આક્ષેપો જોવામાં-વાંચવામાં આવે તો તેની બધી સમિતિને કરવાની તથા બની શકે તો તે પુસ્તક યા પત્રની એક નકલ સમિતિને પૂરી પાડવાની અમે સૌને વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે—અમે ઇચ્છીએ છીએ કે સૌ કોઈ આ માસિક અને આ સમિતિની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરે અને જેને મદદ કરવા-કરાવવાની આજ્ઞા મુનિસમ્રમેશ્વરે કરાવી છે તે સમિતિને પૂજ્ય મુનિમહારાજો તથા સદ્ગૃહસ્થો પોતાથી બનતો વધુમાં વધુ સહકાર આપે ! અસ્તુ.

આ દીપોત્સવી અંકના કામકાજના રોકાણ અંગે પત્રોના જવાબો આપવા વગેરેમાં જે કંઈ અવ્યવસ્થા થઈ હોય તે માટે અમે ક્ષમા માગીએ છીએ.

—વ્યવસ્થા પક.

વીરનિ સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ સં. ૧૭૦૦ સુધીનાં સાતસો વર્ષનાં

પાદચિહ્નો

[મુખ્ય મુખ્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓ]
લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી

- [આ ઘટનાઓમાં વીરનિર્વાણ સંવતના બદલે વિક્રમસંવત આપેલ છે.]
- વિક્રમ સંવત ૫૧૦-ગુજરાતમાં વડનગરમાં મુવસેનરાજનો શોક નિવારવા શ્રી ધનેશ્વર-
સુરિજીએ રાજસભામાં શ્રી કલ્પસૂત્રની વાચના કરી.
- ૫૩૩-બીજા કાલિકાચાર્યે સંવત્સરી પાંચમના બદલે ચોથે શરૂ કરી.
- ૫૭૨-હરિગુપ્ત રાજ થયો.
- ૫૮૫-શ્રી દેવાનંદસુરિજીએ દેવગીપત્તનમાં શ્રી પાર્શ્વનાથપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૫૮૫-શ્રી હરિભદ્રસુરિજી થયા. (મતાન્તરે ૭૦૬ માં થયા.)
- ૫૯૫-સાચોરમાં ચક્રાચાર્ય નાહડે અદારભાર સોનાની શ્રી વીરપ્રભુની મૂર્તિ બનાવી
અને શ્રી વૃહદેવસુરિજીએ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૫૯૫-શ્રી પ્રહોતનસુરિજીએ અજમેરમાં શ્રી અષ્ટભદ્રેવપ્રભુની મૂર્તિની સ્થાપના કરી.
- ૫૯૫-સુવલ્લુગિરિમાં દોશી ધનપતિએ બે લાખ દ્રવ્ય ખરચી મહાવસ્ત્રાની સ્થાપના
કરી અને પ્રહોતનસુરિજીએ તેમાં શ્રી વીરપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.
- ૬૨૧-સનતો છઠ્ઠો સૈફો-પ્રાકૃતલક્ષણના કર્તા ચંડ કવિ થયા.
- સાતમે સૈફો-શ્રી સંપદાસ ક્ષમાશ્રમણે 'વસુદેવલક્ષ્મી' ગ્રંથની રચનાની શરૂઆત કરી.
(આ ગ્રંથ ધર્મસેનગણિયે પૂરા કર્યો).
- ૬૩૦-શંકરગણુ રાજ થયો.
- ૬૪૮-પહેલાં-કલચુરીરાજ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શંકરગણુ થયો.
- ૬૬૪-દર્શવર્ધન રાજનો રાજ્યાભિષેક થયો.
- ૬૭૫-શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ થયા.
- આઠમી સદી-શ્રીપુરુષોત્તમ પુત્ર જૈન રાજ સિવામર થયો.
- ૭૨૦-મુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતિ (તત્ત્વાર્થકારથી ભુદા) થયા.
- ૭૩૩-શ્રી જિનદાસ મહારે નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ રચી.
- ૭૫૨-વૈશાખ શુદ્ધ ૧૫, વનરાજ આવડાનો જન્મ થયો.
- ૮૦૦-શ્રી બપ્પભદ્રિસુરિજીનો જન્મ, ૮૦૭ માં દીક્ષા, ૮૧૧ માં આત્માર્પણ.
- ૮૦૨-વનરાજ આવડાએ પાટણ સ્થાપ્યું, પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું મંદિર બંધાવ્યું.
- ૮૨૬-શ્રી બપ્પભદ્રિસુરિજીના ઉપદેશથી આમરાજ્યએ જૈનધર્મ સ્વીકારી જોપગિરી
(ગ્વાલિયર) માં જિનમંદિર બંધાવ્યું.
- ૮૩૪-ઉદ્ધોતનસુરિ અખરનાથ દાક્ષિણચિદ્રસુરિએ 'કુવલયમાલા' ગ્રંથ પૂર્ણ કર્યો.
- ૮૬૧-વનરાજ આવડાનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૮૭૦-શિવમુગ્ધેશ તથા ગણેશ ભત્રીજા હતા.

૮૮૪-મલ્લવાદીજીએ શિલાદિલની રાજસભામાં વાદમાં બૌદ્ધોને હરાવ્યા.

૮૯૦-આમરાવતનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૯૦૦ થી ૯૩૮-આમરાવતનો પાત્ર ભોજરાજ થયો.

૯૧૩-૧૫-જ્યેષ્ઠિસ્રિજી.

૯૨૫-શિલાંકાચાર્યજી.

દસમા સૈકાનો ઉત્તરાર્ધ-અંધગચ્છીય આ. પલ્લુભસ્રિના ઉપદેશથી સપાદલક્ષ અને ત્રિભુવનગિરિના રાજ્યને જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૯૪૭-યશોભદ્રસ્રિજી થયા. મૂળ તેઓ વડોદરાનાં રત્નપુરના યશોભદ્ર નામે રાજા હતા. તેમણે શ્રીદત્તસ્રિજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી હતી.

૯૬૨-સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતભવપ્રપંચા કથાની રચના કરી.

૯૭૩-આચાર્ય વાસુદેવસ્રિના ઉપદેશથી વિદગ્ધરાજ જૈન થયા.

૯૯૧ લગભગ-ભદ્રકુમારે આ. વિમલચંદ્રસ્રિના શિષ્ય આ. વીરસ્રિના ઉપદેશથી દીક્ષા લીધી. પાછળથી તે ચંદ્રસ્રિના નામે ખ્યાત થયા.

૯૯૪-આશુ પાસે ટેલીમામમાં વડ નીચે આચાર્ય ઉદ્યોતનસ્રિજીએ આઠ શિષ્યોને આચાર્ય પદ આપ્યું. વડગચ્છની રચાવના થઈ.

૯૯૬-વિદગ્ધરાજનો પુત્ર મમ્મટ આ. બલભદ્રસ્રિના ઉપદેશથી જૈન થયો.

૧૦૦૫-જૂનાગઢનિએ જિનશતક અને મણિપતિચરિત્ર રચ્યું.

૧૦૦૮-૧૦-રાણા અક્ષટે ચિત્તોડનો પ્રસિદ્ધ સ્તૂપ બનાવ્યો.

૧૦૧૦-આ. સર્વદેવસ્રિજીએ રામસૈન્યપુરનાં પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૦૧૭-મૂળરાજ સોલંકીનો અભિષેક. (મૂળરાજે પાટણમાં મૂળરાજવિહાર બંધાવ્યો હતો. અને જિનમંદિરને દાન આપ્યું હતું.)

૧૦૨૬-મહાકવિ ધનપાળે ' દેશીનામમાળા 'ની રચના કરી.

૧૦૩૦ લગભગ-આ. પ્રલુભસ્રિજીના ઉપદેશથી ત્રિભુવનગિરિના રાજા કર્દમરાજ જૈન થયો. અને પછી દીક્ષા લઈ ધનેશ્વરસ્રિના નામે તેમનો પદ્ધર થયો. તેમના નામથી રાજગચ્છ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧૦૫૨-મૂળરાજ સોલંકીનો સ્વર્ગવાસ અને વલ્લભરાજની ગાદી.

૧૦૫૩-આ. શાંતિભદ્રસ્રિજીના ઉપદેશથી ધવલરાજે જિનમંદિરની પ્રતિષ્ઠા કરી. (અને પાછળથી તેણે દીક્ષા લીધી.)

૧૦૫૫-અંધગચ્છીય વર્ષમાનસ્રિજીએ હરિભદ્રસ્રિના ઉપદેશપદ પર ટીકા રચી.

અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં કવિ સોલંકે ઉદયચંદ્રીકથા રચી.

૧૦૬૬-વલ્લભરાજનો સ્વર્ગવાસ. દુર્લભરાજની ગાદી.

૧૦૭૧-નવાંગીરુત્તિકાર શ્રી અભયદેવસ્રિજીનો જન્મ થયો.

૧૦૭૩-કક્કસ્રિના શિષ્ય શ્રી જિનચંદ્રગણિએ નવપદ લઘુકૃતિ રચી.

- ૧૦૭૮-વીરાચાર્યજીએ આરાધનાપતાકા બનાવી. દુર્લ્ભરાજને સ્વર્ગવાસ ભીમદેવની ગાદી.
- ૧૦૮૦-શુદ્ધિસાગરસુરિજીએ બખાલીપુરમાં વ્યાકરણ રચ્યું. જિનેશ્વરસુરિજીએ હરિભદ્રસુરિજીનાં અષ્ટકા ઉપર ટીકા રચી. રાજકુમાર મહાપાલકુમાર દ્રોણાચાર્યજીના ઉપદેશથી દીક્ષા લઈ સુરાચાર્ય તરીકે ખ્યાત થયા.
- ૧૦૮૮-વર્ધમાનસુરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો. આબુ ઉપર વિમલ મંત્રીશ્વરે મંદિર બંધાવ્યાં. અભયદેવસુરિજીનું આચાર્યપદ થયું.
- ૧૦૯૦-સુરાચાર્યજીએ દ્વિસંધાન કાવ્ય બનાવ્યું.
- ૧૦૯૫-ધનેશ્વરસુરિજીએ 'સુરસુંદરીકથા' બનાવી.
- ૧૦૯૬-વાદિવેતાલ શાંતિસુરિજીનું સ્વર્ગગમન થયું.
- ૧૧૧૭-ચક્રેશ્વરસુરિજીએ ૪૧૫ રાજકુમારોને પ્રતિભાષ આપ્યો.
- ૧૧૨૦-ભીમદેવનો સ્વર્ગવાસ, કર્ણદેવની ગાદી.
- ૧૧૨૩-કવિ સાધારણ અપભ્રંશભાષામાં વિલાસવતી કથા રચી.
- ૧૧૨૯-ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ પ્રાકૃતમાં રચાયું.
- ૧૧૨૭-૩૭-નિશ્ચયવંશના અભયદેવસુરિના શિષ્ય ચંદ્રપ્રભમહાત્મા પ્રાકૃતમાં વિજયચંદ્રચરિત્ર બનાવ્યું.
- ૧૧૩૫ (૩૯)-નવાંગીરુતિકાર અભયદેવસુરિજીનો સ્વર્ગવાસ થયો.
- ૧૧૩૯-વડગચ્છીય નેમિચંદ્રસુરિજીએ પ્રાકૃત મહાવીરચરિત્ર રચ્યું. ગુણચંદ્રસુરિજીએ મહાવીરચરિત્ર રચ્યું. શાલિભદ્રસુરિજીએ સંત્રહણીરૂતિ રચી.
- ૧૧૪૦-વર્ધમાનસુરિજીએ પ્રાકૃતમાં મનોરમાચરિત્ર રચ્યું.
- ૧૧૪૪-શ્રી જિનવલ્લભસુરિજીએ ૭ કલ્યાણકની પ્રરૂપણા કરી.
- ૧૧૪૨-દક્ષિણના એલીચપુરના રાજા શ્રીપાળે અંતરીક્ષજીનું મંદિર બંધાવ્યું અને તેની મલધારી અભયદેવસુરિજી પાસે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. મુક્તાગિરિમાં સામળીયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. શ્રીપુરગામ વસાવ્યું.
- ૧૧૪૦-પદ્મવરાયનો પુત્ર શંકરનાયક થયો.
- ૧૧૪૫-કલિકાલસર્વંશ શ્રી હેમચંદ્રસુરિજીનો ધક્કુકામાં જન્મ થયો.
- ૧૧૪૯-ચંદ્ર પ્રભસુરિજીએ પૌર્ણીમિકગચ્છ સ્થાપ્યો. દર્શનશુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નકોશ બનાવ્યા.
- ૧૧૫૦-કલિકાલસર્વંશ શ્રી હેમચંદ્રસુરિજીની દીક્ષા.
- ૧૧૫૦-કર્ણદેવનો સ્વર્ગવાસ. સિદ્ધરાજની ગાદી.
- ૧૧૫૨-સિદ્ધરાજે સિદ્ધપુર વસાવી શિવાલય અને સુવિધિનાથનું જિનમંદિર બંધાવ્યું.
- ૧૧૬૦ લગભગ-મલધારી અભયદેવસુરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજે પદ્મપણ તથા અગિમારસે અમારીની ઉદ્ધોષણ કરી.
- ૧૧૬૬-કલિકાલસર્વંશ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની આચાર્ય પદવી થઈ.
- ૧૧૬૭-જિનવલ્લભસુરિજીનું આચાર્યપદ અને સ્વર્ગગમન.
- ૧૧૬૯-જિનદત્તસુરિજીનું આચાર્યપદ.

૧૧૭૪-વાદોદયસૂરિનું આચાર્યપદ.

૧૧૭૮-મુનિચંદ્રસૂરિનો સ્વર્ગવાસ.

૧૧૮૧-વાદોદયસૂરિજીએ સિદ્ધરાજની સભામાં દિગંબર વાદો કુચુદચંદ્રને હરાવ્યા.

૧૧૮૫-સળ્લભ મંત્રીએ ગિરનારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. સિદ્ધરાજે ગિરનાર તથા યતુજયની યાત્રા કરી બાર માસ ભેટ આપ્યાં.

૧૧૯૩-કુંભારિયાજી તીર્થની સ્થાપના થઈ.

૧૧૯૬-સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ, કુમારપાળની ગાદી.

૧૧૯૯ (૧૨૦૪)-વાદોદયસૂરિજીએ ક્ષેત્રાદિતીર્થ સ્થાપ્યું.

૧૨૦૩-આચાર્ય શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીની દીક્ષા.

૧૨૧૧-શ્રી જિનજીવસૂરિનું સ્વર્ગગમન, જિનચંદ્રસૂરિનું આચાર્યપદ.

૧૨૧૬-કુમારપાળે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો.

૧૨૨૫ લગભગ-જીરાહિલા તીર્થની સ્થાપના.

૧૨૨૬-વાદોદયસૂરિજીનો સ્વર્ગવાસ.

૧૨૨૯-મહારાજ કુમારપાળનો સ્વર્ગવાસ, અજયપાલની ગાદી.

૧૨૩૦-કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ.

૧૦૩૨-અજયપાલનું અવસાન.

૧૦૩૩-શ્રી જિનચંદ્રસૂરિજીનું સ્વર્ગગમન.

જૈન મંત્રીઓ તથા દંડનાયકો

૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦-નેહ, વિમળ, જહિલ્લ (નાણું ખાતનો પ્રધાન)

૧૧૨૦ થી ૧૧૫૦-ધવલક, મુંગલ, સાંતુ.

૧૧૫૦ થી ૧૧૬૯-સાંતુ, આશુક, સળ્લભ (દંડનાયક, જેણે ગિરનારનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો), ઉદાયન, સોમ (ખજાનચી).

૧૧૬૯ થી ૧૨૨૯-વાગ્ભટ, સળ્લભ (દંડનાયક), આંબડ, પૃથ્વીપાલ, કુમારસિંહ, વાધૂયન, કપદી, આલિંગ, સોલાક.

૧૨૨૯ થી ૧૨૩૩-આંબડ, કપદી, આનંદ, યશ:પાળ.

જૈનતીર્થો

૬૦૦ લગભગ કુદ્ધાકાંજ, આઠમા સૈકા પહેલાં મહાતીર્થ મોદેરા, ૮૬૧ કરહેડા, ચિત્તોમ, ૯૫૪ નાકુલાઇ, ૧૦૧૦ પૂર્વે રામસેન, ૧૦૮૮ આણુ, સ્વંભણુપાર્થનાથ, ૧૧૪૨ મુક્તાગિરિ, બારમી સદી સેરીસાપાર્થનાથ, ૧૧૬૧ જીરોવલાપાર્થનાથ, ૧૧૬૩ કુંભારિયાજી, ૧૧૬૯ (૧૨૦૪) ક્ષેત્રાદિ, ૧૨૨૦ ભરૂચ, ૧૨૧૧ તારંગા.

આમાં આથી વિશેષ હકીકતો આપી શકાઇ હોત, પણ સાધન અને સમયના અભાવે તેમ નથી થઈ શક્યું. સંવતવારીમાં કેઈ સ્થળે ફેરફાર હોય તો સ્વચ્છ વાચકો તે જણાવશે એવી આશા રાખું છું.

વીરનિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં થયેલ

જૈન ન્યાયનો વિકાસ

[દાર્શનિક ગ્રંથકારો અને ગ્રંથોનો ટૂંક પરિચય]

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી દુરધરવિજયજી, શિરપુર

એ

ક સમય એવો હતો કે જેમાં શ્રદ્ધાવાદને બહુ મહત્વ આપાતું અને જનતાને કહેવામાં આવતું કે-નિયોગપર્યંતુયોગાનર્હ મુનેવૈચ્ઞઃ । મુનિનું વચન તર્ક અને પ્રશ્નથી પર છે. વળી પુરાણ માનવો ધર્મઃ, સાક્ષી ચૈવશ્ચિ-કિત્તિતમ્ । આજ્ઞાસિદ્ધાન્તિ ચત્વારિ, ન હન્તવ્યાન્તિ હેતુભિઃ । ‘પુરાણ, મનુષ્યે બતાવેલ ધર્મ’, (જ્યે) અંગ સહિત વેદ અને વૈદક, એ ચાર વાનાં આશાસિક છે. તેને તર્કો વડે હણવાં નહિ.’ આવા શ્રદ્ધાવાદથી ભોળી જનતા એટલી તો ભોળવાર્ધગર્ભ હતી કે શાસ્ત્રવાચ્યનું નામ સાંભળ્યું કે તેનો કંઈ પણ ઉપાય ચાલતો નહિ. આ વાદનું એટલું તો જોર હતું કે તર્કવાદીને રહેલું પણ કદિન ધર્મ પડતું, શ્રદ્ધાવાદીઓ તર્કવાદી સાથેનો સર્વ સમ્બન્ધ છોડી દેતા હતા. ‘શ્રદ્ધાવાદથી લાભ છે કે નુકસાન એ વાત બાલુએ મૂખીએ તો પણ માનવની સ્વાર્થવૃત્તિએ તો વાદથી ધણો જ અનર્થ પેદા કર્યો હતો. હિંસામય યજ્ઞયાગાદિ આ વાદથી જ જન્મ પામ્યા હતા. એ અનર્થ એટલે સુધી પહોંચ્યો હતો કે અશ્વમેધ યાગ અને નરમેધ યજ્ઞ કરાતા, લોહી અને આમડાની (રક્તાવતી અને ચર્મપ્રવતી) નદીઓ વહેતી હતી.

આ સમયે જનતાને તર્કવાદની ખાસ આવશ્યકતા હતી. તર્કવાદ સિવાય આ અનર્થનાં જડ-મૂલ નિકળે તેમ ન હતાં. તેવા સમયે પરમકૃપાલુ ભગવાન મહાવીરસ્વામીજી ઉપનિષદ થયા. તેમણે યુક્તિવાદનો સૂચક ઉગાડ્યો, અને તર્કવાદીઓને પ્રોત્સાહન આપ્યું. તેઓશ્રી તર્કવાદીઓના પુરોગામી બન્યા, ઇન્દ્રજીતિ વગેરે વિગ્રે કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી-વેદવચનમાં યુક્તિના અભાવથી આત્મા, સ્વર્ગ, પુણ્ય, પાપ, પરલવ આદિમાં શંકિત થયા હતા તે સર્વને મહાવીર પ્રજાએ યુક્તિમાર્ગની દિશા બતાવી, તે જ વેદવચનોથી સ્થિર કર્યા હતા. મહાવીર સ્વામીએ પોતાના ઉપદેશને તર્કસિદ્ધ બનાવ્યો હતો. કોઈ પણ તત્ત્વ કે કોઈ પણ પદાર્થની દેશના સાથે હેતુઓ તો હોય જ. તેથી જ સ્થળે સ્થળે ગૌતમસ્વામીજી પ્રજાને પ્રશ્નો પૂછતા કે હે કેણદુર્ગે મન્તે ! ઇવમુચ્ચત્ ? ભગવન્ત ! આમ શા કારણથી કહેવાય છે ? મહાવીર-સ્વામીજી પોતાના ઉપદેશિત માર્ગને નૈયાયિક-ન્યાયસિદ્ધ માર્ગ કહેતા હતા, જે માટે તેઓ-શ્રીએ જ કહ્યું છે કે :

૧ તર્કવાદથી સમજાયેલ શ્રદ્ધાવાદ એ કદાચ સાધનનો રાજમાર્ગ છે. તે માર્ગનો પંથ કેવળ તર્કવાદથી પણ નથી કપાતો તેમ કેવળ શ્રદ્ધાવાદથી પણ નથી કપાતો. એ બંને, રચના એકેક ચંક ભવા છે. ‘ચક્ષુઃપ્રાપ્તિ ચલતિ રથઃ’ એ પ્રમાણે બંને ચક્રો મળે તો જ આ ધર્મરથ ચાલે છે.

નૈયાડઅં સુમખલાયં, ડવાલય સમીહપ્પ ॥

ન્યાયયુક્ત આગમને ગ્રહણ કરીને (તેને) ઇષ્ટ છે.

સોષા નૈયાડઅં મગ્ગં, વહવે પરિમસ્સર ॥

નૈયાયિક માર્ગને સાંભળવા છતાં પણ કેટલાએક (શ્રદ્ધાથી) રહિત રહે છે.

આવા પ્રકારના કથનને આધારે પાછળના આચાર્યોએ તેમને માટે લખ્યું કે :

અસ્તિ વક્કવ્વતા કાચિત્, તેનેદં ન વિચાર્યતે ।

નિર્દોષં કાઞ્ચનં ચેત્ સ્યાત્, પરીક્ષાયા ચિમેતિ કિમ્ ॥

‘હજી કંઈક કહેવાપણું છે તેથી આ (વેદ વગેરે શાસ્ત્રો) વિચારાતાં નથી. જો નિર્દોષ સોનું હોય તો પરીક્ષાથી શા માટે બીજે છે ?’

નિકવચ્છેદતાપેમ્મયં, સુવર્ણમિવ પણ્ડિતૈઃ ।

પરીક્ષ્ય મિશ્રલો ગ્રાહ્યં, મદ્વલો ન તુ ગૌરવાત્ ॥

‘હે મુનિઓ ! પંડિતો જેમ કપ, હેંદ અને નાપથી પરીક્ષા કરીને સોનું લે છે તેમ તમારે પણ માનું વચન પરીક્ષા કરીને ગ્રહણ કરવું, પણ માત્ર મહત્તાથી ન લેવું.’

એ પ્રમાણે પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામીએ જનતામાં તર્કવાદની રુચિ ઉત્પન્ન કરી અને જનતાને પરીક્ષક બનાવીને ઉપદેશ આપ્યો.

સમય જતાં આ યુક્તિવાદના પરિપાક રૂપે ન્યાય-સૂત્ર ઉદયવંત થયો, ગણધરાએ અને ભદ્રબાહુસ્વામીજી વગેરે ચૌદપૂર્વધરાએ પ્રભુના ઉપદેશને આગમબદ્ધ કર્યો અને તેમાં યુક્તિવાદને વ્યવસ્થિત ગોઠવ્યો. સંગ્રહકાર ઉમાસ્વાતીજીએ તે પ્રકાશને ત્રીલી ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ની રચના કરી અને તેમાં કહ્યું કે ‘પ્રમાણનયૈરધિગમઃ’ ‘સાનુ’ જ્ઞાન પ્રમાણ અને નયો વડે થાય છે.’ જૈનદર્શનમાં આ રીતે ન્યાયશૈલીથી લખનાર આ પ્રથમ મહાપુરુષ થયા. ન્યાયના પ્રકાશમાં યથેચ્છ વિચરીને સત્યના શોધક અને જૈન ન્યાય-સૂત્રના ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસક શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જૈનદર્શનમાં બીજા મહાન નૈયાયિક થયા. તેમણે ‘સન્મતિતર્ક’, ‘ન્યાયાવતાર’, ‘બત્રીશ બત્રીશીઓ’ વગેરે મહાન ન્યાય ગ્રન્થો રચ્યા. પછીથી ત્રીજા નૈયાયિક મહાવાદીજી થયા તેમણે ‘નયચક્રવાલ’ ન્યાયગ્રન્થ રચ્યો અને બૌદ્ધો સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરી જૈન ધર્મનો ખ્વજ ફરકાવ્યો. આ રીતે યુક્તિવાદનો વિકાસ થતો ગયો અને ન્યાયમાર્ગના પ્રકાશમાં યથેચ્છ વિહરવાની રુચિ વૃદ્ધિગત થવા લાગી.

વીર નિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીનો સાત સો વર્ષનો સમય જૈન ન્યાય-સૂત્રના મધ્યાક્ષનો સમયે હતો એમ કહી શકાય. આ પ્રસંગે તેની આકા બૌદ્ધ, વેદાન્ત વગેરે અનેક વાદળો આવતાં અને કોઈ કોઈ સમય તે પ્રકાશને ઢાંકી દેવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા. આ સાતસો વર્ષ દરમ્યાન જે જે મહાપુરુષોએ તે વાદળો દૂર કરી ન્યાય-સૂત્રને દૈદિપ્યમાન રાખ્યો હતો તેમનો ટૂંકે પરિચય આપણે આ લેખમાં સાધીશું.

૧ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી

તેઓનો સત્તાકાળ વિક્રમની છઠી સદીની આસપાસનો છે, જે સમયમાં બૌદ્ધોનું બહુ જોર હતું, અને રાજ્યો વિદ્યામાં રસ લેતા હતા. રાજસભામાં મોટા મોટા શાસ્ત્રાર્થો થતા હતા. બૌદ્ધોએ શત્યવાદ અને તર્કવાદની અતિગૂઢ સમસ્યાઓ ઊભી કરી હતી અને તેઓ તે

સમરથાઓ પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્યને સમજાવતા ન હતા. આવા સમયે શ્રી હરિભદ્રસુરિજી ઉત્પન્ન થયા હતા.

તેઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા. ચૌદ વિદ્યાના પારંગત હતા. અને સત્ય સમજના પછી જૈન બન્યા હતા. તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરી બૌદ્ધોને હરાવ્યા હતા, અને અનેક જૈન-ન્યાય અન્યોની રચના કરી હતી. તે સમયના બૌદ્ધોના જોરનો અને શ્રી હરિભદ્રસુરિજીની પ્રતિભાનો ખ્યાલ નીચેના એક પ્રસંગથી સારી રીતે આવી શકશે.

શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના બે ભાણેજ-શિષ્ય હ'સ અને પરમહંસ ધણા બુદ્ધિશાળી હતા. ન્યાયની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાની અને બૌદ્ધ-ન્યાય શિખવાની તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી અનેક બવસાય વગેરેને કારણે શ્રી હરિભદ્રસુરિજી શિક્ષણ આપી શકતા ન હતા, માટે તે બન્ને બૌદ્ધ-સમ્પ્રદાયમાં શિખવા માટે ગયા. શિક્ષણ લીધા બાદ બૌદ્ધોને ખબર પડતાં તે બન્નેને મરાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વાતની જ્ઞે બન્નેને જાણ થઈ એટલે તેઓ ત્યાંથી ભાગ્યા. એક જગ્યા વચમાં સપકાર્ષ જવાથી મરણ પામ્યા, અને બીજા એક હરિભદ્રસુરિજી પાસે આવી પહોંચ્યા અને બધી હકીકત કહી તરત જ સ્વર્ગસ્થ થયા. બ્રાહ્મણ શિષ્યોના આમ અકાલ અવસાનથી શ્રીહરિભદ્રસુરિજીને ક્રોધ થયો. બૌદ્ધોને શાસ્ત્રાર્થ કરવા આમંત્રણ મોકલાવ્યું. હારે તે બળતી કઠારમાં પડે. બૌદ્ધો હાર્યા. આચાર્ય મહારાજે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોને મારવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. યુરુ મહારાજશ્રીના ઉપદેશથી ક્રોધ શાન્ત થયો અને સંકલ્પ માટે પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યા. તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું અને તે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ૧૪૪૪ અન્યની રચના કરી. હાલ પણ તેમના ઉપલબ્ધ અન્યોમાં ચિરહ શબ્દ આવે છે તે હ'સ અને પરમહંસના વિયોગનો સ્મૃત્ત છે.

તેમના વિરચિત ન્યાયઅન્યો આ છે-૧ અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ૨ અનેકાન્તજ્યપતાકા, ૩ અષ્ટક પ્રકરણો, ૪ ન્યાયપ્રવેશ સૂત્ર-(બૌદ્ધ-ન્યાયના અન્ય ૫૨) વૃત્તિ, ૫ ધર્મસંપ્રદણી, ૬ લક્ષિતવિસ્તારા, ૭ વૃદ્ધશંનસમુચ્ચય, ૮ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય (વૃત્તિયુક્ત). તેમની બાપા ધણી સચોટ છે. હળવે હળવે પણ જે વાત તેઓ બતાવે તે હૃદયમાં તરત જ ઊતરી જાય છે. દ્વાદશદર્શન ટીકાકાર વાચસ્પતિ મિશ્રની અને તેમની લખાણ શૈલીમાં સમાનતા બાસે છે. અનેકાન્તજ્યપતાકામાં સ્પષ્ટાદનું અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ પૂર્વક સ્થાપન કર્યું છે. ધર્મસંપ્રદણીમાં તેમણે આત્મા તથા ધર્મનો વિષય સુંદર રીતે બતાવ્યો છે, નાસ્તિકાના બૌદ્ધોના તથા અન્યોના મતોનો નિરાસ કર્યો છે. વૃદ્ધશંનસમુચ્ચય એકંદર માધ્યમિક દૃષ્ટિએ લખ્યો છે અને તેમાં કેવળ છઠ્ઠે દર્શનોની માન્યતા બતાવી છે. છતાં પણ તેમાં જૈનદર્શન પ્રત્યેની અભિરુચિ તો બ્યક્ત કરી જ છે. લક્ષિતવિસ્તારામાં સચોટપણે જિનેશ્વર બગવાનની મહત્તા અને જૈનદર્શનની વિશુદ્ધતા બતાવી છે.

તેમણે પોતાના અન્યોમાં અનેક દાર્શનિક અન્યો તથા અન્યકારોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેમાંનાં મુખ્ય આ છે. અવધૂતાચાર્ય, સાંખ્ય દાર્શનિક આસુરિ અને ઇશ્વરકૃષ્ણ, મીમાંસક કુમારિલભટ્ટ, બાબ્બકાર-પતંજલિ, પાતંજલ યોગાચાર્ય, વૈષાકરજી પાણ્ડિતી, બગવદ્ગોપેન્દ્ર, વૈષાકરજી ઠાકુરિ, વ્યાસર્ષિ, વિન્ધવાસી, શિવધર્મોત્તર વગેરે બ્રાહ્મણ ધર્મિઓ હતાં.

કુકાચાર્ય, દિશ્નાગાચાર્ય, ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ, ધર્મોત્તર, ભદ્રન્તદિગ્ધ, વસુબન્ધુ શાન્તિરક્ષિત, અને શુભભુપ્ત વગેરે યૌદ્ધધર્મિઓ હતા.

અજિતપરા, ઉમારવાતિજી, જિનદાસ મહત્તર, જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, દેવવાચક, ભદ્રાહુ, મદ્ધવાદીજી, સમન્તભદ્ર, સિદ્ધસેનદિવાકર, સંઘદાસગણિ વગેરે આહત દાર્શનિકો હતા.

વાસવદત્તા અને પ્રિયદર્શના તથા ઉપર બતાવેલ ગ્રન્થકારોના કેટલાએક ગ્રન્થોના પણ ઉલ્લેખ છે. તેમણે ચૈત્યવાસ સામે જુએશ ઉઠાવી હતી અને તેમાં પણ ધણી સુધારણા કરી હતી.

પ્રો. હર્મન યાકોબીએ ‘સમરાજ્યકદ્દા’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી માટે લખ્યું છે કે—

“હરિભદ્રે તો શ્વેતાશ્વરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ટોચે પહોંચાણું. જો કે તેમના ગ્રન્થો કેટલાક પ્રાકૃતમાં છે, પરંતુ ધણુખરા સંસ્કૃતમાં જ છે. આમાં જૈન સમ્પ્રદાયના પદાર્થ વર્ણન ઉપરાંત વિરોધી મતવાળા બ્રાહ્મણો તેમજ યૌદ્ધોના સામ્પ્રદાયિક ધોરણો બાળત એક ટુંકા ખ્યાલ, કેટલીક ચર્ચા અને તેના ખંડનો પણ છે. આ જાતના ગ્રન્થોમાં હરિભદ્રની દિશ્નાગના ન્યાયપ્રવેશ પરની ટીકા, જોકે તે એક પ્રકરણ નથી પણ, બહુ ઉપયોગી અને મહત્વની છે. જૈનોને પ્રમાણનિરૂપણનો કાંઈ ગ્રન્થ પૂરા પાડવાના હેતુથી સિદ્ધસેન દિવાકરે ‘ન્યાયાવતાર’ નામનો ગ્રન્થ રચ્યો હતો. પ્રમાણની બાબતમાં જૈન સિદ્ધાન્ત સ્થાપવાને બદલે હરિભદ્રે દિશ્નાગ ઉપર ટીકા લખીને જૈનોને યૌદ્ધ પ્રમાણશાસ્ત્રીઓના ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવાની પ્રેરણા કરી. આ રીતે દેખાવમાં તો એમણે એ લોકોની ભારે મહત્તા સ્વીકારી, પરંતુ પોતાના ‘અનેકાંતજયપતાકા’ ગ્રન્થમાં ધર્મકીર્તિના પ્રમાણ વિષેના કેટલાક સિદ્ધાન્તોનું સાદું ખંડન પણ કર્યું. એમના પછી ધણું વર્ષો સુધી જૈનોને યૌદ્ધોના પ્રમાણનિરૂપણમાં રસ રહ્યો હતો. અને એને હીધે જ અત્યારે આપણે ધર્મકીર્તિનું ન્યાયબિન્દુ અને ધર્મોત્તરની ન્યાયબિન્દુ-ટીકા ઉપલબ્ધ કરી શક્યા છીએ. કારણ કે આ ગ્રન્થોની જૂનામાં જૂની પ્રતો અને બીજા ગ્રન્થ ઉપરની ટીકાનો અસુક બાગ જૈન બંડારોમાંથી જ મળેલ છે.”

એક સ્થળે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી માટે જણાવે છે કે: “જ્યારે જૈનદર્શનરૂપી આકાશમાં પૂર્વરૂપી તારાઓને અસ્ત થવાનો પ્રભાત કાળ હતો તે સમયે પટુલોચન હરિભદ્રસૂરિજી ઉત્પલ થયા. તેમણે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી તે તારાઓને અવલોકી તેના પ્રતિબિમ્બ મહાન કરી અને પ્રકરણારૂપે તેનું ગૂંથન કર્યું.”

એ રીતે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જૈનદર્શનમાં એક સમર્થ નૈવાયિક થયા અને જૈન ન્યાય આદિત્યની આડે આવતાં વાદોને વિખેરી નાખી તે સૂર્યના પ્રકાશને તેમણે ખૂબ પ્રસાર્યો.

૨ શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમ સંવત ૮૦૦ થી ૮૬૫ની આસપાસનો છે. તેમના સમયમાં રાજાઓ પોતપોતાના રાજ્યમાં એક વિદ્વાન પંડિતને રાખતા અને તેમાં પોતાનું બુદ્ધિ સમજતા. બપ્પભટ્ટિસૂરિજી બાલકાળથી જ પ્રતિભાસમ્પન્ન હતા. એક દિવસમાં હળાર શ્લોકો કષ્ટરથ કરવાની તેમની શક્તિ હતી. આમ રાજા તેમનો પરમ ભક્ત હતો. ધર્મ-રાજાની સભામાં તેમણે યૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજરને જીત્યો હતો, તેથી ‘વાદિકુંજરકેસરી’નું બિરુદ તેમણે મેળવ્યું હતું. તેમણે મથુરાના વાકપતિ નામના શૈયરોગીને જૈન બનાવ્યો હતો. તેઓ અખંડ બ્રહ્મચારી હતા, ને તે માટે તેમના રસનેન્દ્રિય ઉપર ખૂબ કાબૂ હતો.

તેમણે ચાવળજીવ છ વિગઈનો ત્યાગ કર્યો હતો. તેમનું અપર નામ બદ્ધર્તિ હતું. તેઓ 'બ્રહ્મચારી ગળવર' અને 'રાજપૂજિત' એ બે ધિરુદ્દેશી પણ વિશુદ્ધિત હતા.

૩ મી શીલાંકચાર્યજી

તેઓ વિક્રમના દશમા સૈકામાં થયા. તેઓએ અગિયારે અંગ ઉપર ન્યાય અને આગમ વિચારોથી પૂર્ણ ટીકા લખી છે. જેમાંની હાલમાં આચારાંગ અને સુવચકાંગ પરની વૃત્તિ ઉપલબ્ધ છે. જીવસમાસ ઉપર તેમણે ટીકા લખી છે. બાબ્યકાર શ્રી જિનભદ્રસૂત્રિ ક્ષમા-અમણવિરચિત 'શ્રી વિશેષાવબ્યકબાબ્ય' ઉપર તેમણે વૃત્તિ લખી છે. આ ટીકા, તેમનું ખીજું નામ કેલ્યાચાર્ય હતું તે નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

અંગ ઉપર ન્યાયશૈલીથી ટીકા લખનારાઓમાં શીલાંકચાર્ય પ્રથમ છે.

૪ મી સિદ્ધર્ષિસૂરિજી

સિદ્ધર્ષિજીનો સત્તાસમય વિ. સં. ૯૬૨ની આસપાસનો છે. કારણ કે તેમણે બનાવેલ ઉપમિતિભવપ્રત્યા નામની કથા ૯૬૨માં પૂર્ણ થઈ છે. સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પણ યૌદ્ધોનું વિશેષ જોર હતું. દીક્ષા લીધા બાદ તેઓ યૌદ્ધો પાસે^૧ અભ્યાસ કરવા ગયા હતા. ત્યાં તેમને યૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત રુચિ ગયા, પરંતુ વચનબદ્ધ થયા હોવાથી યુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા. વળી ત્યાં વચન આપીને આવ્યા હોવાથી ત્યાં ગયા, ફરી અર્થો આવ્યા. એમ એકવીસ વખત બન્યું હતું. છેવટે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત 'લક્ષિતવિસ્તાર' વાંચી જૈનદર્શનમાં રચિત થયા હતા. તેમણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની અને 'લક્ષિતવિસ્તાર'ની ખૂબ પ્રશંસા લખી છે. 'ઉપમિતિ'ની પ્રથસ્તિમાં તેઓ લખે છે કે 'જે હરિભદ્રે પોતાની અચિન્ત્ય શક્તિથી મારા-માંથી કુવાસનામય જેર દૂર કરીને, કૃપા કરી સુવાસનારૂપ અમૃત મારા લાભ માટે શોધી કાઢ્યું છે તે હરિભદ્રસૂરિને મારા નમસ્કાર હો! તે હરિભદ્રસૂરિજીને મારા નમસ્કાર હો કે જેમણે મારા માટે 'લક્ષિતવિસ્તાર' નામની વૃત્તિ રચી.^૨

તેઓ જ્યે દર્શનના વિદ્વાન હતા. તેમણે સ્વયં લખ્યું છે કે 'કૃતિરિયં જિનજૈમિ-નિકખમુક્સૌગતાવિષ્ણનવેદિનઃ સકલપ્રન્યાર્થનિપુણસ્ય શ્રીસિદ્ધવેર્મહાચાર્યસ્યેતિ। તેમણે સિદ્ધસેનકૃત 'ન્યાયાવતાર' ઉપર વૃત્તિ રચી છે.

૫ મી પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

તેઓ વિક્રમની ૧૧ મી સદીમાં થયા છે. તેઓ એક સમર્થવાદી હતા^૩ અદ્ભુત શબ્દની શબ્દસભામાં તેમણે દિગમ્પરને પરાજય આપ્યો હતો. જ્ઞિસુવનગિરિ અને સપાદલક્ષ (માલવા) આદિના રાજાઓને જૈન બનાવ્યા હતા અને ૮૪ વાઠો છતાંને આનન્દિત કર્યા હતા.

૧. સિદ્ધર્ષિ ન્યાય વર્ણનાં બાબુવા ગયા હતા તે નજરનું નામ 'મહાબોધ' લખ્યું છે. તે નજર ક્યાં હતું તેનો કઈ પત્તો લાગતો નથી પણ તે સ્થાન વર્ણશિલાનું વિશ્વવિદ્યાલય અથવા નાદંદા વિશ્વવિદ્યાલય એ બેમાંથી એક હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

૨ નમોઽસ્તુ હરિનમ્રાય, તસ્મૈ પ્રવરસૂરયે। મર્દર્થ નિર્મિતા યેન, વૃત્તિર્લક્ષિતવિસ્તાર।

૩ શાંદે જિત્વાઽન્લક્ષ્મણપસમાર્થો તલપાટકે। આતૈકપદો યસ્તં શ્રીપ્રદ્યુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે।

—(સમશદિત્વસંક્લેપ)

૪ સપાદલક્ષગોપાલ—જિસુવનગિર્યાધિદેશગોપાલજ્ઞ। યયુક્તુરપિકાશોભ્યા, શાંદવજૈ રજયામાન।

—(પાશ્વનાથચરિત્ર)

૭ તર્કપ્રધાનનાં શ્રી અભયદેવસુરિણી

તેમનો સત્તાસમય વિક્રમની ૧૧ મી શતાબ્દિ છે. તેઓ એક સમર્થ ટીકાકાર હતાં. તેમણે શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકરજીના 'સન્મતિતક' ઉપર ૨૫ હજાર શ્લોક પ્રમાણુ વિસ્તૃત ટીકા રચી છે. તેમાં ફરશી શતાબ્દિ સુધીના ચાલુ સર્વ વાદોની સુન્દર રીતિએ ગોઠવણ કરી છે. તે ટીકાનું નામ 'વાદમહાર્ણવ' અથવા 'તત્ત્વબોધવિધર્મિની' છે. તેમની વાદ લખવાની પદ્ધતિ ધણીજી મનોગ છે. પ્રથમ ચાલુ સિદ્ધાન્તમાં બિલકુલ નહિ માનનાર પક્ષ પાસે બેઠાએ, પછી કંઈક સ્વીકાર કરનાર પાસે તેનું ખંડન કરાવે ને તેનો મત પ્રદર્શિત કરાવે, પછી વધુ માનનાર પાસે, પછી ઘણું સ્વીકાર કરનાર પાસે ને છેવટ સર્વમાં દૂષણ ખતાવવા પૂર્વક સ્વાભિમત સિદ્ધાન્તનું મંડન કરે. તે વાંચતા જણે એમ લાગે કે આપણે સાક્ષાત્ એક વાદસભામાં જ હોઈએ અને પ્રત્યક્ષ વાદ સાંભળતા હોઈએ.

ઈન્દ્રભક્ષેશમાં મીમાંસા ઈશન સમજવું મુશ્કેલ હોય છે. તે મીમાંસા ઈશનના આકર મન્મથકુમારિણી લખના 'સ્લોકવર્ણિક'નું આ 'વાદમહાર્ણવ'માં વિશેષ ખંડનમંડન છે. તેથી આ મન્મથ સમજવો ધણે કઠિન ગણાય છે. ને તે જ કારણે અભ્યાસમાં અલ્પ આવ્યો છે. શાન્તિરક્ષિત કે જેઓ નાલન્દા વિશ્વવિદ્યાલયના મુખ્ય આચાર્ય હતા તેમના બનાવેલ 'તત્ત્વ-સમ્રાજ્ય' ઉપરની કમલશીલની બનાવેલ 'પાંજીકા' નામની ટીકા, દિગ્ગમ્બરાચાર્ય પ્રભાચંદ્રે રચેલ 'મદ્દેશકમલમાર્તિક' તથા 'ન્યાયકુમુદવદ્રોહય' વગેરે મન્મથોના આ ટીકામાં ઉપયોગ છે. વાદિ કેવરસિણ, મંદિલભેલુસુરિણ તથા ઉપાધ્યાય શ્રી યતોવિજયજી વગેરેએ રથળે રથળે આ ટીકાઓ ઉમેરે તથા જુદી ઉપયોગ કર્યો છે. ૧૧ મા સૈકા પછી જૈન ન્યાયના મોટા મેદાન-મન્મથે રચાયે તે સર્વમાં આ ટીકાની સહાય સેવામાં આવી છે. આ ટીકામાં ગૂંથાયેલ વિષયો પાઠ્યના મન્મથકરોને સરખતાથી મળી ગયા છે. આ ટીકામાં સંબંધોની ખડુ રમક-રમક નથી પણ બાપાપ્રવાહ એક નિર્મળ ઝરણી માફક સીધો વહે છે. ગ્રો. લેખકને શ્રી અભયદેવસુરિણના સમ્યક્ધર્મ જણાવ્યું છે જે 'તેમનો ઉદ્દેશ તે સમયમાં પ્રચલિત સર્વ વાદોના સંમતિ-કર્ષિ અનેકાન્તવાદનું સ્થાપન કરવાનો હતો'—તે આ ટીકા જેવાથી સ્પષ્ટ સમજાય છે. શ્રી અભયદેવસુરિણ, 'ન્યાયવર્ણસિદ્ધ' અને 'તર્કપ્રધાન' એ બિરુદોથી વિશ્રુતિત હતા, અને ૮૪ વાદવિજેતા શ્રી પ્રણમસુરિણ પદ્મભાવક હતા.

૮ શ્રી ધનેશ્વરસુરિણી

તેઓ મુંજરાજના સમયમાં થયા એટલે તેમનો સત્તાકાળ ૧૧ મી વિક્રમ શતાબ્દિનો હતો. તેઓ તર્કપ્રધાન શ્રી અભયદેવસુરિણના પદ્ધતિ હતા. ધારાનગરીના સાર્વભૌમ રાજા મુળે તેઓને પોતાના ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા હતા. તેમણે રાજાની સભામાં અનેક વાદો છૂટ્યા હતા. પ્રવચનસંદેશકાર-વૃત્તિમાં શ્રી સિદ્ધસેન લખે કે—

તવતુ ધનેશ્વરસુરિર્જિજ્ઞે, યઃ પ્રાપ્ત પુંડરીકાક્યઃ ।

નિર્મય્ય શાદ્ગલધિ, જયમિયં મુંજનૃપપુરતઃ ॥

૯ પદ્ધિવિદ્યાનાં શ્રી શાન્તિસુરિણી

'પ્રભાવકચરિત્ર'માં તેમનો સ્વર્ગદાસસમય વિ. ૧૦૯૧ ના જેઠ સુદ ૬ ને મંગળવાર, શ્રવિત નક્ષત્રે જન્માવેલ છે. તેમના પ્રત્યે પાઠણના ભીમરાજને અને ધારાનગરીના ભોજ-

રાજને ધણુ મેલ હતું. તેમના બીજાઓની સલાહમાં 'કરિન્દ્ર' અને 'સદિશ્વર' તરીકે વિખ્યાત હતા અને મહાકવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી બોજરાજની સભાસભામાં સભા હતા. બોજરાજને પ્રોત્સાહની સભા માટે અભિમાન હતું. તેણે શાન્તિસરિણને કારતપૂર્વક કહ્યું હતું કે મારી સલાહના એક એક વાદિની છતમાં એક એક લક્ષ દળ આપીશ. શાન્તિસરિણએ બધાં દર્શનોના ચોરાથી વાદીઓને તેની સભામાં છવી ૮૪ લક્ષ દળ ધર્મશાસ્ત્રમાં વધારાનું હતું. અને બોજરાજ તેમને 'વાદિવેતાલ' એવું ગિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે એક ધર્મ નામના પદિતને પચુ છલો હતા અને દ્રવિડ દેશના એક અભ્યક્તવાદી અભિમત પદિતને પરાજય આપી ગરીબ પશુ તુલ્ય કરી દીધો હતો.

તેઓની પાસે બીજી સિધ્ધો પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરતા હતા. એકલા એક કદિન વિષય ૧૬ દિવસ સુધી સિધ્ધોને સમજાવતા છતાં બ્યારે કોઈ પચુ સિધ્ધોને તે વિષય ન સમજાવે ત્યારે તેમને દુઃખ થયું. તે સમયે વાદી દેવસરિના શુરુ સુનિયંત્રસરિ ત્યાં બેઠા ચડ્યા હતા. અને તેમણે તે સર્વ વિષયનું વિવેચન અપ્રકટપણે બ્યાન રાખી કહી આપ્યું હતું. તે સમયે શાન્તિસરિણએ કહ્યું હતું કે 'તમે તો રણુથી આગ્રહાદિત રાગ છો. હે વત્સ ! હે સરજમતિ ! મારી પાસે પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર અને આ નખર કેલેસ અહીં લાલ લઈ લે !' પછીથી ટંકશાળના પાછળના ભાગમાં તેમને રહેવાની સમજા કરામ્મી છએ દર્શનનો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો.

તેમની ન્યાય લખવાની શક્તિ અપૂર્વ હતી. તે વિષયમાં તેમની બનાવેલ ભગવાનન જહદ્વતિ (પાઈપટીકા) પ્રુષ્ટિ આપે છે. ટૂંકમાં સચોટપણે લખતું એ એમની બેખબ સૈદ્ધાંતિક વિશિષ્ટતા છે. આ ટીકાને આધારે વાદિ દેવસરિણએ સિદ્ધરાજની સભામાં કિમખમ્મ વાદી કુસુમન્દને પરાજય આપ્યો હતો. 'જીવવિચારપ્રકરણ' અને 'ચૈત્ત્યવંદનમહાકાવ્યમ'નાં કલ્પ પચુ આ જ શાન્તિસરિણ હશે કે બીજા ? તે વિચારણીય છે. તેમના ગુરુનું નામ વિભવશિલ્પ સરિણ છે.

૯ મી જિનેશ્વરસરિણ

તેમનો સમય ૧૦૮૨ થી ૧૦૯૫ ની આસપાસનો છે, કારણ કે તેઓ સમયમાં બનાવેલ તેઓના ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે. તે સમયે પાટણના તખ્ત પર દુર્લભસાગર સંભળ કરતો હતો. તેની સભામાં તેઓનું સારું માન હતું. તેઓએ શ્રી હરિશ્વરસરિણના 'અભ્યાસ પ્રકરણ' ઉપર વૃત્તિ રચી છે, જે અનેક ન્યાયવિચારોથી પૂર્ણ છે. તેમાં શુદ્ધ દેવ, મૂર્તિપૂજન, મુક્તિ વગેરે ધણા વિષયો તર્ક દૃષ્ટિથી ચર્ચા છે. અને 'પ્રમાણુલક્ષણ' નામનો ન્યાયગ્રન્થ સ્વોપસંવૃત્તિ સહિત રચ્યો છે.

૧૦. શ્રી સુશાસ્ત્રી

તેમનો સત્તાસમય ૧૧ મી સદીના છેવટ ભાગ અને બારમી સદીની શરૂઆત છે તેઓ સમ્બદ્ધશાસ્ત્ર, પ્રમાણુશાસ્ત્ર તથા સાક્ષિયશાસ્ત્ર વગેરેમાં નિપુણ હતા. પોતાની શક્તિ માટે તેમને માન હતું. તેમની પાસે અનેક સિધ્ધો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમનો તાપ અપૂર્વ હતો. સિધ્ધની જૂલ થાય કે તરત જ માર પાડતો. અને એક ચર્ચા હંમેશાં ચોખ્ખામાં રાખવાની લાકમ્મી એક ઘંટી તૂટી જતી હતી. ગુરુમહારાજના મર્મ વચનથી બોજરાજની સભામાં.

૩ જિનભદ્રગણિ, ૪ લક્ષમણગણિ, ૫ વિશુધચંદ્રમુનિ, એ પાંચ મુનિઓ અને આણંદશ્રીજી તથા વસુભતિશ્રીજી એ બે સાધ્વીઓ, એમ સાત જણે મદદ કરી હતી.

૧૭ વાદી દેવસુરિજી

તેમનો જન્મ સં. ૧૧૪૩ માં મદાહત ગામમાં થયો હતો. તે ગામ આજુની આસ-પાસ આવેલ છે. ૧૧૫૨ માં દીક્ષા, ૧૧૭૪ માં આચાર્યપદ, અને ૧૨૨૬ માં શ્રા. વ. ૭ ને ગુરુવારે તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા. તેમના ગુરુ મુનિચંદ્રસુરિજી શાન્તિસુરિજીના જ્ઞાનપ્રગ્લનાના વારસદાર હતા. તેમણે વાદિ દેવસુરિજીને પ્રમાણુ વગેરે શાસ્ત્રનો સારો અભ્યાસ કરાવ્યો હતો. દીક્ષા લીધા બાદ બે-પાંચ વર્ષમાં જ તેમની ખ્યાતિ ચેતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. તે સમયમાં તેમણે બન્ધ નામના શૈવદર્શની દૈતવાદીને ધોળકામાં જીત્યો, સાચોરમાં વાદ કર્યો ને જીત્યા, ગુણચંદ દિગમ્બરને નાગોરમાં પરાજિત કર્યો. ભાગવત શિવશ્રુતિને ચિતોડમાં, ગંગાધરને ગ્વાલીયરમાં, ધરણીધરને ધારામાં, કૃષ્ણ નામના વાદીને ભરૂચમાં, એમ અનેક વાદીઓ ઉપર જીત મેળવી હતી.

આચાર્ય થયા પછી તેમણે સિદ્ધરાજની સલામાં દિગમ્બર મહાવાદી કુમુદચંદ્રને વાદમાં હરાવ્યો હતો. કુમુદચંદ્રનો તે સમયે પ્રગલ્ભ પ્રતાપ હતો. પોતાની શક્તિ માટે એને ખૂબ અભિમાન હતું, ૮૪ વાદી તેણે જીત્યા હતા. વાદીદેવસુરિજી સાથે વાદ કરવાની તેને ખૂબ ઇચ્છા હતી. દેવસુરિજી તેવા તુચ્છપ્રકૃતિના વાદી સાથે વાદ કરવા ઇચ્છા ધરાવતા ન હતા, પરંતુ જ્યારે તે દિગમ્બરે અનેક નાગાર્હ કરી, ઈચ્છે સ્વેતામ્બર મતની સાધ્વીની ઉડતી કરી એટલે દેવસુરિજીએ વાદનું આમંત્રણ આપીને વાદ કર્યો. તે વાદમાં મુખ્યપણે કેવળી-શુક્તિ અને સ્ત્રી-મુક્તિ એ બે વિષયો ચર્ચાયા હતા. શરત પ્રમાણે વાદમાં હાર થવાથી દિગમ્બરને ગુજરાત છાડી ચાલ્યા જવું પડ્યું હતું. આ વિજય બાદ તેઓ 'વાદી દેવસુરિજી' એ નામથી વિખ્યાત થયા. આ વિજયથી સિદ્ધરાજે તેઓશ્રીને વિજયપત્ર અને એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ અર્પણ કરી હતી. મુનિધર્મના આચાર પ્રમાણે તે એક લાખ સુવર્ણમુદ્રાઓ મહણ કરી ન હતી. મહામંત્રી આશુકની સંમતિથી તે મુદ્રાઓનો બચ કરી સિદ્ધરાજે એક જિનપ્રાસાદ બંધાવ્યો હતો. તેમાં શ્રી આદિનાથના બિરુદની ૧૧૮૩ ના વૈશાખ શુકલ દ્વાદશીને દિવસે પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. તેમાં ચાર આચાર્યો સંમિલિત હતા. તેમના આ વાદની અનેક આચાર્યોએ સુન્દર પ્રશંસા કરી છે. તેમાં તે સમયે હેમચંદ્રસુરિજી ભાં વિદ્યમાન હતા, તેમણે 'શ્રી સિદ્ધહેમવ્યાકરણ'માં લખ્યું કે-

યદિ નામ કુમુદચંદ્રં, નાજેષ્યદ્ દેવસુરિરિહિમહશ્ચિઃ ॥

કટિપરિધાનમધાસ્યત, કતમઃ સ્વેતામ્બરો જગતિ ? ॥

'જો દેવસુરિજી રૂપી સૂર્યે કુમુદચંદ્રને ન જીત્યો હોત તો જગતમાં કયો સ્વેતામ્બર કટિપર વસ્ત્રને ધારણ કરત ?'

આ સિવાય રત્નપ્રભસુરિ, મહેશ્વરાચાર્ય, સોમપ્રભસુરિ, ઉદયપ્રભદેવ, પ્રહુમ્નાચાર્ય, મુનિદેવસુરિ, સોમચંદ પંડિત, મેરુતુંગાચાર્ય, મુનિભદ્રસુરિ, ગુણરત્નસુરિ, મુનિસુન્દરસુરિ, ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય વગેરેએ અનેક સ્થલે આ વાદને માટે સુરિજીની અનેક પ્રકારે પ્રીત

કર્તિની વિખ્યાતિ કરી છે. યશસ્વન્દ્રે તો આ વાદના સમૂર્ણ પ્રસંગનું વર્ણન આપતું 'સુક્રિતકુસુદયન્દ્ર' પ્રકરણ રચ્યું છે, જે ઘણું શેષ છે.

તેમનામાં અન્યરચનાની શક્તિ પણ અદ્ભુત હતી. તેઓએ જૈન ન્યાયના પ્રવેશ માટે ઉપયોગમાં આવે તેવા ૩૭૪ સૂત્ર પ્રમાણ 'પ્રમાણુનયતત્વાલોકાલંકાર.' નામનો ન્યાયનો મૂલઅન્ય આઠ પરિચ્છેદમાં રચ્યો છે. તેના પર તેઓશ્રીએ જ 'સ્વાદ્વાદરતાકર' નામની વિસ્તૃત ઘટિ લખી છે, તેનું પ્રમાણ ૮૪૦૦૦ હજાર શ્લોક જેટલું છે. તેમાં કાર્ત્તવિક વિષયોનું સુન્દર ખંડનમંડનાત્મક સ્વરૂપ છે. જો કે તે ઘટિ હાલમાં સમૂર્ણ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ જેટલી ઉપલબ્ધ છે તેટલી સારી રીતે પ્રકાશમાં આવેલ છે. તે ઘટિનું કાર્ત્તવ્ય પણ ઘણું સમજાયેલ છે. તેમાં પ્રવેશાર્થે તેમના શિષ્ય રત્નપ્રભસૂરિજીએ 'રત્નાકરણવતારિકા' નામની લઘુ ઘટિ મૂલસૂત્ર પર રચી છે. તેમાં 'સ્વાદ્વાદરતાકર'ની ખૂબ મંજીરતા બતાવી છે. તેઓએ તથા અન્ય આચાર્યોએ 'સ્વાદ્વાદરતાકર'ના ઘણા વખાણ કર્યા છે. 'સ્વાદ્વાદરતાકર'ની રચનામાં વાદ દેવસૂરિજીના બે શિષ્યો બદ્રેશ્વરસૂરિ અને રત્નપ્રભસૂરિજીએ સહકાર આપ્યો હતો. આ માટે તેઓએ જ લખ્યું છે કે—

કિં કુષ્કરં ભવતુ તત્ર મમ પ્રવચ્ચે, યત્રાતિર્નિર્મલમતિઃ સતતામિયુક્તઃ ।

મદ્રેશ્વરઃ પ્રવરસૂક્ષ્મુષાપ્રવાહો, રત્નપ્રમથ મજતે સદ્ધકારિમાયમ્ ॥

૧૮-૧૯ શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજી અને શ્રી આનંદસૂરિજી

આ બન્ને આચાર્યો વિક્રમની બારમી સદિમાં થયા. તેમણે સિદ્ધરાજની સભામાં બાહ્યાવસ્થામાં જ વાદોએને હરાવી વિજય મેળવ્યો હતો, તેથી સિદ્ધરાજે તેઓને બનુકમે 'સિંહશિશુક' અને 'બ્રાહ્મશિશુક' એવાં બિરુદ આપ્યાં હતાં. શ્રી અમરચંદ્રસૂરિજીએ 'સિદ્ધાન્તાધીવ' નામનો અન્ય રચ્યો છે. ડૉ. શતીશચંદ્ર વિશ્વાશ્રયણ, ઉપરના બે બિરુદને આધારે—મહાતાર્કિક ગજેશાપાખ્યાયે 'તત્ત્વચિન્તામણિ' નામનો નવ્યન્યાયનો મહાઅન્ય રચ્યો છે, તેમાં બ્યાસિત્ત્વરૂપ પર લખતાં બ્યાપ્તિનાં બે લક્ષણોનું નામ 'સિંહ-બ્રાહ્મ લક્ષણ' એવું આપ્યું છે, કદાચ તે બે લક્ષણો ઉપરોક્ત બે મહાતાર્કિકોની માન્યતાનાં હોય,—એમ અભિપ્રાય બતાવે છે.

૨૦ શ્રી દેવભદ્રસૂરિજી

આ આચાર્ય બારમી સદીને અન્તે થયા. તેમણે 'ન્યાયાવતાર' પર દિપ્તિપણ રચ્યું છે. બુનિચંદ્રસૂરિજીથી તેઓએ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી હતી. પોતાના ગુરુ શ્રીચંદ્રસૂરિજીની 'સંપ્રકલ્પી' પર ઘટિ રચી છે. તેમાં નીચેના અન્યોનાં ઉલ્લેખ અને અવતરણો આપ્યાં છે: 'અનુયોગ દ્વારચૂર્ણ', કારિકાદ્રી 'અનુયોગદ્વાર દીકા,' ગન્ધ હસ્તિ કારિકાદ્રી તત્ત્વાર્થદીકા, મલયગિરિ-જ્ઞહત્સંમહણીઘટિ, કારિકાદ્રી જ્ઞહત્સંમહણીઘટિ, ભગવતીવિવરણ, વિશેષણવતી, સ્વપ્રસન્નિનિધિકૃતિ વગેરે.

૨૧ શ્રી મલયગિરિજી

તેઓ તેરમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં થયાનો સંભવ છે. તેઓએ એક સમર્થ દીકાકાર હતા. અનેક આગમો પર તેઓએ દીકા લખી છે. તેમની દીકા ઘણી સરલ અને તલસ્પર્શી

૧ આ અંશ ઉપર અંગ્રેજો ઘટિ બનાવી છે. તે ઘટિ થોડા સમય બાદ જૈન સાહિત્યવર્ધક સભા-સુરેશ તરફથી પ્રકાશ થશે.

હોય છે. બધા કદિન વિષયો પણ તેઓની કવચથી સહેલા બની ગયા છે. જ્યોતિષના પણ તેઓ અસાધારણ જ્ઞાતા હતા. સૂર્યપ્રગટિ, ચંદ્રપ્રગટિ, જ્યોતિષકરંડક વગેરે જ્યોતિષ ગ્રન્થો પર તેઓએ ટીકા રચી છે. જ્યોતિષ સમ્યક્ષના કેટલાએક વિષયોના સ્પષ્ટીકરણ માટે પ્રત્યક્ષ જોવા માટે વિહાર કરીને તેઓ નેપાલમાં ગયા હતા. ‘ધર્મસંમહાભિજિતિ’ થી તેઓ સારા ન્યાયવેત્તા હતા તે સાબીત થાય છે. ૭ હજાર શ્લોક પ્રમાણ ‘મુદિ’ નામનું બાકરણ પણ તેમણે બનાવેલ છે.

૨૨ શાસ્ત્રીયિક શ્રીશમન્દ્રસૂરિણ

તેઓ તેરમી શતાબ્દમાં થયા. તેઓ એક વિખ્યાત વિદ્વાન હતા. તેમની કવિત્વ-શક્તિ અદ્ભુત હતી. તર્કશાસ્ત્રમાં પણ તેઓ નિપુણ હતા. જો કે તેઓનો કોઈ પણ ન્યાયગ્રંથ કે ન્યાયનો પ્રસંગ ઉપલબ્ધ નથી તો પણ તેઓનાં પ્રભાવ અને પ્રતિભા અપૂર્વ હતાં, તેનું ઠેર ઠેર વર્ણન મળે છે.

૨૩ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણ

તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂર્ણિમાને દિવસે થયો હતો. તેમની દીક્ષા ૧૧૫૦ માં થી. ૧૪ ને શનિવારે, આચાર્ય પદ ૧૧૬૨ માં, અને ૧૨૨૬ માં સ્વર્ગવાસ થયો. તેઓ એક સમર્થ મહાપુરુષ હતા. અનેક રાજાઓ તેમના ભક્ત હતા. તેમનાં શક્તિ અને જ્ઞાન અજોડ હતાં. તેમના સમયમાં પરદર્શનીઓનો વિશેષ વિરોધ હતો. તો પણ તેમણે પોતાની અદ્ભુત પ્રતિભાથી અનેક વખત તેઓને પરાજીત કર્યા હતા. તેમના નામથી, જીવનથી કે કવનથી કોઈ પણ વિદ્વાન અણબધા હશે એમ કહી શકાય નહિ. તેમની કલમ સર્વતોમુખી હતી. કોઈપણ વિષય એવો નથી કે જેમાં તેમની કલમ કે પ્રતિભા ન ચાલી હોય. ન્યાય વિષયમાં તેમણે ‘પ્રમાણમીમાંસા’ સ્વોપદ્ય રૂપિત યુક્ત, ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા,’ ‘અયોગવ્યવચ્છેદિકા,’ ‘શ્રી વીતરામસ્તવપ્રકાશ’ વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે. તેમની કલમ બધી સખત સચોટ અને અસરકારક છે. તેમનું એક એક વાક્ય હૃદયમાં સોંસરુ જીતરી જાય છે. તેમના લખાણથી તેમને જૈનદર્શનની કેટલી દાઝ હતી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.

તેમનો ‘પ્રમાણમીમાંસા’ ગ્રન્થ પાંચ અધ્યાય પ્રમાણ હતો. હાલમાં પ્રથમ અધ્યાયના બે આશ્લિક તથા બીજા અધ્યાયનું એક આશ્લિક એટલું મળે છે. તેટલામાં પણ તેઓશ્રીએ બધું જ સંગ્રહ કર્યો છે. તે ઉપરથી સમજી શકાય છે કે સમ્પૂર્ણ ગ્રન્થ કેટલો વિસ્તૃત હશે ? તેમની ‘અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા’ ઉપર શ્રીમદ્વિષેણસૂરિણએ ‘સ્વાદાદમંજરી’ નામની સુંદર ટીકા બનાવી છે. હાલમાં જૈનદર્શનમાં તે છૂટથી વંચાય છે. તેમની લખાણ શૈલી ઉદ્વેગનાચાર્યને મળતી છે. તેઓ ‘અનુશાસન’ અન્તે આવે એવા ગ્રન્થો રચતા. તેમનો એક વાદાનુશાસન નામનો ગ્રન્થ હતો, હાલમાં તે મળતો નથી. જૈન-ન્યાયનો સૂર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણના સમયમાં જૈનશાસનરૂપી નભસ્તલના મધ્યમાં પહોંચી અધ્યાત્મનાં પ્રચંડ કિરણોને પ્રસારતો હતો.

૨૪-૨૫ શ્રીશમન્દ્રસૂરિણ તથા શ્રીગુણચંદ્રસૂરિણ

આ આચાર્ય તેરમા સૈકામાં થયા. એ બન્ને શ્રીહેમચંદ્રસૂરિણના શિષ્ય હતા. તેમાં શ્રીશમન્દ્રસૂરિણ સાહિત્યમાં અદિતીય વિદ્વાન હતા. તેમણે સો કાવ્યગ્રન્થો રચ્યા છે. અને

‘સિદ્ધેશ્વરજ્ઞાનશાસન’ બહુવૃત્તિ ઉપર ૫૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ન્યાસ રચ્યો છે. તે બન્નેએ મળી રસોપસૃષ્ટિ યુક્ત ‘દ્રવ્યાલંકાર’ નામનો ન્યાયગ્રન્થ રચ્યો છે. તેમાં ત્રણ પ્રકાશ છે. પહેલામાં જીવદ્રવ્યનું સ્વરૂપ, બીજામાં પુદ્ગલદ્રવ્યનું સ્વરૂપ ને ત્રીજામાં ધર્માધર્મ આકાશ આદિનું સ્વરૂપ-આ સર્વ પ્રમાણુથી સિદ્ધ કરેલ છે.

૨૬ મી પદ્યુત્તરસૂચિ

તેઓ તેરમા સૈકામાં થયા. તેમણે ‘વાદસ્થલ’ નામનો એક ગ્રન્થ રચ્યો છે, જેમાં જિનપતિસૂચિના મતાનુસારિઓ ‘ઉદયનવિહારમાં પ્રતિકૃત થયેલ જિનગિમ્મો પૂજનીય નથી’, એમ કહેતા હતા તેનું ખંડન છે.

૨૭ મી રત્નપ્રભાસૂચિ

તેઓ બારમા-તેરમા સૈકામાં થયા. તેઓ વાદિદેવસૂચિના પદ્માલંકાર અને ન્યાયના અપૂર્વ વિદ્વાન હતા. વાદિ દેવસૂચિના ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’માં તેઓએ સહકાર આપ્યો હતો. તેમની સંસ્કૃત લખવાની શક્તિ અનન્ય હતી. તેમણે ‘સ્વાદ્વાદરત્નાકર’માં પ્રવેશ કરવા માટે ‘પ્રમાણુનયતત્ત્વલોક’ ઉપર ‘રત્નાકરાવતારિક’ નામની લઘુ વૃત્તિ રચી છે, તે ઘણી વિદ્વાત-પૂર્ણ અને પ્રતિકાશાલિની છે. તેમાં બૌદ્ધ, નૈયાયિક ‘અર્થટ’ અને ‘ધર્મોત્તર’ના ઉલ્લેખ છે. તેમાં શબ્દની રમક-ઝમક ઘણી જ છે. ચક્ષુપ્રાપ્તકારી છે કે અપ્રાપ્તકારી એ વિષયનો વાદ સમ્પૂર્ણ વિવિધ છન્દોમાં શ્લોકપદ્ધતિ લખ્યો છે. જમત્કૃત્વનો વિધ્વંસ કૃત્ત તેર વર્ણ, ત્રણ સ્વાદિવિભક્તિ અને બે ત્યાદિવિભક્તિમાં જ ગોઠવ્યો છે, તે આ પ્રમાણુ—

સ્વાદિવચનદ્વયેન, સ્વાદિકવચનત્રયેણ ચર્જેત્સુ ।

ત્રિમિરધિકૈર્દશમિરયં વ્યધાયિ શિવસિદ્ધિવિષ્વંસઃ ॥

(તિ, તે, । સિ, ટા, ક્લ, । તથવચન, પવમમ, ચરલ્લવ ।) પોતાની આ વૃત્તિ માટે તેઓએ જ અનંત લખ્યું છે કે

દુષ્તિઃ પશ્ચલહસાણિ, યેનેયં પરિપઠયતે ।

મારતી મારતી વાસ્ય, પ્રસર્પન્તિ પ્રજલ્પતઃ ॥

‘જેના વડે આ પાંચ હજાર શ્લોકપ્રમાણુ વૃત્તિ બહુાય છે, બોલતા એવા તેની પ્રભા-આનંદ અને વાણી વિસ્તારને પામે છે.’

તેમણે બીજા પણ ‘ત્રિગિનાથચરિત’, ‘ઉપદેશમાલા ટીકા’, ‘મતપરીક્ષા પંચાશત’ વગેરે ગ્રન્થો રચ્યા છે.

એ પ્રમાણુ આ સાતસો વર્ષમાં જૈન ન્યાયનો સર્વ જશેખર મધ્યાહ્નકાળને અનુભવતો હતો અને તે સમયમાં થયેલ આચાર્યો તેની આડે આવતાં વાદગોને વિખેરી નાખી તેના પ્રકાશને પ્રસારતા હતા. આજ પણ આપણા માટે તે આચાર્યોએ પ્રસારેલ કિરણોનો પ્રકાશ ગ્રન્થરૂપે વિલમ્બાન છે. તો તે પ્રકાશમાં વિચરીને અન્ધકારની પીડાથી ખચી આનન્દિત થવું.

આ લેખ પ્રભાવકચરિત, ચતુર્વિંશતિ પ્રગન્ધ, જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ તથા આ લેખમાં આવતા ન્યાયગ્રન્થોમાંથી ઉપલબ્ધ અને પ્રાપ્ત થયેલ ગ્રન્થોના અવલોકનથી લખાયેલ છે, એટલે આવશ્યક ઉલ્લેખ કરી આ લેખ સમાપ્ત કરું છું.

ચાકિનીધર્મસૂત્ર પૂજનીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી

[તેઓશ્રીના જીવન અને કવનની નોંધ]

લેખક:-પ્ર. મુનિમહારાજ શ્રી કનકવિજયજી, ધ્રાંગધ્રા

(પ. આ. મ. શી. વિજયરામચંદ્રસંસ્કૃતિશિષ્ય)

આર્યસંસ્કૃતિ એ ભારતવર્ષની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ છે. આ સંસ્કૃતિના આદર્શને ઝીલીને પોત પોતાના દૃષ્ટિકાણથી તેને પચાવનારાં અને જગતમાં પ્રચારનારાં જ હશેનો મુખ્યતઃ અસ્તિતાને ધરાવનારાં છે. તે જ હશેનો આ મુખ્ય છે: બૌદ્ધ, નૈયાયિક, સાંખ્ય, જૈન, વૈશેષિક અને જૈમિનીય; અથવા ન્યાય તેમજ વૈશેષિક દર્શનને અમુક દૃષ્ટિએ અભિન્ન સ્વીકારતાં છેલ્લું ચાર્વાક દર્શન. ‘ષડ્દર્શનસમુચ્ચય’માં આ કમથી ષડ્દર્શનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

જૈનદર્શન આ જ દર્શનોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મદર્શન છે. ત્રિકાલાબાધ્ય અને અવિસંગત અનેકાન્તતત્ત્વવ્યવસ્થાના નક્કર પાયા પર શ્રી જૈનદર્શનની બધી ધર્મારત ઊભેલી છે, કે જેના એક પાશુ કાંગરાને હલાવવાને કાર્ધ સમર્થ નથી. આ કારણે જગતનાં સર્વ ધર્મદર્શનોમાં જેરુની જેમ અડમ બનીને જૈનદર્શન સૌની મોખરે ઊભું છે.

જૈનદર્શનની પ્રતિપાદનશૈલી અનુપમ છે. એની તત્ત્વવ્યવસ્થા અવિસંવાદિની છે. આથી જ જગતના ઇતર ધર્મદર્શનોમાં જળવાઈ રહેલી અબાધ્ય તત્ત્વવ્યવસ્થા પાશુ જૈનદર્શનમાંથી જ ઊતરી આવેલી છે એમ કહી શકાય. ‘ઇતર સર્વ દર્શનોનું મૂળ જૈનદર્શન છે’ આ મુજબનું પ્રામાણિક વિધાન કાર્ધ પાશુ પ્રકારના આગ્રહ વિના કરી શકાય તેમ છે.

કહેવું બેઠું છે: ઇતર સર્વ દર્શનોની જેમ જૈનદર્શનનો આધાર તેનું વિશાલ સાહિત્ય છે. જૈનદર્શનનું સાહિત્ય સર્વતોમુખી, અમાપ અને અપ્રતીમ છે. જૂતકાલીન શાસન-પ્રભાવક પૂજનીય જૈનાચાર્યોએ પોતાની અપૂર્વ પ્રતિભા, અખંડ શાસનરાગ અને અપ્રતીમ પ્રભાવકશક્તિ, આ વજેરેના યોગે, શ્રી જૈનદર્શનના સાહિત્યવૃક્ષને સારી રીતે નવપલ્લવિત રાખ્યું છે, કે તે કાલ્પા-કૃત્વા સાહિત્યવૃક્ષનાં સુમધુર ફળોને આજે આપણે, તેવા પ્રકારના વિશેષ પ્રયત્નો વિના, સુખપૂર્વક ચાખવાને ભાગ્યશાળી બન્યા છીએ.

જૈનશાસનના વિસ્તૃત આકાશપટ પર ઝળહળતા પ્રકાશ પાથરનારા જૂતકાલીન અમલ્ય સરિદેવોદ્ધ તારકમણી મખમાં ચાકિનીધર્મસૂત્ર આચાર્યભગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજનું સ્થાન અતિશય ગૌરવભર્યું છે. એ પૂજનીય સૂરીશ્વરની પ્રૌઢ પ્રતિભા, અવિહ્વ શાસનરાગ અને ત્રિવિધયોગે જૈન સાહિત્યની સેવા કરવા માટેની અપૂર્વ અર્પિતવૃત્તિ: આ સમળાયના યોગે તેઓશ્રીનું પ્રુણનામ જૈન તવારીખમાં સુવર્ણાક્ષરે નોંધાયું છે.

પ્રુષ્યપ્રયોગ સૂરિદેવ, પોતાના જ્ઞાનસામર્થ્યથી અનેક પ્રકારના ઉપકારક સાહિત્યસર્જન દ્વારા સાહિત્યજગતી જૈન જૈનેતર આલમ પર અમરુષ ઉપકારો કરી ચક્રવા દતા. તે તે ધર્મદેશનાના સિદ્ધાન્તોનું તલસ્પર્શી જ્ઞાન, પરિચીત શબ્દોદ્ધારા સુચોચ મનસૌથી અને અર્થની ગંભીરતા; સાહિત્યસર્જક તરીકેની પૂજનીય સૂરિદેવની આ પ્રકારની વિશેષતા આને પણ અનેક સહસ્ર સાહિત્યરસિકોનાં હૃદયોને નમાવી ચૂકે છે.

સમાનનામા શાસનઅભાવક સૂરિવરો

વાકિનીધર્મસૂત્ર પૂજ્ય સૂરિવરને અંગે કાંઈક લખવા પહેલાં એ જણાવી દઈ કે: જૈનશાસનના વિશાલ પ્રદેશ પર પોતાની અનુપમ યશઃસીરકાને ફેલાવીને અમર જનારા અનેક સમાનનામા સૂરિદેવો જૈન ઇતિહાસનાં સુવર્ણપૃષ્ઠો પર મોંઢાયા છે. એટલે વાકિની-ધર્મસૂત્ર પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિવરના સમાનનામા અનેક સૂરિદેવો, જુલકાલીન જૈન ઇતિહાસમાંથી આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. એ સૂરિદેવોનો પરિચય પ્રાસંગિક હોવાને કારણે અત્ર હું કુંકમાં આપી દઉં.^૧

[૧] ખરતરગચ્છીય શ્રી જિનરંગપદ્માવલી વગેરેમાં પૂ. શ્રી જિનભદ્રસૂરીચરિત્રના શિષ્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ અને પૂ. શ્રી જિનેશ્વરસૂરિના છઠ્ઠા પદ્મગુરુ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, કે જેઓનો સત્તાકાલ ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિની કાંઈક પૂર્વનો કહી શકાય. [૨] જહ્નુગચ્છીય શ્રી જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય અને નવાંગીટીકાકાર પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિના ગુરુભાઈ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, ‘શ્રીગણધર સાર્થસતક વૃત્તિ’માં આ સૂરિદેવને અંગેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. [૩] જહ્નુગચ્છીય શ્રી માનદેવસૂરિના સન્તાનીય અને શ્રી જિનદેવ ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ; જેઓએ વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વામિ મહારાજકૃત ‘પ્રભમ-રતિપ્રકરણ’ પર વૃત્તિ રચી છે. જેમનો સત્તાકાલ વિક્રમના બારમા શતકનો લગભગ ગણી શકાય. [૪] નાગેન્દ્રગચ્છીય ‘કલિકાલગીતમ’ બિરુદધર પૂજનીય શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ, જેઓ પૂ. આનન્દસૂરિ અને પૂ. અમરચન્દ્રસૂરિના પદ્મધર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, તથા મહાપૂજ્યરાતના મંત્રી શ્રી વસ્તુપાલ અને તેજપાલના ધર્મગુરુ શ્રી વિજયસેનસૂરિના ગુરુ ગણાય છે. જેઓનો સત્તાસમય સિદ્ધરાજના કાલથી કાંઈક નજીકનો ગણી શકાય. [૫] ચન્દ્રગચ્છીય શ્રી ભદ્રેશ્વર-સૂરિવરના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિવર,^૨ ‘ઉપમિતિકાવપ્રખ્યાસારોહાર’ અન્થના કર્તા શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ પોતાના અન્થની પ્રશસ્તિમાં પ્રસ્તુત સૂરિવરને પોતાના પૂર્વગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. આ સૂરિદેવો સત્તાસમય વિક્રમની ૧૩ થી ચત્તાબ્દિની લગભગનો કહી શકાય. [૬] ચન્દ્રગચ્છીય શ્રી ભદ્રેશ્વરસૂરિના પદ્મધર પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, કે જેઓ મહાકવિ શ્રી બાલચન્દ્રસૂરિના શુરુ તરીકે ગણાય છે. [૭] પૂ. શ્રી જિનચન્દ્રસૂરિના પ્રશિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ. અપભ્રંશભાષાના ‘શ્રીનેમિનાથચરિત્ર’ કથા-અન્થની રચના પ્રસ્તુત સૂરિદેવે કરી છે. આ સૂરિવરનો સત્તાકાલ પરમાદ્યેત શ્રી કુમારપાલ મહારાજની રાજ્યસ્થિતિ દરમ્યાનનો ગણી શકાય. એટલે વિક્રમના ૧૨ મા અને ૧૩ મા શતકની મધ્યનો કહી શકાય. [૮] જહ્નુગચ્છીય પૂ. શ્રી માનભદ્રસૂરિના શિષ્ય પૂ. શ્રી હરિ-

૧ પૂ. ૫. શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અ. ૬માં સૂચિત. [૫. ૬.]

૨ આ અન્થ હજી સુધી અસૂચિત છે. આનું મુદ્રણપ્રમાણ ૨૩૦૦ લગભગ છે.

હરિભદ્ર, જેમનો સત્તાકાલ ૧૪ માં શતકની છેવટનો લગભગ ગણાય. શ્રી જ્યવલ્લભપાઠક દ્વારા 'વલ્લભસંગ' ગ્રંથના છાયાલેખક શ્રી રત્નદેવમુનિ, પોતાના છાયાલેખન કાર્યમાં આ સુરિદેવનાં સિદ્ધ પૂ. શ્રી ધર્મચન્દ્રમુનિને, પોતાના પ્રેરક તરીકે યાદ કરે છે.

પૂ. સુરિદેવના સત્તાકાલને અંગે મતભેદો

પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિવરના સમાનનામા આ અનેક સુરિવરોમાં પ્રસ્તુત યાકિનીધર્મસૂત્ર, ૧૪૦૦ ગ્રન્થપ્રણેતા આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી, પ્રાચીન અને સર્વનાં પુરાણોમાં તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. એઓશ્રીનો સત્તાકાલ આથી આ સઘળાં સમાનનામા સુરિદેવોની પૂર્વનો છે, એમાં કોઈ પણ ઐતિહાસિકોને મતભેદ નથી. પણ પ્રસ્તુત સુરિવરના નિશ્ચિત સત્તાકાલને અંગે આપણા સમાજમાં ઐતિહાસિક (ઐતિહાસિક) બાળતોમાં રસ લેનારાઓમાં હજી મતભેદો જોવા છે.

પૂર્ણનીય સુરિદેવના સત્તાકાલને અંગે, અત્યાર અગાઉ અવારનવાર ચર્ચાઓ જન્મવા પામી હતી. છતાંયે હજી આ વસ્તુ મતભેદના વિષય તરીકે જ આપણી સ્ક્રમને ઊભી છે. આપણે બાણીએ છીએ કે: ઇતિહાસના વિષયની છણાવટ, એ બ્યારે કેવળ યુક્તિ કે અમુક પ્રકારની પૂર્વગ્રહપૂર્ણ મનોદશા વિના કરવામાં આવે છે, ત્યારે જ તેનું સફળ કે સંતોષજનક પરિણામ આવી શકે છે. ગમે તે હો, આજે તો પૂર્ણ સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે સુખ્યતઃ ત્રણ મતો ઐતિહાસિક વિષયોમાં રસ લેનારા જૈન સમાજની સમક્ષ રજુ થયા છે.

આ ત્રણેય મતોમાંથી એક મત વિક્રમના છઠ્ઠાં શતકમાં પૂર્ણ સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને સ્વીકારે છે, બ્યારે બીજા મતમાં માનનારા પ્રસ્તુત સુરિદેવનો સત્તાકાલ વિક્રમની આઠમી અને નવમી શતાબ્દની મધ્યનો ગણે છે, ત્રીજા મતથી પૂ. સુરિદેવનો સત્તાકાલ વિક્રમનો દશમો શતક મનાય છે. પૂર્વકાલીન ગ્રન્થ, કથા કે અન્ય સાહિત્યમાંથી પણ પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને અંગે જે કોઈ મળી રહે છે, તેના પ્રધાનસૂર ઉપરાંત મતોને સુખ્યતઃ કેટલેક અંશે મળતો આવે છે.

પૂ. શ્રી મેરુતુંગસુરિમહારાજ, સ્વકીય 'વિચારગ્રંથપ્રકરણ'માં પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે આ મુજબ પોતાનો મત જાહેર કરે છે:

“ પંચસપ્ત પણસોપ વિક્રમકાલાઓ હસ્તિ અત્થમિઓ ।

હરિમહસુરિસૂરો નિબ્બુઓ દિસડ સિવસુવલ્લમ્ ॥ ”

‘વિક્રમથી ૫૮૫ વર્ષ વેત્યા બાદ, જે શ્રી હરિભદ્રસુરિરૂપ જગતપ્રકાશક સૂર્ય અસ્તને પામ્યો, તે અમોને સિવસુખ આપો.’

આ જ વસ્તુને સચિત્ત કરનારાં અન્ય પ્રાચીન વિદ્વાનો કે જે વિશ્વસનીય અને પ્રામાણિક હોવાનો પૂરાં સંભવ છે, તે અનેક પૂર્વકાલીન ગ્રન્થોમાંથી આજે મળી રહે છે. જેમકે ‘વિચારસારપ્રકરણ’માં શ્રી પ્રણુમ્નસુરિ, ‘ગાથાસહસ્ત્રી’માં શ્રી સમયસુન્દરગણી, ‘વિચારા-

૩ આ ગ્રન્થનું મૂળ નામ ‘પાદમવિજયલય’ હોવું સંભવિત છે. પ્રાકૃત સુભાષિતોના સમહરપ આ ગ્રન્થ છે. હાથાકાર શ્રી રત્નદેવ ચણિ, પ્રસન્નિમાં આ ગ્રન્થનું સંસ્કૃત નામ આ મુજબ બજાવે છે: ‘વિદ્યાલયે પ્રાકૃતોડેસ્મિન્ સુભાષિતમણાવિહ ।’

મૃતસારસંઘર્ષમાં શ્રી કુલમંડનસુરિ, અને ' શ્રી તપમગ્ધપદ્માવલી 'માં શ્રી ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય વગેરે મન્થકારોએ, આ રીતે પૂજનીય સુરિવરના સત્તાસમય વિક્રમના છઠ્ઠા શતકમાં સ્વીકાર્યો છે.

બીજા પ્રબન્ધકાશકાર પૂ. રાજશૈખરસુરિ, આદ્યત્રિકમણ્ડિતની અર્ધદીપિકાવૃત્તિકાર પૂ. શ્રી રત્નશૈખરસુરિ વગેરે પૂર્વકાલીન મન્થકારોએ, ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના દીક્ષાગુરુ તરીકે પ્રસ્તુત સુરિવરને સ્વીકાર્યા છે, એટલે પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિવરના સત્તાકાલની આસપાસ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિના સત્તાસમય તે તે મન્થકારોના મન્તવ્ય મુજબ નિશ્ચિત થાય છે. પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિવરના સત્તાકાલને અંગે, શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપન્થાકથાના પ્રશસ્તિગત પદોમાંથી આ મુજબનું પદ મળી આવે છે:—

સંવત્સરચતુર્થવક્રે દ્વિપદ્મિસહિતેઽતિલક્ષિતે વાસ્યાઃ ।

જેષ્ઠે સિતપદ્મવ્યા પુનર્વસૌ ગુરુદિને સમાપ્તિરભૂત ॥

' ૯૬૨ વર્ષ વીત્યા બાદ, જેઠ સુદિ પાંચમના દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર અને ગુરુવારે આ મન્થની સમાપ્તિ થઈ. '

આથી પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિની સત્તા વિક્રમના દશમા શતક લગભગની સિદ્ધ થાય છે. અને પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસુરિવરની સત્તા આ ગણતરી મુજબ વિક્રમના નવમા અને દશમા શતકની આસપાસમાં કહી શકાય.

વલી એક મત, પ્રસ્તુત સૂરીશ્વરના સત્તાકાલને અંગે શ્રી ' પ્રાકૃત કુવલયમાલાકથા 'ના રચયિતા દાક્ષિણ્યચિદ્દનાપરનામ પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસુરિના પ્રશસ્તિગત ઉદ્દેશ્યથી તેઓના સમકાલીન તરીકે પૂ. સૂરીશ્વરજીને સ્વીકારે છે. તે મતમાં માનનારાઓ પોતાના આ મતની સત્પતાને સાબીત કરવા સારુ પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસુરિજીના ' કુવલયમાલા કથા 'ની પ્રશસ્તિગત આ પદનું પ્રમાણુ આપે છે:—

લો સિદ્ધન્તમ્મિ ગુરુ પમાણનાપણ જસ્સ હરિમહો ।

હુગુગ્ધસત્થવિત્થર પયહ [સમત્થસુચ] સન્ધત્થો ॥

આ પદ્યથી, ' કુવલયમાલા કથા 'કાર પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસુરિ, પોતાના પ્રમાણુન્યાયશાસ્ત્રના ગુરુ તેમજ વિશાલકાય સાહિત્ય-મન્થના સફલ સર્જક તરીકે પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસુરિ મહારાજને બહુમાન પૂર્વક યાદ કરે છે. આ પદ્યને પ્રમાણુ તરીકે મુકતને કેટલાક ઐતિહાસિકોનું માનવું છે કે: ' પૂ. શ્રી ઉદ્યોતનસુરિજીના સત્તાકાલની આસપાસમાં પૂ. સુરિદેવના સત્તાકાલ માનવો યોગ્ય છે. ' ' શ્રી કુવલયમાલા કથા 'ના પ્રશસ્તિગત પદમાં, મન્થકાર શ્રી ઉદ્યોતનસુરિજી આ મુજબ પોતાના સત્તાસમય સ્પષ્ટ કરે છે:—

' સગકાલે વોલીજે વરિણણ સપહિ સપહિ ગપહિ ।

પગદિજેજૂજોહિ રહયા ઝવરજ્ઞવેલાયે ॥

આથી સમજાય છે કે: ' શકથી એક દિવસ ન્યૂન સાતસો (૭૦૦) વર્ષ વીત્યા બાદ અપરાદ્ધ સમયે — દિવસના નખતા પહોરે ' શ્રી કુવલયમાલા કથા 'ની રચના થઈ છે. '

એટલે આથી કથાકાર શ્રી ઉદ્યોતનસુરિજીની હયાતિ શકના ૭ મે શતક નિશ્ચિત થાય છે, બીજા શક અને વિક્રમના કાલને લગભગ ૧૩૦ વર્ષનો તફાવત રહે છે, એટલે શકની પછી

આટલાં વર્ષ બાદ વિક્રમનો કાલ ગણાય છે. આથી પ્રસ્તુત કથાકારનો સત્તાકાલ વિક્રમના નવમા શતકની શરૂઆત લગભગનો કહી શકાય. આ ગણનાથી કથાકાર પૂ. શ્રી ઉચ્ચોત્તન-સરિજના વિદ્યાગુરુ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિદેવનો સત્તાસમય, વિક્રમની આઠમી શતાબ્દની છેવટનો લગભગ ગણી શકાય.

વર્તમાનકાલીન ઐતિહ્યવિદામાં મતભેદ

ઔદસો મૌલિક ગ્રન્થકૃતિઓનું સફળ રીતે સર્જન કરનાર તેમજ જૈનશાસનના આદિતીય પ્રભાવક પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજના સત્તાકાલને અંગે, રવતંત્ર અને નિષ્પક્ષ નિર્ણયપર આવવાનું કાર્ય એટલા જ સારુ જવાબદારી ભરેલું તેમજ અધરું છે, કે: તેઓશ્રીની કોઈ પણ કૃતિઓમાં પોતાના સત્તાકાલને અંગે રહેજી પણ નિર્દેશ મળી શકતો નથી. એટલે જ તેઓશ્રીના સત્તાકાલને અંગે જૂતકાલીન પ્રયત્ન, કથા વગેરે ગ્રન્થોમાંથી પણ પરસ્પર એક બીજાથી તફાવત લિખિત જાણ જણાતાં વિધાનો આજે આપણને મળે છે.

અગાઉ જણાવ્યા મુજબ ઐતિહ્ય વિષયોમાં રસ લેનારાઓ પણ વર્તમાનમાં પૂર્વનીય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને નિર્ણય કરવાને સારુ અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. શોધ-ખોળ અને સંશોધનના પરિણામે તેઓ તરફથી તેને અંગે આજે આપણી સમક્ષ આ વિગતો રજુ થઈ છે.

આપણે સમજીએ છીએ કે: ઇતિહાસની પ્રકૃતિ—ઇતિહાસમાં રસ લેનારાઓની પ્રકૃતિ હંમેશા ખાંખાખોળ કરવાની હોય છે. કાંઈને કાંઈ શોધખોળ કરવાને સારુ ઐતિહ્યવિદો અતિશય ઉત્સુક હોય છે. પ્રસ્તુત પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે પણ આમ જ બનવા પામ્યું છે. મારી સમજણ મુજબ સર્વ પ્રથમ આજથી લગભગ ૨૪ વર્ષ અગાઉ, ‘શ્રી હરિભદ્રસરિચરિત્ર’ નામના સરકૃત નિબંધમાં પં. હરગોવિંદદાસ પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે કેટલીક વિચારણા [કે જેને આપણે ઐતિહ્ય વિષયોમાં કાંઈક અન્વેષણ કરવાની સ્વભાવ સહજ પ્રકૃતિ કહીએ છીએ] કરવા પૂર્વક એ મુજબ વિધાન કર્યું છે, જેનો સાર આ છે, ‘સામાન્ય રીતે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિચરિત્રના સત્તાકાલ, ઉપમિતિકથાકાર પૂ. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પૂર્વનો ૨૫૪ છે, બ્યારે ચોક્કસ સમય જાણવાને સારુ પૂ. પ્રહુમ્નસરિ વગેરે ગ્રન્થકારોના સૂચન મુજબ બં. શ્રીવીરના નિર્વાણથી લગભગ ૧૧ માં શતકમાં એટલે વિક્રમનો છઠ્ઠો શતક આશરે કહી શકાય.’

વળી આં. શ્રી સામગ્રાનન્દસરિજીએ ‘શ્રી ઉપમિતિકથાપ્રપંચાકથા’ની પ્રસ્તાવનામાં પ્રસંગને પામીને પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજીના સત્તાકાલને અંગે કેટલીક વિગતો જણાવીને આ મતભવનું સૂચનું છે કે ‘પૂ. યાકિનીધર્મસૂત્ર આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસરિચરિત્રની વિદ્યમાનતા બં. શ્રી મહાવીર પરમાત્માના નિર્વાણથી ૧૦૫૦ માં વર્ષો [એટલે વિક્રમના ૫૮૦

૪ ‘एव च सामान्यतः सिद्धार्थसुरिप्राच्यरवे हरिभद्रसुरेर्बिंदितेऽपि विशेषतः समयजिज्ञासापरिपूर्वै कथ्यमाणानि प्राचामेव वचनानि पर्याप्तानि, येषु जन्मादिसमयेऽनिर्दिष्टितेऽपि, दर्शितेन वीरादेस्त्रय-शतान्दिरूपेण विक्रमाद् वा षष्ठशतान्यात्मकेन तथिर्वाणसमयेन + + +’ શ્રી-હરિમદ્ધરિચરિત્રમ્, પૃ. ૧૬ [૧૧૭૩].

અને ઇસુના ૧૩૬ ના વર્ષમાં] દરમ્યાન હોવી સંભાવ્ય છે' જ્યારે મુનિરાજ [વર્તમાનમાં પંચાસજીથી] શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજ પશુ પૂ. પ્રસ્તુત સુરિવરના સત્તાસમયને સારુ આ રીતનું નિર્ણયાત્મક પ્રતિપાદન આપણી સમક્ષ થકે છે કે 'ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસુરિના સત્તાકાલમાં પૂર્વજીવિત નાશની તૈયારીમાં હતું. પૂર્વગત જીવનની તેવા પ્રકારની ખંડિત થતી દશાને જાણીને તેના કેટલાક ભાગને સંધરી લેવાને સારુ પંચાશકાદિ વિપુલ સાહિત્યકૃતિઓને તેઓશ્રીએ રચી છે, આથી ચિકમની 'છઠી શતાબ્દિમાં તેઓની સત્તા સ્વીકારવી એ જ યોગ્ય છે, નહિતર આ વસ્તુ ધટી શકે નહિ. વળી ભૃગુ શ્રી મહાવીર પરમાત્માની ૨૭ મી પાઠે આલેખા પૂ. શ્રી માનદેવસુરિ ભીખનો સત્તાકાલ આ જ છે, એટલે તેઓને પ્રસ્તુત સુરિવરના મિત્ર તરીકે 'પૂર્વકાલીન ગ્રન્થકારો ઝાળખાવે છે, તે પશુ આથી સંગત બને છે.'

ત્યારબાદ કેટલાંયે વર્ષોના ગાળા પછી, પંચાસજી શ્રીકલ્યાણવિજયજી મ. પ્રસ્તુત સુરિવરના સત્તાકાલને અંગે પોતાનું પૂર્વ મન્તવ્ય [કે જેને નિશ્ચિત અને પ્રામાણિક કરવાને સારુ પોતે તનનોડ મહેનત લઈને પ્રયત્નો કર્યા છે] બદલીને 'પ્રબન્ધપર્વાલેખન'માં આ મુજબ લખાણ કરે છે: 'આજ પહેલાં હું [પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સૂરીશ્વરજી]ને ચિકમની છઠી સદીમાં મૂકનારાઓમાંનો એક હતો પશુ હવે મ્હને લાગે છે, કે એ આચાર્યને, 'આ ગાથોક્ત સમયથી લગભગ બસો વર્ષ' પછીના સમયમાં મૂકવા વધારે યોગ્ય લાગે છે.'

પૂજનીય સૂરીશ્વરજીના સત્તાકાલને અંગે, ડૉ. હર્મન જેઓથી વગેરે પાશ્ચાત્ય શૌધકો પોતાની શક્તિ-સામગ્રી મુજબ કેટલુંક અન્વેષણ કરી, 'ઉપમિતિકાર પૂ. શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના ધર્મશોધકર તરીકે પૂ. સુરિવર'ને જણાવે છે, અને 'પૂ. સિદ્ધર્ષિગણિના સમકાલીન એટલે ચિકમની દશમી શતાબ્દિમાં તેઓશ્રીની સત્તા-હયાતી સ્વીકારે છે.' જ્યારે પં. શ્રી સતીશચંદ્ર, પૂ. સુરિવરનો સત્તાસમય, ચિકમની આઠમી અને નવમી શતાબ્દિની મધ્યનો સ્વીકારે છે.

૫ મગધતાં હરિમદ્સૂરીનાં સમયે પૂર્વજીવિતસ્ય વિહૃત્પ્યમાનાડવસ્થા, તાં વિપ્રકીર્ણવદ્યામનુભવતત્ત્વસ્ય કતિપયાંશોપસંપ્રદેષે પદ્માશ્વકાદિપ્રત્યનિર્માણં ચ નિવેદયતે, અથ ચેદં તેષાં વિક્રમસ્ય પદ્મશતકે એવ વિદ્યમાનત્વે સંઘટ્ટતે નાડન્યત્ર । કિં ચ વીરપ્રભોઃ સત્તર્કિણે પદ્મે સમાસ્તવસ્ય ઉપરિતનસમયાધારક્તસ્ય દ્વિતીયમાનદેવસૂરેર્મિત્રત્વેન વર્ણયન્યનેકે પ્રત્યકારાઃ '-શ્રી ધર્મસંપ્રદેશો પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૮ [૧૯૭૪].

૬ 'શ્રી કિયારત્નસમુચ્ચય'માં પૂ. શ્રી ગુણરત્નસૂરીજી મહારાજ દર્શાવે છે કે-ક્યાતઃ શ્રી-હરિમદ્મિત્રમમવત્ શ્રીમાનદેવલ્લતઃ । આવા પ્રકારનું અને લગભગ આને મળતું કથન, પૂ. શ્રી મુનિસુન્દરસુરિએ 'ગુર્વાવલી'માં પશુ કર્યું છે. તેમજ 'અંચલચંચ પદ્માવલી', 'પૌર્ણમિકચંચ પદ્માવલી' અને 'તપાચંચ શુદ્ધપદ્માવલી' વગેરેમાંથી આવા પ્રકારના ઉદ્દેશો મળી આવે છે, જેની નોંધ પં. શ્રી હરગોવિંદાસે અને પંચાસજી શ્રી કલ્યાણવિજયજી મહારાજે લીધી છે.

૭ 'શ્રી પ્રજ્ઞાવચ્ચરિત્ર લાખાન્તર'ની પૂર્વભૂમિકાએ ચરિત્રાન્તર્યંત પ્રજ્ઞાવેદી મીમાંસા કરવાને શ્રદ્ધ આ નિબંધ, પૂ. પંચાસશ્રીએ તા. ૧૧-૮-૧૯૩૧ માં લખ્યો છે. [શ્રી આત્માનંદ સલા લાખનવશ્કારા પ્રકાશિત.]

૮ પંચસણ પળસીણ વિક્રમકલાત ક્ષતિ અત્યમિજો । હરિમદ્સુરિસૂરો મધિભાગં દિસત્ કલાગમ્ ।' આ ગાથાથી છઠી શતક સિદ્ધ થાય છે.

આ મતને અનુસારે 'હરિમદ્રાધાર્યસ્ય સમયનિર્ણયઃ' [હરિભદ્રસૂત્રિકા સમય નિર્ણય]ના બ્લેખક, પોતાના નિબંધમાં આને અંગે જણાવે છે કે:

અતઃ હસસે યહ અંતિમ નિર્ણય હો જાતા હૈ કિ મહાન્ તત્ત્વજ્ઞ [પૂ૦] આધાર્ય હરિમદ્ર [સૂત્રિ] ઔર 'કુવલયમાલા' કથાકે કર્તાં ડ્યોતનસૂત્રિ ડ્યેઈ દાક્ષિણ્યચિહ્ન ધોર્ને સમકાલીન થે। હતની વિશાલ પ્રચ્છરાશિ લિખને વાલે મહાપુરુષકી કમસે કમ ૬૭-૭૦ વર્ષ જિતની આયુ તો અવશ્ય હોગી, હસ કારણસે લગભગ હસ્વીકી ૮ થી ઘાતાબ્દિકે પ્રથમ વચકર્મે [પૂ૦ શ્રી] હરિમદ્ર [સૂત્રિવેવ]કા જન્મ ઔર અઘમ વચકર્મે મૃત્યુ માન લીયા જાય તો વહ કોઈ અસંગત નહીં માલૂમ હોતા। હસ લિખે હમ ૬૦ સ૦ ૭૦૦ સે ૭૭૦ (વિ. સં. ૭૫૭ સે ૮૨૭) તક [પૂ૦ શ્રી] હરિમદ્ર-સૂત્રિ [જી] કા સત્તાસમય સ્થિર કરતે હૈ ।'

આ અન્વેષણને ધોંટે ધોંટે ત્યારબાદ '૧૦' જૈનદર્શન' પુસ્તકના પરિશિષ્ટમાં, પં. ખેચરદાસ પાણી ઉપર મુજબ પોતાનો અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે.

વિદ્વાન મુનિશ્રી રક્ષિતવિજયજી, શ્રીનંદીસૂત્ર [હરિભદ્રીય] જ્ઞાતિના વિદ્વાતાપૂર્ણ ઉપક્રમમાં, પૂ. સૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને અંગેના પ્રચલિત મતભેદોને અતિશય સ્પષ્ટતાથી ચર્ચાની કસોટી પર ચકાસીને શુદ્ધ કાંચનની જેમ આપણી આગળ આ આશયનું પોતાનું મનતબ્બ રજુ કરે છે: '૧૧' અમને ચોક્કસરૂપે, કાંઈ પાણી પ્રકારના વિસંવાદ વિના, જણાય છે કે પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂત્ર આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂત્રિ મહારાજની સત્તા અવશ્ય વિક્રમના ૭૭૦ સંક્રામાં હતી.'

આ રીતે પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂત્ર આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના સત્તાસમયને જાણવાને સારુ, પૂર્વકાલીન પૂજનીય સૂરિદેવોના અને વર્તમાન કાલીન ઐતિહાસિકોના બિન બિન દૃષ્ટિકાણને સ્પર્શીને અન્વેષણ પૂર્વક અત્યાર અગાઉ પ્રસિદ્ધિને પામી ચૂકેલા મતભેદો, કે જે જાણવા જેવા હોવાથી એ અહીં અવસરને મેળવી ટૂંકમાં રજુ કર્યા છે. આ મતભેદોને ચર્ચા કે વિવેચનની ઓરણુપર મૂકીને તેનો નિશ્ચિત ઘાટ આપવાના ઇરાદાથી મારે આ પ્રયત્ન નથી, કેવલ અંગ્રુહીનિર્દેશ કે જે કરવો અનિવાર્ય હતો, તેને સારુ મારે આ પ્રયત્ન છે.

[૨]

પૂ. સૂરિદેવનું શુદ્ધસ્થ જીવન, દીક્ષા અને સૂરિપદ

પ્રસ્તુત સૂરિદેવનું જન્મસ્થાન, કથાવલીકારના કથન મુજબ 'પિર્વશુર્ધ' નામની 'કાઈ બ્રહ્મપુરી હતું. તેઓની માતાનું નામ ગંગા હતું અને તેઓના પિતાનું નામ શંકરભટ્ટ

૬ શ્રીયુત નિનવિજયજી તરફથી આ સંસ્કૃત નિબંધ સ પાઠિત થયો છે. તેનું હિન્દી સાપાત્રર 'જૈન સાહિત્ય સંશોધન' [વર્ષ ૧ અ. ૧]માં પ્રગટ થયું છે.

૧૦ આ પુસ્તક મનમુખલાલ તરફથી પ્રકાશનને પામ્યું છે. [વિ. સં. ૧૯૮૦]

૧૧ 'પ્રતીયતે ચૈવ સૂરિસૂર્યમાર્ગાં વિચિત્રાનતા વજ્રમ્બેકમશતાન્વામેવાવિગાનતયા' શ્રી નન્દીસૂત્ર હરિમદ્રીયજ્ઞપ્તિ, [પ્ર. ૧]. એનું સંશોધન પૂ. સમલાચમરહસ્થવેદી આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજયદાસ-સૂરીશ્વરજી મહારાજે કર્યું છે. વિ. સં. ૧૯૮૮ માં આ મન્વજી પ્રકાશન થયું છે. પ્રસ્તુત ઉપક્રમમાં વિદ્વાન મુનિશ્રીએ પૂ. હરિભદ્રસૂત્રિના સત્તા સમય છઠ્ઠો સતત નિશ્ચિત કરવા માટે પ્રામાણિક દલીલો, પૂર્વકાલીન (પાચીન) સાહિત્યકારોના વલ્લેખો વગેરે મૂક્યું છે.

હતું. જ્યારે તેઓનું સંસારી નામ હરિભક્ત હતું. જાતિથી હરિભક્ત બ્રાહ્મણ હતા. જાતિના જન્મગત સંસ્કારોથી બાંધાયેલાં જ વિદ્યાનું સંપાદન કરવામાં શ્રી હરિભક્ત, દરેક રીતે ઉત્સાહપૂર્ણ હતા. તેઓએ ક્રમશઃ ચૌદ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરી હતી.

ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ મેવાડ દેશના ચિતોડ [ચિત્રકૂટ]ના રાજા જિતારિએ શ્રીહરિભક્ત પંડિતની વિદ્યાતાની કદર કરી, પોતાના રાજ્યમાં આ મહાપંડિતને પુરોહિતના અધિકારપદે નિયુક્ત કર્યા. રાજપુરોહિત શ્રી હરિભક્ત પંડિતને પોતાના જ્ઞાનવૈભવનો મદ હતો. આ કારણે તેઓના હૃદયમાં એ ભાવના હતી કે: 'આ છ ખંડ ધરતીમાં મારા જેવો સમર્થ વિદ્વાન ખેલક કોઈ નહિ જ હોય.' 'પ્રભાવકચરિતકાર', પુરોહિત શ્રીહરિભક્તની આ પ્રકારની અભિમાનદશાને આ મુજબના શબ્દોથી સૂચવે છે કે ૧૨ 'શાસ્ત્રોના સમૂહને તેણે પેટમાં સમાવી દીધેલો હોવાથી કદાચ તેના ભારથી પેટ ફૂટી જાય, આથી તે પુરોહિતે પોતાના પેટ પર સુવર્ણપટ બાંધ્યો હતો, તેમજ 'મારા જેવો સમસ્ત જગદ્ગ્રીપમાં કોઈ નથી જ', આ વાત લોકોને જણાવવા સારુ તે પોતાના હાથમાં જગ્ગ્ગ્રીપની એક લતા નિરંતર રાખતા.'

જૂના ઐતિહાસિક રાસાઓમાં અને અન્ય અનેક પ્રબન્ધ ગ્રંથોમાં આજુ કે આને લગભગ મળતું વર્ણન સાંભળવામાં આવે છે કે 'કેટલાક શરવીર રાજાઓ પોતાની પાસે શસ્ત્ર, અસ્ત્ર વગેરે લડાયક સામગ્રીઓને રાખવા ઉપરાંત નિસરણી, કોદાળો અને જળ પશુ રાખતા, કે જેથી નિસરણી દ્વારા શત્રુને આકાશમાંથી પકડી શકાય, કોદાળાથી જમીનમાંથી ખોદી શકાય તેમ જ લોડ પાણીમાંથી જળ નાંખીને પશુ પક્ષી કાઢી શકાય.

શ્રી હરિભક્ત પંડિતે, પોતે પ્રકાંડ વિદ્વાન હોવાથી એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે 'જેના વચનને હું ન સમજી શકું તેનો હું શિષ્ય થઈને રહું'. પુરોહિત શ્રી હરિભક્તની આ પ્રતિજ્ઞા અવશ્ય સામાન્ય દષ્ટિએ પુરોહિતની પોતાની અકક્ષતાનું ભૂત પ્રતીક ગણી શકાય, છતાંયે કહેવું જોઈએ કે: આ પ્રતિજ્ઞા, હરિભક્ત પુરોહિતની હૃદયગત સરળતા, નિખાલસશૃષ્ટિ વગેરેને ખેલક પૂરવાર કરે છે. પોતાની પ્રતિજ્ઞાના પાલનમાં તેઓ સદાકાલ જમ્યૂત હતા.

એક વેળા રાજપુરોહિત શ્રી હરિભક્ત, પાલખીમાં બેસી રાજરત્નેથી જતા હતા. તે અવસરે અચાનક રાજાનો વિશાલકાય હાથી રૌદ્રભૂતિ બનીને ભાગી છૂટ્યો હતો. રાજ-રસ્તાપર ચાલતા માનવસમુદાયમાં આ બનાવથી ભયની લાગણી જન્મી હતી. વાતાવરણ લગભગ તંગ બન્યું હતું. શ્રી હરિભક્ત પંડિત સમયને ઓળખી આવા વિકટ અવસરે બાળુના જૈનમંદિરમાં પોતાના રક્ષણને સારુ પેઠા. જિનમંદિરમાં દેવાધિદેવ ત્રિલોકનાથ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની ભવ્ય, મનોહર અને પ્રશાન્ત ભૂતિપર તેમની દષ્ટિ પડી. પશુ પરાપૂર્વથી બ્રાહ્મણ અને શ્રમણ-જૈન સંસ્કૃતિ વચ્ચેનું ચાલી આવતું જગજનું દર્શિવિષ્ણુ પુરોહિતના હૈયામાં ફરી એક વાર ધોરાવા લાગ્યું. વીતરાગ પરમાત્માની પ્રશમરસભરી ભૂતિને જોઈને તેઓ બોલ્યા: 'લપુરેષ તવાચ્છે સ્પદં મિદ્ધાજ્ઞમોજનમ્' [તારું શરીર અવશ્ય મિદ્ધાજ્ઞ બોળાને આપમેળે કહી આપે છે.] પુરોહિતની દષ્ટિ આ અવસરે વિકૃત હતી. એમના વચનોમાં કેવળ

૧૨ સ્ફુટતિ જઠરમત્ર શાળપુણદિતિ સ દક્ષાસુવરે સુવર્ણપદમ્ ।

મમ સમમતિરસિ નૈવ જંબૂહિતિભલયે વહતે લતાં ચ જમ્બવાઃ ॥

-પ્રભાવક ચરિત શ્લોક. ૧૦ [નિર્જીવસા. પ્રેક્ષ. પૃ. ૧૦૪] [શિંષી મ. પૃ. ૧૨]

હાસ્ય કે કુટલ તરી આવતું હતું. સારખાદ તોફાનનું વાતાવરણ સમી જતાં શ્રી હરિભદ્ર પુરોહિત પોતાના આવાસસ્થાને ગયા.

એક દિવસ હરિભદ્ર પડિત, રાત્ર્યમહેશમાંથી નીકળીને રાજસ્તા પર થઈ પોતાના ઘર બધી આશમાં જતા હતા. રસ્તામાં અચાનક કાર્ષક ૧૩૩રડી સ્ત્રીના મધુર સ્વર પુરોહિતના જ્ઞાનપર અથડાયો. તદ્દન અપરિચિત અને ગૃહાર્થમય શબ્દોથી ધુંટાઈને કર્ણપટ પર ઝીલાતા એ સ્વરમાં પડિત શ્રી હરિભદ્રને સામે જ કાર્ષક વ્રતનતા લાગી. પડિતજી આશ્ચર્યપૂર્ણ વદને ત્યાં થઈયા. તેમણે સ્વરમાં ધુંટાતા તે શબ્દોને ઉકલવા ફરીવાર પચન કર્યો, તે શબ્દો આ મુજબ ગાથાબદ્ધ હતા—

‘ચક્કીતુરંગ હરિપણંગ પણંગ ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।

કેસવ ચક્કી કેસવ દુચક્કી કેસવ ચક્કી ચ ॥’^{૧૪}

હરિભદ્ર પડિતને આક ચિક સિવાય આ ગાથામાં બીજું કાર્ષક ન જણાયું. સ્થવિરા સ્ત્રીની પાસે જઈ, જિજ્ઞાસુભાવે પડિતે પ્રશ્ન કર્યો: ‘ભગવતી! તમારા આ શબ્દોને વિચારવા છતાંયે એના ગૂઢ રહસ્યને—અર્થને હું ન પામી શક્યો. મનાજી! આનું રહસ્ય કૃપયા મને રહમજાવશો. આ શબ્દોમાં આ બધું ચાક્રચિક્ર શુ ?’ હરિભદ્ર પડિતના આ પ્રશ્નમાં જિજ્ઞાસુ જેટલી સરળતા હતી, વાણી નમ્ર અને વિનયી હતી, સ્વભાવગત અક્રૂરતા રહેવા પામી ન હતી.

શ્રી જિનભટ્ટસૂરિના આજ્ઞાવર્તી સાધ્વીસમુદાયના ધર્મપ્રવર્તિની શ્રી યાકિની મહત્તરાએ શ્રી હરિભદ્ર પડિતને મૃદુ સ્વરે કહ્યું: ‘દેવાનુપ્રિય! અપરિચિત આત્માઓને હમેશા નવી વસ્તુ ગૂઢ જ રહે છે, આથી ચાક્રચિક્ર લાગે એ સંભાવ્ય છે’ ધીરતા પૂર્વક મહત્તરા સાધ્વીજી, આટલું બોલી કરુણા ઝરતી દષ્ટિયે પડિત હરિભદ્રને જોઈ રહ્યાં. તેઓએ ફરીથી જણાવ્યું ‘અમારા ગુરુમહારાજ આચાર્યશ્રી આ નગરમાં બિરાજમાન છે તેઓની સેવામાં જઈ, આ ગાથાનો અર્થ પૂછવો યોગ્ય છે, અમે તેઓની આજ્ઞાને અનુસરનારા છીએ.’ યાકિની મહત્તરાની પ્રશાન્ત, ભવ્ય મુખમુદ્રાના આકર્ષણથી પુરોહિત હરિભદ્રના અન્તરના જિંડાણમાં અપૂર્વ જ્ઞાનરાશિની પ્રગટવા લાગી. મિથ્યાત્વ, મોહ, માન વગેરે પાપવૃત્તિઓના ગાઢ તિમિર-પટળો ધીરે ધીરે ભેદાવા લાગ્યા.

બીજો દિવસે પુરોહિત હરિભદ્ર, પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટ્ટસૂરિજીની પાસે જઈને ગાથાનો અર્થ પૂછ્યો. પૂ. સૂરિમહારાજે પુરોહિતને કહ્યું: ‘મહાનુભાવ! શ્રી જૈન શાસનનું—જૈનદર્શનનું આવા પ્રકારનું આગમ સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાનનો મહામૂલો રત્નભંડાર છે. આવા ગૂઢ સાહિત્યના રહસ્યને પામવા માટે અને અર્થ પૂર્વક જૈન શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન મઠલું કરવાને સારુ વિધિપૂર્વક જૈન દીક્ષાને ધારણ કરવી જોઈએ.’ પૂ. આચાર્ય મહારાજના આ કથનને

૧૩ સ્વસ્મણોન્મત્તુરં જિવો જરત્યા: ‘—શ્રી પ્રભાવકચરિતકાર.

૧૪ ચક્રિદિકં હરિપણકં પણકં ચક્રિણં કેશવચક્કી ।

કેશવચક્કી કેશવો દ્વૌ ચક્રિણૌ કેશવચ ચક્કી ’ ॥

જૈનશાસનની માન્યતા મુજબ વર્તમાન અવસર્પિણી કાલના ચક્રવર્તી અને વઃસુરેવના ઉત્પત્તિકમનું આ ગાથામાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આવશ્યકનિર્ણયિતની આ ગાથા છે.

સ્વીકારી પુરોહિત હરિભદ્ર પડિતે, તેઓશ્રીની સેવામાં જૈન દીક્ષાને મહત્વ કરી અને તેઓના સિધ્ધભાવ સ્વીકાર્યો.

શ્રી હરિભદ્રસુરિ મહારાજના દીક્ષા પ્રસંગને અંગે 'પ્રભાવકચરિત'માં ઉપર મુજબની હકીકત છે. ન્યારે કથાવલીકાર આ પ્રસંગને અંગે આ પ્રકારની હકીકત જણાવે છે: 'ન્યારે હરિભદ્ર પડિતે 'ચક્કિદુર્ગ' એ ગાથાનો અર્થ સાધ્વીજીને પૂછ્યો, ત્યારે મહત્તરો તેમને (શ્રી હરિભદ્ર પડિતને) પૂ. શ્રી ૧૫ જિનદત્તસુરિપાસે લઈ ગયા અને સર્વ હકીકત કહી સંભળાવી. એટલે પૂ. આચાર્ય મહારાજે એ ગાથાનો સવિસ્તર અર્થ શ્રી હરિભદ્ર પુરોહિતને કહ્યો. તે સાંભળી શ્રી હરિભદ્ર પડિતે પોતાની પ્રતિજ્ઞાની વાત કહી. તેના ઉત્તરમાં આચાર્યે કહ્યું: 'મહાનુભાવ! જો એમ છે, તો તું એ મહત્તરનો ધર્મપુત્ર થઈ શકે છે.' તેમણે પૂછ્યું: 'ભગવન્! ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવો!' આથી પૂ. શ્રી જિનદત્તસુરિજીએ ધર્મનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. પુરોહિતે ફરી પૂછ્યું: 'આવા પ્રકારના ધર્મનું ફળ શું?' આના જવાબમાં આચાર્ય મહારાજે ફરમાવ્યું: 'સકામવૃત્તિવાળાઓને ધર્મનું ફળ સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિરૂપ છે, અને નિષ્કામ વૃત્તિવાળાઓને માટે ધર્મનું ફળ 'ભવવિરહ' [સંસારનો નાશ - મોક્ષસુખની પ્રાપ્તિ] છે.' આ સાંભળીને શ્રી હરિભદ્ર પડિતે કહ્યું: 'ભગવન્! મને ભવવિરહ જ પ્રિય છે, માટે તેમ કરો કે જેથી હું ભવવિરહને પ્રાપ્ત કરી શકું'. આચાર્ય મહારાજે આના ઉત્તર તરીકે સર્વ પ્રકારના પાપના ત્યાગરૂપ શ્રમભૂષણ સ્વીકારવાને જણાવ્યું. હરિભદ્રે તેમ કરવા ખુશી બતાવી અને આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનદત્તસુરિએ તેમને જૈન દીક્ષા આપી. ૫

જૈન દીક્ષાના સ્વીકાર બાદ, મુનિ હરિભદ્રજીના જીવનમાં પૂર્વકાલીન અક્ષરતા કે જ્ઞાનમદ જેવું કશું જ રહેવા પામ્યું ન હતું. શ્રી યાકિની મહત્તરના શુભ સંયોગથી શ્રી જૈન-શાસનની પોતાને પ્રાપ્તિ થઈ અને એ રીતે જાણે નવો અવતાર મળ્યો. આમ સમજી, તેઓ ભગવતી યાકિનીને પોતાની ધર્મજનની તરફ સ્વીકારીને, પોતાને તે મહત્તરના 'ધર્મસૂત્ર' તરીકે ઓળખાવવા લાગ્યા, દેવાધિદેવ શ્રી વીતરાગ પરમાત્માની બધી ભૂતિને શ્રદ્ધા, સંવેગ વગેરે અનુપમ ગુણોથી વાસિત શ્રી હરિભદ્રમુનિ 'વપુરેવ તવાષ્ટ્રે ભગવન્!

૧૫ એ કે 'પ્રભાવકચરિત', 'મધુધરસાધાર્ણવ' વગેરે ગ્રંથોમાં, 'હરિભદ્ર પુરોહિત પૂ. શ્રી જિનભદ્રસુરિજી પાસે ગયા. અને તેઓની પાસે દીક્ષા લઈ શિષ્ય થયા' આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ મળે છે. કથાવલીમાં 'પૂ. શ્રી જિનદત્તસુરિ'નું નામ છે. તેમજ પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિ પોતાની કૃતિઓમાં કોઈક કથાને આ રીતે જણાવે છે. - 'સમાપ્તા ચેવં શિષ્યહિતા નામાવર્યકટોકા । સિતામ્બરાચાર્ય-જિનમટનિગદાનુસારિણો વિચાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો ચાક્ષિનીમહત્તરપુત્રો-રત્યમતેરાચાર્યહરિમદ્રસ્ય ।' આ ઉલ્લેખથી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના ગુરુ પૂ. શ્રી જિનદત્તસુરિજી જણાય છે. ન્યારે વળી કોઈક ગ્રંથની ૫૪ સ્તિકામાંથી પૂ. સુરિજી જ જણાય આ મુજબનું મળી આવે છે: 'ભાચાર્યજિનમટસ્ય હિ સુસાધુજનસેવિતસ્ય શિષ્યેણ, જિનવચનમાવિતમતેર્હૃતવતસ્તદ્વપ્રસાદેન । કિંચિત્ પ્રક્ષેપસંસ્કારદ્વારેણૈવ કૃતા સ્ફુટા ભાચાર્યહરિમદ્રેણ ટીકા પ્રજ્ઞાપનામયા' આમાં પૂ. શ્રી જિનભદ્રસુરિજીના શિષ્ય શ્રી હરિભદ્રસુરિજી જણાય છે. આ બધી પરસ્પરની હકીકત એજથીને વિચારવાં લાગે છે કે 'શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના ગુરુ-દીક્ષાદાયક શ્રી જિનદત્તસુરિ દેવ અને શ્રી જિનભદ્રસુરિજી, તેઓના આજ્ઞાકારી મધુનાથકે હોય.' તત્ત્વે કેવલિ ગમ્યમ્

+ 'પ્રજન્ય પચશિશ્વન' પરથી.

સૌન્દર્યલક્ષણ । [ભગવન ! તારી શરત્સ ઋતી બધા દેહલતા જ તારા વીતરાગપણને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવે છે.] આ રીતે હવે વાસ્તવિક જ્ઞાનદષ્ટિથી નિરખવા લાગ્યા.

બૌદ્ધ વિદ્યાના પારમાર્થી શ્રી હરિભદ્રમુનિ, શ્રી જૈનશાસનની સેવામાં સંપૂર્ણ રીતે સોંપાઈ ગયા. જ્ઞાનનો નિર્ભય ગંગાપ્રવાહ હવેથી યોગ્ય રીતે સન્માર્ગમાં વહેવા લાગ્યો. પૂ. ગુરુ-મહારાજશ્રીની સેવામાં રહી, વિનયપૂર્વક શ્રી જિનશાસનનાં પરમ રહસ્યોને તેઓએ અઘ્ય-કળમાં મેળવી લીધાં. શ્રી જિનેશ્વરદેવપ્રણીત રત્નત્રયીની આરાધનામાં વિનીતભાવે તેઓ પોતાનું સંયમજીવન ગાળવા લાગ્યા. યોગ્યતા જોઈને ગુરુમહારાજે તેઓને સૂરપદના અભિષેકપૂર્વક પોતાના પદ પર સ્થાપિત કર્યાં.

સૂરિદેવના શિષ્યોનું બૌદ્ધમઠમાં ગમન

પૂજ્ય સૂરિદેવનો શાસ્ત્રભ્યાસ ખૂબ જ વિશાળ હતો. જ્ઞાનનું સંપાદન કરવાની તેઓ શ્રીની ઉત્સુકતા તીવ્ર હતી. સર્વ દર્શનોના સિદ્ધાન્ત-રહસ્યોને તેઓશ્રીએ ખૂબ સારી રીતે હસ્તગત કર્યાં હતાં. સૂરિજીના બાણેજ હંસ અને પરમહંસ સૂરિજીના ઉપદેશને પામી જૈન દીક્ષાને સ્વીકારી સૂરિજીના શિષ્ય બન્યા હતા. સૂરિજીના શિષ્યપરિવારમાં હંસ અને પરમહંસના નામનો ઉત્સેખ ખાસ આવે છે. આથી સમજાય છે કે તેઓશ્રીને મુખ્ય રીતે આ બે વિદ્વાન અને શક્તિશાળી શિષ્યો હોવા જોઈએ. સૂરિજીએ આ બન્નેને વ્યાકરણ, સાહિત્ય તથા દર્શન શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરાવી અત્યંત નિપુણ બનાવ્યા હતા.

સૂરિજીના સત્તાકાલમાં બૌદ્ધદર્શનની ધણી પ્રવણતા હતી. કેટલાક દેશોમાં બૌદ્ધધર્મ રાજ્યના આશ્રય તથા હોવાથી બૌદ્ધદર્શનનો ફેલાવો ધણી જ શીઘ્રતાથી તે કાળના જન-સમુદાયમાં થઈ શક્યો હતો. અનેક બૌદ્ધ વિદ્વાપીઠોમાં બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન રાજ્ય તરફથી ધણી જ સગવડતાથી અપાતું હતું. સૂરિજીના શિષ્ય હંસ અને પરમહંસને પણ આથી બૌદ્ધ વિદ્વાપીઠો - મોઝામાં જઈ બૌદ્ધદર્શનનું જ્ઞાન મેળવવાની આતુરતા થઈ આવી. સૂરિજીની સેવામાં તે બન્ને જગ્યાએ પોતાની મનોભાવના વ્યક્ત કરી. નિમિત્તશાસ્ત્રના સામર્થ્યથી ભાવિકાલના અપાયને જાણીને પૂજ્ય સૂરિદેવે તેઓને અનુમતિ આપી નહિ. ભવિતવ્યતા વિવેકશીલ આત્માઓને પણ જૂલવે છે. આથી ગુરુમહારાજની અનુમતિ મેળવ્યા વિના કેવળ શાસ્ત્રાભ્યાસની ધૂનમાં તે બન્ને શિષ્યો ત્યાંથી વિહાર કરી બૌદ્ધ-વિદ્વાપીઠમાં ગયા.

બૌદ્ધ વિદ્વાપીઠમાં રહીને હંસ અને પરમહંસે ધીરે ધીરે બૌદ્ધદર્શનના સિદ્ધાન્તોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. બૌદ્ધમઠમાં તેઓએ તદ્દન ચુપ્ત રીતે રહીને અભ્યાસ કર્યો, અને પોતાના નામને ગોપવીને તેઓ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. વિદ્વાપીઠના કુલપતિએ આ બન્ને નવા શિષ્યોને સારુ અભ્યાસ અને ભોજનની સઘળી સગવડો કરી દીધી હતી. કઠિનમાં કઠિન શાસ્ત્રોને પણ તેઓ સ્હેજમાં સહમજી લેતા અને પોતાના અતુલ શુદ્ધિપ્રભાવથી બૌદ્ધશાસ્ત્રોના ઉપયોગી પાઠોને પણ તેઓએ કંઠસ્થ કરી લીધા. વળી અવસર મેળવીને તે શાસ્ત્રોમાં આવેલા જૈનમતના ખંડનનું ખંડન ટૂંકમાં પાનાઓ પર તેઓએ નોંધી લેવા માંડ્યું. આ પાનાંઓને તેઓ પોતાની પાસે અત્યંત છૂપાવીને રાખતા હતા.

એક દિવસે અચાનક એ પાનાંઓ ગેડતા ગેડતા કોઈ બૌદ્ધભિક્ષુના હાથમાં આવી ગયાં. આને અંજે હંસ અને પરમહંસને તે બૌદ્ધમઠમાં ધણી જ મુશ્કેલીઓ સહવી પડી હતી.

અક્ષય અને ધીર બનીને તે બન્ને જાણી બૌદ્ધ વિદ્યાપીકને છોડીને છેવટે હિન્દુમત્પૂર્વક ગુરુ-મહારાજની પાસે જવાને ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યા. આ સમાચાર તંત્રત જ ત્યાંના કુલપતિ બૌદ્ધસાધને મળ્યા. તેણે ત્યાંના બૌદ્ધરાજની મદદથી તે બન્ને જાણીને પકડવાને તેઓની પૂઠે સંભવજાળ લંકર રવાના કર્યું. શ્રીહંસ અને શ્રી પરમહંસ જો કે સહસ્રયોધી હતા, એકલે હાથે એક વેળાયે એક હજાર સૈનિકોને પહોંચી વળવાની એ બન્નેમાં શક્તિ હતી. તેઓએ મહસ્થપાલમાં એની તાલીમ મેળવેલી હતી. એ પૂઠે પૂરપાટ ધસી આવતા રાજ-લંકરને તેઓએ શક્તિ ઝુજાવ મર્યાદામાં રહી ચોખ્ખા પ્રતીકાર કરવો માણુ રાખ્યો. લંકરની સાથે એ બન્ને જાણીને લાંબા સમય સુધી ઝપાઝપી ચાલી હતી. શ્રીહંસ એ ઝપાઝપીમાં અનેક ધાતકી જખમોથી જખમી બની ચાળણી જેવા ચર્ધ છેવટે ધરણી પર ઢળી પડ્યા અને લાં જ મૃત્યુ પામ્યા.

શ્રીપરમહંસે ત્યાંથી નાસીને નજીકના નગરમાં જઈ ત્યાંના રાજ સૂરપાલને આ હકીકત જણાવી, આથી શરણાગતવત્સલ તે રાજએ બૌદ્ધરાજના સૈન્યનો મળશ્વત સામનો કરી શ્રી પરમહંસનું રક્ષણ કર્યું. આ અને આના જેવી ધણી આકરી કઠિનાઈઓથી કાર્ષ રીતે પોતાની જાતને ઉગારી શ્રી પરમહંસ છેવટે ગુરુમહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની સેવામાં આવી પહોંચ્યા. પૂજ્ય ગુરુમહારાજની સેવામાં તેમણે પોતાથી ધરિદાપૂર્વક આચાર્ય ગયેલ અવિનયના પાપની પૂર્ણ પશ્ચાત્તપ પૂર્વક ક્ષમા માંગી. તેમજ અત્યાર સુધીની સધળી હકીકત તેમણે સૂરિજીને કહી સંભળાવી. મહામુશ્કેલીયે છૂટી નીકળેલા શ્રી પરમહંસનું શરીર અત્યાર અગાઉ ધણું જ લથડી ગયું હતું. કેવળ સૂરિજીના દર્શનની અને પોતાના તેમજ પોતાના ભાઈ હંસના અવિનયની ક્ષમા મેળવવાની એક છેલ્લી ઉત્કંઠા હતી. આ રીતે તે પૂર્ણ થતાં પરમહંસે પણ, સૂરિજીને મળ્યા પછી થોડા જ સમયમાં, સમાધિપૂર્વક પોતાના ભાઈ હંસની પાછલ પરલોક-ગમન કર્યું.

સૂરિજેવને કેપ : બૌદ્ધો સાથે વાદવિવાદ

આમ જે શક્તિશાળી શિષ્યોના જવાથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને ખૂબ લાગી આવ્યું. મોહનું સામર્થ્ય સાથે પ્રબલ છે! સમર્થ શ્રુતધર મહાત્મા પુરુષો પણ અવસરે મોહવશ બની આત્મજાગૃતિ ગુમાવી દે છે, અકૃત્યને પણ કદાચ આચરી નાંખે છે. શિષ્યોના આ સંહાર-પ્રસંગથી સૂરિજીના યાત્રાતરસકરતા નિર્મળ આત્મામાં કલુષિત વાતાવરણ જન્મ્યું હતું. બૌદ્ધો તરફના આવા ધાતકી કૃત્યનો કોષ પણ રીતે બદલો લેવાની તીવ્ર ઇચ્છા સૂરિજીને આથી થઈ આવી. સૂરિજી ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરપાલ રાજના નગરમાં પધાર્યા. રાજ સૂરપાલને આ સધળી હકીકત તેઓએ કહી સંભળાવી. સૂરપાલ રાજએ સૂરિજીની ઈચ્છાને જાણીને બૌદ્ધભિક્ષુઓને વાદ કરવાને માટે પોતાના દૂતોદ્ધારા કહેણ મોકલ્યું. દૂતનાં વચનોથી ઉસ્કારાટને પામેલા બૌદ્ધસાધુઓ ત્યાંથી વિહાર કરી સૂરપાલની રાજસભામાં વાદ કરવાને આવ્યા. સૂરિજી અને બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ વચ્ચેના આ વાદની શરત, કે જે સૂરપાલ રાજએ સૂરિજીની સમ્મતિપૂર્વક નિર્ધાર કરી હતી તે શરત, ખૂબ જ કડક હતી. કેવળ શિષ્યના દુઃખદ અવસાનથી અને બૌદ્ધો પરના પ્રબલ રોષથી કપાયને આધીન બનીને સૂરિજીએ આ શરતને કબૂલી હતી. તે શરત એ હતી કે : ‘આ વાદમાં જે પક્ષ, પરાબને પામે તે

પક્ષના માણસોએ અતિશય ગરમ કરેલા તેલની કઠાઈમાં પડીને બળી મરવાની કડક શિક્ષા સ્વીકારવા * સુરપાલરાજની રાજસભામાં કેટલાયે દિવસો સુધી પરસ્પરનો આ વાદવિવાદ ચાલુ રહ્યો હતો. સુરિજીએ પોતાના અદ્ભુત તર્કસામર્થ્ય અને અનન્ય જ્ઞાનવૈભવથી બૌદ્ધ-ભિક્ષુઓને વાદમાં જીતી લીધા. પ્રભાવકચરિતકાર બૌદ્ધોના પરાજય પછીની હકીકતની નોંધ લેતાં આ મુજબ જણાવે છે કે-“કેટલાકનું માનવું છે કે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિજીએ વાદમાં જ્યારે મેળવ્યા બાદ પોતાના મંત્રસામર્થ્યથી અતિશય ગરમ તેલની કઠાઈમાં નાંખવાને સાડુ બૌદ્ધભિક્ષુઓને ખેંચી આપ્યા હતા.” [પ્રભાવકચરિત, મ્લો. ૧૮૦ નિ. સા. પૃ. ૧૧૭.]

શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના પરમગુરુ આચાર્ય મહારાજ શ્રી જિનભટસુરિજીને આ હકીકતની જાણ થતાં તેઓએ તરત જ શ્રી હરિભદ્રસુરિજીની પાસે પોતાના બે વિદ્વાન શિષ્યોને તેઓના કથાવધી શાન્તિને માટે મોકલ્યા હતા. તે બે મુનિવરોએ શ્રી હરિભદ્રસુરિજીની પાસે આવીને ગુરુમહારાજે કથાવના ઉપરામને માટે આપેલી ૧૬૪૭ ગાથાઓ તેઓને સોંપી. આથી સુરિજીને કથાવ એકદમ શમી ગયો. પોતાની કથાવવિવશતાથી પોતાના જ હાથે આચાર્ય ગયેલાં તે દુષ્કૃતોને માટે સુરિજીને તીવ્ર પથ્થારાપ થઈ આવ્યો. અને ગુરુમહારાજની પાસે તેમણે પોતાના દુષ્કૃતનું પ્રાયશ્ચિત મેળવી શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી.

શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના જીવનપ્રસંગોને અંગેની હકીકતોમાં અનેક પ્રકારની ભિન્નતા આજે નજરે પડે છે. કોઈ અન્યમાં અમુક પ્રસંગ અમુક રીતે રજૂ થયેલો હોય છે, બીજા કોઈ અન્યમાં એ પ્રસંગ કોઈ બીજી રીતે નોંધાયેલો મालુમ પડે છે. આથી બની શકે તેટલી કાળજીપૂર્વક પરસ્પરની હકીકતોના મેળ સધાય તે રીતે સુરિજીના જીવનપ્રસંગોની આછી પાતળી રેખા દોરવાને કેવળ મારે આ પ્રયત્ન છે. ઐતિહાસિક વિગતોની જેમ, પ્રાચીન મહાગુરુઓના જીવનપ્રસંગોની નોંધ લેવામાં પણ, નોંધ લેનારે ખૂબ જ ધૃતી તકેદારી રાખવી પડે છે, આજુબાજુથી સામગ્રીઓને મેળવીને ચોખ્ખું સંશોધન પૂર્વક તત્કાલીન જનસમાજના માનસને પચી શકે તે જ રીતે તે નોંધને અક્ષર દેહ આપી બહાર મૂકવી ધટે. નહિતર અર્થનો અનર્થ પણ થવાના પ્રસંગો બિઠા થાય.

શ્રી પ્રભાવકચરિતકારની નોંધ પરથી પૂ. સુરિજીના જીવન પ્રસંગોને અંગે ટૂંકમાં બે ઉપર મુજબ જણાવ્યું. આ વિષયમાં ‘કથાવલી’માં જે વર્ણન છે ૧૭ તેનો સાર આ પ્રમાણે:

‘શ્રી હરિભદ્રસુરિજીને સમર્થ વિદ્વાન શાસ્ત્રકુસલ શ્રી જિનભદ્ર અને શ્રી વીરભદ્ર નામના બે શિષ્યો હતા. તે સમયે ચિત્તોડમાં બૌદ્ધમતનું પ્રાધાન્ય હતું. તેથી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના અપૂર્વ જ્ઞાનવૈભવ, પરમશાસન પ્રભાવના વગેરે ગુણસમૃદ્ધિની બૌદ્ધો ધણી ઈર્ષ્યા કરતા હતા. આ જ કારણથી પ્રસંગને મેળવીને પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિજીના આ બંને શિષ્યોને બૌદ્ધલોકોએ

૧૬ પૂ. શ્રી જિનભટસુરિજીએ મોકલેલી ‘ગુણસેન સમિતિસમ્મા’ આદિ ગાથાઓ પરથી, પૂ. શ્રી હરિભદ્રસુરિજીએ ‘સમરાણ્યકહા’ નામના પ્રાકૃત કથામંથની રચના કરી હતી. તે મંથ વાચકને સંવેદનસથી તરબોળ કરી દે તેવો છે.

૧૭ ‘મળન્ધપર્યાજાનન’ પરથી.

છૂપી રીતે મારી નાખ્યા. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને આ વાતની ખબર મળતાં તેઓ ધણુ જ દિલગીર થયા. મોહના ઉદયને આધીન બની તેઓએ અનશન કરવાનો ઉતાવળો નિશ્ચય કર્યો. પણ વિવેકવૃત્તિ જગૃત થતાં એ નિશ્ચયને પડતો મૂક્યો. છેવટે તેઓએ સાહિત્યરચનાને—અન્યથા વાક્યમયને પોતાની શિષ્યસંતતિ માનીને સાહિત્યસર્જન દ્વારા જ્ઞાનશાસનની સેવા કરવાની અને પોતાની શક્તિઓનો સફળયોગ કરવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી.

શિષ્યવિરહનું દુઃખ : તેનું નિવારણ

પૂનઃ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રી જ્ઞાનશાસનની સેવા કરવાનો શુભ પ્રસંગ મેળવ્યો અને અનુપમ પ્રકારની જે સાહિત્ય—શાસનસેવા કરી, તેને લગતી હકીકત ઉપરની હકીકતથી કંઈક બિલ રીતે ‘પ્રભાવકચરિત’માંથી મળી રહે છે, જેનો સાર આ મુજબ છે:

‘પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાના ગુરુદેવના ઉપદેશથી કોધનો ત્યાગ કર્યો. પણ એઓના મનમાંથી શિષ્યોના વિરહનું દુઃખ ટળતું નથી. સાચે ‘કર્મણં ગદ્ગદા ગતિઃ’—[કર્મોની કળા અકળ છે, એની ગતિ ગહન છે] કે જેથી આવા સમર્થ શાસનપ્રભાવક મહાપુરુષો પણ અવસરે તે કર્મના ચોગે પોતાના સમાધિધનને ખોઈ નાખે છે.

‘શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીની આવી પરિસ્થિતિને સમજી તેઓને સમાધિમાર્ગમાં દૃઢ કરવાને સારુ, ભગવાન શ્રી નેમિનાથ પરમાત્માની શાસનાધિષ્ઠાયિકા શ્રી અંબિકાદેવી કે જે શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીને સહાયકારિણી હતી, તેણે એક વેળાએ પ્રગટ થઈ તેઓશ્રીને યોગ્ય શબ્દોમાં શિષ્ય-વિરહના દુઃખને ભૂલી જવાનું કહ્યું. પૂ. સૂરિજીએ અંબિકાદેવીને આના જવાબમાં જણાવ્યું: ‘ખીજું મને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ કે શલ્ય નથી, કેવળ મને એક જ વસ્તુ દુઃખ છે કે ગુરુશિષ્યની પરંપરારૂપ પાટપરંપરા મારા પછી આગળ ન વધી શકે. કારણ કે મને શિષ્ય-પરિવાર ન રહ્યો.’ આ સાંભળીને ફરી અંબિકાદેવીએ કહ્યું કે: ‘શિષ્યસંતતિનું પુણ્ય તમારે નથી. માટે જ્ઞાનશાસનના સાહિત્યની સેવા કરવા પૂર્વક નવી નવી અન્યથાઓ તમારે કરવી. આથી એ વિશાલ અન્યથામૂલ્ય તમારી શિષ્યસંતતિ તરીકે જળવાઈ રહેશે.’ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ અંબિકાદેવીના આ કથનને માન્ય રાખી ‘સમરાદ્યકહા’ વગેરે ૧૪૦૦ અંશોની રચના કરી. અને શિષ્યવિરહના સૂચનરૂપ ધણુ અંશો વિરહ શબ્દથી અંજિત કર્યાં. તેમજ મહાન છેલ્લે સૂત્ર તરીકે ગણાતા શ્રી મહાનિશીથસૂત્રનો તેઓશ્રીએ ઉદ્ધાર કર્યો.

‘આ અંશોને લખાવી તેનો ફેલાવો કરવા માટે તેઓએ કાર્પાસિક નામના ગ્રહસ્થને અવસરોચિત ધર્મદેશના દ્વારા પ્રતિયોગ આપીને પોતાના તે કાર્યની અનુકૂલતા કરી લીધી હતી. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના શુભ સમાગમથી ધર્મની પ્રાપ્તિ થયા બાદ કાર્પાસિકને વ્યાપારમાં વિપુલ પ્રમાણમાં ધનલાભ થયો હતો. આથી તેણે સુતઘાનની આરાધનાના કાર્યમાં ભક્તિપૂર્વક પોતાની લક્ષ્મીને સફળયોગ કર્યો હતો. પૂ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના અંશો લખાવીને તેણે સર્વ સ્થાનોએ પહોંચાણા હતા, અને સૂરિજીના સાહિત્યનો તે કાલમાં આ રીતે સારા પ્રમાણમાં પ્રચાર કર્યો હતો, તેણે એક ચોરાશી દેવકુલિકાપુત્રા જિનમંદિર પણ કરાવ્યું હતું.’

આ સંબંધમાં 'કથાવલી' ગ્રન્થમાં કંઈક હકીકતભિન્નતા આવે છે, જેનો સાર આ મુજબ છે: 'પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજીએ શ્રી દશવૈકલિક, શ્રી ન્યાયપ્રવેશક આદિ ગ્રન્થોની રચિતો' 'વાલ્મીકીપુત્ર'ના નામથી અંકિત બનાવી હતી. અને અનેકાન્તજયપતાકા, સ્વચરણચક્રા [સમરાદિત્યકથા] વગેરે ગ્રન્થો 'ભવવિરહ' એ શબ્દથી અંકિત કરીને રચ્યા. આ વિશાલ ગ્રન્થનિર્માણ અને લેખનકાર્યમાં પૂ. સરિજીને લલિતગુણામના ગૃહસ્થ સેવાભાવથી ધણી જ સુંદર સહાય કરી હતી. લલિતગ એઓશ્રીના શિષ્ય શ્રી જિનભદ્ર અને શ્રી વીરભદ્રના કાકા હતા. પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રીના સદુપદેશથી તેને ધર્મની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. ધર્મની પ્રાપ્તિ બાદ લલિતગ આવકને પુણ્યના યોગે વ્યાપારમાં ઠીક પ્રમાણમાં ધનની કમાણી થઈ હતી. પૂર્વકાલીન પુણ્યના યોગે મળેલી લક્ષ્મીના એણે આથી સારો ઉપયોગ કર્યો હતો. પૂ. સરિજીના કાર્યમાં તેણે દરેક રીતે ભાવપૂર્વક સહાય કરી હતી. વળી પૂ. સરિજીના ધર્મસ્થાનમાં તેણે એક એવું રત્ન મૂકી દીધું હતું કે તે રત્નના પ્રકાશથી તેઓ રાત્રે પણ ગ્રન્થરચનાનું કાર્ય કરતા અને ભોંત પાટી આદિ ઉપર લખી નાખતા જે દિવસમાં લલિતગએ પાસે પુસ્તકરૂપે લખાવી લેવાતું.'

આ ઉપરાંત પૂ. સરિજીના જીવનને સ્પર્શતી બીજી પણ કેટલીક હકીકતો 'પ્રભાવક' અંકિત કરતા કાંઈક વિશેષ મળી રહે છે, તે આ મુજબ છે: 'પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજી ન્યારે આહાર કરવાને બેસતા સારે લલિતગ આવક દીનજનોને અનુકંપાશુદ્ધિથી ભોજન આપવાને શરૂ થઈ વળકાયતો, જે સાંજળીને યાચકો ત્યાં ભોજન લેવાને આવતા. લલિતગ તેઓને ધ્રુષ્ટિભરે ભોજન દરરોજ આપતો હતો. ભોજનને મેળવીને યાચકો લલિતગ આવકના શુરુ તરીકે શ્રી હરિભદ્રસરિજીને નમસ્કાર કરતા અને સરિજી તેઓને 'ભવવિરહ કરવામાં ઉદ્ધમ-વાળા બનો' આવો આશિર્વાદ આપતા. તે સાંજળીને તે યાચકો 'ધણું જીવે ભવવિરહસુરિ' આમ બોલતા અને પોતાના સ્થાનકે જતા. કંને કરી શ્રી હરિભદ્રસરિજીની બીજી બોળાખ 'ભવવિરહસુરિ'ના નામથી થવા લાગી.

એક વેળાએ બનારસથી વ્યાપારાર્થે આવેલા વાસુકી આવક પાસેથી પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજીને 'વર્ગકવલી'નું મૂળ પુસ્તક મળ્યું અને સંઘના અગ્રેસરોની વિનંતિથી તે મૂળપર તેઓશ્રીએ વિવરણ લખ્યું, પણ પાછળથી તે સંઘના અગ્રેસર આવકોની [અમુક પ્રસંગને પામીને] વિનંતિ થવાથી તે વિવરણ તેઓશ્રીએ રદ કરી નાખ્યું હતું. શ્રી ભવવિરહસરિજીએ જે વિશાલ પ્રમાણમાં શાસ્ત્રો રચ્યાં છે, તે શાસ્ત્રોમાંના રહસ્યને પામી શકવાની કે તે શાસ્ત્રોને પાંચી શકવાની શક્તિ વર્તમાનીન વિદ્વાનોમાં પણ નથી રહી. આ રીતે ભગવાન શ્રી મહાવીર પુરમાત્માના શાસનમાં પૂજનીય શ્રી હરિભદ્રસરિ મહારાજ છેલ્લા જીવંત થયા.'૧૮

૫. શ્રી કલ્યાણવિજયજી ગણ્યુ, 'પ્રગન્ધપર્માલોચન'માં પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજીના જીવનની ટૂંક આલોચના કરતાં તેઓશ્રીના માટે પ્રચલિત એક કિંવદન્તીનો રહસ્યસ્ફોટ આ મુજબ કરે છે, જે તેઓના શબ્દોમાં હું અહીં મૂકું છું-- "[પૂ. શ્રી] હરિભદ્ર [સરિજી]ના સંબંધમાં અજકીકામાં જણાવ્યા પ્રમાણે એક એવી કિંવદન્તી છે કે 'તેઓ ભોજન કરતી વેળા શબ્દવાદન પૂર્વકે યાચકોને એકત્ર કરી ભોજન અપાવતા અને પછી પોતે ભોજન

કરતા, અને આથી કેટલાક વિદ્વાનો [પૂ. શ્રી] હરિભક્ત [સ્વરિ] ને ચૈતન્યવાદી કહેવાનું પણ અશ્વસ્ત કરી મેલે છે. પણ વસ્તુતઃ આમ નથી. [પૂ. શ્રી] હરિભક્ત [સ્વરિમિત] કથા-વક્ત્રીઓથી આ પ્રકારનો ખુલાસો મળી રહે છે, અને તે આ કે [પૂ. શ્રી] હરિભક્ત [સ્વરિ] મેલે એ કાર્ય નહોતા કરતા, પણ તેમનો ભક્ત હરિભક્ત આવક શ્રીઅવાદનપૂર્વક યાચકોને યોજાવી ભોજન કરાવતો હતો. "

પૂન્ય શ્રી હરિભક્તસરિજીની સાહિત્યકૃતિઓ લોકભોજ્ય કરતાં વિશેષ પ્રમાણમાં વિદ્ય-ભોજ્ય છે. આનું કારણ સ્પષ્ટ છે: તેઓશ્રીનું સાહિત્યખેડાણુ દાર્શનિક સિદ્ધાન્તોને અવલંબીને પ્રાયઃ બહુ પ્રમાણમાં થયું છે. દર્શનશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ તેઓશ્રીએ પોતાના પ્રતિભાવળથી ખૂબ જ વિકસાવ્યો હતો. એઓશ્રીના એ વિકાસનું મૂલ પરિણામ આને પણ આપણે ' અનેકાન્તજયપતાકા, ' ' અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ' ' ધર્મસંપ્રદણી, ' ' ન્યાયપ્રવેશસ્તુતિ, ' ' ન્યાયાવતારસ્તુતિ, ' ' વૃદ્ધશ્રીનસમુદાય, ' ' લોકતત્ત્વનિર્ણય, ' ' શાસ્ત્રવાતાંસમુદાય ' વગેરે એઓશ્રીના દાર્શનિક ગ્રન્થોમાં ભેદ સ્પષ્ટ છે. આ અને આના જેવા અનેક દાર્શનિક સિદ્ધાન્તગ્રન્થો, પ્રકરણગ્રન્થો આગમશાસ્ત્રના વૃત્તિગ્રન્થો વગેરે લગભગ ચૌદસો જેટલા, ગ્રન્થો દ્વારા જૈન-જૈનેતર સાહિત્યશ્રી જનસમાજપર અદ્વિતીય ઉપકાર કરનારા સાધુ-ચરિત પૂજનીય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ હરિભક્તસરીશ્વરજી મહારાજ, પોતાનું આપણ મૂલ્ય કરી આજથી સૈકાઓના સૈકાએ પૂર્વે સમાધિ પૂર્વક સ્વર્ગલોકમાં સીધાવી ગયા. આથી આજે એઓશ્રી સ્થૂલ દેહરૂપે આપણી સમક્ષ મેલક નથી, છતાંયે તે વિશ્વવંદ્ય સદાપુરુષ, પોતાના અપૂર્વ સામર્થ્યથી સાહિત્ય તેમજ જૈનશાસ્ત્રની અનન્ય સેવાના કાંટાળા માર્ગના પરમ-સાચવાદ તરિકે જગત તવારીખનાં સોનેરી પૃષ્ઠો પર સદાકાલ અમર છે, અમર રહેશે જ !

અમર તપો એ સાહિત્યસ્વામી શ્રીશ્વરજી ।

શ્રદ્ધિવંશ સાહિત્યની આછી નોંધ

જ્ઞાનનું જ્ઞાન એ શ્રી જિનેશ્વરદેવવિહિત સર્વ જ્ઞાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. સુપાત્રજ્ઞાન અને અભ્ય-જ્ઞાનની યથાવિધિ આરાધનાનું મૂળ અંગ જ્ઞાનજ્ઞાન છે. જ્ઞાન દ્વારા વસ્તુતઃ ત્યાગ્ય અને પ્રાણ તરવોની વાસ્તવિક યોગ્ય થઈ શકે છે. જ્ઞાન એ આત્મકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓના માર્ગમાં યથાર્થ પ્રકાશ પાડી શકે છે. આવા પ્રકારના માર્ગદર્શનને આપનાર જ્ઞાનના જ્ઞાનનું સત્કાર્ય, પૂન્ય શ્રી હરિભક્તસરિજી પોતાના જીવનકાલ દરમ્યાન જૈનશાસ્ત્રના સનાતન સિદ્ધાન્તોની વકાદારી પૂર્વકની સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા સદાકાલ ચાલુ રાખ્યું હતું. શ્રી જિનેશ્વરદેવના શાસન સિવાય જ્ઞાનનું સાચું રહસ્ય કોઈ જાણે પામી શકાય તેમ છે નહિ. શ્રી જૈનશાસ્ત્રના આલંબનને પામનાર આત્માઓ જ જગતમાં સમગ્ર જ્ઞાનોના પ્રકાશ પાથરી શકે છે, અને જગતના ભવ્ય જનસમૂહને વાસ્તવિક માર્ગદર્શન આપી શકે છે. પૂ. શ્રીશ્વરજીની સાહિત્યકૃતિઓ આથી જ સ્વ અને પરના યથાર્થ આત્મકલ્યાણને કરનારી બની શકી છે-બની રહી છે.

પૂ. શ્રી હરિભક્તસરિજીની સાહિત્યરચનાનો પ્રદેશ ખૂબ વિસ્તૃત છે, તેઓશ્રીના વિશાલ ગ્રન્થસમૂહની નોંધ લેવાનો મારો આ પ્રયત્ન નથી, કેવળ તેઓશ્રીના સાહિત્યની આછી નોંધ આપું છું-

અનુયોગદાર લઘુવૃત્તિ [બાવીસ હજાર શ્લોક પ્રમાણ], આવશ્યક જહ્લીકા [૮૪૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ], અર્ધચંદ્રીચૂડામણિ, અષ્ટક, ઉપદેશપદ, ઉપદેશપ્રકરણ, ઓધનિર્ણયકિતવૃત્તિ, ષોડશક, કર્મસ્તવવૃત્તિ, કુલકો, પગ્ગચ્ચાનક, ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ, ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ—લક્ષિતવિસ્તાર, ચૈત્યવંદન-ભાષ્ય, જમ્બુદ્વીપપ્રસ્થિતીકા, જમ્બુદ્વીપસંગ્રહણી, જીવાભિગમ લઘુ વૃત્તિ, જાનપંચકવિવરણ, તત્ત્વતરંગિણી, તત્ત્વાર્થલઘુવૃત્તિ, દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણ, દર્શનસંપત્તિકા, દશવૈકાલિક લઘુ વૃત્તિ, દશવૈકાલિક જહ્લીકવૃત્તિ, દિનશુદ્ધિ, દેવેન્દ્રનરેકેન્દ્રપ્રકરણ, ધર્મગિન્દુ, ધર્મલાભસિદ્ધિ, યતિદિનકૃત્ય, ધ્યાનશતકવૃત્તિ, નન્દીસૂત્રવૃત્તિ, નાનાચિત્રપ્રકરણ, પંચનિષદી, પંચલિલગ્ની, રવોપચ દીકામુક્ત પગ્ગચ્ચરણ, પગ્ગચ્ચસૂત્રવિવરણ, પંચાશક, પિઝનિર્ણયકિતવૃત્તિ, પ્રજાપના પ્રેરેશ બાષ્યા, પ્રતિષ્ઠા-કરપ, યોગદર્શિસમુચ્ચય, યોગગિન્દુ, યોગશતક, યોગવિશતિ, લમકુપ્પલિકા, લમશુદ્ધિ, લઘુ-ક્ષેત્રસમાસ, આવકધર્મતંત્ર, સંગ્રહણીવૃત્તિ, સંપગ્ગચ્ચાસિતરી, સંસારદાવાસ્તુતિ, આત્માનુશાસન, આ અને આના જેવા અનેકપ્રકરણ ગ્રન્થો, આગમશાસ્ત્રના વૃત્તિગ્રન્થો વગેરે ગ્રન્થો; તેમજ કથાકોશ, ધૂર્તાખ્યાસ, ક્ષમાવલ્લીખીજ, મુનિપતિચરિત્ર, યશોધરચરિત્ર, વીરાકગદકથા, સ્વમરાધિચ્ચક્રકા, આ વગેરે કથા ચરિત્ર કે પ્રબન્ધ ગ્રન્થો; અને અનેકાન્તજ્યેષ્ઠપતાકા [રવોપચ દીકા], અનેકાન્તપ્રથ્લ, અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ત્રિભાણીસાર, દિગ્વિવદનચપેટા [વેદાકુશ], ધર્મ-સંગ્રહણી, ધર્મસાર, ન્યાયપ્રવેશવૃત્તિ, ન્યાયવિનિશ્ચય, ન્યાયાવતારવૃત્તિ, પરલોકસિદ્ધિ, જહ્લી-ન્નિધ્યાત્વમથન, લોકતત્ત્વનિર્ણય, લોકગિન્દુ, વેદબ્રાહ્મતાનિરાકરણ, શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય, પદ્મદર્શન સમુચ્ચય, પદ્મદર્શની, સર્વશસિદ્ધિ, રપાદવાદકુચોષપરિહાર આ અને આના જેવા દાર્શનિક સિદ્ધાન્તગ્રન્થો, ચર્ચાગ્રન્થો વગેરે ગ્રન્થો આને પૂ. આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિકેલસૂરિજીના નામપર પ્રસિદ્ધ છે. ૧૯

એકંદરે ૨૦ ચૌદસો ગ્રન્થોના સર્જનહાર પૂ. સૂરીચરણ, સાહિત્યજગતમાં સદાકાલ

૧૯ પૂ. શ્રી હરિકેલસૂરિજીની કૃતિઓ તરીકે રજૂ થતા આ ગ્રન્થોની નોંધ, પં. શ્રી કલ્યાણ-વિભવજી મ. દ્વારા સંપાદિત 'ધર્મસંગ્રહણી પ્રસ્તાવના'ના આધારે મેં અહીં મૂકી છે. અહીં એક ખૂલાસો કરી લઈ—આ નામાવલીમાં કેટલાક ગ્રન્થો પ્રસ્તુત સૂરિવંશી કૃતિ તરીકે સંસારપદ છે, એટલે તે તે ગ્રન્થોના કર્તાને બગેરેના કેટલાક પક્ષ પ્રકારનો નિર્ણય થઈ શકે તેવી સામગ્રી આને મળી શકે તેમ નથી, કેટલાક ગ્રન્થોને અંગે પૂ. સૂરીચરણના કર્તૃત્વનો નિર્ણય કરવામાં અવકેશો ઊભા છે. અને કેટલાક ગ્રન્થોને અંગેના પૂર્વકાલીન પ્રબન્ધગ્રન્થોમાં કે અન્ય પ્રાચીન ગ્રન્થકારોના ગ્રન્થોમાં પૂ. શ્રી હરિકેલસૂરિજીની કૃતિ તરીકેના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. બળી કેટલાક સુદ્રિત છે બપારે કેટલાક અસુદ્રિત છે. જે હકીકત છે તે આ મુજબ મેં જણાવી દીધી. આ બધુ આમ છે, છતાંવે પ્રાસનિક હોવાને કારણે આ નામાવલીમાં તે સ્વળગાયનો ઉલ્લેખ [ચતાનુચતિક ન્ય.ચે] મેં અહીં કર્યો છે, વિશેષ નિર્ણય કરવાનું કાર્ય તે વિષયના જ્ઞાતાઓને શિરે રહે છે.

૨૦ પૂ. સૂરિવંશી ગ્રન્થકૃતિઓની સંખ્યાને બગેરે મુખ્યતઃ ત્રણ મતો પૂર્વકાલીન ગ્રન્થકારોમાં પ્રચલિત છે. પૂ. શ્રી અભયદેવસૂરિ, પૂ. શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ, પૂ. શ્રી વાદિદેવસૂરિ વગેરે ગ્રન્થકારોએ ૧૪૦૦ ગ્રન્થના પ્રચલતા તરીકે પૂ. સૂરિજીને જાણાવ્યા છે. પૂ. શ્રી હર્ષનન્દનચણિ વગેરે ગ્રન્થકારોએ, ૧૪૪૦ ગ્રન્થોના સ્થપિતા તરીકે પૂ. સૂરિજીની જાણ આપી છે, અને પૂ. શ્રી રત્નશેખરસૂરિ, પૂ. શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિ વગેરે ગ્રન્થકારો પૂ. સૂરિજીને ૧૪૪૪ ગ્રન્થોના કર્તા તરીકે સૂચવે છે. આ બધામાં પ્રથમ મતને અંગે વિશેષ ઉલ્લેખો મળી રહે છે, આથી મેં એ મતના અનુસારે આ લખ્યું છે.

મિત્રમરણીય છે. આવી અણગોલ સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પૂજનીય સરિજીએ જગતનાં સર્વ ધર્મશાસ્ત્રો, દર્શનશાસ્ત્રો કે સાહિત્યશાસ્ત્રો વગેરેમાં માનનાર અનુયાયી વર્ગ પર અમૂલ્ય ઉપકાર કર્યો છે. આ રીતે અન્યકાર તરીકે પૂ. શ્રી હરિભદ્રસરિજીએ ન્યાય, યોગ, સાંખ્ય, ધર્મશાસ્ત્ર, ધર્મકથાસાહિત્ય વગેરે અનેકવિધ વિષયોને અગ્રિ મર્મેરપર્શી, ગૂઢ અને સંમહર્થીલ શૈલીથી નિજ માર્ગે ગમન કરતા ગજરાજની જેમ સાહિત્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ પોતાના જીવનકાલમાં અખંડ રીતે ચાલુ રાખી હતી. આથી નિઃસંકરીતે ગૌરવપૂર્વક પૂજનીય સૂરીશ્વરજીને સાહિત્ય જગતના સ્વામી તરીકે-સમ્રાટ તરીકે ઓળખાવી શકાય તેમ છે.

પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂત્રુ આચાર્યભગવાન શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીના જીવન અને કવન-સાહિત્યસર્જનની આછી નોંધ અહીં પૂર્ણ થાય^{૨૧} છે. ટૂટી ફૂટી ભાષામાં તે મહાપુરુષના જીવન અને કવનની વિગતો રજૂ કરવાનો આ નોંધમાં મેં મારી શક્તિ મુજબ પ્રયત્ન કર્યો છે. સમર્થ શાસનપ્રભાવક તે સરિવરના જીવન કે સાહિત્યની મૂંઝવણ નોંધ લેવાનું સામર્થ્ય મારા જેવામાં ક્યાંથી હોય ?

ટૂંકમાં હૃદયગત ભક્તિ અને અદ્વાના તારને પરસ્પર મીલાવીને નતમસ્તકે, વિનીત શબ્દોમાં પૂજ્ય સૂરીશ્વરજીની સેવામાં અર્ધ ધરતા એટલું કહીશ :

‘વન્દન, કૌટિયઃ વન્દન શ્રી જ્ઞેનશાસનનભના ઝળહળતા એ નભોમણિને !!!

ફરી ફરી કૌટિયઃ નમન એ સંસારના સાહિત્યસાગરમાં અમીનાં બેઝો બેઝકાવનારા પૂજનીય યાકિનીધર્મસૂત્રુ આચાર્ય ભગવાન શ્રી હરિભદ્રસરિજીને.

૨૧ આ વકે હું સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે ‘શ્રી ધર્મસંમહર્ષી’ અને ‘જ્ઞેનદર્શન’ની પ્રસ્તાવના, ‘પ્રભન્ધપર્યાજ્ઞાવન’ વગેરે નિબંધમંત્રો તેમજ ‘પ્રભાવકવર્ણિત’ વગેરેનો આ નોંધરૂપ નિબંધમાં મેં આધાર લીધો છે, એ અન્યકારોનો આથી પરંપરાયે મારા પ્રયત્નમાં અને એ સહકારભાવ મળ્યો છે, તેને હું કેમ ભૂલી શકું ? બીજું મારે કહેવું જોઈએ કે : મારો આ પ્રયત્ન અપૂર્ણ છે, અપ્રસ્થ આત્માઓના પ્રયત્નો અપૂર્ણ હોય એ સંભાવ્ય છે, ક્ષતિઓ, ત્રુટિઓ કે કહેવાપણું કદાચ હશે ? વિરોધકો અવસરે જરૂર બહાવશે.

बह्दर्शनशास्त्रवेत्ता

श्री हरिभद्रसूरि

लेखक:—पं. ईश्वरलालजी जैन, स्नातक, न्यायतीर्थ, विद्याभूषण, विशारद, श्री आत्मानन्द जैन
गुरुकुल, पंजाब, गुजरांवाला.

प्रारम्भिक चरित्र व परिचय—

बीरनिर्वाण संवत् १००० से १७०० तकमें अर्थात् विक्रम सं. ५३० से १२३० तकमें मध्य कालमें श्री देवर्द्धिगणि क्षमाश्रमण जैसे आगमोद्धारक जिन्होंने आगमशास्त्रोंको पुस्तकाकृत कराया, श्री हरिभद्रसूरि जैसे बह्दर्शनशास्त्रवेत्ता जिन्होंने दर्शनादि विषयक १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण कर जैनसाहित्यकी समृद्धि की, श्री कप्पभट्टिसूरि जैसे नृपप्रतिबोधक जिन्होंने आम आदि राजाओंको उपदेश देकर धर्मकी ओर प्रवृत्त किया, श्री अभयदेवसूरि जैसे नवांगी-टीकाकार जिन्होंने आगमग्रन्थों पर सर्वोपयोगी टीकायें निर्माण कीं, श्रीवादिदेवसूरि जैसे कवि-मत्तगज जिन्होंने वादमें पुरस्तर विद्वानोंको भी परास्त किया, श्री हेमचन्द्राचार्य जैसे कलिकाल-सर्वज्ञ जिन्होंने अभूतपूर्व विशाल साहित्य निर्माण करनेके साथ साथ जैनधर्मप्रभावनाके अनेक महत्वपूर्ण कार्य किये, आदि कई ऐसे आचार्य हो चुके हैं ।

पूर्वकालके जैनाचार्य कितने अवसरज्ञ तथा अनेकों कष्ट सहन करके भी धर्मप्रचारके लिये कितने उत्साही थे, इसके अनेक दृष्टान्त जैन इतिहाससे उपलब्ध हो सकते हैं । प्रस्तुत लेखमें सभी महापुरुषोंकी गुणगाथायें वर्णन कर सकना अशक्य होनेके कारण यहाँ पर केवल बह्दर्शनशास्त्रवेत्ता श्री हरिभद्रसूरिजीके सम्बन्धमें ही प्रकाश डालना अभीष्ट है ।

समय समय पर जैनाचार्योंने आर्हत धर्मकी उन्नतिके लिये दुष्करसे दुष्कर कार्य करके शासनप्रभावना की है । उन आचार्योंमें साहित्यपुरस्सर श्री हरिभद्रसूरिजीका भी प्रमुख स्थान है । पुरातत्त्वज्ञ श्री जिनविजयजीके शब्दोंमें “ श्री हरिभद्रसूरिका प्रातुर्भाव जैन इतिहासमें बड़े महत्वका स्थान रखता है । जैनधर्मके जिसमें मुख्यकर श्वेताम्बर सम्प्रदायके उत्तर कालीन स्वरूपके संगठनकार्यमें उनके जीवनने बहुत बड़ा भाग लिया है । उत्तर कालीन जैनसाहित्यके इतिहासमें वे प्रथम लेखक माने जानेके योग्य हैं, और जैनसमाजके इतिहासमें नवीन संगठनके

एक प्रधान व्यवस्थापक कहलाने योग्य हैं, इस प्रकार वे जैनधर्मके पूर्वकालीन और उत्तरकालीन इतिहासके मध्यवर्ती व सीमास्तम्भ समान हैं।^१

बचपि हरिभद्रसूरि नामक आचार्य जैनसमाजके अन्दर भिन्न भिन्न समझोंमें लगभग सात हो चुके हैं, परन्तु यहां पर सर्व प्रथम हरिभद्रसूरि जो कि १४४४ ग्रन्थोंके प्रणेता एवं याकिनीमहत्तरासूनुके नामसे सुप्रसिद्ध हैं उनके विषयमें ही उल्लेख किया जायगा।

श्री हरिभद्रसूरिजीके जीवन पर प्रकाश डालनेके साधन 'प्रभावचरित', चतुर्विंशतिप्रबन्ध आदि ऐतिहासिक ग्रन्थ विद्यमान हैं। परन्तु हम यह नहीं कह सकते कि उनसे श्री हरिभद्र-सूरिजीके सम्बन्धमें सभी बातों पर प्रकाश पड़ता है। क्योंकि उनके माता-पिताका परिचय, बाल्यकालकी घटनायें, दीक्षाके बादकी मुख्य प्रवृत्तियाँ, उनके विहारस्थान, शिष्यसमुदाय, स्वर्गवासस्थान आदि बहुतसी बातें ऐसी हैं, जिनके सम्बन्धमें हमारी जानकारी इच्छा बनी ही रहती है, अस्तु, जो भी जीवन-परिचय उपलब्ध है वह भी हमारे लिये बोधप्रद तथा जानने योग्य है।

जन्म, बाल्यकाल, विद्याभ्यास—

आचार्य श्री हरिभद्रसूरिका जन्म चित्रकूट^२ (चिचौड़) में ब्राह्मण जातिके अन्दर हारिद्राबण गोत्रमें हुआ था। वे बाल्यकालमें प्रचुर विद्याभ्यास करके व्याकरण^३ आदि शास्त्रोंमें पारंगत हो गये, उन्होंने अपने कुलकी परम्परा और धर्मके अनुसार वेदवेदांग आदिका भी अच्छा अभ्यास कर लिया। गृहस्थ-अवस्थामें भी आपका नाम हरिभद्र था और आप चिचौड़के राजा जितारिके पुरोहित-ब्राह्मण थे।

एक प्रतिज्ञा—

उन्होंने अपनी विद्या-बुद्धि पर बहुत गौरव और दृढ़ विश्वास था, वह समझते थे कि कोई शास्त्र, ग्रन्थ, श्लोक या वाक्य ऐसा नहीं, जिसका मैं अर्थ न समझ सकुं। इस अभिमानमें उन्होंने प्रतिज्ञा^४ करली, कि यदि मैं किसीके श्लोक, पद्य, या वाक्यका अर्थ न समझ सका तो उसीका ही मैं शिष्य हो जाऊंगा।^५

१ जैनसाहित्यसंशोधक खं. १ अङ्क १.

२ कहीं कहीं मगधदेशके कुमारिया गांवमें जन्म होनेका उल्लेख है।

३ श्री मुनिचन्द्रजीके लेखानुसार हरिभद्रजी आठ व्याकरणोंके अभ्यासी थे।

४ प्रभावचरितमें यह भी उल्लेख है कि उन्होंने अपनी इस प्रतिज्ञाको सोनेके पतरे पर कोतरना कर पेट पर बांध रखा था।

५ प्रतिज्ञाके अनन्तर वे तीर्थयात्राके लिये निकल पड़े और शृंगभेजमें पहुंचे, वहां पर उक्त घटना हुई, ऐसा भी उल्लेख मिलता है।

‘बहुस्ला वसुन्धरा’ की उक्ति के अनुसार संसारमें बड़ी बड़ी शक्ति व ज्ञान के अधिकारी महापुरुष विद्यमान हैं, ज्ञानका सागर अपार है। एक प्रसङ्ग ऐसा उपस्थित हो गया कि वे एक सती साध्वी याकिनी महत्तराके पथको सुनकर उसका तात्पर्य न समझ सके, वह घटना इस प्रकार है।

एक दिन सायंकालके समय जैन उपाश्रयके पाससे होकर हरिभद्रजी घरकी ओर जा रहे थे, जैन उपाश्रयमें पण्डिता साध्वी याकिनी महत्तरा प्रतिक्रमण पूर्ण कर आवश्यकसूत्रको गाथाका स्वाध्याय कर रही थी—

चकीदुर्गं हरिपणगं पणगं चकीण केसवो चकी ।

केसव चकी केसव दुचकी केसव चकी अ ॥

अर्थात्—दो चक्रवर्ती, पांच वासुदेव, पांच चक्रवर्ती, एक वासुदेव, एक चक्रवर्ती, एक वासुदेव, एक चक्रवर्ती, एक वासुदेव, दो चक्रवर्ती, एक वासुदेव और एक चक्रवर्ती इस क्रमसे भरत-क्षेत्रमें अवसर्पिणी कालके अन्दर १२ चक्रवर्ती और ९ वासुदेव हुए ।

हरिभद्रजीने इस गाथाको सुना तो वे इसका तात्पर्य न समझ सके, उन्हें यह सब ‘चक चक’ शब्द प्रतीत हुआ और साध्वीके पास जाकर उसकी हसी उड़ाते हुए कहा—यह क्या ‘चक चक, लगा रली है ?

सुशीला साध्वीने उत्तर दिया—‘नवल्लिः चिकचिकायते,’ अर्थात् नवीन शाला लिखते समय चिकचिक शब्द होता है ।^६

साध्वीश्रीसे शिष्य बनानेका आग्रह—

हरिभद्र इस उत्तरसे लज्जितसे हुए, उन्होंने साध्वीश्रीसे गाथाका अर्थ बतलाने और अपना शिष्य बनालेनेके लिये आग्रह किया ।

श्री हरिभद्रजी अलौकिक बुद्धिबैभवके स्वामी होते हुए भी अति सरल, नम्र, विनीत एवं सत्यके जिज्ञासु थे, एक वैदिक आचार विचार और क्रियाकाण्डमें रमा हुआ विद्वान् इस

६ सुप्रसिद्ध विद्वान् डा. हर्मन याकोबीने ‘समराक्षकहा’ की प्रस्तावनामें इस घटनाका ‘प्रभावचरित’ के आधार पर इस प्रकार वर्णन किया है—

एक दिन एक मस्त हाथी छूटा हुआ रास्तेमें उत्पात मचा रहा था, हरिभद्रजी भी इस उत्पातके भयसे भागकर जैनमन्दिर पर चढ़ गये और अपनी रक्षा की, यहाँ अन्दर जाकर तीर्थङ्करोंकी प्रतिमा देखी और एक श्लोक द्वारा ‘वपुरेव तवाचष्टे...’ से उसकी हसी उड़ाई, जब घर जाने लगे तो एक बूढ़ साध्वीसे एक गाथा सुनी जिसका वह अर्थ न समझ सके । दूसरे दिन गाथाके अर्थ समझनेके लिये आये और तीर्थङ्कर भगवानकी भी स्तुति की, इत्यादि ।

प्रकार जैनदर्शनकी ओर झुक जाये, यह उनकी गुणसम्राहकताका प्रबल प्रमाण है । उनमें दृष्टिराग न था, जाति या सम्प्रदायसे मोह न था, 'जो सच्चा सो मेरा' की दृढ़ भावना थी और प्रतिज्ञापालनकी भी प्रबल इच्छा ।

साध्वीशिरोमणि याकिनी महत्तराने उन्हें समझाया कि—शिष्य बननेका हमारा आचार नहीं, यदि आप चाहें तो मेरे गुरुके पास जाकर उनसे उक्त गाथा का अर्थ पूछें और उनसे ही दीक्षा ले लें ।

दीक्षा व आचार्यपद—

याकिनी महत्तराके इस प्रकार समझानेपर वे विषाधर कुल (गच्छ)के श्रृंगाररूप आचार्य श्री जिनदत्तसूरिजीके^१ पास गये और उनसे दीक्षा ले ली । अपने गुरुके साथ विचरते हुए उन्होंने जैनदर्शनका अग्राज्ञान प्राप्त कर लिया । आचार्यश्रीने उन्हें सर्वथा योग्य समझ कर अपने पदपर स्थापित किया अर्थात् आचार्यपदवी दे दी ।

दीक्षा और आचार्यपदके बाद उनकी अन्य मुख्य प्रवृत्तियां उपलब्ध नहीं, न ही उनके विहारस्थान आदिका विवरण प्राप्त होता है, फिर भी यह अनुमान किया जाता है कि उन्होंने साधुजीवनका अधिकांश समय राजपुतानाके आसपास और गुजरात प्रदेशमें व्यतीत किया होगा, क्योंकि जैनसाधुका कार्य ही विहार करते हुए उपदेश देना है, इसलिये सम्भव है कि वे दूर-देशान्तर भी गये हों ।

अपूर्व साहित्यसेवा—

उनके जीवनकी मुख्य प्रवृत्ति यदि उपलब्ध है तो साहित्यनिर्माणका अमूर्पूर्व कार्य । उन्होंने जैनसाहित्यकी सरिताको विपुल प्रवाहमें बहाया, और उसे अधिक समुन्नत किया । अपने जीवनकालमें १४४४ ग्रन्थोंका भिन्न भिन्न विषयोंपर निर्माण करना साधारण कार्य नहीं । क्या उन्होंने १४४४ ही ग्रन्थ निर्माण किये थे ? इतने ग्रन्थ निर्माण किये भी जा सकते हैं ।

७ आचार्य श्री हरिभद्रसूरिजीके गुरु कौन थे ? इस विषयमें कुछ मतभेद पाया जाता है, पहिले विद्वानोंका मतव्य था कि वे श्री जिनभट्टसूरिके^१ शिष्य हुए, परन्तु अब कई ऐसे प्रमाण^२ उपलब्ध हो चुके हैं जिससे यह मान्यता दृढ़ हो गई है कि उन्होंने श्री जिनदत्तसूरिसे दीक्षा ली थी । विद्वानोंका मत है कि जिनभट्टसूरि उनके विद्यागुरु हों यह सम्भव हो सकता है ।

१ कहींपर जिनभट्टसूरिअ भी उल्लेख है, परन्तु उसके प्रबल प्रमाण उपलब्ध नहीं ।

२ मुनीश्री कल्याणविजयजी निम्न पाठके आधार पर इस निर्णयपर पहुंचे हैं—

“समाप्ता चैवं शिष्यहिता नामावद्यकटीकाकृतिः सिताम्बरआचार्यजिनभट्टनिगदासुरिणो विषाधर-कुलतिलकआचार्यजिनदत्तशिष्यस्य धर्मतो याकिनीमहत्तरासूनोरल्पमतेराचार्यहरिभद्रस्य ।—आवद्यकटीका ।”

या नहीं ! उनमेंसे कितने ग्रन्थ उपलब्ध हैं ? आदि विषयोंपर यथाशक्ति आगे विवेचन किया जायेगा, परन्तु इतना तो मानना ही पड़ेगा कि उन्होंने अपूर्व और अनुपमेय साहित्यका निर्माण कर जैनसाहित्यमें विपुल वृद्धि की ।

आचार्यश्री संस्कृत और प्राकृत भाषाके प्रगाढ़ पण्डित थे, उनमें मौलिक और असाधारण साहित्यनिर्माणकी अद्भुत शक्ति थी । इसी कारण जैनधर्म सम्बन्धी साहित्य आपने संस्कृत और प्राकृतमें गद्य—पद्यमय निर्माण किया । जैन साहित्यका कोई विषय उन्होंने नहीं छोड़ा । उन्होंने द्रव्यानुयोगमें—धर्मसंप्रवृत्ति आदि, गणितानुयोगमें—क्षेत्रसमासटीका आदि, चरणकरणानुयोगमें धर्मबिन्दु और पञ्चवस्तु आदि और धर्मकथानुयोगमें समरादित्यकथा, मुनिपतिचरित्र आदि ग्रन्थोंका निर्माण कर अपनी सर्वतोमुखी प्रतिभाका परिचय दिया है ।

आगमसूत्रोंपर सरल संस्कृतमें टीका निर्माण करनेका सर्वप्रथम श्रेय आपको ही है । आपश्रीको केवल जैनधर्म या जैनदर्शनका ही नहीं, बल्कि सभी दर्शन—सांख्य, योग, न्याय, वैशेषिक, अद्वैत और चार्वाक दर्शनका भी पूर्ण ज्ञान था, इसी कारण तत्कालीन समग्र दार्शनिक सिद्धान्तोंकी चर्चावाले अनेक ग्रन्थ आपने निर्माण किये, जिनमें बहुत ही सुन्दर पद्धतिसे सर्व दर्शनोकी समालोचना है । षड्दर्शनसमुच्चय और अनेकान्तजयपताका जैसे उपलब्ध ग्रन्थोंसे उनकी प्रखर प्रतिभाका परिचय प्राप्त कर सकते हैं । आचार्यश्रीने जिस विषयको लेकर साहित्यका निर्माण किया, उसीमें अगाध गंभीरता, बहुश्रुतता, समन्वयशक्ति, विचारपूर्ण मध्यस्थता और सलस्पष्टताका परिचय प्राप्त होता है । उनके केवल योगसाहित्यको लेकर जैनसमाजके सुप्रसिद्ध विद्वान् पं. सुखलालजीने श्रीहरिमद्रगूरिजोंके सम्बन्धमें जो विचार प्रदर्शित किये हैं उसी परसे पाठक आचार्यश्रीकी साहित्यरचनापद्धतिका अनुमान लगा सकेंगे—

“.....इस शैलीको श्रीमान् हरिमद्रगूरिने एकदम बदलकर तत्कालीन परिस्थिति व लोकव्यवहारके अनुसार नवीन परिभाषा देकर और वर्णनशैली अपूर्व बनाकर जैन योगसाहित्यमें नया युग उपस्थित किया । इसके सबूतमें उनके बनाये हुए योगबिन्दु, योगदृष्टिसमुच्चय, योगविशिका, योगशतक, षोडशक ये ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं । इन ग्रन्थोंमें उन्होंने सिर्फ जैन मार्गानुसार योगका वर्णन करके ही सन्तोष नहीं माना है किन्तु पातञ्जलयोगसूत्रमें वर्णित योगप्रक्रिया और उसकी खास परिभाषाओंके साथ जैन संकेतोंका मिश्रण भी किया है, ‘योग-दृष्टिसमुच्चय’में योगकी आठ दृष्टियोंका जो वर्णन है वह सारे योगसाहित्यमें एक नवीन दिशा है, श्रीमान् हरिमद्रगूरिके योगविषय ग्रन्थ उनकी योगामिरुचि और योगविषयक व्यापक बुद्धिके खासे नमूने हैं ।”

यह तो उनके योग विषयक ग्रन्थों की सम्मिलीयता है, इस प्रकारकी तत्त्वपरिचिता, मर्मज्ञता और नवीनता उनके दूसरे ग्रन्थोंमें भी पाई जाती है ।

उनके कथासाहित्यकी अमर कृति 'समराइचकहा' है जिसका अनेक विद्वानोंने अंग्रेजीमें अनुवाद किया है, जिनमेंसे सुप्रसिद्ध डा. हर्मन याकोबीको टीका तो कलकत्ता एशियाटिक सोसायटी आफ बंगालकी ओरसे प्रकाशित हो चुकी है ।

अंग्रेज विद्वानोंद्वारा उनके साहित्यको ऐसा सम्मान प्राप्त होना साधारण मनुष्यकी बात नहीं । विस्तारमयसे उनके प्रत्येक ग्रन्थका इस लेख में परिचय दुःशक्य होनेसे उनके ग्रन्थोंकी सूची देकर ही सन्तोष करेंगे । यद्यपि उन्होंने १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया, परन्तु उनके सभी ग्रन्थ उपलब्ध नहीं । उनके उपलब्ध एवं प्रसिद्ध ग्रन्थोंके कुछ नाम यहां दिये जाते हैं—

षड्दर्शनसमुच्चय	पंचवस्तुप्रकरणटीका
शास्त्रवार्तासमुच्चय	पंचसूत्रप्रकरणटीका
योगदृष्टिसमुच्चय	श्रावकधर्मविधिपंचाशक
योगशतक	दीक्षाविधिपंचाशक
योगविन्दु	ज्ञानपंचकविवरण
धर्मविन्दु	लघुकुण्डलिका
अनेकान्तजयपताका	लोकतत्त्वनिर्णय
अनेकान्तवादप्रकाश	अष्टकप्रकरण
वेदबाह्यतानिराकरण	दर्शनसन्ततिका
संबोधप्रकरण	श्रावकप्रज्ञप्ति
संबोधसततिका	ज्ञानचित्रिका
उपदेशपदप्रकरण	धर्मसंग्रहणी
विंशतिकाप्रकरण	घोडपक
आक्षयकसूत्रबृहद्वृत्ति (शिष्यहितात्मकटीका)	ललितविस्तरा (नामक चैत्यबन्दनवृत्ति)
अनुयोगद्वारसूत्रवृत्ति	कथाकोष
दिग्भागवत न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति	समराइचकहा
नन्दीसूत्रलघुवृत्ति	यशोधरचरित्र
दशवैकालिकवृत्ति	वीरांगदकथा
प्रज्ञापनासूत्रप्रदेशन्याय्या	चूर्ताख्यान
जम्बूद्वीपसंग्रहिणी	शुनिपतिचरित्र

आदि

आचार्यश्री के उपलब्ध ग्रन्थोंमें भी कई अपूर्ण ग्रन्थ उपलब्ध हैं। तत्त्वार्थ भाष्यकी लघुवृत्ति अधूरी—साढ़े पांच अध्याय को ही उपलब्ध है, इसी प्रकार पिण्डनिर्युक्तिको टीका भी अधूरी ही उपलब्ध है, इससे सम्भव है कि उनके कुछ ग्रन्थ अधूरे भी रहे हों। अथवा अन्य ग्रन्थोंकी तरह उनके अवशिष्टांश अनुपलब्ध हो गये हों।

आचार्यश्री की उदारता—

श्रीहरिभद्रसूत्रिजीका जीवन भय और लोकोत्तर या, सर्वदा शुभ अथ्यवसाय और जनक-ल्याण करनेकी इच्छाके एक केन्द्र के तौर पर अपूर्व साहित्यरचनाका कार्य उन्होंने किया। उनके ग्रन्थों में तलस्पर्शिता, सम्पूर्ण गम्भीरता और अगाध ज्ञान तो है ही, उनके विचारों में भी उदारता, नम्रता और तटस्थता पूर्ण रूपसे झलकती है। उन्होंने जहाँ जहाँ अन्य दर्शनों के विषयोंका खण्डन किया है वहाँपर, उनके आचार्यों और विद्वानोंका नाम गौरवपूर्वक प्रतिष्ठाके साथ उदार व मधुर शब्दों में 'महात्मा, महर्षि, महामतिः' आदि नामसे लिया है। अन्य दार्शनिकोंके प्रति उनके सम्मानसूचक शब्द उदारता के अवलम्बित उदाहरण हैं। वे केवले उदार ही नहीं बल्कि एक निष्पक्ष विद्यासागर थे। उन्होंने जैनदर्शन या अन्य किसी दर्शन के प्रति पक्षपात नहीं किया, इस बातको उन्होंने बहुत सरल शब्दों में स्पष्ट किया है—

पक्षपातो न मे वीरि, न द्वेषः कपिलादिषु।

युक्तिमद् वचनं यस्य, तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

अर्थात्—मुझे कोई महावीर भगवानके प्रति पक्षपात नहीं, एवं कपिल आदि महर्षियोंके प्रति मुझे द्वेष भी नहीं, परन्तु जिनका वचन युक्तियुक्त होता है वही ग्रहणकरने योग्य—आराध्य है।

कितने सुन्दर शब्दों में उन्होंने अपना पवित्र हृदय निकालकर रखा दिया है। और देखिये—

बन्धुर्न नः स भगवान् रिपवोऽपि नान्ये, साक्षात् दृष्ट्वर एकतरो(तमो)ऽपि चैवाम्।

श्रुत्वा वचः सुचरितं च पृथग् विदोषं, वीर गुणातिशयलोत्तयाश्रिताः स्मः ॥

अर्थात्—जिनेन्द्र भगवान कोई मेरे भाई नहीं, तथा न ही दूसरे देव मेरे शत्रु हैं, क्योंकि उनमेंसे किसीको मैंने साक्षात् तो देखा नहीं, केवल वीर प्रभुका निर्दोष चरित्र सुनकर और उन्हें अतिशयगुणवाला समझकर मैंने उनका आश्रय लिया है।

उनकी उदारताकी ओर संकेत करते हुए पं. सुखलालजीने अपने विचार इन शब्दोंमें प्रकट किये हैं—

"इसी विचारसमता के कारण श्रीमान् हरिभद्र जैसे जैनाचार्योंने महर्षि पतञ्जलिके प्रति अपना हार्दिक आदर प्रकट करके अपने योग विषयक ग्रन्थोंमें गुणग्राहकताका निर्भीक

परिचय पूरे तोरसे दिया है। और जगह जगह पतञ्जलिके योगशास्त्रगत स्वास सांकेतिक शब्दोंका जैन संकेतोंके साथ मिलान करके सङ्कीर्ण दृष्टिवालेके लिये एकताका मार्ग खोल दिया है।”

क्या १४४४ ग्रन्थ निर्माण किये ?

क्या हरिभद्रसूरजीने १४४४ ही ग्रंथ निर्माण किये थे ? इसका कारण और उपलब्ध ग्रन्थोंकी संख्या आदि पर भी एक दृष्टिसे विचार करना आवश्यक है। इस विषयमें सभी विचारोंको स्थान देना यहां अनुचित नहीं।

(१) प्रतिक्रमण अर्धदीपिका आदिके आधार पर प्रसिद्धि तो यह है कि उन्होंने १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया।

(२) “चतुर्दशशतप्रकरणप्रोतुंगप्रासादसूत्रणैकसूत्रधारैः” इत्यादि पाठसे उनके ग्रन्थोंकी संख्या १४०० निश्चित की जाती है।

(३) राजशेखरसूरिकृत चतुर्विंशतिप्रबन्धके आधारपर ग्रन्थोंकी संख्या १४४० मानी जाती है।

अस्तु, उक्त संख्यामेंसे जो भी हो, परन्तु यह तो निर्विवाद रूपसे मानना होगा, कि उन्होंने लगभग १४०० ग्रन्थोंका निर्माण कर जैन साहित्यभण्डारको विकसित किया था।

हमारा दुर्भाग्य है कि आज उनका सम्पूर्ण साहित्य उपलब्ध नहीं, बल्कि सैंकड़ों ग्रन्थोंके नाम तक भी अब उपलब्ध नहीं है, पुरातत्व एवं इतिहासके विद्वान् श्रीजिनविजयजीके कथनानुसार उनके उपलब्ध ग्रन्थ २८ हैं जिनमेंसे २० ग्रन्थ छप चुके हैं। इतिहासवेत्ता पं. कल्याणविजयजीने उपलब्ध ग्रन्थोंकी सूची तैयार की है।

सभी ग्रन्थ उपलब्ध क्यों नहीं ?

यह प्रश्न हो सकता है कि यदि १४४४ जितनी विशाल संख्यामें उन्होंने साहित्यरचना की थी तो फिर ग्रन्थ उपलब्ध क्यों नहीं ? इस प्रश्नके उत्तरके लिये हमें इतिहासकी ओर दृष्टिपात करना होगा। आगेकी घटनासे यह भलीभांति प्रतीत होगा, कि उस समय बौद्धोंकी विशेष प्रबलता थी, बौद्धदार्शनिक जैनधर्मको समूल नष्ट करनेपर तुले हुए थे। समय समय पर वैदिक धर्मावलम्बियोंने भी जैनधर्मका उच्छेद करनेके लिये प्रयत्न किया। उक्त कारणोंसे जैनधर्म के साहित्यको पर्याप्त हानि पहुंची। इसके बाद मुसलमानों के भारतआक्रमण के समय भी भारतीय साहित्यके साथ जैन साहित्य नष्ट हुआ, और इन आपत्तियोंके कारण साहित्यको सुरक्षित रखनेके लिये भण्डार बन्द कर दिये गये,

तो कीटों आदिने अपना आहार बनाकर उन्हें नष्ट कर दिया, इसलिये विपुल साहित्यका उपलब्ध न होना सम्भव है।

एक और प्रश्न

दूसरा प्रश्न यह है कि क्या यह सम्भव है कि एक आचार्य अपने जीवनकाल में १४४४ ग्रन्थ निर्माण कर सकता है? इससे लिये हमें जैन साधुजीवन पर दृष्टि डालनेकी आवश्यकता है। जैन साधुओंका जीवन ही ऐसा निवृत्तिमय होता है कि उन्हें संसारका कोई संसर्ग नहीं होता। न धन आदि के परिग्रहकी चिन्ता, न पेशो-आश्रमका विचार। उनका प्रिय केवल जनकन्याय और आत्मोन्नति ही होता है। ऐसे पावन जीवन में एक प्रखर विद्वान की छेखनी से इतने ग्रन्थोंका लिखा जाना कोई आश्चर्यजनक बात नहीं, और फिर उनके लिये तो इतनी विस्मल संख्या के निर्माणका एक प्रबल कारण भी था जो कि जैन समाजके अन्दर किंवदन्तिके रूपमें प्रसिद्ध है—

श्री हरिभद्रसूरिजीके हंस और परमहंस नामक दो परम शिष्य^९ थे। वे आचार्यश्रीके पास जैनदर्शनका अच्छा अभ्यास कर धुस्धर विद्वान हो गये, परन्तु फिर भी उनकी इच्छा बौद्ध दर्शनका विशेष अभ्यास करनेके लिये किसी बौद्ध प्रदेशमें जानेकी थी। उन्होंने इसके लिये आचार्य श्रीहरिभद्रजीसे नम्रता पूर्वक आज्ञा मांगी, परन्तु आचार्यश्रीने भविष्यका विचार कर उन्हें व जानेके लिये समझाया, परन्तु फिर भी वे मेश बदल कर बौद्धाचार्यके पास अभ्यास करनेके लिये चले गये। बौद्धाचार्यके पास पहुँचकर खूब अभ्यास किया, और बौद्धधर्मकी शङ्काओंको अच्छी तरह समझकर कुछ कागजोंपर उनका खण्डन लिखा। बौद्धाचार्यको संदेह होगया कि सम्भव है वे जैन ही हों। उनकी परीक्षा के लिये जाने-आनेके मार्ग (एक दरवाजे)में जिनप्रतिमा रखदी,^{१०} बौद्ध विद्यार्थी तो उस पर पांव देकर चले आये और पढ़नेके लिये बैठ गये, परन्तु जब हंस और परमहंस आये तो उन्हें जिनप्रतिमा देखकर आश्चर्य हुआ,

९ वे दोनों शिष्य हरिभद्रसूरिजी के गृहस्थावस्थामें भागेज-बहिनके पुत्र थे, यह भी उल्लेख मिलता है।

१० बौद्धाचार्यने एक और परीक्षा भी की,—“रात के समय सभी शिष्योंको एक कमरे में बुलाया, और उनके विचारोंको जाननेके लिये कुछ प्रश्नचर नियत कर दिये। जब सभी विद्यार्थी सो गये तो मन्थनकी छतपर मिट्टीके टुकड़े आदि फेंकनेसे ऐसा आवाज हुआ कि सभी विद्यार्थी जगदीत हो कर उठ बैठे और आपसि आई हुई जानकर अपने अपने इष्ट देवका स्मरण करने लगे। इस और परमहंस जिनेश्वरदेवकी प्रार्थना करते हुए पकड़े गये, परन्तु दोनोंने दो छत्रियाँ लीं और शिबकी-बारी मेंसे बाहर कूद पड़े, उन्हें किसी प्रखरका आघात न हुआ और वे तेजीसे भाग निकले।” इत्यादि कुछ परिचित उगपर भी उल्लेख मिलता है।

वे उस पर कुछ विद्रोह परिवर्तन कर (अनेक जादिकों रेंसा लॉकर) पाँच हसकर चले गये, बौद्धाचार्य भलीमाति समझ गया कि वे दोनों जैन हैं, और उन्हें कष्टसे नरक देनेका निश्चय किया। इस ओर परमहंस जी बहसि गुप्त रूपसे निकल गये, परंतु बौद्धोंकी सेवा थी उन्हें मारवालेके छिये पीछे पड़ गई, दोनों आइबोनेस ईसकी तो शस्त्रमें ही क्रूरतापूर्वक हत्या कर दी गई। और दूसराभाई भी उस गावके पास ही, जहांपर श्री हरिमदसूरिजी रहते थे, मारा गया।

श्री हरिमदसूरिजीको जब यह दुःखप्रद समाचार मिला, तो उन्हें अपने विद्वान् शिष्योंके मरजानेका अत्यन्त दुःख हुआ, उनके शान्त हृदयमें क्रोधकी आला भयक उठी, उन्होंने अपनी मंत्रशक्तिसे सम्पूर्ण बौद्ध सैन्यकी मारवालेका विचार किया। यह समाचार उनके गुरु श्री जिनदत्तसूरिजीको मालूम हुआ तो उन्होंने^{११} अपने ही शिष्योद्भास समराइबकहाकी उपदेशप्रद मूल ३ भाषा कहल भेजी, उससे उनके विचारोंमें फिर परिवर्तन आया, क्रोध शांत हो गया और उन्होंने उन्हीं गावाओंसे सम्पूर्ण 'समराइबकहा' की रचना की और उक्त क्रोधके छिये गुरुसे प्राप्तचित्त मागा। उन्होंने प्राप्तचित्तके रूपमें ग्रन्थ रचनेकी आज्ञा दी।

ग्रन्थकचरितमें भी इस बातकी पुष्टी करते हुए कुछ परिवर्तनके साथ लिखा है कि श्री हरिमदसूरिजी चित्त अपने प्रिय शिष्योंके वियोगसे दुःखी रहता था। उनका शोक दूर करनेके छिये शासनदेवी अम्बाने प्रत्यक्ष हो कर हरिमदसूरिसे कहा—तुम्हारे जैसे निरुद्धी व्यक्ति भी मोहमें छित है, यदि तुम्हारी शिष्यसंतति नहीं रही तो ग्रन्थोंका निर्माण कर अपना हृदय शान्त करो और पुस्तकोंकी सतति ही अपने पीछे छोड़ जाओ।

शिष्यविचारकी श्रुति—

उक्त घटनासे हम भलीमाति जान सकते हैं कि आचार्य श्री हरिमदसूरिजी अपने पुस्तकर विद्वान् शिष्योंका वियोग अत्यन्त दुःखप्रद हुआ, और वह दुःख उनके छिये असहनीय हो

११ इस प्रसंग के छिये यह भी कहा जाता है कि जब हरिमदसूरि कोषके आविषयमें बौद्धोंकी मारनेके छिये तत्पर हुए उस समय उस गाँवमें रही हुए एक विदुषी साध्वी (कहीं कहीं यक्षिनीमहाराज भी उल्लेख है) एक आविषयकी साथ कैर प्रतिबोध देनेके छिये गई, आचार्यजी के पास जाकर कहा—एक मैठकी अज्ञानताका पैरेके बोधे आकर नर जाय तो उसका प्राप्तचित्त क्या होगा? आचार्य महाराजने उसके छिये कुछ तपस्या और जाकीरना आदि बताई। इसके बाद साध्वीजीने कहा—बड़ा राज! अज्ञानताका एक मैठकी पैरेके बोधे आकर नर गई उसके छिये यह प्राप्तचित्त! और आप जानबूझकर सेंकजों पनेनिब जीवों (स्थूयों) की हत्याके छिये प्रेरित हुए हैं, उसका प्राप्तचित्त क्या होगा? वस, क्वीसे इनके विचारोंमें एकएक समामान आया और उससे आर्वाँवतके तीरपर १४४४ ग्रन्थोंका निर्माण किया।

मन्त्र था इसी लिये प्रत्येक ग्रन्थके अन्तमें उन्होंने त्रिरह^{१२} शब्दका प्रयोग किया है, इससे यह भलीभांति जान सकते हैं कि—ग्रन्थनिर्माणका कारण उक्त घटना अवश्य थी। उनको पुस्तकमेंसे 'त्रिरह' शब्दअद्वैत कुछ पक्ष नीचे दिये जाते हैं—

मात्सर्यविरहेणैव श्रेयोविज्जप्रशान्तये ।—योगदृष्टिसमुच्चय ।

भवान्यविरहस्तेन जन स्तायोगलोचन ।—योगविन्दु ।

स तत्र दु खविरहादत्यतसुखसगत ।—धर्मविन्दु प्रकरण ।

भवविरहबीजमनघ, लभतां मन्यजनस्तेन ।—शास्त्रवार्तासमुच्चय ।

भवविरहवर देहि मे देविसारम् ।—ससारदावास्तुति ।

याकिनीमहत्तराके प्रति कृतज्ञता—

जिस प्रकार श्री हरिभद्रसूरिने ग्रन्थके अन्तमें 'विरह' शब्द प्रयोग किया है उसी प्रकार अपने उपकारीका उपकार भी जगह जगह स्मरण किया है। प्रारम्भ में 'याकिनीमहत्तरा' स ही उनका अभिमान हरकर सम्बोधकी प्राप्ति हुई थी और उसीके ही कारण उन्हें सत्य मार्गपर चलनेका अवसर प्राप्त हुआ था, इसके लिये उन्होंने प्रायः प्रत्येक ग्रन्थके अन्तमें 'याकिनीमहत्तरा सनु' या निनीमहत्तराके धर्मपुत्र के तौर पर अपनेको बतलाकर 'याकिनीमहत्तरा' के प्रति सम्मान प्रगट किया और उनका नाम अमर किया है।

जाह्णिमयहरियाण रहता एते उ धम्मपुत्तेज ।

हरिभद्रायरिण्ण भवविरह इच्छमाणेण ॥—उपदेशपद ।

इस गायामें 'याकिनीमहत्तरा' और 'त्रिरह' शब्दको पाठक भलीभांति देख सकते हैं।

स्वर्गवास—

आचार्य श्री हरिभद्रसूरिजोके स्वर्गवासस्थान आदिका कहाँसे पता नहीं चल सका, उनके समकालीन विद्वानोंका एक मत नहीं।

पूर्वपरम्परा और पटवार। आदिके अनुसार उनका स्वर्गवास वीरनि स. १०५५ विक्रम स.

१२ आचार्यश्री हरिभद्रसूरिजी के आवश्यक बृहद्भक्ति न्यायप्रवेशिकाटीका आदि ग्रन्थ ऐसे भी उपलब्ध हैं जिनमें 'विरह' शब्दका प्रयोग नहीं किया गया। इससे यह बात स्पष्ट हो जाती है कि कुछ ग्रन्थोंका निर्माण उक्त दुःखप्रद घटनासे पहिले भी किया होगा। १४४४ प्रयोगोंके निर्माता आचार्यने उक्त घटनासे पहिले कोई ग्रन्थ लिखा ही न हो यह बात विश्वसनीय नहीं हो सकती।

५८५, ईस्वीसन् ५२९में हुआ कहा जाता है।^{१३} परन्तु वर्तमान इतिहासज्ञ विद्वानोंका मन्तव्य है कि श्रीहरिभद्रसूरिजीका समय पांचवी-छठी शताब्दि मानना आन्तिपूर्ण है। पुरातत्त्वज्ञ विद्वान् श्री जिनविजयजीने 'हरिभद्रका समयनिर्णय' नामक गवेषणापूर्ण लेख लिखकर प्रकल्पितियोंसे उनका समय वि. सं. ७५७ से ८२७ तकका निश्चित किया है। सुप्रसिद्ध विद्वान् डा. हर्मन यार्कोबीने भी इसीको मान्य ठहराया है।

डा. त्रिभुवनदास छहेरचन्द शाह अपने प्राचीन भारतवर्षमें पद्यावलीके संवत्के सम्बन्धमें लिखते हैं, कि बास्तवमें यह संवत् गुप्तसंवत् है, क्योंकि उस समय आचार्यश्री जिस राज्य (वज्जभीराज्य)में रहते थे, वहांपर उस समय गुप्तसंवत् लिखनेकी प्रथा थी। यदि वह संवत् गुप्तसंवत् मानलिया जाये तो उस ३६५ वर्षको और सम्मिलित कर विक्रम सं. ९६० आता है। परन्तु इसका समर्थन अभीतक किसी इतिहासज्ञ विद्वानने नहीं किया।

उक्त विचारोंसे यदि हम ठीक संवत्का निर्णय न भी कर सकें तो भी उनका समय आठवीं शताब्दिके लगभग मानना अधिक उपयुक्त है।

उनका स्वर्गसमय कुछ भी हो, परन्तु उनका साहित्य आज भी अमर है, और उसीके कारण श्रीहरिभद्रसूरि भी सदा अमर रहेंगे। ऐसे धुरन्धर आचार्योंकी सेवाओंके कारण जैनधर्मकी जड़ें गहरी जमी हुई हैं, और जैनधर्मका सिर सदा ऊंचा रहा है। इतिहासज्ञ विद्वान् ऐसे आचार्योंके विषयमें अधिक स्तोजक प्रकाश डालेंगे तो हमें और भी गौरवपूर्ण बातें जाननेका अवसर प्राप्त होगा।

१३ विचारसारप्रकरणकी गद्यांश 'पणसी' शब्दसे ५३५ वि. सं. लिखा मिलता है, परन्तु विद्वानोंका मत है कि वह शब्द अशुद्ध है, उसके स्थानपर 'पणसीए' शब्द होना चाहिये। तत्पुस्तक ५८५ वि. सं. हो जायेगा।

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિ

[૬૬૧ પરિચયકથા]

લેખક : શ્રીચુત ભાદુનસાલ લીપચંદ શાસ્ત્રી

શ્રી અમ્મલ એટલે સારાથે દિવસમાં ગરમીનું સામાન્ય હોય, પણ અમ્મલનું આગમન થતાં જ એ સ્થિતિ પથરા છે. નિસામ્મલના ઝોળા સુદ્ધિ પર બેઠેલાં જ ઠંડક પથરાવા મડિ. પવનની શીતલ લહેરો જનસમૂહના પરિતાપને દૂર કરી શાંતિ આપે અને એમાં શ્રી નિદાનો થોડા સાંપડે. એ વેળા આત્મા જે સુખશાંતિ અનુભવે છે તે અનુભવનો વિષય લેખાય. મોટા સહેરની ખાસમાં એ સુખની ક્રપના ધરીશર વધારે પડતી જણાય, પણ જેની આસપાસ વિશાળ વનરાજી પથરાયેલી છે એવા આગેમાં રાત્રિની નિરવ શાંતિ શામે જ ઠાઈ અનેકું સુખ પ્રગટાવે છે. એમાં આંદની રાત હોય તો એ આનંદનું તો કહેવું જ શું ! આગવાસી જનના એ આનંદ માટે, ધંધાના ધીકતા ધામ ગણાતા સહેરમાં વસ્તીનાર માનવોએ કેવલ સ્વર્ગનાં જ લેવા રહ્યાં.

ભાલુપુર નામના ઉપર વર્ણવી સ્થિતિવાળા એક મામની ભાગેથે આવેલ વાડીમાં સમીપસ્થ હોરીના ઝોટલાની નજીકના એક વટ વૃક્ષ હેઠળ એક સંતે સંધારે કર્યો હતો. અપ્પરાત્રિનો સમય થવા આવ્યા છતાં હજી તેમની આંખમાં નિદાનું ધેન નહોતું વ્યાર્યું, એ મહાત્મા કુપટ રોગથી પીડિત હતા. એ રોગથી ટેક સાવ છુટું બની ગયો હતો, છતાં સમતાથી મુનિધર્મની ક્રિયા આચરતાં આ સંત આત્મલક્ષ ચૂક્યા ન હતા. ખખડી ગયેલ કાવાને સંધારા પર આડી અવળી ફેરવી તંદ્રાનું સેવન કરી રહ્યા હતા, ઝોટલામાં એકાએક ત્યાં સાસનદેવીનાં પગલાં થવાં, અને સુરિજીને ઉદ્દેશી તેમણે પ્રશ્ન કર્યો કે—‘આઆર્મ’થી જાગે છે કે બીધર્મ પડ્યા છે.’

સુરિ બોલ્યા: ‘દેવી, રોગગ્રસ્તને નિદ્રા ક્યાંથી આવે !’

સાસનદેવી—‘આપ આ ઠાકરા થો અને એ ઉઠેલો !’

સુરિ—‘મરી સક્તિની બહારની એ વાત છે. હું તો સત્વર હવે આ કાવાને પોસિરાવી દેવાના વિચારમાં છું.’

સાસનદેવી—‘મહારાજ, રોગના આવેગથી આપ આટલી હદે નાદિંમત ન બનેા ! આપના વરદ હસ્તે હજી સાસનપ્રભાવનાર્થ મહાત કાર્યો થવાનાં છે. આજે અમલ્ય સમુદાયમાં જે વિદ્વાન અને ચારિત્રસંપન્નમહાત્માએ દષ્ટિબોજર થાય છે એમાં આપ જેવા જ્ઞાનીને દીર્ઘદર્શી સુરિનું સ્થાન મોખ્ખું છે. એ વાતની યાદ આપવા સારુ હું આપ

અમલ ઉપરિષ્ઠ થઈ પુ. એ મહાકાવ્ય જ ઉઠેલી ક્ષીર તેમ હો. એમાં જનના કામને પદસંચાર થઈ શકે તેમ છે જ નહીં. આપ પીરબપી એ ચારે પ્રમાણ કરવો. પ્રથમ આપના આ રામચંદ્રે જન્મરિત બનેલ છેને નવજન્મન પ્રાપ્ત થવા દો-મોઢ રોલ કૃપી વિજ જન્મભરણી નહીં થવા દો. એ ચારે પુરુષાણી બંને પ્રમાણમાંથી અતિશયભૂતકર્મનાથની ચચત્કરિક પ્રતિભા ચોમ થવાની અનુભવ છે.

સરિ-“હેવી એ પછી વિશ્વંજ ન કરો ! એની પ્રાપ્તિનો ઉપાય સત્વર દર્શાવો ! હું કાંઈ આ રામચંદ્ર પીડામ્મી કતાક બની ગયો નથી. કર્મજનિત એ કષ્ટ, અમલ સીતે સહન કરનાર હું આત્મામાં રહેલી બનત સહિતને મિલનું છું. કર્મકર્ત્રી જન્મ પુદ્ગલોનો પ્રાસી હડાવવાનું બળ આજે પશુ મારા આ કૃષ્ણ-વિશીર્ણ દેહમાં બરેલું છે. મારી નિરાશાનું કારણ-દુઃખમાં કે એની અસહનશીલતામાં નહોતું સમાયું, પશુ મારા નિમિત્તે સિધ્ધાચલને પશિમય વેઠવો પડે અને ઉપાસકવર્ગમાં કેવળ હું બારબૂત બની રહું એમાં સમાયું છે. એ ભાતના છવન ક્રેતાં બનછન શુ બેાહું ! બાકી મારા વડે સાસન દીપવાનું જ હોય તે બને તે કરી છૂટવા આ આત્મા તૈયાર છે, તેથી એનો ઉપાય જલદી કહો.”

સાસનદેવી-“શેઠી સરિતાના તટ ઉપર, પશ્ચાત્ત્વક્ષની નીચેની ચીકણી ભૂમિમાં નામ-ભૂન નામના ચોડીએ સ્વવિદ્યા સિદ્ધ કર્યા બાદ, શીત્શંભુપાર્શ્વનાથની મૂર્તિ બાંધારેલી છે. એ પ્રજ્ઞના સ્નાનજળથી આપનો મોઢ રામ નાખક થશે, દેહપદ્ધિ કંચનવર્ણી બનશે, અને મહાકા ઉઠેલપાના કાર્વ પાછળનો અર્થ આપ અવધારી સકશો.”

આચાર્યશ્રી ક્યાં જોઈ શકે હેવી પ્રત્યે આભારની સામગ્રી પ્રદર્શિત કરવા ઉચુક્ત થાય છે ત્યાં તે પટવૃક્ષ ને ચોતાની કપ્પા સિવાય કંઈ જ દેખતા નથી. સાસનદેવી તે અંત-રમ્યાન થઈ ચૂક્યાં છે, છતાં તેમની સાથેનો વાર્તાલાપ અંતરમાં રમી રહ્યો છે. બીજી સ્થાને એ સંબંધમાં સરિશ્ચ હેનો કાર્યક્રમ નિયત કરે છે તે બહુવા પૂર્વે આ રામચંદ્ર આચાર્યનું નામ શુ છે અને આવી રૂબુ દશામાં કેવી રીતે આવી પમા છે એ વાતનું અવસોહન કરી શક્યો.

મેવાક દેસના વાસસ્થ ગામમાં, સજ્જતના ધરમાં એક સગા નામે તરુણ પેદા થયો. ક્ષત્રિયના અંતાનને સંભવ તરફથી છવાઈ મળી રહેતી હોવાથી આ ધરમાં અન્ય કોઈ બ્યવસાય તો હતો જ નહીં. પટાળાછંના હાથ ખેલવા, ક્રિવા અથારાલી થઈ અર્થેશુ કરવું અને વિલાસી છવન માળવું એ રાજપુત સમાજો કાર્યક્રમ હતો. યાનવજીવનના કેટલાંયે વર્ષો આ રીતે પચાર થયાં. એવામાં એક સમયે કૌટિકમચ્છના શી જિનેશ્વરસરિનું ગામમાં આગમન થયું. કર્ણોપકર્ણ આ પ્રાભાવિક આચાર્યશ્રીની વાર્તા સમાના કાને પશુ પહોંચી, એટલે એ પશુ ધર્મદેસના અવલુ કરવા આવ્યો. મધુરા ઉપદેશની અસર એના પર સ્પોટ થઈ. અદર્શિત અવલુ કરતાં શાને એનું, અંતર ઉભળી દીધું. વિદ્યાસમય નિષ્કળી એને અધારી ભાસી, સંસાર પર વિરામ જન્મ્યો, ત્યાગમય છવન વ્હાલું લાગ્યું, અને કપ્પાપૂર્વક આચાર્યશ્રી પાસે ભાગવતી દીક્ષા મહશુ કરી. આમ અમલના સમાયમથી એક સમયનો વિલાસી રાજપુત સગો, અદ્ધ-ન્ટ દેખેના ઉપાસક બની સર્વવિરતીધર સાધુ બન્યો. દીક્ષા વેળા તેનું ‘અભયસુમિ’ નામ સ્થાપત થયું. રાજપુતનું બીજ એટલે ક્યાં એક વેળા નિર્ધાર કરે કે પછી તે અકર બને. ક્યાને દમ્પત્રા ચારુ ચંચલચરણમાં જ જ વિચમને ત્યાગ કર્યો. આમ કરીરના

બંધારણમાં મહત્વનો ભાગ ભજવનારા પદાર્થો જવાથી અને નીરસ આહારના સેવનથી મુનિશ્રી અભય શુદ્ધ બનવા લાગ્યા. પણ ક્ષત્રિય બન્યો એમ ગભરાય નહિ. નિયમ-પાલનમાં અડગ રહી એમણે તો જ્ઞાનાર્જન માણ જ રાખ્યું. વિલાસમાં ટવાએલા પોતાનાં મનને કાબૂમાં આણી અભ્યાસમાં તદ્દલાલીન કર્યું. એના પરિણામરૂપે સુરિપદની પ્રાપ્તિ થઈ. સ્વયંજથી આગળ વધેલા આ સુરિ જ્ઞાનમાં અગ્રપદ ધરતા હતા, છતાં શરીરશક્તિમાં ક્ષીણ થતા હતા. જોતજોતામાં એમના શરીરે કોઈ રોગ પ્રાપ્તિ ગયો. પીડાનો અતિરેક એટલો થયો કે તે ભાણુપુર ગામમાં સંસ્થાવસ બની ગયા. ગામની સડી હવા કે ચાંદનીની મધુરી ઠંડક એમના રોગપીડિત દેહને શાંતવન પમાડી શકી નહીં.

શાસનદેવી સાથેના વાર્તાલાપ પછી અભયદેવસુરિમાં કાઈ અનેરું ચૈતન્ય પ્રગટ્યું. નિરાશા અદશ્ય થઈ ગઈ. શેઠી સુરિતાના તટ પ્રતિ પગલા માંડ્યા. જેમ જેમ ઉપરોક્ત પ્રસ-ગની જનતામાં પ્રસિદ્ધ થતી ગઈ તેમ તેમ પ્રત્યેક સ્થળના જૈનસંઘોમાં આશ્ચર્ય વધતું ગયું. વિદ્યારમાં ઉપાસક વર્ગના શ્રદાસંપન્ન ગૃહસ્થોનો સાથ વધતો ગયો. પલાસ વૃક્ષ દેવીના કંઠા પ્રમાણે જડી આવ્યું ત્યારે સુરિ મહારાજના સાથમાં શિષ્યો ઉપરાંત સારી સંખ્યામાં શ્રાદ્ધ-ગણ હાજર હતા. આચાર્યશ્રીએ ‘જ્યોતિકુઆણુ’ સ્તોત્રની રચના આરંભી. ‘ફિલિક્ષુફારકુરંત રથલુકર’ પદના ઉચ્ચાર સાથે વૃક્ષ નીચેની જમીનમાં ફાટ પડી અને શ્રીસ્થંભાણુપાર્શ્વનાથ પ્રભુનું સ્થાપનવર્ણી નિલમયય બિંબ પ્રગટ થયું. સંઘ સહિત સુરિ મહારાજે ‘વંદન’ કર્યું. સ્તુતિ પૂર્ણ થયા બાદ પ્રભુજીનું સ્નાત્ર બાણુવામાં આવ્યું અને સ્નાત્રજળ રોગપ્રસિત વપુ પર હાંટતાં જ કોઈ રોગ નજ થયો, દેહલતા સુવર્ણવણી બની ગઈ. ત્યાં સ્થંભાણુપુર નામે નગર બસ્યું અને નવીન પ્રાસાદ તૈયાર કરાવી એમાં ચમત્કારી એવા તે સ્થામલ બિંબની સ્થાપના સુરિજીના વરદ હસ્તે કરાવવામાં આવી. એ મૂર્તિ હાલ ખંભાતમાં બિરાજમાન છે. એ કેવી રીતે બન્યું તે જાણવાના જિજ્ઞાસુએ ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ વાંચવો.

સુરિજી તો જાણે નવો જ અવતાર થયો ન હોય એમ પૂર્ણ ઉદ્ધાસ અને અનુપમ ચૈતન્યથી ભરપૂર બની આમાનુષાઠ વિચરતાં ગૂજરાતના નાકસમા શ્રી અણુહિલપુર પાટ-ણુમાં આવી પહોંચ્યા. શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેવાલયે દર્શન કરતાં અને આ પ્રાચીન-પુરીનાં જ્ઞાનબંડાર વિલોકતાં જ સુરિજીને શાસનદેવીના ‘નવ કોકડાના ઉકલ’ની વાત યાદ આવી. બાર અંગમાં છેલ્લું દષ્ટિવાદ અંગ તો વિચ્છેદ પામ્યું, પણ બાકીના અગિયાર અંગ મૂળ રૂપે જોવા મળ્યાં, પણ જ્યારે એ પર દેશકાળને અનુરૂપ દીકાઓ તરફ નજર ગઈ ત્યારે માત્ર પહેલા અને બીજા અંગ પર જ તે થયેલી માલમ પડી. બાકીનાં નવે અંગો દીકા-વિહણાં જણાયાં. એ પર વિસ્તૃત દીકાના અભાવે એ અણુમૂલું જ્ઞાન અણુવપરાયેલ અને અણુખેડાયેલ જણાયું! તરત જ વિચાર આવ્યો કે નવ કોકડાનો ઉકલ એટલે એ નવ અંગો પર દીકાની રચના કરવી તે. દેવીના કથનમાં એ મર્મ સિવાય અન્ય કાઈ હેતુ જડતો નથી. ગણધર મહારાજરચિત સૂત્રો પર દીકા રચ્યાં એ કામ કંઈ જેવું તેવું ન લેખામ; સૂત્રના કોકડા ઉકેલવા કરતાં પણ વધુ કષ્ટ! છતાં જ્યારે શાસનદેવીએ એ માટે મારા પ્રતિ મોંઢ મોંડી તો હવે મારે એનો ઉકેલ આણવો જ રહ્યો. શ્રી સ્થંભાણુપાર્શ્વનાથનાં

દર્શને રાગ ગયો, તો પછી આજે શ્રી.પંચાસરા પાર્શ્વનાથની સમક્ષ મારે દીકા રચવાની પ્રતિજ્ઞા મહત્વ કરવી જ નોંધજો.

આમ પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ શ્રી અભયદેવસુરિ મહારાજે દીકાની રચના કરતાં પૂર્વે જ થાસ સુધી આયબિલનું વ્રત કયું અને પછી લલભલા વિદ્વાનોને આશ્ચર્યચક્ર બનાવે એવી દીકાઓની રચના કરી. ત્રીજા શ્રી ઠાણંગસુત્રથી તે અગિયારમા શ્રી વિષાકસુત્ર સુધીની દીકાઓ તેઓશ્રીની રચેલી આજે ઉપલબ્ધ થાય છે, એ જોતાં આશ્ચર્યશ્રીની વિદ્વતા, સમભાવવૃત્તિ અને ભવબીરતાનાં દર્શન થાય છે. એમના લખાણમાં નથી તો જોવા મળતી ગમ્મળની ખેંચતાણ કે નથી તો જણાતો સ્વમંતવ્યનો આશ્રદ્ધ સીધી રીતે પોતાની સમજાણનું નર્મ પ્રદર્શન ! ન્યાં શંકાનો સવાલ ઊઠે કે તુરત ઉભય મંતવ્ય ટાંકી, ‘તત્ત્વં તુ કૈવલ્યિજો વિવૃન્તિ’ એવો ઉલ્લેખ કર્યો જ હોય ! એક તરફ પ્રખર નૈયાયિક શ્રી સિદ્ધમેન દિવાકરજીનું જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગ પરત્વેનું મંતવ્ય અને બીજી તરફ પ્રખર આગમિક શ્રી જિનભદ્રગણિનું મંતવ્ય સામસામે ખડું થયું હોય ત્યાં શું કરવું એ ભલભલાને મુશ્કેલ એવો પ્રશ્ન ! પણ આ મહાત્માએ તો પોતાની લાક્ષણિક શૈલીએ ઉભયના આશય અને વિદ્વતાનું યોગ્ય રીતે પ્રતિપાદન કરી, ઉભયમાંથી એકને પણ અન્યાય ન થાય એની પૂરી કાળજી રાખી, ઉભયની વિદ્વતાના મુક્ત કંઠે યશોગાન ગાઈ, તત્ત્વની બલામણ અર્થાત્ ઉભયમાં ફોનું મંતવ્ય યથાર્થ છે એ વાતનો નિષ્કૃય વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓના શિરે સોંપ્યો છે. ‘હું માનું તે જ સાચું’ જેવી વૃત્તિ આ મહાત્માની રચનામાં ક્યાંય નથી. સ્વશક્તિ અનુસાર સાહિત્યની સેવા કરવાની તમજા અને સાથેસાથ ભવબીરતાનાં સ્પષ્ટ દર્શન, તેઓશ્રી ઠી કલમ કગલે ને પગલે કરાવે છે. નિષ્પ્રાપ્ત અબ્યાસીઓ અને તેમની પછી થયેલા વિદ્વાનો કહે છે કે-“તેઓશ્રીની વિદ્વતા ઉક્ત નવ અંગોની દીકામાં આબેદ્ધ જણાઈ આવે છે. કોઈ પણ જાતની ખેંચતાણ વગર કે સ્વગમ્મળની મોટાઈ દેખાયા વિના ધણી પરિશ્રમે વિદ્વાનોને પણ આશ્ચર્ય ઉપજે એવી વૃત્તિઓ તેઓશ્રીએ રચી છે.”

જૈન અને જૈનેતર જગતમાં આ સંતનું નામ નવાંગી દીકાકાર શ્રી અભયદેવસુરિ તરીકે સર્વિશેષ જાણીતું છે. આવા પ્રાભાવિક સુરિ મહારાજને કાટિશઃ વંદન હો !

આ દીકાકાર મહર્ષિ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હોવા છતાં એમના જન્મ સંવત સંબંધમાં અને સ્વર્ગગમન સંબંધમાં જુદા જુદા પુસ્તકોમાં થોડો ફેરફાર જોવામાં આવે છે. બૃહત્ તપાગમ્મ પદ્માવલીમાં શ્રીગોપનગરમાં તેઓશ્રીનું સ્વર્ગગમન થયું એમ જણાવ્યું છે, ન્યારે પ્રભાવકચરિત્રમાં પાટણનું નામ છે; ચંચુ એ વિષયના જાણકારોએ ‘કપડવંજ’ ને વધુ મહત્ત્વ આપ્યું છે અને એ શહેરમાં હાલ પણ તેમની પાંદુકા વિશ્વમાન છે જે એ વાતનું સમર્થન કરે છે. સુરિજીના જન્મ અને જીવનગાળા તેમજ કૃતિઓ સંબંધમાં મુનિશ્રી કાન્તિસાગરે ‘ખંભાતનો પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ’ નામક પુસ્તકમાં જે અસ્તાવના લખી છે તેનો ભાવાર્થ આલેખી આ લેખ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

“અભયદેવસુરિનો જન્મ વિ. સં. ૧૦૭૨માં થયો થટે છે. કારણ કે તેમને સોળ વર્ષની વયે વિ. સં. ૧૦૮૮માં આશ્ચર્યચક્ર આપનારો ઉલ્લેખ ધણે ઠેકણે મળે છે, અને તેમનો કુટ રાગ તો ૧૧૧૬માં શ્વંત થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કારણ કે તેમણે “સ્તંભનકુર” માં ઉક્ત પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિમાજીની નવા બનાવેલા મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી છે.

સાંધી અપૂર્ણિતવાડ પાઠ્ય તરફ વિહાર કર્યો અને સં. ૧૧૨૦ નું આત્મકોષ પૃષ્ઠ ૯૧ નું છે તેમજ શુભિમો રત્નવાનો પ્રારંભ પણ કર્યો છે. એ કાર્યમાં નિહિત મુનશી કીલ્લાવાળો સહાય કર્યો છે એવો પણ મને છે.

૧	શ્રી સ્થાનવંશ	સૂત્ર	૨૨૫૦ સંવત	૧૧૨૦	શ્રીકે સંખ્યા	૧૪૨૫૦
૨	સમવાચન	"	"	૧૧૨૦	"	૭૫૭૫
૩	અનવણી	"	"	૧૧૨૮	"	૧૮૧૧૧
૪	કાતાધર્મકથા	"	"	૧૨૨૦	"	૨૮૦૦
૫	ઉપાસકદશા	"	"	"	"	...
૬	અન્તરૂત્તરશા	"	"	"	"	૧૩૦૦
૭	અનુત્તરોપપતિક	"	"	"	"	...
૮	પ્રજ્ઞાકરણ	"	"	"	"	૪૬૦૦
૯	વિપાક સૂત્ર	"	"	"	"	૮૦૦

આ ઉપરાંત પંચનિઝથી પ્રકરણ, પંચાસક રતિ (સં. ૧૧૨૪ માં) અને અપતિકુ-અનુરોધ (સં. ૧૧૧૬ માં) આદિ તેઓશ્રીના રચેલા ઉપસંધ સાથે છે. વાસ્તવિક રીતે અપતિકુઅણુ રોજની માથા ૩૨ હતી, પણ ધરણેન્દ્રના કહેવાથી જે અતિસંયુક્ત માથા બંકારી દીધેલી માટે મેાભુદ ૩૦ મને છે. આ સંત મહાવિદ્યકેવળમાં જન્મી મોક્ષે જશે એવી માથા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૧૩૫, મર્ત્યતરે સં. ૧૧૩૬ માં મૂર્ત્યેશમાં આવેલ કપડવંજ નામના ગામમાં થયો છે."

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના દીપોત્સવી અંકના પુરઃસંધાનરૂપ

એ વિશેષાંક

[૧] શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

[ભ. મહાવીરસ્વામીના જીવનચરિત્રની સામગ્રીથી સમૃદ્ધ હળદાર અંક]

મૂલ-૭ આના (૮પાલ ખર્ચ એક આનો વધુ)

[૨] શ્રી પશુપણ પર્વ વિશેષાંક

મૂલ-એક રૂપિયા

[ભગવાન મહાવીર સ્વામી પછીના એક હળદર વર્ષના જૈન પ્રતિકાશની

સામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર હળદાર અંક]

શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સચિત્ર
નેશનલાઈબ્રેરી વાઢ, લીલાંસ, આમદાવાદ.

પરમ શાસનપ્રભાવક

શ્રી અભયદેવસૂરિજી

[જીવન અને કવનની દૃંકી કથા]

લેખક-પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપદ્મસૂરિજી, અમદાવાદ

જં બુદ્ધીપન્થ ભરતક્ષેત્રમાં શ્રી માલવદેશની ધારા નગરીમાં ભોજ રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરીમાં લક્ષ્મીપતિ નામે એક મહાધનિક વ્યાપારી હતો. એક વખત શ્રીધર અને શ્રીપતિ નામના બે બ્રાહ્મણો આ ધારાનગરીમાં આવ્યા. તેઓ મધ્યદેશમાં રહેનારા હતા ને વેદ વિદ્યાના વિચારદોને પશુ પોતાના શુદ્ધિબળથી હરાવી દે તેવા અને ચૌદ વિદ્યા, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણોમાં હોંશિયાર હતા. તેઓ જુદા જુદા દેશને જોવાની ઇચ્છાથી અહીં આવ્યા હતા.

બંને દરતા દરતા લક્ષ્મીપતિ શેઠની હવેલીમાં આવ્યા. શેઠે તેમની આકૃતિથી આકર્ષાઈ, તેમને આદરસત્કાર કરી તેમને બિજા આપી. તે શેઠની હવેલી સામે ભીંત પર વીસ લાખ ટકાનો લેખ લખેલો હતો, તે હમેશાં જોવાથી પેલા બ્રાહ્મણોને યાદ રહી ગયો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ નગરીમાં અગ્નિનો ઉપદ્રવ થવાથી શેઠની હવેલી બળી ગઈ, તેમાં પેલા લેખનો પણ નાશ થયો. આ કારણથી શેઠ ધણી જ ચિંતામાં પડી ગયા. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ બિજા લેવા માટે તે બ્રાહ્મણો આવ્યા. તેમણે શેઠને ચિંતાતુર જોઈને આશ્વાસન આપ્યું કે-હે શેઠ! તમારા જેવા ધીર પુરુષોએ આપતિના સમયમાં હીમત રાખવી જોઈએ. આ સાંભળી શેઠે કહ્યું કે 'મને (લેણદિણાંની બીનાવાળો) લેખ બળી ગયો તેની જ વધારે ચિંતા થાય છે, બીજીની નથી થતી.' ત્યારે તે બ્રાહ્મણોને તે લેખ યાદ હોવાથી તેમણે યશ-આતથી માંડીને તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, વરસ, રકમ સહિત વર્ણ, જાતિના નામ અને બાજ સાથે મૂલ્યદ્રવ્યની સંખ્યા સાથે ખરીદી તે લેખ લખી બતાવ્યો. તેના આધારે શેઠે ચોપડામાં છતાં કરી લીધા અને બ્રાહ્મણોને ઉપકાર માની ધણી જ આદર સત્કાર કરવા પૂર્વક તે બંને બ્રાહ્મણોને પોતાને ત્યાં રાખી ઘણા સુખી બનાવ્યા. એક વખત શેઠ વિચાર કરવા લાગ્યા કે-આ બંને બ્રાહ્મણો મારા ગુરુ શ્રી વર્ધમાનસૂરિજી મહારાજના શિષ્યો થાય તો શ્રી જૈનશાસનને ધણું જ દીપાવે.

સપાદલક્ષ દેશમાં આવેલા કુર્મપુર નામના નગરમાં અલ્લરાજનો પુત્ર જીવનપાલ નામે રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો. તે નગરમાં શ્રી વર્ધમાનસૂરિ નામના આચાર્ય મહારાજ હતા, કે જેમણે શ્રી જૈન સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી સંસારનું સાયું સ્વરૂપ સમજીને ચોરાશી ચૈત્યોનો લાભ કર્યો હતો. એક વખત તે સૂરિજી ધારાનગરીમાં પધાર્યા. આ બીના સાંભળી ઘણા જ ખુશી થઈને, પૂર્વે જણાવેલ બંને બ્રાહ્મણોને સાથે લઈને, શેઠ લક્ષ્મીપતિ ગુરુમહારાજને

વંદન કરવા આવ્યા. વંદન કરી શેઠ યોગ્ય સ્થાને બેઠા. અવસરે બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને શ્રી ગુરુમહારાજને કહ્યું કે- ‘આ બંનેની અસાધારણ આકૃતિ સર્વને છતનારી છે.’ ગુરુજીનું એ વચન સાંભળીને તે બંને બ્રાહ્મણો ગુરુના સામું જોઈ રહ્યા. આથી ગુરુજીએ તેમને મોઢાના બીજાં પશુ ચિહ્નો ઉપરથી દીક્ષાને લાયક ગણીને વૈરાગ્યમય દેશના સંભળાવી. તે સાંભળીને તેઓએ દીક્ષા લેવાની ઇચ્છા જણાવી. અવસરે ગુરુમહારાજે વિધિપૂર્વક તેમને દીક્ષા આપી. તે વખતે શ્રી જિનેશ્વર અને શુદ્ધિસાગર એમ બંનેનાં નામ પાડ્યાં. મહાત્મ્યથી એવા તે બંનેને યોગોદ્દહનપૂર્વક સિદ્ધાંતનો અભ્યાસ કરાવ્યો અને અવસરે તેમને આચાર્યપદને લાયક ગણીને ગુરુએ સરિપદ આપીને પોતાના પદધર બનાવ્યા. ત્યારે તેઓ શ્રી જિનેશ્વરસરિ અને શુદ્ધિસાગરસરિ એવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

અનુક્રમે વિહાર માટે અનુગ્રા આપવાના પ્રસંગે શિષ્યામણુ દેતાં ગુરુમહારાજે જણાવ્યું કે-પાટણમાં ચૈત્યવાસી યતિવર્ગ સુવિહિત મુનિઓને ત્યાં ટકવા દેતાં નથી ને બહુ જ કનકગત કરે છે. તમારે તે જીલ્લામને અટકાવવો, કારણ કે અત્યારે તમારા જેવા શુદ્ધિશાળીઓમાં શિશેમણિ બીજા કોઈ બાળે જ હશે. આ ગુરુવચનને વધાવી લઈ બંને સરિવશેએ ગુજરાત તરફ વિહાર કરી અનુક્રમે પાટણ શહેમાં પ્રવશ કર્યો. ત્યાં શુદ્ધ ઉપાધ્યયની ધણી તપાસ કરતાં પશુ મુરકેલી ગણી. છેવટે બંનેને ગુરુજીનું વચન યાદ આવ્યું. આ વખતે પાટણમાં મહાપરાક્રમી અને નીતિશાળી કુર્લંબરાજ નામે રાજાનું રાજ્ય હતું. તે બંને સરિવશેો સોમેશ્વરદેવ નામના પુરોહિતના ઘેર ગયા. ત્યાં તેમણે કહેલાં વેદપદોના ધ્વનિ સાંભળી પુરોહિત ધણો જ રાજ થયો અને તેણે ભક્તિપૂર્વક બોલાવવા માટે પોતાના ભાષ્ટને મોકલ્યો, તેથી બંને સરિજી પુરોહિતના ઘેર આવ્યા. તેમને જોઈને પુરોહિત ધણો ખુશી થઈને “આપ બંને ભદ્રાસનાહિની ઉપર બેસો” એમ વીનંતિ કરવા લાગ્યો. બંને આચાર્ય મહારાજે પોતાના સંયમધર્મનો બ્યવહાર જણાવીને તે ઉપર બેસવાનો નિષેધ કર્યો અને તેઓ શુદ્ધ કાંબલીની ઉપર બેઠા. અને વેદ, ઉપનિષદ તેમજ જૈનાગમના વચનથી સમાનતા (તત્ત્વનું સ્વરૂપ) પ્રકાશીને આશીષ દેતાં બોલ્યા કે “હાથ, પગ અને મન વિના જે બધું મહણુ કરે છે, ચક્ષુ વિના જે જુએ છે, કાન વિના જે સાંભળે છે, જે જગતના સ્વરૂપને જાણે છે, પશુ તેને કોઈ પશુ સામાન્ય પુરુષ જણી શકતો નથી એવા અર્પી શિવ જિનેશ્વર તમારું કલ્યાણ કરે.”

ફરી પશુ તેમણે જણાવ્યું કે જૈનાગમનો અર્થ રૂઢી રીતે વિચારીને અમે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો છે. આ સાંભળી પુરોહિતે પૂછ્યું કે તમે નિવાસ (ઉતારો) ક્યાં કર્યો છે ? તેમણે કહ્યું કે અહીં ચૈત્યવાસીઓની મહાકનકગત થતી હોવાથી અમને કયાંય પશુ સ્થાન મળી શકતું નથી. આ સાંભળી ગુણગ્રાહી પુરોહિતે સપરિવાર બંને સરિજીને રહેવા માટે પોતાનું મકાન ખાલી કરી આપ્યું. અને કહ્યું કે આપ ખુશીથી અહીં જાતરો. ત્યાં તેઓ બિશ્વાધર્મ સાચવીને સંયમ પાળવામાં સાવધાન બની, ધર્મનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાવવા તરફર થયા.

બપોરે પુરોહિતે યાગિક સમાર્ત અને દીક્ષિત અગ્નિહોત્રીઓને તેમની પાસે બોલાવ્યા. ત્યાં તેમની પરીક્ષાથી તેઓ સંતુષ્ટ થયા. એમ બ્રહ્માની સજાની જેમ વિશ્વાવિનોદ આલી રહ્યો હતો, એવામાં ચૈત્યવાસીઓના પુરુષો આવી ચડ્યા. તેમણે આવીને જણાવ્યું કે ‘તમે

જહદી નગરની બહાર ચાલ્યા જાઓ, કારણ કે ચૈત્યખાલ (ચૈત્યમાં રહેવાનો નિષેધ કરનારા) સ્વેતાંબરીને અહીં સ્થાન મળતું નથી. આ વચન સાંભળીને પુરોહિતે કહ્યું કે- ' રાજસભામાં આ વાતનો નિર્ણય કરવાનો છે. ' તેમણે પોતાના ઉપરીઓને આ બીના જણાવી. બધા સાથે મળીને રાજની પાસે ગયા. ત્યાં પુરોહિતે આવીને રાજને નમ્રતાથી જણાવ્યું કે- ' હે દેવ ! બે જૈનમુનિ પોતાના પક્ષમાં સ્થાન ન પામવાથી મારે ત્યાં આવ્યા, એટલે ગુણવંત જણીને મેં તેમને આશ્રય આપ્યો. એવામાં આ ચૈત્યવાસીઓએ બદ-પુત્રોને મારી પાસે મોકલ્યા, માટે આ બાબતમાં મારી આપને જૂલ જણાય તો ખુશીથી યોગ્ય લાગે તે સિક્કા ફરમાવો. '

પુરોહિતે કહેલી બીના સાંભળીને સર્વ ધર્મોમાં સમાન ભાવ રાખનારા રાજાએ હસીને કહ્યું કે- ' હે ચૈત્યવાસીઓ ! કોઈ પણ દેશથી આવેલા ગુણીજનો મારા નગરમાં રહે તેનો તમે શા માટે અટકાવ (નિષેધ) કરો છો ? તેમાં જેરવ્યાજબીપણું શું છે ? ' રાજના આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ચૈત્યવાસીઓ બોલ્યા કે- ' હે રાજેન્દ્ર ! પૂર્વે વનરાજ નામના રાજાને નાજેન્દ્રમચ્છીય, ચૈત્યવાસી શ્રી દેવચંદ્રસરિએ ધણો ઉપકાર કરેલો હોવાથી કૃતજ્ઞ એવા તે રાજની સમક્ષ શ્રીસથે એવી વ્યવસ્થા કરી કે- ' સંપ્રદાયનો બેઠ ન રાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, માટે જે મુનિ ચૈત્યમચ્છવાસી યતિધર્મને સંમત હોય તે જ અહીં રહી શકે, બીજા નહિ. ' તો હે રાજન ! તે પ્રાચીન રીવાજ ધ્યાનમાં લઈને તમારે ન્યાય આપવો જોઈએ. ' રાજાએ કહ્યું કે- ' તે પ્રમાણે કબૂલ છે. પરંતુ ગુણીજનોને આદર જરૂર દેવો જોઈએ. જો કે રાજ્યની આગાદી તમારી અમીદષ્ટિને આધીન જ છે, છતાં અમારા આગ્રહથી એમને નગરમાં રહેવા દેવાનું કબૂલ રાખો. રાજના આ વાક્યને તેઓએ માન્ય રાખ્યું. આ મુરફેલી દૂર કરવાના ઇરાદાથી કેટલોક સમય વીત્યા બાદ રાજાએ ફરમાવેલા સ્થલે પુરોહિતે ઉપાશ્રય કરાવ્યો. ત્યાં રહેલા બંને સ્તરિણ મહારાજે ધર્મોપદેશ દઈને ધણા જીવોને સત્યધર્મના સાધક બનાવ્યા. આ શ્રી શુદ્ધિસાગરસ્તરિણએ સં. ૧૦૮૦ માં મારવાડમાં જલોરમાં રહીને આઠ હજાર શ્લોક-પ્રમાણુ ' શુદ્ધિસાગર ' નામે નવું વ્યાકરણ બનાવ્યું. અને શ્રી હરિભદ્રસ્તરિણએ બનાવેલ અષ્ટકની દીક્રા પણ તેમણે રચી છે.

એક વખત વિહાર કરતાં શ્રી જિનેશ્વરસ્તરિણ ધારાનગરીમાં પધાર્યા. મહીધર શેઠ અને ધનદેરી શેઠાણીને અભયકુમાર નામનો મહાગુણવંત પુત્ર હતો. પુત્ર સહિત શેઠ ગુરુજીને વંદન કરવા ગયા. ત્યાં સંસારની અસરતાને જણાવનારી દેશના સાંભળી અભયકુમારને હૃદયમાં વૈરાગ્યભાવ પ્રગટ થયો. તે સંયમ લેવાને ઉત્સુક થયો. પિતાની અનુમતિ હોવાથી ગુરુમહારાજે અભયકુમારને દીક્ષા આપી. સત્ત્વાર્થને બાજુવારૂપ મહાશુશિક્ષા અને પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયાને શિખવારૂપ આસેવના શિક્ષાનો અભ્યાસ કરી મહારાજાની અભયમુનિણ યોગેદ્વલન કરવા પૂર્વક સોઝ વર્ષની અંદર સ્વપરચાઓના પારમાર્થી બની શ્રીસંધના પરમ ઉદ્ધારક બન્યા. એકલા વ્યાખ્યાનમાં સર્વાનુયોગમય પંચમોગ શ્રી ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રગતિ) સૂત્રમાં કહેલા ચેડારાગ અને કોણિકની વચ્ચે થયેલા રથ કંટકાદિ મુદ્દનું વર્ણન કરતાં શ્રી અભયમુનિએ રોદ અને વીરરસનું એવું સરસ વર્ણન કર્યું કે તે સાંભળીને ક્ષત્રિયો લડવા તૈયાર થઈ ગયા. તે જોઈને શ્રી જિનેશ્વરસ્તરિણએ તરત જ મહા-

આવક નામનગુઆનું વર્ણન કરીને એવો શાંતરસ વિસ્તાર્યો કે તે સાંભળીને બધા ક્ષત્રિએ શાંત થઈ ગયા અને મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા—અહો અમને ધિક્કાર છે, કે બ્યાખ્યાનના અવસરે પણ અમે પ્રમાદથી ઉન્મત્ત થઈ ગયા. ધન્ય છે તે નામનગુકે આવકને કે જેણે લગાડના પ્રસંગે પણ ધર્મોપદેશમાં વિવેક સહિત અડગ ટેક રાખી. ગુરુજીએ અભયમુનિને સિખામણ દીધી કે—‘હે છુદ્ધિનિધાન શિષ્ય ! તારે અવસર એકદિને બ્યાખ્યાન વાંચવું.’

એક વખત સાંજે પ્રતિક્રમણ કરી રહ્યા બાદ શ્રી અભયદેવ મુનિને એક શિષ્યે કહ્યું કે—હે મહારાજ ! શ્રી અજિતશાંતિસ્તવમાં^૧ કહેલ ‘અંબરંતરવિચારણિયાર્હિ’ ઇત્યાદિ ચાર ગાથાનો કૃપા કરી અર્થ સમજાવો ! ત્યારે શ્રી. અભયદેવે તે ગાથામાં જણાવેલા દેવાંગનાઓનાં તમઃમ વિશેષણોનું શૃંગારરસથી ભરેલું વર્ણન કહી સંભળાવ્યું. તે વખતે ઉપાશ્રયની પાસેના જ રસ્તે થઈને ચાલી જતી શૃંગારરસમાં નિપુણ એવી કોઈ રાજકુંવરીએ આ વર્ણન સાંભળ્યું. એમ સાંભળીને કુંવરીએ વિચાર્યું કે આ મારો સ્વામી ક્યાં તો જન્મ સફળ થાય. હું ત્યાં જઈને તે ક્રેષ્ઠ નરને પ્રાર્થના કરીને લોક પમાડું. એવું વિચારી ઉપાશ્રયના બારણા પાસે આવીને બેસી કે—હે છુદ્ધિમાન પડિત ! બારણું ઉઘાડો ! હું મદનમંજરી નામની રાજપુત્રી ગુણગોષ્ઠી કરવાને આવી છું. આવો અકાળે ભીનો શબ્દ સાંભળીને ગુરુ શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજીએ અભયદેવને કંપકો આપ્યો કે ‘પહેલાં તમને જે સિખામણ આપી હતી તે બૂલી ગયા અને ત્યાં ત્યાં હોંશિયારી બતાવો છો ! હવે શું કરશો ? તમારા ગુણથી આકર્ષાઈને પડેલી નરકમાં આવેલા પહેલા સીમંત પાથકા (નરકવાસ) માં લઈ જનારી આ સીમંતિની આવી છે.’ તે સાંભળી અભયદેવે કહ્યું કે—‘હે પૂજ્ય ! આપની કૃપાથી તે નિરાશ થઈને જેમ આવી તેમ જર જતી રહેશે, માટે આપ જરા પણ ચિંતા કરશો નહિ.’ પછી અભયદેવે બારણા ઉઘાડી સર્વ આવકાદિની સમક્ષ તે રાજકન્યાને કહ્યું કે—‘હે રાજપુત્રી ! અમે જૈન સાધુઓ છીએ તેથી અમે એક મુદ્દત માત્ર પણ ત્રી સાથે ધાર્મિક વાતો પણ કરતા નથી, તો પછી ગુણગોષ્ઠી અમારાથી કરી શકાય જ નહિ. વળી અમે કોઈ પણ વખત દાંતણ કરતા નથી, મુખ ધોતા નથી, સ્નાનાદિ બાલ શુદ્ધિને પણ ચાહતા નથી, તેમજ નિર્દોષ એવું અજ કિશ્કાદિત્યે મેળવીને ફક્ત ધર્માધાર શરીરને ટકાવવા માટે જ ખાઈએ છીએ. આ શરીર મળ, મૂત્ર વિજાદિથી ભરેલું હોવાથી મહાદુર્ગંધમય અને બિભત્સ છે. આવા દુર્ગંધમય અમારા શરીરનો સ્પર્શ કરવો તારા જેવી રાજપુત્રીને હિંચિત નથી. આ પ્રમાણે એવું બિભત્સ રસનું વર્ણન કર્યું કે જે સાંભળી તે રાજપુત્રી પોતાની જીવ કબ્જ કરી તરત જ જતી રહી. પછી તે ગુરુમહારાજની પાસે આવ્યા ત્યારે શ્રી ગુરુમહારાજે કહ્યું કે તારું છુદ્ધિકૌશલ્ય સમુદ્રના પૂર જેવું છે. પરંતુ વર્તમાન કલમાં તેને શમાવી દેવું વ્યાજબી છે. તેથી તેમ કરવા માટે તારે હવેથી જાણ નાંખીને બનાવેલા બુવારનો કુમરો (શેઠેલો) તથા કાલિંગકાનું શાક વાપરવું જેથી તારી શુદ્ધિ નૂન થશે. શ્રી અભયદેવે ગુરુના વચન પ્રમાણે જ આહાર કરવા માંડ્યો. કેટલોક સમય વીત્યા બાદ ગુરુશ્રીએ અભયદેવને યોગ્ય બધીને સં. ૧૦૮૮માં આચાર્ય પદની આપી. ત્યારથી તેઓ આચાર્ય અભયદેવસૂરિના

^૧ આ સ્તવનના બનાવર શ્રી નેમિનામના ગણપત્ર શ્રી નંદીયેલ બાણવા, અન્યત્ર એમ પણ કહ્યું છે કે—મેલિક રાજના પુત્ર નંદીયેલ મુનિએ તે બનાવ્યું છે.

નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. આ શ્રી અભયદેવસૂરિએ ધણાં ભવ્ય જીવેને સ-માર્ગની દેશનાં
ઈ સાંસ્ત્રિકે માર્ગના ઉપાસકે બનાવ્યા. અનુક્રમે વિહાર કરતાં તે સૂરિ પત્થપદ્મપુર તરફ ગયા.

એક વખત દુકાળ પડવાથી દેશની દુર્દશા ઘટી. સિદ્ધાંત તથા વૃત્તિઓનો પ્રાયઃ ઉઠેલ
થવા લાગ્યો. જે કાર્ધ સૂત્ર વગેરે હયાત રહ્યાં હતાં તેઓનું યથાર્થ રહસ્ય “વૃત્તિ આદિ
વગેરે સાધનો નાશ પામેલાં હોવાથી” મહા પ્રજાસાલી મુનિઓને પશુ જાણવું મુશ્કેલ થયું.
આ પ્રસંગે એક વખત અર્ધરાત્રે ધર્મધ્યાનમાં સાવધાન રહેલા શ્રી અભયદેવસૂરિને વંદના
કરી શાસનની અધિષ્ઠાધિકા દેવીએ કહ્યું કે-“ પહેલાં મહાશાસનના સ્થાન સમાન પરમપૂજ્ય
શ્રી શીલાંક (કાલ્યાણ) નામના આચાર્યે અગિયારે અંગની વૃત્તિઓ રચી હતી, તેમાં
હાલ જે અંગ (આચાર્ય, સુવચાર્ય) ની જ વૃત્તિ હયાત છે, બાકીનાં અંગોની વૃત્તિઓ
વિચ્છેદ પામી ગઈ છે, તેથી સંધના હિતને માટે શ્રી સ્થાનાંકાદિ નવે અંગોની નવી દીકાઓ
બનાવવાનો ઉદ્દેશ કરો.” દેવીનું આ વચન સાંભળીને સૂરિજીએ કહ્યું કે-“ હે માતાજી !
સુચિંતનામધેય શ્રી સુધર્માસ્વામી અણુધરે રમેલાં સૂત્રોનું યથાર્થ રહસ્ય જાણવાને પશુ મારા
જેવો અદ્યપ્યુદ્ધિ અસમર્થ છે, તો પછી દીકાઓ તો કેમ બનાવી શકું ? કારણ કે કદાચ
કાર્ધ સ્થળે સૂત્રવિરુદ્ધ કહેવાઈ જાય તો મહાપાપ લાગે, તેથી સંસારમાં અનંતીવાદ ભટકવું
પડે.” ત્યારે દેવીએ કહ્યું કે-“ હે સુચિંતનામધેય ! આ કાર્ય કરવા માટે તમે જ લાયક છો,
એમ હું માનું છું. વૃત્તિઓ બનાવતાં કદાચ સદેહ પડે તો મને યાદ કરજો ને સદેહ જણાવજો.
હું મહાવિદેહ સેત્રના વિહરમાન તીર્થંકર શ્રી સીમધરસ્વામીને પૂછીને તે બાબતનો ખુલાસો
આપને જાણાવીશ, માટે આ કાર્ય તમે શરૂ કરો. હું તમારી આગળ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે-
તમે યાદ કરશો કે તરત જ હાજર થઈશ.” દેવીના વચનથી શ્રી આચાર્ય મહારાજે વૃત્તિઓ
બનાવવાની શરૂઆત કરી. દીકાઓ પૂરી થાય ત્યાં સુધી આપબિલ તપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા
લીધી, અને પાટણમાં દીકાઓ રચી. બીજા પ્રથેમાં એમ પશુ કહેલ છે કે પાટણની બહાર
રચી. આ કામમાં દેવીએ પશુ સંપૂર્ણ રીતે મદદ કરી. શ્રી દ્રોણાચાર્ય વગેરે વૃદ્ધ મહામુત-
ધરોએ આ વૃત્તિઓને શુદ્ધ કરી. એટલે આવકાએ લખાવવાની શરૂઆત કરી.

એક વખત શાસનદેવીએ મુરુમહારાજને કહ્યું કે-“ પહેલી પ્રતિ (દીકાની પ્રત) મારા
દ્રવ્યથી લખાય એવી મારી ઇચ્છા છે.” એમ કહી પોતાની જ્યોતિષી દષ્ટિતેજને આજી,
ત્યાં એક સોનાનું ધરેલું મૂકીને દેવી સ્વસ્થાને ગયાં. પછી મુનિઓ ગોચરી લઇને આવ્યા.
ધરેલું જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા. પૂછતાં સૂરિજીએ બધી બીના કહી. પછી આવકાને ખોલાવી
ધરેલું બતાવ્યું, પરંતુ તેનું મૂલ્ય નહિ જાણતાં તે આવકા પાટણમાં ઘરેલીઓની પાસે ગયા.
તેઓએ આ આજીયજી જોઈને કહ્યું કે-“ અહીં ભીમરાજની આગળ આ ધરેલું મૂકા. તે
જેટલું દ્રવ્ય આપે તેટલું એનું મૂલ્ય સમજવું. અમે આ (દિવ્ય) ધરેલુની કિંમત આંકી
શકતા નથી.” એટલે આવકાએ એ ધરેલું રાજની આગળ મૂક્યું, અને તેની સત્ત્વ બીના

૧ આ ભાગમાં બીજાઓ એમ કહે છે કે, અભયદેવસૂરિના સમયમાં નવ અંગોની
દીકાઓ હયાત ન હોવાથી, તેમણે નવી દીકાઓ બનાવી એમ પ્રજાવચસ્પરિતમાં કહેલ છે, પશુ એમ
તે જ સૂત્રિએ શ્રી લગ્નવતીની સ્વદેહ દીકામાં પંચમાંગની બે દીકા છે એમ લખ્યું છે, તેમ બીજા
સૂત્રોની પશુ દીકાઓ હતી એમ કહ્યું છે.

પણ કહી દીધી. રાજાએ ખુશી થઇને કહ્યું કે ‘કોઈ મહાત્મપરવી મહાત્મા આનું જે મૂલ્ય આંકે તે આપીને જ હું આ લઈ શકું.’ શ્રાવકોએ કહ્યું ‘આનું મૂલ્ય જે આપ આપો તે અમારે પ્રમાણ છે.’ એટલે રાજાએ બંકારી પાસેથી તેમને ત્રણ લાખ દ્રમ (ટકા) અપાવ્યા. પછી તેમણે ટીકાની પ્રથમ પ્રતિ વગેરે પુસ્તકો લખાવીને સ્પરિણને વહોરાવ્યાં. તેમજ પાટણ, તામ્રલિપી નગરી, આશાપક્ષી (આશાવલ), ધોલકા વગેરે નગરના રહીશ મહાધનિક ૮૪ શ્રાવકોએ દરેક અંગની વૃત્તિની ૮૪ પ્રતો લખાવી પરમ ઉલ્લાસથી આચાર્ય મહારાજને વહોરાવી. આ પ્રમાણે શ્રી સુધર્માસ્વામીએ બતાવેલ છઠ્ઠે તત્ત્વરૂપ તાળાને ઉઘાડવાની કુંચી જેવી નવે અંગની ટીકાઓ પ્રવર્તમાન થઇ.

ટીકાઓ બતાવ્યા પછી સંયમયાત્રા નિમિત્તે આચાર્યશ્રી ધોલકા નગરમાં પધાર્યાં. ઉત્તમગૌરવ, પરિશ્રમ અને અતિતુલ્ય આહાર કરવાથી આચાર્ય મહારાજને કોઠ (રક્તદોષ) રોગની અસહ્ય વેદના થવા લાગી. તે વખતે ઇર્ષાળુ લોકો કહેવા લાગ્યા કે—‘સૂત્રવિરુદ્ધ બોલવાથી સ્પરિણને કોઠ થયો છે.’ આ સાંભળી શોકથી વ્યાકુળ થએલા અને પરલોકગમનની ઇચ્છાવાળા સ્પરિણએ રાતે ધરણેન્દ્રનું ધ્યાન કર્યું. તેથી સ્વપ્નામાં ગુરુએ પોતાના દેહને ચાટતા ધરણેન્દ્રને જોયો. આથી ગુરુએ વિચાર્યું કે ‘કાળરૂપ આ ભયંકર સર્પે મારા શરીરને ચાટેલ છે, તેથી માતું આયુષ્ય પૂરું થયું લાગે છે. તો હવે અનશન આદરવું એ જ મને યોગ્ય છે.’ એ પ્રમાણે ચિંતવતાં ગુરુને બીજે દિવસે સ્વપ્નમાં ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે ‘મેં તમારા દેહને ચાટીને રોગ દૂર કર્યો છે.’ એમ સાંભળતાં ગુરુ બોલ્યા કે ‘મરણની બીકથી મને ખેદ થતો નથી, પરંતુ રોગને લીધે આડિયા લોકો જે નિંદા કરે છે, તે હું સહન કરી શકતો નથી.’ ત્યારે ધરણેન્દ્રે કહ્યું કે—‘હે ગુરુજી ! એ બાબત તમારે ચિંતા કરવી નહિ. હવે આપ ખેદને તજીને જિનબિંબને પ્રકટ કરીને શ્રી જૈનેન્દ્રશાસનની અપૂર્વ પ્રભાવના કરો કે જેથી તે થતી નિંદા અટકી જશે, અને તે નિંદકો જ જૈનધર્મના વખાણુ કરશે.

શ્રીકાંતા નગરીના રહીશ ધનેશ નામનો શ્રાવક વહાણુ ભરીને સમુદ્ર માર્ગે જતો હતો. અધિષ્ઠાયક દેવે તેનાં વહાણુ ઘંભાવી દીધાં. આથી શેઠે તે દેવની પૂજા કરી, ત્યારે તેણે દેવના કલા પ્રમાણે જમીનમાંથી ત્રણ પ્રતિમાઓ મેળવી હતી. (આ બીના શ્રી પ્રભાવક-અરિત્રમાં કહેલી છે.) તેમાંની એક પ્રતિમા ચારૂ ગામમાં સ્થાપન કરી, તેથી ત્યાં તીર્થ થયું. બીજી પ્રતિમા પાટણમાં અરિષ્ટનેશિના પ્રાસાદમાં સ્થાપન કરી. ત્રીજી પ્રતિમા સ્તંભન (થાંભણા) ગામના પાદરમાં વહેલી સેટીકા (સેટી) નદીના કાંઠે વૃક્ષધટાની અંદર જમીનમાં સ્થાપન કરેલ છે. તમે તે શ્રી (સ્તંભન) પાર્શ્વનાથની પ્રતિમાને પ્રકટ કરો, કારણ કે ત્યાં એ મહાતીર્થે થવાનું છે. પૂર્વે વિદ્યા અને રસસિદ્ધિમાં ભારે પ્રવીણ એવા નાગાણુંને તેના પ્રભાવથી રસનું સ્થંભન કર્યું, અને તેથી તેણે ત્યાં સ્તંભનક (થાંભણા) નામનું ગામ વસાવ્યું.

આ મહાપ્રભાવક પ્રતિમાને પ્રકટ કરશે તો તમારી પણ પવિત્ર કીર્તિ અથલ થશે. ઘણી ક્ષેત્રપાલની જેમ સ્વેત સ્વરૂપે તમારી આગળ બીજાના જોવામાં ન આવે તેમ, એક દેવી ત્યાં રરતો બતાવશે. એ પ્રમાણુ કહી નિર્મલ સમ્યગ્દષ્ટિ શ્રી ધરણેન્દ્ર પોતાના સ્થાને ગયા. ઇન્દ્રે કહેલી બીના બાણીને સ્પરિણ મહારાજ ધણુ ખુશી થયા. તેમણે આ રીતે બનેલો તમામ વૃત્તાંત શ્રીસંધને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી શ્રીસંધે યાત્રાએ જવા તૈયારી કરી.

જેમાં ૬૦૦ ગાડાંઓ ચાલતાં હતાં. શ્રીસંખના આમહથી સૂરિજી મહારાજ પશુ સાથે પધાર્યાં. બપોરે આ સંખ સેદી નદીના કાંઠે આવ્યો ભારે ત્યાં બે ઘરડા ઘોડા અદરમ થઈ ગયા. એટલે આ નિયાનીથી સંખ ત્યાં રહ્યો. આચાર્ય મહારાજે આગળ જઈને પૂછ્યું ત્યારે એક એવાણે કહ્યું કે-‘ હે ગુરુજી, આ પાસેના ગામમાં મહીચુલ નામે મુખ્ય પટેલ છે તેની કાળી માથ અહીં આવીને પોતાના ચારે આંચળમાંથી દૂધ ઝરે છે, એટલે અહીં દૂધ ખાલી કરીને (ઠલવીને) તે ઘેર જાય છે. અને ત્યાં દોહવામાં આવતાં મહામહેનતે લગભર પશુ દૂધ દેતી નથી. તેનું કારણ કંઈ સમજાતું નથી. ’ એમ કહીને તેણે તે સ્થળે ગુરુજીને દૂધ બતાવ્યું એટલે પાસે બેસીને ગુરુજી પ્રાકૃત ભાષામાં શ્રી પાર્શ્વનાથનું મહાપ્રભાવક ‘જયતિશુભજન’ ઈત્યાદિ બગીસ ગાથાઓનું નવું રતોતર રચીને બોલ્યા. ત્યાં ધીમે ધીમે જાણે પ્રત્યક્ષ પ્રભુનું પ્રતિબિંબ હોય તેવું શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવંતનું તેજસ્વી બિંબ પ્રકટ થયું. એટલે સંખ સહિત સૂરિજીએ તરત જ ચૈત્યવંદન કર્યું, અને એમનો રોગ મૂલમાંથી દૂર થયો. તે વખતે આવ-કાએ ગંધોદકથી પ્રભુંબિંબને નહવાવીને કપૂર વગેરેનું વિલેપન કરવા પૂર્વક સાત્ત્વિક પૂજનો અપૂર્વ દેહાવે લીધો. તે સ્થળે નવું દેરાસર બંધાવવા માટે એક લાખ રૂપિયા બેગા થયા. અને ગામના મુખ્ય લોકોએ ત્યાં દેવાલય બાંધવાની હા પાડી.

શ્રીમદ્દલવાદી શિષ્યના આવકાએ ત્યાંના આગ્રેશ્વર અને શુદ્ધિનિધાન મહિષ નામના કારીગરને ચૈત્ય બાંધવાનું કામ સોંપ્યું. ઘોડા જ સમયમાં તે કામ પૂર્ણ થયું. તે કામના ઉપરીને દરરોજ પગાર તરીકે એક દ્રમ આપવામાં આવતો હતો. તેમાંથી થોડું બોજનાદિ-ના ખર્ચમાં વાપરતાં બાકીના બચેલા દ્રવ્ય વડે તેણે ચૈત્યમાં પોતાના નામની એક દેવકુલિ-કા કરાવી, કે જે હાલ પશુ હયાત છે. પછી શુભ મુહૂર્તે અભયદેવસૂરિજીએ ત્યાં બિંબની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે દિવસે રાત્રે ધરણેન્દ્રે આવીને સૂરિજીને વિનંતિ કરી કે-“ મારા ઉપર કૃપા કરી આપ આ રતવનમાંથી છેલ્લી બે ગાથાઓ ગોપવી રાખો. ” સૂરિજીએ તેમ કરી ત્રીસ ગાથા કાયમ રાખી. ત્યારથી તે સ્થળ તીર્થ કરીકે ગણાયું. જન્મકલ્યાણકના મહોત્સવમાં પ્રથમ ધોળ-કાના મુખ્ય શ્રાવકે જળથી ભરેલો કળશ લઈને ભગવંતને અભિષેક કર્યો. આ બિંબાસનના પાછળના ભાગમાં ઐતિહાસિક અક્ષરપ્રકિત પહેલાં લખી હતી, એમ લોકોમાં સંભળાય છે.

શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ તથા શુદ્ધિસાગરસૂરિ ચિરકાલ સંયમ જીવન પાળી છેવટે અનશન કરીને સ્વર્ગે ગયા. શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજાએ પ્રથમ ઉપાંગ શ્રી ઔપપાતિક સૂત્રની અને પૂજ્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ બનાવેલ શ્રી પંચાશક શાસ્ત્રની ઉપર અપૂર્વ વિદ્વાતાભરેલી ટીકા બનાવી છે, જે ઘોડાં વર્ષો પહેલાં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ છપાવી હતી. આ બંને ટીકાનો પરિચય આગળ જણાવીશ.

શ્રી અભયદેવસૂરિના અને શ્રી રતંજન પાર્શ્વનાથના સંબંધમાં શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદને અનુસારે આ વર્તાત છે.

આચાર્યપદથી વિમૂષિત થયા બાદ શ્રી અભયદેવસૂરિજી વિહાર કરતાં સંભાણુક ગામથી ધોલકા થઈને યંબનપુરમાં પધાર્યા. ત્યાં અતિતુચ્છ આહાર કરવાથી કાંઠના મહારોગથી તે એવા દુઃખી થયા કે હાથપગ હલાવવાની પશુ તેમનામાં શક્તિ રહી નહિ. એક દિવસ સાંજે

સરિછએ પ્રતિક્રમણ કરીને આવકાને કહ્યું કે-આ રોગની પીડા બહુ થતી હોવાથી હું એક કણ તે સહેન કરવા સમર્થ નથી. તેથી કાલે અનશન કરીશ. તે સાંભળી આવકા ધણા સિંહચોર થયા. તે પછી તેરસની આડધી રાતે શાસનદેવીએ આવીને સરિછને કહ્યું કે-‘હે શુરુ! જાણે છે કે ભગે છે ?’ શુરુએ ધીમે સ્વરે કહ્યું કે-‘ભગુ’ હું.’ દેવીએ કહ્યું કે-‘જો, આ ચતુરની નવ કોકડી જાણે!’ શુરુ બોલ્યા કે-‘આવા શરીરે હું શી રીતે જાણી શકું ?’ દેવીએ અવધિરાનથી ભણીને કહ્યું કે-‘લાંબો કાળ જીવીને હજુ નવ અંગની શક્તિ કંરવાનું મોટું કામ જેના હાથમાં છે તેને આ પીડા શા હિસાબમાં છે ?’ દેવીનું વચન સાંભળીને શુરુએ કહ્યું કે-‘આવા શરીરે હું નવ અંગોની ટીકાઓ શી રીતે બનાવીશ ?’ દેવી બોલી કે-‘હ મહિના સુધી આયંબિલ તપ કરજો.’ સરિછએ હ મહિના સુધી આયંબિલ તપ કર્યો, અને કહિન શબ્દોથી ટીકા બનાવીને તે ટીકાઓ પૂરી કરી. આ પછી શરીરને વિષે ફરીથી મહાશય ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ધરણેન્દ્ર ધોળા સર્પનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ત્યાં આવીને સરિછના શરીરને આટીને નીરોગી બનાવ્યું, અને સરિછને કહ્યું કે-‘સેદી નદીના કંઠિ, પલાસ (ખાખરાનું) ઝાડ’ના વનમાં શ્રી ચંબન પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા જમીનમાં ગુપ્ત રહેલી છે તેને તમે પ્રગટ કરો. ત્યાં યોચિતી એક ગાય આવીને તે પ્રતિમા જે જગ્યાએ છે તે જગ્યાએ દૂધ ઝરશે. તે ચિહ્નથી તે મૂર્તિનું સ્થાન નિશ્ચયે ભણજો.’ સવારે સરિછ સંધની સાથે ત્યાં ગયા અને ગાયને દૂધ ઝરતી જોઈને ગોવાળના બાળકોએ બતાવેલી જમીન પાસે પ્રતિમાના સ્થાનનો નિશ્ચય કરીને શુરુછએ પાર્શ્વનાથનું સ્તોત્ર રચવા માંડ્યું. તેના ૩૨ કાવ્ય કલા પછી તેત્રીસમું કાવ્ય શુરુછએ દેવતાના આદેશથી ગોપવી દીધું. બત્રીસ કાવ્યોના આ સ્તોત્રની સરૂઆતમાં જયતિહુયણ પદ હોવાથી જયતિહુયણ નામે એ સ્તોત્ર યોગબાધ છે. તે પ્રતિમાનાં દશન થયાં કે તરત જ રોગ મૂળથી નાશ પામ્યો. તે શુરુ નીરોગી બન્યા. પછી શ્રીસંધિ શુરુછને તે પ્રતિમાની ઉત્પત્તિ પૂછી ત્યારે શુરુછએ શ્રી સ્તંભપ્રદીપ વજેરમાં જણાવેલી ખીના શ્રીસંધની આગળ કહી સંભળાવી, અને ઉવટે કહ્યું કે આ પ્રતિમા ટ્રાણે બરાવી તે હજુ સુધી ભણી શકાયું નથી. આ પ્રમાણે પ્રતિમાનો મહિમા સાંભળીને શ્રીસંધિ તે જ સ્થાને નહું દહેરું બધાવી ત્યાં સ્તંભનપુર નામે ગામ વસાવ્યું. પછી બ્યારે વિ. સં. ૧૩૬૮ ની સાલમાં જુદી રાત્રીએ ગુજરાતમાં ઉપદ્રવ કર્યો ત્યારે વર્તમાન સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની સ્થાપના થઈ. એટલે તે સાલમાં આ પ્રતિમાજી ખંભાતમાં પધરાવ્યાં. અત્યારે આ મહાચતુર્તારી શ્રી પાર્શ્વનાથનું બિંબ સ્તંભનતીર્થ (ખંભાત, તંબાવતી નગરી)માં હયાત છે.

શ્રી અભયદેવસરિછના સ્વર્ગવાસના સંબંધમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં કહ્યું છે કે-સરિછ પાટણમાં કહ્યું રાજના રાત્રીમાં દેવલોક પામ્યા. આ વાક્યનો અર્થ એમ પણ સંભવે છે કે-કહ્યુંના રાત્રીકાલમાં તેઓ પાટણમાં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. બીજાઓ આ બાબતમાં એમ પણ વિચાર જણાવે છે કે, જે સમયે કહ્યું રાત્રી પાટણમાં રાત્રી કરતો હતો તે વખતે સરિછ સ્વર્ગે ગયા. પદ્માવલિઓના ઉત્સેષ પ્રમાણે તે ધણાખરા એમ માને છે કે અભયદેવસરિછનો કપડવંજમાં સ્વર્ગવાસ થયો. સંવતનો વિચાર એ છે કે પદ્માવલિમાં સં. ૧૧૩૫માં સ્વર્ગે ગયા એમ કહ્યું છે, ત્યારે બીજો મત એ પણ છે કે ૧૧૩૬માં સ્વર્ગે ગયા.

શ્રી અભયદેવસૂરિ મહારાજે બનાવેલા ગ્રંથો

અમીકાનો વિભાગ

૧ સ્થાનજી દીકા—આ મૂલ સૂત્રમાં પહેલા અધ્યયનમાં આત્મા વગેરે એકેક પદાર્થો જણાવ્યા છે. બીજા અધ્યયનમાં એ એ પદાર્થો કયા કયા ? તે જણાવ્યું છે. આ કથે અંતે દસમા અધ્યયનમાં દસ દસ સંખ્યામાં કયા કયા પદાર્થો છે ? તે જણાવ્યું છે. આ રીતે આ ગ્રંથમાં જીવ, અજીવ વગેરે તત્ત્વો, સ્વસ્થમાદિની બિના, નદી પર્વત ક્ષેત્ર વગેરેની બિના જણાવી છે. ચોથા અધ્યયનમાં નરકે જવાનાં ચાર કારણો, એ રીતે થતા આવકાના ચાર પ્રકારો; પાંચમાં અધ્યયનમાં સમિતિ, અણુજાત વગેરેની બિના; નવમા અધ્યયનમાં શ્રી વીર પ્રજ્ઞાના સાસનમાં બાવી તીર્થકરના ૬ જીવો શ્રેણિક, સંખ, સતતક, સુપાર્થ, સુલક્ષ્મા, રેવતી આવિકા વગેરે થયા તેની બિના આપી છે. ‘અંગુત્તરનિકાય’ નામના બૌદ્ધ ગ્રંથમાં પણ આ સૂત્રની શૈલી માણુમ પડે છે. અવસરે દષ્ટિવાદની પણ કેટલીક બિના જણાવી છે. આ સૂત્ર ઉપર આચાર્ય શ્રી અભયદેવસૂરિએ દીકા બનાવી છે. આ દીકાના અંતમાં સૂરિજી મહારાજે પોતાથી જે કંઈ ઉત્સુત બોલાયું હોય તે સુધારવા મહાપુરુષોને જે વિનંતી કરી છે તે ઉપરથી સૂરિજીની અનંદદ નમ્રતા અને પાપભીરતા જણાઈ આવે છે. વધુમાં તમો જણાવે છે કે—આ દીકા બનાવવામાં શ્રી અજિતસિંહસૂરિના શિષ્ય યશોદેવ ગણિએ મને મદદ કરી છે. શ્રી દ્રોણાચાર્ય વગેરે મહાપુરુષોએ પણ સંશોધન કરીને આ વિવક્ષુ પ્રત્યે આદરભાવ દર્શાવ્યો છે. મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણુ ૨૫૦૦ અને દીકાના ૧૪૨૫૦ છે. વિ. સં. ૧૧૨૦માં આ દીકા બનાવી. અભયદેવસૂરિ ચંદ્રકુલમાં થયા છે. અભયદેવસૂરિ નામના આચાર્યો બીજા ગમ્મમાં પણ થયા છે. તેમાં પ્રસ્તુત અભયદેવસૂરિજી નવાંગીદીકાકાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

૨ સ્થાનજી દીકા—મૂલ સૂત્રમાં એકથી માંડીને ૧૦૦ ઉપરાંત જીવાજીવાદિ પદાર્થોનું વર્ણન કર્યું છે. દાદશાંગી ગણિપિટકનું પદ્ધવામ એટલે ટૂંકા સારથી બરેહું આ એથું અંગ છે. આની ઉપર અભયદેવસૂરિ મહારાજે ૩૫૭૫ ૨૫૦૦ પ્રમાણુ દીકા બનાવી છે. મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણુ-૧૬૬૭ ૨૫૦૦ છે. વિ. સં. ૧૧૨૦ની સાલમાં અણહિલપુર પાટણમાં આ દીકા બનાવી છે.

૩ શ્રી ભગવતીસૂત્ર દીકા—મૂલસૂત્રમાં જીવ, અજીવ, લોક, અલોક, સ્વસ્થમાદિનું વર્ણન આવે છે. એટલે આરે અનુયોગની બિનાથી બરેહું આ સૂત્ર છે. આમાં શ્રી યૌતમ-સ્વામી વગેરે બધા જીવો પ્રશ્નો પૂછે અને પ્રજ્ઞા શ્રી મહાવીરદેવ ઉત્તર આપે, આ રીતે ૩૬૦૦૦ પ્રશ્નોત્તરવાળું આ પાંચમું અંગ છે. અતિમુક્ત મુનિ, તુમિયા નગરીના આવિકા, શુદ્ધ જગમર-કદિ ભેદો, સુમપાણું અને જગવાપણું વગેરે અંગે જ્યંતી આવિકાએ પૂછેલા પ્રશ્નો, પાંચ પ્રકારના દેવનું તથા કાનનું સ્વરૂપ, આઠ પ્રકારના આત્મા, કયાના વિપાકો, નારકી વગેરેના આકારાદિની બિના આમાં આવે છે. મૂળ ગ્રંથ ૧૫૭૫૨ ૨૫૦૦ પ્રમાણુ છે. આના ઉપર અભયદેવસૂરિજી મહારાજે વિ. સં. ૧૧૨૮માં ૧૮૬૧૬ ૨૫૦૦ પ્રમાણુ દીકા બનાવી છે. આ દીકાને શ્રી દ્રોણાચાર્યે શુદ્ધ કરી છે. ૧. આચાર્ય અર્ચુ, ૨. સૂત્ર કૃત્તમ અર્ચુ, ૩. ભગ-વતી અર્ચુ, ૪. અનુયોગકાર અર્ચુ, ૫. નંદી અર્ચુ, ૬. દશવૈકલિક અર્ચુ, ૭. ઉત્તર-અધ્યયન અર્ચુ, ૮. આવસ્થક અર્ચુ, આ આઠ અર્ચુઓ હાલ હયાત છે. તેમાંથી શ્રી ભગવતી-

સત્તરી ઉપર પચ્ચ ચૂલ્લિ છે, એમ જાણવાનું મળે છે. તે પૂર્વાચાર્યે રચેલી છે, જેનું પ્રમાણ ૪૦૦૦ શ્લોક છે. આ રીતે મૂલ (૧૫૭૫૨), ટીકા (૧૮૬૧૬) અને ચૂલ્લિ (૪૦૦૦)નું પ્રમાણ ભેગું કરતાં-૩૮૩૬૮ શ્લોક થાય છે. વિ. સં. ૧૫૩૮માં શ્રી હનરોપર મહારાજે અભયદેવસૂરિજીની ટીકા વગેરેના આધારે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ નાની ટીકા બનાવી છે.

૪ આત્મસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૫૫૦૦ શ્લોક છે. તેમાં શૈલકરાજી, કૌપદી આવિકા વગેરેનું વર્ણન આવે છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ વિ. સં. ૧૧૨૦ વિજયાદશમીએ પાટણમાં ૪૨૫૨ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. આમાં હાલ ૧૯ અધ્યયન અને ૧૬ કથાઓ છે. શેષ ભાગ વિચ્છેદ પામ્યો છે.

૫ ઉપાસકદર્શાંગ વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૮૧૨ શ્લોક છે. તેમાં (૧) આનંદ-કમદેવ વગેરે બધા જીવોને પ્રભુ શ્રી મહાવીરદેવનો સમાગમ કઈ રીતે થયો ? (૨) પ્રભુદેવે સમ્યક્દર્શન સંહિત બારે વ્રતોનું સ્વરૂપ સમજાવીને કઈ રીતે દેશવિરતિ ધર્મ અંગીકાર કરાવ્યો ? (૩) વ્રતધારી થયેલ આનંદશ્રાવક પ્રભુદેવને શું કહે છે ? (૪) દશે આવકા કઈ રીતે પોતાનું નિર્મલ શ્રાવકજીવન ગુજારે છે ? (૫) કઈ રીતે તેમણે પ્રતિમાવહનની ક્રિયા કરી ? (૬) તેમને ધર્મથી કમાવવા માટે દેવોએ કયા કયા ઉપસર્ગો કર્યા ? (૭) તે વખતે કઈ રીતે સ્થિર રહીને ધર્મશ્રદ્ધા ટકાવે છે ? (૮) એમની આરાધનામાં દદતા જોષ્ઠને શ્રી પ્રભુદેવે શ્રી ગૌતમહિ સુનિવરણે કેવી શીખામણ આપી ? (૯) આનંદ શ્રાવકને કેટલું અવધિજ્ઞાન થાય છે ? (૧૦) શ્રી ગૌતમ મહારાજ આનંદ શ્રાવકના અવધિજ્ઞાનની બીના તેના કહેવાથી જાણે છે, ત્યારે શ્રી ગૌતમ મહારાજ આનંદ શ્રાવકને શું કહે છે ? (૧૧) આ બાબતમાં પ્રભુદેવને પૂછતાં પોતાની જૂલ જણાઈ, તેથી શ્રી ગૌતમ મહારાજ આનંદ શ્રાવકની આગળ 'મિચ્છામિ દુક્કલ' દે છે. (૧૨) અગિયારે આવકા કેવા પ્રકારની સંલેખના કરીને સમાધિમરણ પામીને કયા દેવલોકમાં ઉપજ્યા ? (૧૩) ત્યાંથી વ્યવીને કયા ક્ષેત્રમાં કઈ રીતે મોક્ષે જશે ? વગેરે પ્રશ્નોના ખુલાસા આ સૂત્રમાંથી મળી શકે છે. આ સૂત્રમાં કુલ દસ આવકાની બીના જણાવી છે. તેથી આ ઉપાસકદર્શાંગસૂત્ર કહેવાય છે. આની ઉપર શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ લગભગ ૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૬ અપંકુદર્શાંગસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૯૦૦ શ્લોક છે. તેમાં ૬ વર્ગો છે. શરૂઆતમાં દારિકા, કૃષ્ણ વગેરેનું વર્ણન આવે છે. શ્રી ગૌતમકુમાર વગેરે નેમિનાથ પ્રભુની દેશના સાંભળી દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. અગિયાર અંગોના અભ્યાસ કરી છેવટે સમાધિમરણ પામી શ્રી યતુજ્ય ગિરિરાજની ઉપર મોક્ષે જાય છે. અક્ષોભાદિ અધ્યયનોમાં અક્ષોભાદિ કુમારોની બીના જણાવી છે. દેવકીના છ પુત્રો, ગજસુકુમાલ, સોમિલ પાઠાણ, જલિ વગેરે કુમારોની બીના; દારિકાના નાણનું કારણ, જરાકુમારના નિમિત્તે કૃષ્ણનું મરણ, ત્રીજી નરકમાં જવાનું સાંભળી કૃષ્ણને થયેલો ખેદ, બાવિ તીર્થંકરપણું જાણીને થયેલો આનંદ, કૃષ્ણ દારિકામાં ઢાલ વગડાવે છે, ધણા રાજાઓ સંપત્તિ સાધીને મોક્ષે જાય છે, અર્જુન-માલી, અતિમુક્ત મુનિ, સુદર્શન વગેરેની બીના; કોણિકની સુલ્લભાતા અંદનખાણની પાસે દીક્ષા લઈ રતનાવલી તપ કરે છે, સુકાલીરાણી કનકાવલી તપ કરે છે, મહાકાલી વગેરે સહીઓ સંપત્તિ લઈને વિવિધ તપ કરે છે—આ વગેરે બીના આમાં જણાવી છે. આ સૂત્રની ઉપર શ્રી અભયદેવસૂરિજીએ ટીકા બનાવી છે.

૭-અનુત્તરોપપાતિક વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ-૨૬૨ શ્લોક છે. સંયમના પ્રભાવે જેઓ અનુત્તર વિમાનમાં ગયા, તેમની બીના અહીં જણાવી છે. આના વિસ્તાર દેશનાચિતામણિના ભાગ પહેલાના ૮૬મા પાને જણાવ્યો છે. આ સૂત્રની ઉપર શ્રી અભયદેવસુરિણીએ લગભગ ૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૮ પ્રત્યેકશ્લોક વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ-૧૨૫૦ શ્લોક છે. તેમાં, કાલ પાંચ આશ્રવ-સંવરની બીના મળે છે, બાકીનો ભાગ વિચ્છેદ પામ્યો છે. તેની ઉપર શ્રી અભયદેવસુરિણી મહારાજે ૪૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૯ વિષાકસૂત્ર વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ-૧૨૫૦ શ્લોક છે. અહીં બે ક્રુતરકથ (વિભાગ) છે, તેમાં સુખના અને દુઃખના વિષાકો જણાવ્યા છે. એટલે અહિંસા ધર્મોદિને સાધીને ક્યા જીવો કેવા કેવા સુખને પામ્યા અને કિ સાધિના ફળરૂપે ક્યા જીવો કેવા કેવા દુઃખ બોગવે છે, તે બીના જણાવી છે. દેશનાચિતામણિના પહેલા ભાગના ૮૭મા પાને આ બીના જણાવી છે. આ સૂત્રની ઉપર અભયદેવસુરિણી મહારાજે ૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે.

૧૦ અપીપપાતિક વૃત્તિ અને ૧૧ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના ત્રીજા પદની સંગ્રહણી ૧૩૩ ગાથામાં બનાવી છે.

વિશેષ બીના

આ નવ અંગેની ટીકાઓ બનાવવા ઉપરાંત સુરિણીએ ૧૨ જિનેશ્વરસુરિકૃત ૫૮સ્થાનકે અંથનું ભાષ્ય, ૧૩-શ્રી હરિભદ્રસુરિકૃત પંચાશકની ટીકા, ૧૪ આરાધના કુલક, ૧૫ જ્યોતિષ્ક અભ્યુસ્તોત્ર વગેરેની રચના કરી છે.

નિવૃત્તિગમ્બના શ્રી માનદેવસુરિના સિષ્ય શીલાચાર્ય અથવા શીલાંકચાર્ય મહારાજે વિ. સં. ૬૩૩ (શક સં. ૭૬૯)માં આચાર્ય સૂત્રની ટીકા બનાવી. અને વાહરિગણિની મદદથી બીજા સૂત્રકૃતાંગની ટીકા બનાવી. આ રીતે તેમણે અગિયાર અંગેની ટીકા બનાવી હતી, તેમાંની નવ અંગેની ટીકા વિચ્છેદ પામી ગઈ. તેથી અભયદેવસુરિએ નવી ટીકા બનાવી. અહીં જણાવેલા 'શીલાંકચાર્ય' બીજું નામ કેટલાચાર્ય છે, એમ કેટલાએક ઐતિહાસિક પ્રશ્નો જણાવે છે.

અભયદેવસુરિણીના સિષ્ય શ્રી પરમાર્નદસુરિએ 'હિતોપદેશમાલા પ્રકરણ' બનાવ્યું છે. અને તેની ઉપર વૃત્તિ પણ પોતે બનાવી છે.

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસુરિણી મહારાજ મહાત્માની અને નિર્મલ સંયમના ધારક હતા. તેમની જીવનરેખા બીજા પ્રશ્નોમાં વિસ્તારથી જણાવી છે. અહીં જણાવેલી દુઃખે જીવનરેખા અને તેમના બનાવેલા પ્રશ્નોની બીના વાદ રાખીને ભવ્ય જીવો તે મહાપુરુષના પંથે ચાલી આત્મકલ્યાણ કરે, એ જ હાર્દિક ભાવના !

૧ શીલાંકચાર્ય (૧) પ્રાકૃતમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્ર રચ્યાં છે તેનું પ્રમાણ ૧૦૦૦૦ શ્લોક છે, (૨) જીવસમાસવૃત્તિ (૩) જિનલક્ષ્યસૂત્ર વિશેષાવસ્થક ભાષ્યની ટીકા, વગેરે પ્રશ્નો બનાવ્યા છે.

શ્રી મલયગિરિજી કૃત ગ્રંથો

[૬૬૧ નંબ]

લેખક : પૂ. આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજયપદ્મચરિત્ર

શ્રી

જ્ઞેનદ્રશાસનમાં સથેલા મહાપ્રભાવક પુરુષોની નામાવલિમાં પૂજ્ય શ્રી મલયગિરિજ મહારાજનું પણ નામ આવે છે. ઐતિહાસિક પ્રશ્નોના અવલોકન અને તે મહાપુરુષે બનાવેલા પ્રશ્નોના અનુભવ વગેરે સાધનોથી અને પોતે બનાવેલા ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ્ય સુષ્ટિ વ્યાખ્યાન નામના સંપ્રદાનશાસનમાં આપેલા “જ્ઞાનસ્વ કુમારપાલોડરતી” આ ઉદ્ધરણ ઉપરથી તથા શ્રી હેમચંદ્રચરિત્ર મહારાજ તથા શ્રી દેવેન્દ્રચરિત્ર મહારાજની સાથે કુમાર પ્રાપ્તિમાં સાધેલા શ્રી સિદ્ધચંદ્રમંત્રી બીનાના આધારે એટલું તો જરૂર કહી શકાય કે તેઓશ્રી બારમા સૈકામાં એટલે કુમારપાલતા સમયમાં વિદ્યમાન હતા. શ્રી સિદ્ધચંદ્રમંત્રી સાધનાને અંગે આ પ્રમાણે હકીકત મળે છે:

ગુરુમહારાજ શ્રી દેવચંદ્રચરિત્ર મહારાજે હેમચંદ્રચરિત્રમહારાજને મહાપ્રભાવશાલી શ્રી સિદ્ધચંદ્રનો મંત્ર સમજાવ્યો, તેને વિધિપૂર્વક સાધવા માટે હેમચંદ્રચરિત્ર, મલયગિરિજ અને દેવેન્દ્રચરિત્ર-એ ત્રણે તૈયાર થયા. પશ્ચિની સ્ત્રીની મદદથી તે મંત્ર સિદ્ધ થાય છે, તેથી ત્રણે ચરિત્ર તેની શોધ કરવા લાગ્યા. અનુક્રમે કુમારપ્રાપ્તિમાં આવતાં એક ધોળી લૂગડાં ધોતો હતો, તેણે એક વસ્ત્ર સૂકવ્યું હતું, તેની આસપાસ ભમરાઓ યુગ્મરૂપે ફરવા લાગી હતી. તે જોઈને તેમણે નિર્ભય કર્યો કે અહીં પશ્ચિની સ્ત્રી હોવા જોઈએ, તપાસ કરી તે ત્રણે ચરિત્ર તેના ઘેર ગયા અને તેના સ્વામીને અવસર ઉચિત ધર્મદેશના સંભળાવી. તેથી રાત્રી થઈને તેણે ચરિત્ર મહારાજને વિનયપૂર્વક બે હાથ જોડી પૂછ્યું કે-આપને અહીં આવવાનું કારણ શું? જવાબ દેતાં તેમણે જણાવ્યું કે-અમારે વિદ્યા સાધવાની છે. તેમાં તમારી પશ્ચિની સ્ત્રીની મદદ જોઈએ. આની આગળની બીના કહેતાં જીલ ઉપડની નથી, કારણ કે-તે શરમ ભરેલી છે. આ સાંભળી તે સ્ત્રીના સ્વામીએ કહ્યું કે-ખુશીથી વિના સંકોચે કહો. ત્યારે ગુરુએ જણાવ્યું કે-ત્યારે અમે વસ્ત્રરહિત અવસ્થાએ મંત્ર સાધવા ખેંચીએ, ત્યારે તમારી પશ્ચિની સ્ત્રી પણ વસ્ત્ર રહિત ધર્મ અમારી સામે જોઈ રહે. તે અવસરે તમારે પણ હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઈને જોવા રહેવું. આ વખતે અમારા ત્રણમાંથી કોઈનું મન લગાર પણ ચલાવમાન થાય તો અમારું માથું ધડથી જુડી જાય. પશ્ચિનીના પતિએ તે વાત કબૂલ કરીને કહ્યું કે-હું ખુશીથી આપના કલા મુજબ કરીશ. પછી યોગ્ય અવસરે વિદ્યા (સિદ્ધચંદ્રનો મંત્ર) સાધવા ચાંડી. લગાર પણ ચલાવમાન થયા વગર નીડરપણે મંત્રસાધના કરવા લાગ્યા. ત્યારે સૌધર્મેન્દ્રના સામાનિક દેવ-શ્રી સિદ્ધચંદ્રના અધિષ્ઠાત્રક વિમલેશ્વરદેવે પ્રત્યક્ષ થઈને ત્રણે પૂજ્ય પુરુષોને કહ્યું કે-હિચિત વરદાન માગો! તેમાં શ્રી હેમચંદ્રચરિત્રે રાજાને દેશના શકિતથી પ્રતિબોધ કરવાનું વરદાન માગ્યું, શ્રી દેવેન્દ્રચરિત્રમહારાજે એ વરદાન માગ્યું કે-તમારી મદદથી ઉપદ્રવવાળી કાંતિનમરીના જિનમંદિરને નિરુપદ્રવ સ્થાનિક (સેરીસે) લઈ જવા સમર્થ થઈ, તથા શ્રી મલયગિરિજ મહારાજે શ્રી જ્ઞેન સિદ્ધાંત પ્રશ્નોની ઉપર સરલ સુબોધક રીતે બનાવવાનું વરદાન માગ્યું. ત્રણેને વરદાન મળીને દેવ સ્વર્ગમાં ગયા.

ઐતિહાસિક પ્રથેના સદ્ગત અવલોકનથી જાણી શકાય છે કે—તેઓશ્રી એક અપૂર્વ પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર હતા. અને એ તો મને પણ અનુભવસિદ્ધ છે કે—એમની ટીકા બનાવવાની સુદર અને શાયક શૈલી મારા જેવા ધર્મીય બાલકોને પણ સ્પષ્ટ બોધદાયક નીવડી છે. તેવી જ શૈલી શ્રી અનુયોગદ્વારસૂત્રની ઉપર અને શ્રી વિશેષાવસ્થાસૂત્રની ઉપર મલધારિ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે બનાવેલી ટીકામાં દેખાય છે. અનુભવી મહાગીતાર્થ-શિરશ્ચિહ્ન મહાપુરુષો જાણીએ છે કે—શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી, વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી મહારાજ, ન્યાયાચાર્ય યશોવિજયજી મહારાજ આદિ મહાપુરુષોએ રચેલા પ્રથેના કઠિન પદ્ધતિઓનું સ્વસ્થ સમજવાને માટે સૌથી પહેલાં શ્રી મલયગિરિ મહારાજ અને મલધારિ હેમચંદ્રસૂરિજીના પ્રથે જરૂર ગુરુગમથી જાણવા જોઈએ. બાજબી જ છે કે બાલકોને સરલ શબ્દોમાં અને સંક્ષેપમાં સંગીન બોધ થઈ શકે છે. તે મુદ્દે શ્રી મલયગિરિ મહારાજે આબાદરીતે જાણવે છે. તેમના પ્રથે વાંચતાં ધણી વાર એવો અનુભવ થયો છે કે—જાણે પોતે સરલ ભાષામાં તત્ત્વનો ખજાનો ન આપતા હોય ! પ્રાચીન કાલમાં તે તે મહાપુરુષોનાં આદર્શ જીવનચરિત્રો લખવાનો રિવાજ બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં હતો. અથવા પાછળથી તે ચરિત્રોનો યુક્તિ કારણથી નાશ થયો હોય એમ સંભવે છે. શ્રી મલયગિરિજી મહારાજની બાબતમાં પણ તેવું બન્યું છે. તેમના સમકાલીન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિજી વગેરેના જીવનની બીના જેમ વધારે પ્રમાણમાં મળી શકે છે તેવી વિશેષ બીના મલયગિરિજી મહારાજની મળી શકતી નથી.

શ્રી મલયગિરિજા મહારાજના પ્રથેનો પરિચય

અંગવિભાગ

૧-સર્વાનુષંગ પચ્ચાંગ શ્રી ભગવતીસૂત્રના બીજા શતકની અને ત્રીસમી શતકની વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં ચારે અનુયોગની બીના કરી છે. સરસ્વતી દેવીના વરદાનને પામેલા શ્રી મલયગિરિજા મહારાજ એ જ શતકની ટીકા બનાવે ને બીજા શતકની ટીકા ન બનાવે એમ સંભવતુ નથી. હા, કદાચ એમ સંભવે છે કે—ટીકાકાર જે જે શતક સરલ હોય, એટલે જેની ટીકા જલદી બનાવી શકાય એમ હોય તે પહેલાં બનાવે અને કઠિન શતકોની ટીકા પછી બનાવે. સંભવ છે કે ભગવતીસૂત્રની સંપૂર્ણ ટીકા બનાવી હોય !

ઉપાંગવિભાગ

૨-સાજપ્રકીર્તિય (સમ્યક્સંસ્કૃતિય) વૃત્તિ—મૂલ પ્રથમાં કેસિ ગણધરને રાજ પ્રદેશોએ જે જે પ્રસો પૂજ્યા હતા તેની જગ્યાએ સાથેની બીના આવે છે. રાજ પ્રદેશ કઈ રીતે સમ્યક્ત્વમૂલ બાર વ્રતને સાધે છે ? પોતાની રાણી ભોગમાં વિમુક્ત જાણીને પુત્રને કહે છે કે—તારા પિતાને મારીને તું રાજ થા. આ બાબતમાં પુત્ર ના પાડે છે. ઉલ્ટે રાણી પોતે જોર દઈને રાજને મારવા તૈયાર થાય છે. અનજ્ઞતાં રાજ ઝેરી પદાર્થ જીવના પારણે ખામ છે. અંતે તે રાણીનું કાવતરું જાણે છે, છતાં સમતાભાવ રાખતાં સમાધિ મરણે મરણ પામી સર્વજ્ઞ બને મહાકલકેવલ થાય છે. સર્વોચ્ચેવ પ્રભુ મહાવીરને શા શા પ્રસો પૂછે છે ? તે બીના આવે છે. આ સૂત્ર બીજા અંગના ઉપાંગ તરીકે ગણાય છે. અંગમાં કહેલી બીનાનો વિસ્તાર જોવાં હોય, તે ઉપાંગ કહેવાય. આની ઉપર શ્રી મલયગિરિજા મહારાજે સરલ ટીકા બનાવી છે. તે થોડાં વર્ષો પહેલાં આગમોદય સમિતિએ છપાવી હતી. પછીથી ગુર્જર પ્રચરણ કાર્યાલયે છપાવી છે.

૩-જીવાભિગમવૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં જીવ, અજીવ, જન્મદ્વીપના ક્ષેત્ર, પર્વત વગેરેની ખીના જણાવી છે. તેની ઉપર શ્રીમલયાચારિજી મહારાજે સરલ ટીકા બનાવી છે તે દે. લા. તરફથી નં. ૫૦ માં છપાએલી છે.

૪-પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ—મૂલસૂત્રકાર સ્વામાચાર્યમહારાજ છે, તે આર્ય સુધર્માસ્વામી ગણ્યરથી ૨૩મી પાટિ થયા. પ્રજ્ઞાપના શબ્દનો અર્થ એ છે કે—પ્ર=પ્રકર્ષપણે જ્ઞાપના=જણાવવું છે જેમાં એટલે જે જીવ-અજીવ વગેરે પદાર્થોની યથાર્થ (સ્વાદ્વાદ્યૈલીએ) ખીના જણાવે, તેનું નામ પ્રજ્ઞાપના કહેવાય. આ સૂત્રના ૩૬ ભાગ પાડ્યા છે. સૂત્રકાર દરેક ભાગને પદ શબ્દથી ઓળખાવે છે. ૧-૩-૫-૧૦-૧૩મા પદોમાં જીવ-અજીવની ખીના જણાવી છે. ૧૬-૨૨મા પદમાં મન વચન કાય-એ-યોગ (આત્મવ)ની ખીના જણાવી છે. ૨૩મા પદમાં બંધની ખીના જણાવી છે. ૩૬મા સમુદ્ધાતપદમાં સમુદ્ધાતનું સ્વરૂપ જણાવતાં-સંવર, નિર્જરા, મોક્ષની ખીના જણાવી છે. પુણ્યતત્ત્વ અને પાપતત્ત્વને આત્મવતત્ત્વમાં ગણ્યાં છે. એ પ્રમાણે લેશ્યા વગેરે પદાર્થોની ખીના ચોવીસ દંડકના ક્રમે જણાવી છે. ૩૬ પદો આ પ્રમાણે જણાવ્યાં. ૧-પ્રજ્ઞાપનાપદ-અહીં જીવસ્વરૂપ વગેરે ખીના જણાવી છે. ૨-સ્થાનપદ-અહીં નારકી વગેરે જીવોના સ્થાનની ખીના જણાવી છે. ૩-અવ્યયપદ (અવ્યયકાવ્ય) પદ-અહીં કયા જીવો કયા જીવોથી ઓછા અને વધારે છે ? આ પ્રશ્નોના ખુલાસો વગેરે ખીના જણાવી છે. ૪-સ્થિતિપદ-અહીં નારકી-અસુરકુમાર વગેરે, પૃથ્વીકાયાદિ, બેઈદ્રિય વગેરે, ગર્જાજી તિર્થંચ અને મનુષ્ય, વ્યંતર, જ્યોતિષ્ક, વૈમાનિકના આયુષ્યની ખીના જણાવી છે. ૫-પર્યાય (વિશેષ) પદ-અહીં પર્યાયની ખીના જણાવી છે. ૬-ઉપપાતોદ્ભવના (વ્યુત્પત્તિ) પદ-અહીં દરેક દંડકમાં કેટલા પ્રમાણમાં ખીજ ગતિના જીવો આવીને ઉપજે અને ત્યાંથી નીકળે ? આ પ્રશ્નોના ખુલાસો વિસ્તારથી જણાવ્યો છે. ૭-ઉચ્છવાસપદ-અહીં ઉચ્છવાસની ખીના જણાવી છે. ૮-સંજ્ઞાપદ-અહીં આહારાદિ સંજ્ઞાને ચોવીસ દંડકમાં ગોઠવીને સમજાવી છે. ૯-યોગિપદ-અહીં કયા દંડકના જીવને કેટલી યોગિ હોય ? તે ખુલાસો છે. ૧૦-ચરમા-ચરમપદ-અહીં ચરમ કોણ કહેવાય ? અને અચરમ કોણ કહેવાય ? તે પ્રશ્નોના ખુલાસો જણાવ્યો છે. ૧૧-ભાષાપદ-અહીં સત્યાદિભાષાની ખીના જણાવી છે. ૧૨-શરીરપદ-અહીં ઔદારિકાદિ શરીરની ખીના દંડકના ક્રમે જણાવી છે. ૧૩-પરિણામપદ-અહીં વિવિધ પરિણામની ખીના જણાવી છે. ૧૪-કયાપદ-અહીં દંડકના ક્રમે કયાયની ખીના જણાવી છે. ૧૫-ઈદ્રિયપદ-અહીં દંડકના ક્રમે ઈદ્રિયોની ખીના સમજાવી છે. ૧૬-પ્રયોગપદ-અહીં પ્રયોગના બેદો દંડકના ક્રમે જણાવ્યા છે. ૧૭-લેરયાપદ-અહીં દંડકના ક્રમે જીવે લેશ્યા સમજાવી છે. કયા કયા દંડકમાં કેટલી કેટલી લેશ્યા હોય ? આ ખુલાસો આ પદમાંથી મળે છે. ૧૮-કર્મ-સ્થિતિપદ-અહીં કયા કયા દંડકના જીવો નિરંતરપણે સ્વદંડકમાં કેટલી વાર ઉપજે ? આ પ્રશ્નોના ખુલાસો કર્યો છે. ૧૯-સમ્યક્ત્વપદ-અહીં કયા કયા દંડકના જીવો સમ્યક્દષ્ટિ, સિદ્ધદષ્ટિ, ત્રિધ્યાદષ્ટિ હોય તે ખીના જણાવી છે. ૨૦-અંતઃક્રિયાપદ-અહીં દંડકના ક્રમે અંતઃક્રિયાની ખીના જણાવી છે. ૨૧-અવગાહનાપદ-અહીં દરેક દંડકના જીવોના શરીરની ઉચ્ચાર્થ સમજાવી છે. ૨૨-ક્રિયાપદ-અહીં દંડકના ક્રમે ક્રિયાના બેદો સમજાવ્યા છે. ૨૩-કર્મપ્રકૃતિપદ-અહીં દંડકના ક્રમે કર્મના બેદો સમજાવ્યા છે. ૨૪-કર્મબંધ-અહીં કર્મના બંધનું સ્વરૂપ દંડકના ક્રમે જણાવ્યું છે. ૨૫-કર્મવેદ-અહીં કયા જીવોને કેટલા કર્મનો ઉદ્ધ હોય ? તે ખીના જણાવી છે

૨૬-કર્મવેદ બ'ધ-અહો દંડના કર્મે કર્મને વેદવાની અને બ'ધની બીના જણાવી છે. ૨૭-કર્મપ્રકૃતિ વેદ વેદ-અહો એક કર્મના ચાલુ ઉદયમાં બીજાં કર્મોનો ઉદય સમજાવ્યો છે. ૨૮-આહાર-અહો દંડના કર્મે ભેદ સાથે આહારની બીના જણાવી છે. ૨૯-ઉપયોગ-અહો દંડના કર્મે ઉપયોગની બીના જણાવી છે. ૩૦-પર્યપ્તપદ-અહો દંડના કર્મે પર્યપ્તનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે. ૩૧-સંજ્ઞા (પરિણામ)પદ. ૩૨-સંયમ(યોગ)પદ. ૩૩-જ્ઞાનપરિણામ (અવધિ)પદ. ૩૪-પ્રવિચાર પરિણામ-(પ્રવિચારણા), ૩૫-વેદનાપદ, ૩૬-સમુદ્ધાતપદ-અહો દંડના કર્મે વેદના સમુદ્ધાત વગેરે સાત સમુદ્ધાતની બીના જણાવી છે.

ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં હરિભદ્રસુરિમહારાજના સુદિત-અસુદિત ૮૨ ગ્રંથો જણાવ્યા છે, તેમાં “પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર પ્રદેશ વ્યાખ્યા”નું નામ આવે છે. તેના આધારે મહાયગિરિમહારાજે બહુ જ સરલ ટીકા બનાવી છે. ટીકામાં પ્રસંગે દિગંબરો ‘જી મોક્ષ ન જાય’ એમ માને છે. તેનું ખંડન કર્યું છે. તથા લેશ્યાનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ત્રણ પ્રશ્નો ઊભા કરીને બંને પ્રશ્નોનું ખંડન કરીને છેવટે જણાવી દીધું કે લેશ્યા એ યોગપરિણામ છે. કર્મના નિરપેક્ષ રૂપ લેશ્યા હોય જ નહિ. જ્યાં સુધી યોગ પરિણામ હોય ત્યાં સુધી જ લેશ્યા હોય છે, માટે કર્મસર છેવટે તેરમા સયોગિ ગુણસ્થાનકે યોગનિરોધ કર્યા પહેલાંના ટાઇમ સુધી શુદ્ધ લેશ્યા હોય એમ જણાવ્યું. ચોદમા અયોગિ ગુણસ્થાનકે યોગ ન હોવાથી લેશ્યા ન હોય “અજોગી અલેશ્યા” વગેરે બીના સમજાવી છે. કયો ગ્રંથ કઈ સાલમાં ક્યા સ્થળે બનાવ્યો ? પોતાના ગુરુ કોણ ? વગેરે બીના મહાયગિરિમહારાજે પોતાના કાઠ પણ ગ્રંથમાં જણાવી નથી. દરેક ગ્રંથની છેવટે જેમ જણાવે છે તેમ અહો પણ પૂજ્યશ્રી મહાયગિરિજીવમહારાજે જણાવ્યું છે કે- ‘આ ગ્રંથ બનાવવાથી મને જે લાભ થયો હોય, તેના પ્રતાપે જગતના તમામ જીવો બોધિ-બીજને પામે એમ હું ચાહું છું.’ બીજા ગ્રંથોની અંતમાં એમ પણ જણાવ્યું છે કે- ‘આ ગ્રંથ બનાવવાના લાભમાં હું એ જ ચાહું છું કે સર્વજીવો સમ્યક્ત્વને પામે, આત્મકલ્યાણ કરે, મોક્ષને પામે.’

૫ સૂર્યપ્રકાશવૃત્તિ—મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૨૨૦૦ છે. શ્રીમહાયગિરિ મહારાજે બનાવેલી ટીકાનું પ્રમાણ ૯૦૦૦ શ્લોક અને ચૂર્ણિ ૧૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. આમાં સૂર્યોદિ ન્યોતિપ-ચક્રની બીના જણાવી છે. ‘આ સૂત્રની ઉપર ભદ્રબાહુસ્વામી મહારાજે નિર્મુક્તિ રચી હતી, તે કલિકાલના હોયથી વિચ્છેદ પામી, તેથી હું ફક્ત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરું છું.’ એમ ટીકાકાર શ્રીમહાયગિરિજીવ મહારાજ જણાવે છે. અહો-૨૦ પાકુડા (પ્રાભૂત=ગ્રંથના નાના નાના વિભાગ) છે-તેમાં અનુક્રમે બીના આ પ્રમાણે જણાવી છે : ૧ મંડલની ગતિ અને સંખ્યા, ૨-સૂર્ય તિર્થો દિશામાં કઈ રીતે ભરે છે ? ૩ કેટલા ક્ષેત્રમાં સૂર્ય પ્રકાશ ફેંકે છે ? ૪ પ્રકાશને આકાર, ૫ લેશ્યાનો પ્રતિધાત, ૬ જ્યોત્ઃ સંસ્થિતિ, ૭ સૂર્યવરક, ૮ ઉદયસંસ્થિતિ, ૯ પોરુષી જ્યાંપ્રમાણ, ૧૦ યોગસ્વરૂપ, ૧૧ સંવત્સરોની આદિ અને અંત, ૧૨ સંવત્સરના પ્રકારો, ૧૩ ચંદ્રમાના તેજની શક્તિ તથા ઘટાડો. ૧૪ જ્યોત્સ્નાનું પ્રમાણ, ૧૫ શીઘ્રગતિ નિર્ણય, ૧૬ જ્યોત્સ્નાનું લક્ષણ, ૧૭ અવન અને ઉપપાત, ૧૮ ચંદ્ર-સૂર્ય વગેરેની ઉચ્ચાર, ૧૯ તેમનું પરિમાણ, ૨૦ ચંદ્રાદનો અનુભવ.

૬ ચંદ્રપ્રકાશવૃત્તિ-આમાં ચંદ્રની ગતિ વગેરે બીના જણાવી છે. મૂલ સૂત્રપ્રમાણ- (સૂર્ય ૦ ના નેટલું) ૨૨૦૦ શ્લોક છે. મહાયગિરિજીવ ટીકાનું પ્રમાણ-૯૪૧૧ શ્લોક તથા લઘુવૃત્તિનું પ્રમાણ-૧૦૦૦ શ્લોક છે.

૭ નીચે સૂચકીકા—મૂલસૂત્રનું પ્રમાણ ૭૦૦ શ્લોક છે, તેમાં પાંચ જ્ઞાનની વિસ્તારથી બીના જણાવી છે. શ્રીજ્ઞાનપ્રવાહ પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને શ્રીદેવતાચક્રે આની રચના કરી છે. ચૂર્ણિનું રચના સં. ૭૩૩માં થઈ છે. તેનું પ્રમાણ ૨૦૦૦ શ્લોક, લઘુટીકાકર શ્રીહરિભક્ત સરિમહારાજ, તેનું પ્રમાણ ૨૩૧૨ શ્લોક. આ બંનેના આધારે શ્રીમલ્લયગિરિમહારાજે ૭૭૭૫ શ્લોકપ્રમાણ મોટી ટીકા બનાવી. શ્રીચંદ્રસરિત ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટિપ્પણ છે.

બે છે મધ્યાની ટીકા

૧-બૃહત્કલ્પટીકા—અધ્યયન ૨૪. સરસ્વતીમાં પીઠિકાની ટીકા શ્રી મલ્લયગિરિમહારાજે બનાવી છે. આ ટીકા અધૂરી હતી તે જલ્પસાલીય શ્રી ક્ષેત્રકીર્તિસરિત્તએ વિ. સં. ૧૩૩૨માં પૂર્ણ કરી છે. ટીકાનું પ્રમાણ ૪૨૦૦૦ શ્લોક, મોટા ભાષ્યનું પ્રમાણ ૧૨૦૦૦ શ્લોક, લઘુભાષ્યનું પ્રમાણ ૮૦૦૦ શ્લોક, ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૪૩૨૫-સર્વ સંખ્યા ૭૬૭૮૮ શ્લોક છે.

૨-વ્યવહારસૂત્રટીકા—આમાં દસ અધ્યયન છે. જૂની ટીપમાં મૂલ સૂત્રનું પ્રમાણ ૬૦૦ શ્લોક જણાવ્યું છે. ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૦૩૬૧ શ્લોક, જૂની ટીપમાં ભાષ્યનું પ્રમાણ ૬૦૦૦ શ્લોક કહ્યા છે. આ બધા સાધનોના આધારે શ્રીમલ્લયગિરિ મહારાજે ૩૩૬૨૫ શ્લોકપ્રમાણ સરસ ટીકા બનાવી છે. સરવાલે ૫૦૫૮૬ શ્લોક સાચ છે.

પ્રકીર્ણ ટીકા

૧-ભૈયાતિષ્ઠક ટીકા—મૂલ સૂત્ર ૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. શ્રીમલ્લયગિરિમહારાજે ૫૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા બનાવી છે. અહીં ચંદ્રાદિના મંડલ, ચાર વગેરેની બીના જણાવી છે.

બીજાં સૂત્રો વગેરેની ટીકાઓ

૧-આચર્યક બૃહદ્વૃત્તિ—મૂલ સૂત્રમાં છએ આવશ્યકની બીના જણાવી છે. આની ઉપર શ્રી ભદ્રાબાહુસ્વામી મહારાજે ૩૧૦૦ શ્લોકપ્રમાણ નિર્ણયિત (ગાથાબદ્ધ) બનાવી છે. ભાષ્યનું પ્રમાણ ૪૦૦૦ શ્લોક, ટીકા-હરિભદ્રસરિત્ત ૨૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ, ચૂર્ણિનું પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક-આ બધાં સાધનોના આધારે શ્રીમલ્લયગિરિ મહારાજે ૨૨૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ ટીકા બનાવી હતી, તે સંપૂર્ણ મલતી નથી. જેટલો ભાગ મળ્યો તેટલો આગમેહમ સમિતિએ છપાવ્યો છે. તિલકાચાર્યે ૧૨૩૨૧ શ્લોક પ્રમાણ લઘુવૃત્તિ બનાવી. અંચલગચ્છના આચાર્યે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટીકા બનાવી. મલધારિ હેમચંદ્રસરિત્તએ ૪૬૦૦ શ્લોક પ્રમાણ ટિપ્પણની રચના કરી છે. સરવાલે સંખ્યા ૬૮૧૪૬ શ્લોક

૨-ઓષાનિર્ણયવૃત્તિ, ૩ પિંડનિર્ણયવૃત્તિ, ૪ વિરોધાવશ્યવૃત્તિ, ૫ ક્ષેત્રસમાસટીકા, ૬ શોષિવશર્મસરિત્ત ૪૧૫ ગાથાપ્રમાણ કર્મ પ્રકૃતિની ટીકા (આના આધારે શ્રીપદોન્વિ-જ્ઞાન મહારાજે મોટી ટીકા બનાવી.) ૭ શ્રીહરિભદ્રસરિત્ત ૫૪૩૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા, ૮ પર્મસાર ટીકા, ૯ શ્રીચંદ્રમહત્તરકૃત પંચસંમહની ૧૮૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા મ. ગા. ૩૮૬, મૂલ ટીકા ૬૦૦૦ શ્લોક, ૧૦ વાક્યતિવૃત્તિ, ૧૧ સપ્તતિકા (જદ્વા કર્મક્રમ)ની ટીકા.

આ પ્રમાણે જે ત્રણે જાણમાં હતા તેની બીના દુર્લભ જણાવી. પૂજ્ય શ્રીમલ્લયગિરિ-મહારાજના ત્રણે વાંચતાં એમના હૃદયનો નિર્ણય જરૂર થઈ શકે છે. તેમના આશ્રમની વિશાળતા, કહેવાની સ્પષ્ટતા, અપૂર્વ પરમોપકારદષ્ટિ વગેરે અનુકરણ કરવા લાયક ગુણો મળીને મનન કરતાં જરૂર જણાય છે. લખ્ય છતાં આમાંથી સાર મહત્ત્વ કરીને શ્રીમલ્લયગિરિમહારાજના ૫૫૬ પ્રમાણ કરી આત્મકલ્યાણ સાધે એ જ હાર્દિક ભાવના ।

મધ્યકાલીન ભારતના

મહાવૈયાકરણ

[સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ અને તેના પ્રણેતા કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય]

લેખક : શ્રીયુત પ. અંબાલાલ પ્રેમચંદ શાહ; વ્યાકરણતીર્થ, મુંબઈ.

૧ ઉપક્રમ

ભારતી સદીનો ગૂળરાતનો ઇતિહાસ રક્તિકસમે ઉજળવળ, લવ્ય અને જનજાત છે. તેમાં અનેક તેજસ્વી તારલાઓ આપણી નજરે ચડે છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને પરમાદિત કુમારપાલ-એ બે રાજવીઓ વચ્ચે એક નાનો સરખો બાળક પોતાની શુદ્ધિ-પ્રતિભાથી સૌને આંજી નાખતો સિદ્ધાસન માંડે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા યુદ્ધવીરોની ગરવી મૂળ-રાતમાં નૈતિક સંસ્કૃતિનાં ઝોળસ પૂરે છે, અને ગૂર્જરીની નંદનનસમી અનેકવિધ સંસ્કૃતિની વાડીઓ હેમચંદ્રનાં પ્રેરણા-પીથપ પીને મધમધી બીડે છે. તેમાંથી આજે પણ અવશેષસભા મળી આવતાં અનેક જૈનવિહારો, શિવાલયો, કિલ્લાઓનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો ઇતિહાસની આરસીસમાં બની રહ્યાં છે. પાટણની પ્રજુતા અને રમ્યતા ફાકે ધરતીકંપના આંચકે પૃથ્વી-પેટાળમાં સમાઈ ગઈ; તેની સાથે જ આમાંનાં ધણું ખરાં શિલ્પ-સ્થાપત્યો છૂર બન્યાં. અમર રહ્યું છે એક માત્ર તે સમયનું વાદ્ય.

માલવપતિ^૧ થશેાવર્મા પર વિજય મેળવી આવેલા સિદ્ધરાજે રઉજ્જૈનીથી લાવેલા સરસ્વતી બંડારમાં બોજરાજના અનેક વિષયના પ્રથેમા તેનું ઓજ-વ્યાકરણ બેઠું, તેની પાંડિત્યકીર્તિ પર પણ વિજય મેળવવાની આ રાજવીને મહત્વાકાંક્ષા જન્મી. વિજયી રાજવીને **શ્રૂતિ કામગચિ...** વગેરે પ્રશસ્તિઓ રચી ખૂશ કરનારા વિદ્વાનોમાં અમણી હેમચંદ્રાચાર્ય પર રાજવીની આંખ ફરી.

રાજવીએ^૪ એ વિદ્વ-મંડલી આગળ પોતાની મહત્વાકાંક્ષાને શૂર્ત સ્વરૂપ આપ્યું, પણ હેમચંદ્ર સિવાય તે કાર્યની યોગ્યતા અને ક્ષમતા બતાવવાની કાંઈ હિમત ન કરી શક્યું.

તે પંચમયે ગૂળરાતમાં કાતન્નકલાપ વ્યાકરણનો અત્યંત પ્રચાર હતો. પણ તેનાથી વિદ્યાર્થીઓને પૂર્ણ જ્ઞાન મળી શકતું નહિ. તેથી વ્યાકરણનાં વિખરાયેલાં અંગોને સંગ્રહિત કરી સર્વાંગપૂર્ણ સરળ વ્યાકરણ બનાવવાની પ્રેરણા હેમચંદ્રને મળી.^૬

૧ પ્રભાચંદ્રસંસ્કૃત પ્રભાવકચરિતમાંના હેમચંદ્રપ્રબન્ધનો શ્લોક ૭૦

૨ પ્રમા. ચ. ના હેમ. પ્ર. શ્લોક ૭૧-૭૮

૩ સિદ્ધહેમચંદ્રાણુસનની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૨૪

૪ પ્રમા. ચ. હેમ. પ્ર. શ્લોક ૭૬-૮૧

૫ પ્રમા. ચ. ના હેમ. પ્ર. શ્લોક ૮૨

૬ સિં. હે. ની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૩૫

આમ એક બાબુ સિદ્ધરાજ જ્ઞાસિંહને જોજરાજની પાંડિત્યકીર્તિનેય જીતે તેથી રાજવી મહારવાકાંક્ષા જન્મી તેમ બીજી બાબુ હેમચંદ્રને નહું વ્યાકરણ બનાવવાની સાત્ત્વિક પ્રેરણા મળતાં ગૂજરાતની અસ્થિતા જળવવાના કોડ મૂર્ત થયા.

તેમને ગૂજરાતને વાસ્ત્વિક કે કાલિદાસ, ગૂજરાતનો પાણિનિ, ગૂજરાતનો પતંજલિ, ગૂજરાતનો પિંગલાચાર્ય, ગૂજરાતનો અક્ષપાદ ગૌતમ, ગૂજરાતનો અમરસિંહ, ગૂજરાતના અદિથી ચડે તેવો અદિ અને ગૂજરાતના આનન્દવર્ધનાચાર્ય કે મમ્મટ થવાની ભાવનાઓ પ્રગટી.

તેમને લાગ્યું કે, ગૂજરાતમાં વૈભવ અને સત્તા છે, વિદ્યા અને ધાર્મિક સંસ્કારો છે, જો આ બધાની અસ્થિતા જળવતું તેનું પોતાનું અમર વાદ્યમ કેમ નહિ ?

હેમચંદ્રના આ વિચારો પાછળ ધ્યેયલક્ષી રચનાત્મક ખમીર હતું જે તેમના અનેક વિષયના સાહિત્યકાલ ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ અને તેથી જ તેમને સંસ્કૃત સાહિત્યના “સર્વસંગ્રહ” (Encyclopaedia) અને તે વખતે તેમને અપાયેલા બિરુદ પ્રમાણે “કલિકાલસર્વજ્ઞ” કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. કલિકાલસર્વજ્ઞ એટલે કલિયુગના સમયથી લઈને તેમના સમય સુધીના સર્વ સાહિત્ય ગ્રંથોને સંપૂર્ણ રીતે જાણનાર-એટલે જ “સર્વસંગ્રહ” કે “જ્ઞાનકોશ” એ અર્થસૂચક વિશેષણ તેમને મળ્યું હતું. પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો તો તેમને “Ocean of the knowledge” (જ્ઞાન-મહાસાગર) કહીને સન્માને છે.

તેમણે “સિદ્ધરાજ જ્ઞાસિંહની પ્રેરણાથી “પાણિનિ-વ્યાકરણ” જેવું (૧) સિદ્ધહેમ-જ્ઞાનુજ્ઞાસન-સમૃત્તિ રચ્યું અને ત્યારપછી પરમાર્હત કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી “પાતંજલિ “યોગસૂત્ર” જેવું (૨) યોગશાસ્ત્ર, વ્યાકરણના પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું “અદિકાવ્ય” જેવું (૩) દ્રુપાદશ્યમજ્ઞાનકાવ્ય, પિંગળના “જન્દસાત્ત્વ” જેવું (૪) છન્દોજ્ઞાસન, ૧૦ આનન્દવર્ધનના “ધ્વન્યાલોક” અને ૧૧ મમ્મટના “કાવ્યપ્રકાશ”ના સ્થાનાપન-તારણસમું (૫) કાવ્યાનુજ્ઞાસન, ૧૨ અક્ષપાદ ગૌતમના “ન્યાયસૂત્ર” જેવું (૬) પ્રમાણમીમાંસા, અમર-

૭ અપારજુતકુમારદમ્યતયા સજ્ઞાત કલિકાલસર્વજ્ઞ પ્રસિદ્ધ:-કુમારપાલચરિતસંગ્રહ (સિંધી જૈન પ્રત્યમાલ) ૫૦ ૭૨

૮ ત્રિષ્ટિશાલાશ્વપુસ્તકચરિત, પર્વ ૧૦ ની પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૮-૨૦

૯ અદિકાવ્યને કર્તા અદિ, જે મંત્રીશ્વર તરીકે પ્રસિદ્ધ હતો, તે વલ્લભી (વળા)ના ચોથા ધરસેન રાજાના રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૪૧ થી ૧૫૧ સમયે વિદ્યમાન હતો.

૧૦ આનન્દવર્ધનાચાર્ય કારમીરના રાજા અવન્તિવર્માના રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૮૫૭ થી ૮૮૪ માં વિદ્યમાન હતા.

૧૧ મમ્મટની ઉત્તર સીમા હેમચંદ્રાચાર્યના કાવ્યાનુજ્ઞાસનમાં ઉદ્કૃત કરેલાં લાંબાં અવ-તરણો દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે કે તેઓ હેમચંદ્રની પૂર્વે થયા. હેમચંદ્રનો જન્મકાળ ૧૦૮૮ ઇ. સ. છે. અને તેમની પૂર્વ સીમા અવ્યાલોક પરની લોચન ટીકાના કર્તા પર નિર્ધાર છે. તેમનો સમય ઇ. સ. ૧૦૫૦ નિર્ણય થાય છે. તેથી તેમનો સમય તે પૂર્વે ઇ. ૧૦૨૫ થી ૧૦૭૫ વચ્ચે હોઈ શકે.

૧૨ અક્ષપાદ ગૌતમનો સમય ઇ. સ. થી કંઈક પૂર્વનો છે.

સિદ્ધાન્તો. “અમરકોશ” પ્રથમીએ ચોરે તેવા (૭) અભિધાનચિન્તામણિ, (૮) અભિધાનચિન્તામણિ, (૯) દૈવ્યાનુભવમહાકાવ્ય, (૧૦) નિવૃત્તિપ્રકાશ ચોરે કરેલો અને વાત્સીકી તેમજ કાલિદાસની કવિતા-સરિતા જેવું નિર્મળ પ્રવાહભર્યું (૧૧) નિવૃત્તિપ્રકાશપુસ્તકચરિત્ર ચોરે અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે.

આમ પ્રત્યેક વિષયના સાહિત્ય માટે તેમને પૂર્વના અંશકારોને જેવા પદ્ધતિ છે અને તેથી જ પૂર્વના ગ્રંથોમાં રહેલી કૃતિઓને સુધારતા, પોતાની નવી માન્યતાઓ દર્શાવતા અને સૌના શ્રદ્ધાતેજને પોતાની માર્ગદર્શક મંડળથી પ્રતિભા-પ્રભામાં સંક્રમણી દેતા તેમજ પ્રત્યેક વિષય પર લલિતપ્રવાહભર્યું સુંદર અને કળામય સાહિત્ય-સર્જન કર્યું છે.

તેમના બીજા ગ્રંથો અને વિષયોની ચર્ચા હોડીને આ લેખમાં તેમના વ્યાકરણનું મહત્ત્વ બતાવવાનો પ્રયાસ કરીશ. બીજા વ્યાકરણો સાથેની વિસ્તૃત તુલના આ મર્યાદિત લેખમાં આલેખવી શક્ય નથી તેથી જ હેમચંદ્રે પૂર્વના વ્યાકરણો અને વૈયાકરણો, જેમના એક વા બીજી રીતે પોતાના વ્યાસમાં કે કૃત્તિમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે તેના ઇતિહાસ-પારં-વારમાં કુબકી મારવી યોગ્ય લેખારો. અને શુદ્ધ ગણ્યાતા વ્યાકરણનો ઇતિહાસ રસપ્રદ થઈ પડશે.

૨. વ્યાકરણનો આરંભ અને કૃત્તિક વિકાસ

ભાષા ભાવનું કલેવર છે અને સંસારનો બધો વ્યવહાર ભાષાથી થાય છે. આ ભાષાની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને લિપિબદ્ધતાનો એક વિશિષ્ટ ઇતિહાસ છે. આજની આપણી પ્રાચીન ભાષાઓનો કોઈ એક ઉદ્ભવ હોય છે અને એ ઉદ્ભવની શોધમાં આપણે નીકળીએ તો તે ઉદ્ભવમયરૂપના ભાષા-ભાષીઓની જાતિ, તેમનું અસલ સ્થાન અને આપણી વર્તમાન તેમનું થયેલું આગમન-એ વિષય પર જોતરી જવું પડે. આપણે તો કેવળ પ્રાચીન કાળના લિપિબદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં પશુ જોટલા મળી શકે છે તેમાંથી જે જેમણે ભાષાના પ્રયોગોને નિયમબદ્ધ કરવા વ્યવસ્થિત મુખ્ય વ્યાકરણો રચ્યાં છે અને જે મહત્ત્વના ટીકા ગ્રંથો છે, તેમનું સામાન્ય વિહંગાવલોકન કરતાં આપણા વિષય ઉપર આવીશું.

વ્યાકરણનું વિજ્ઞાન કોઈ પશુ દેશ કરતાં ભારતમાં પ્રાચીન કાળથી રૂઢું છે તે આપણે ૩૦૦ જેટલા વૈયાકરણો અને હજારો ટીકાકારો તથા વિવરણકારોના આપણને મળી આવતા ઉલ્લેખો અને ગ્રંથો પરથી જાણી શકીએ છીએ.

વેદ-આ બધું જોતાં આપણી દૃષ્ટિ સૌથી પ્રથમ વેદો પર પડશે. તેના રચનાકાળ માટે ગ્રી. ૦ મેકડોનાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ થી ૮૦૦, ગ્રી. ૦ મેકડોનાલ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ થી ૨૦૦ અને ભારતીય વિજ્ઞાન ઓગ્રાજ જેવા ભારતપ્રગતી અને વૈદિક કાળની સમાપ્તિ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૭૧ માને છે; ન્યારે ગ્રી. ૦ મેકડોનાલ જેવા વિજ્ઞાનો તેને ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦૦ વર્ષ સુધી ખેંચી જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ તેના રચનાકાળ વિવાદમય હોવા છતાં તેમાં રહેલા પ્રયોગોથી ભાષાની તે સમયની સ્થિતિ અને ત્યારપછીના વિજ્ઞાનોએ કરેલા વિકાસ આપણી નજરે પડે છે.

૧૩ અમરસિંહનો સમય ઇ. સ.ની ચોથી સદાબદ્ધ છે. તેના વિસ્તૃત વિવેચન માટે જુઓ મારતીય વિષ્ણુ વર્ષ ૧ અંક ૪ માં પ્રમદ થયેલો મારો લેખ સંસ્કૃતના ક્ષેત્ર-સાહિત્યમાં અમરકોશનું સ્થાન.

લોકો-વેદોમાં પણ ઉત્તરોત્તર ભાષામાં વિકાસ થયેલા જોવાય છે. વૈદિક ગ્રંથોના પ્રથમ સમુદાયના “ વેદાંગ ” એ નામથી ૧ શિક્ષા (સ્વરશાસ્ત્ર), ૨ છન્દસ, ૩ વ્યાકરણ, ૪ નિરુક્ત, (બ્યુટપરિચય), ૫ કલ્પ (ધર્મ-આચાર), ૬ યજોતિષ (ખગોળશાસ્ત્ર) -એષ ૭ વર્ગ પાઠવામાં આવ્યા છે; તેમાં પ્રથમના ચાર વર્ગો કેવળ ભાષાશાસ્ત્રને જ દર્શાવનારા છે.

આઠમું, પ્રાતિશાખ્ય અને નિરુક્ત-વૈદિક બ્રાહ્મણો માંથી આપણને વિમલિક, કલ્પ, કુર્વણ (વર્તમાન કુદન્ત) એવાં વ્યાકરણનાં સંદર્શન્યક નામો મળે છે. પછી તે ઉત્તર વૈદિક કાળના સર્વપ્રથમ વ્યાકરણ-ગ્રંથ પ્રાતિશાખ્યોનું નામ જોવાય છે. અને તે પછી ચારક, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી અર્વાચીન નથી, તેનાં નિરુક્તોમાંથી મળી આવતાં નામ, સર્વનામ, આસ્વાત, ઉપસર્ગ અને નિપાત વગેરે શબ્દોથી તેનું વ્યાકરણનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન ગળી શકાય છે. ચારક પહેલાં વ્યાકરણનું અધ્યયન થયું આગળ વધેલું હશે એમ કહે છે કેમકે તેણે પ્રાચ્ય અને હરીષ્ય એવી બે શાખાઓનો બેઠ દર્શાવ્યો છે અને તે ઉપરાંત તેની આગળ ઘટ્ટ ગયેલા વીરોક આચાર્યોનાં નામો પણ તેણે ગણાવ્યાં છે. તેમાંના શાકટાયન, ગામ્ અને શાકલ્ય-એ સૌથી વધારે મહત્વના છે. ચારક શાકટાયનના સિક્કાંતોને અનુસરતાં તેની રસભરી ચર્ચા પણ કરે છે. ત્યારપછી કાત્યાયન અને કાશકૃત્સ્નનાં નામો પણ મળે છે.

ઐન્દ્ર-આ સૌમાં વધારે આશ્ચર્યકારી નામ, જે પ્રથમ વૈયાકરણ તરીકે ઉલ્લેખાયેલું લેક્ષીપત્સહિતા^{૧૪}માં મળે છે, તે ઇન્દ્રનું છે. બધા વૈયાકરણો તેના ઉલ્લેખો અને પદ્ધતિની તોષ કરે છે. પણ તે યેન્દ્ર-વ્યાકરણ આજે આપણને ઉપલબ્ધ^{૧૫} નથી.

જો પછી પાણિનિએ ઉલ્લેખેલાં કેટલાંક નામોમાંથી આપિશલિ, કાશ્યપ, ગામ્, ગાંધવ, આકવાણ્થી, ભારદ્વાજ, શાકટાયન, શાકલ્ય, સેનક અને રક્ષાટાયન પણ વૈદિક કાળથી લઇને ચારકનિ અને પાણિનિ સુધીના સમયમાં થયેલા ગણાવી શકાય.

પાણિનીય-ત્યારપછી પાણિનિનું ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૦ નું પાણિનીય વ્યાકરણ બન્ધી લેકિલા ગ્રંથોમાં અવશેષસમું પણ પૂર્ણ જોવા મળે છે. પાણિનિની આગળ ઘટ્ટ ગયેલા ૬૪ વૈયાકરણો ગણાવવામાં આવ્યા છે; તેમાંના કેટલાકનાં નામો ઉપર આપ્યાં છે. એ

૧૪ શ્લુ વૈ પરમ્વદ્યકૃતાવત્ । તે દેવા ઇન્દ્રમશ્વજિમાં નો વાચં વ્યાકૃવિતિ ।...લમિન્દ્રો વ્યક્તોડપત્યમ્ વ્યકરોત્ ॥ તે સંપ્રદમાં ડૉ. બરનલ કહે છે કે-

"Aindra was the oldest school of Sanskrit grammars and that Aindra treatises were actually known to and quoted by Panini and others and that Aindra still exist in the Pratishakhyas in the Katantra and in similar works, though they have been partly recast or corrected."

૧૫ " તેન પ્રણયનૈવં તદસમદ્વ્યાકરણં સુમિ । જિતાઃ પાણિનિના સર્વે મૂર્ખાશ્ચાત્ સર્વં પુનઃ ॥ ”
કવ્યસરિત્સાગર તરંગ ૪, શ્લોક ૨૫.

બધાની પાણિનિ પર સંપૂર્ણ અસર છે.^{૧૬} છતાં તેના અત્યંત વિશિષ્ટ અને અત્યંત સંસ્કારી છે એટલું જ નહિ પણ શતાબ્દિઓથી આજણો મર્યાદા તોડનારી સંસ્કૃત-ભાષાને વ્યાકરણોના નિયમોના બધા બાંધોને સ્થાયી કરતા રહ્યા છતાં તેમને તેમાં જે સફળતા ન મળી તે, અંતમાં જનપદોની સીમાઓ તોડીને સામાન્ય સ્થાપિત કરનારા યુગના પ્રતાપી શાસ્ત્રક નદોના^{૧૭} (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૬૬-૩૨૫) કાળમાં, પાણિનિને મળી.

પાણિનીય માં ૪૦૦૦ સૂત્રો છે. આ વ્યાકરણ પર વાર્તિકકારો, ભાષ્યકાર અને અનેક ટીકાકારો થયા છે. વ્યાકરણને લગતા ગણાદિસૂત્ર, ધાતુપાઠ, પરિમાણ વગેરે અંશે પણ બિન બિન કર્તાઓએ રચેલા જોવામાં આવે છે.

સંમહ-પાણિનિ પછી વ્યાડિના સંમહનું નામ મળે છે.^{૧૮} આ અંથ એક લાખ શ્લોકાત્મક હતો. પરંતુ તે નષ્ટ થયો છે. પતંજલિએ આ અંથનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંભવતઃ આ અંથ વ્યાકરણ યા કાશ્યનો હતો.

વાર્તિક-વ્યાડિ, ઈર્લદત અને વરરુચિ એ ત્રણે સહાધ્યાયીઓ હતા. તેમનો ઉપાધ્યાય વર્ષ નામે હતો.^{૧૯} તેમાં વરરુચિ જેને બીજા નામથી કાત્યાયન તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ થી ૨૦૦ ની આસપાસ થયો. તેણે પાણિનીયનાં ૧૨૪૫ સૂત્રો પર વાર્તિકો રચ્યાં. તે સિવાય કથાકરણકારિકા, પ્રાક્લતપ્રકાશ, પુષ્પસૂત્ર, લિઙ્ગવૃત્તિ વગેરે અંથો તેણે બનાવ્યા છે.

મહાભાષ્ય-આ બધા વૈયાકરણોના સંસ્કૃત પ્રચારનું અધિક ફળ ત્યાં સુધી ન આવ્યું જ્યાં સુધી ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતાબ્દિની મધ્યમાં શુંગોના યુરુ ગોનર્દીય^{૨૦} પતંજલિ, પોતાનાં બુદ્ધિમત્તા અને જ્ઞાન શુંગોના^{૨૧} પ્રજુત્વ સાથે મેળવી તેના પ્રતિનિધિરૂપે જિજ્ઞા ન થયા. મહર્ષિ પતંજલિએ^{૨૨} પાણિનીય અને તે પૂર્વના બધા વ્યાકરણમંથોના અભ્યાસ કરીને પાણિનીયનાં ૧૭૧૩ સૂત્રો પર મહાભાષ્ય ની રચના કરી. આ અંથ પ્રૌઢ ભાષામાં લખાયેલો અતિવિસ્તૃત અંથ ગણાવી શકાય. એટલું જ નહિ પણ પાણિનીયના સંસ્કૃતને ચિરસ્થાયી સ્વરૂપ આપવાનું ગૌરવભર્યું માન મહાભાષ્યકારને ધરે છે.

૧૧ "What is clear from Panini's own work is that he summarizes the efforts of many previous writers, from whom we may be sure he borrowed his form as well as many facts." A History of Sanskrit Literature," Keith પૃ. ૪૨૩.

૧૭ "नन्दोऽपि नृपातः श्रीमान्, पूर्वकर्मापराधतः । विरग्यामास मन्त्रीणां, नगरे पटला-
ह्वये ॥...आयुस्तस्य च वै राज्ञः, षट्षष्टीवर्षी तथा ।...तस्याप्यन्यतमः सख्यः पाणिनिर्नाम
माणवः ॥" संजुग्रीकल्प पटल ૫૨ પૃષ્ઠ ૬૧૨.

૧૮ "પ્રાયેશ સંક્ષેપસ્વીનલ્પવિધાપરિગ્રહાન્ । સંગ્રામ્ય વૈયાકરણાન્ સંગ્રહેઽસ્તુમાતે ॥"
શાંકયપરીય, કાંડ ૨, શ્લો. ૪૮૪.

૧૯ કથાસરિતસાગર તરંગ ૪ ના શ્લોકો ૧, ૨, ૨૦.

૨૦ માલવામાં, વિદિશા અને ઉજ્જૈનની વચ્ચે, ભોપાલની પાસેનું કોઈ સ્થાન હતું.

૨૧ શુંગોના સમયના જ સૌથી પહેલવહેલા સંસ્કૃત લેખો મળે છે.

૨૨ Systems of Sanskrit Grammar પૃ. ૩૨

એ પછીનો લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ વર્ષનો સમય-પ્રદેશ નવા વૈયાકરણ વિનાનો પ્રદેશ-વેરાળ દેખાય છે. એટલે એ સમય દરમ્યાન સંસ્કૃતની બિંદુ કંઠક મંદ બને કંઠક તેજ થતી રહી પણ મુખેતાના સમયમાં સંસ્કૃતને જે સ્થાન મળ્યું તે આજે પણ તેવું જ રચાતી છે. કાતમ્બ-ત્યારપછી શિવશર્મા (સર્વવર્મા ?) નું કાતમ્બ : વ્યાકરણ જોઇ શકાય છે. તેનો સમય નિશ્ચિત નથી પણ તે લગભગ ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્કામાં રચાયું હશે. ૨૩ તેણે પાણિનીયનાં ૪૦૦૦ સૂત્રોનાં ૮૮૫ સૂત્રો અને કૃદંતનાં સૂત્રો ગણીએ તો કુલ ૧૪૦૦ સૂત્રો બનતી તેણે મંગલાચરણમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા-

“ જ્ઞાન્વસઃ સ્વસ્ત્યમતયઃ, જ્ઞાત્સ્વાન્નરરતાઃ યે ।

ઈન્ધ્રવા બ્યાધિનિરતાસ્તથાઽઽલસ્યયુતાઃ યે ॥

બ્યાધિનિરતાસ્તથા લોકયાત્રાવિષ્ણુ સ્થિતા

તેષાં ક્ષિપ્રપ્રબોધાર્યમ્.....

અર્થાત્ કરી હોય તેમ લાગે છે. આટલું નાનું અને જલદી કંઠસ્થ રહી શકે તેવું વ્યાકરણ લોકપ્રિય અને તેમાં નવાઇ નથી. તેના પર ટુર્ગેસિદ્ધ-વૃત્તિ જે લગભગ ઇ. સ. ૮૦૦ પછીની નહિ હોય તે અને બીજી ટીકાઓ પણ રચાયેલી જોવામાં આવે છે.

આન્દ્ર-તે પછી બૌદ્ધ વૈયાકરણ ચંદ્રગોમિન નજરે પડે છે. એણે, સાંપ્રદાયિકતાને વશ થઇ પતંજલિ મહામાયના બૈજ, સૌભવ અને હર્યશ્વ જેવા શુદ્ધ તાંત્રિકોના હાથે નાશ થતા મહાભાષ્યના ભાગને જ્ઞાન્દ્ર વ્યાકરણથી સાચવી રાખ્યો ન હોત તો તે બીજા પ્રાચીન ગ્રાંથક ક્યારેનું જે કાલકવલિત થઈ ગયું હોત. ૨૪

ચંદ્રગોમિને પોતાના વ્યાકરણમાં અજયદ્ ગુપ્તો જ્ઞાન્દ્ર એવું ઉદાહરણ મૂક્યું છે તે પરથી જાણી શકાય છે કે ૨૬-૬૨૫૯ હજી પર જે સામાન્ય વિજ્ઞપ્ત મેળગ્યો તેનો સમય ઇ. સ. ૪૫૫ થી ૪૬૫ લગભગનો છે અને ચરોલર્માએ જે સંપૂર્ણ વિજ્ઞપ્ત મેળગ્યો તેનો શાળકીય લગભગ ઇ. સ. ૪૬૦ થી ૫૨૦ નો છે; ૨૫ તેથી ચંદ્રગોમિનનો સમય ઇ. સ. ૪૬૦ પછી આસપાસનો ગણી શકાય.

ચંદ્રગોમિનના સમય વિષે રાજતરંગિણીના

“ જ્ઞાન્દ્રાચાર્યાધિમિર્લેખ્યાદેશં તસ્માત્ તદાગમમ્ પ્રવર્તિતં મહામાયમ્ ॥ ”

અર્થે પર અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ વિચિત્ર તર્કો કર્યા છે. તેમાં કેટલાકે પાંડિત્યપ્રદ કરીને પણ વાસ્તવિક અર્થ કાઢ્યો નથી. પણ ડૉ. કીલહોર્ને ઉપર્યુકત પાઠને

“ જ્ઞાન્દ્રાચાર્યાધિમિર્લેખ્યાદેશં તસ્માત્ તદાગમમ્ પ્રવર્તિતં મહામાયમ્ ॥ ”

આ પ્રકારે સુધારીને શુદ્ધ તર્કપૂર્વક અર્થ કાઢવાની કોશિશ કરી છે અને તેને પ્રામાણિક કરાવવા લાક્યપરીયનો

૨૩ Katantra (સતત્ર) must have been written during the close of the Andras in the 3rd century A. D.—Mythic Journal, જાન્યુ. ૧૯૨૮ ના અંકમાં ડૉ. સામ રાજાનો લેખ.

૨૪ લાક્યપરીય લર્ટહરિકૃતના કાંડ ૨ ના શ્લોકો ૪૮૭-૪૮૯

૨૫ ભારતીય પ્રાચીન રાજ્યલંકા વિવેચનનાથ રેઉકૃત પૃ. ૨૮૮. ૨. કેશવલાલ દ્રુવે પોતાના “સાહિત્ય અને વિવેચન”માં “એસિયાઇ હજી” નામના લેખમાં જ્ઞાન્દ્રવર્ણની સાલ્કારીમાં જોડાયેલી વિચાર કર્યો છે પણ તેમાંનો સમય હજી વિદ્વાનોને સ્વીકાર્ય નથી બન્યો.

“ પર્વતાદાનમં સમ્પન્ના માખ્યવીજાનુસારિભિઃ ।

સ નીતો વદુશાસ્ત્વં ચન્દ્રાક્ષર્ણવિભિઃ પુનઃ ॥

આ ઉલ્લેખ આપ્યો છે. ૪ ને ખરેખર આપણા વૈષ્ણવશાસ્ત્રોની સમય શૂંખલામાં બંધ બેસતો છે. આથી એટલું જણી શકાય છે કે ચંદ્રગોમિનિનો સમય શાક્યવંશીયકાર ભર્તૃહરિથી પૂર્વનો છે. કદાં તે સમય ક્યો હશે તે તેમજો પોતાના વ્યાકરણમાં આપેલા “અગ્રવદ્ ગુપ્તો કુપાન્” એ ઉદાહરણથી નક્કી કરી શકાય છે.

ચંદ્રગોમિને પોતાના શાન્દ્રવ્યાકરણમાં પાણિનિ, કાત્યાયન અને પતંજલિના પાઠોને સુધાર્યાં છે અને બની શકે તેટલું લાઘવ લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તેણે પાણિનીય પ્રત્યક્ષારો કાઢીને નવા પ્રકૃયા છે. તેણે વૈદિક વ્યાકરણ અને ઘાતુપાઠ કાઢી નાંખ્યો છે. તેણે પાણિનીય થી લગભગ ૩૫ જેટલાં સૂત્રો નવાં બનાવ્યાં છે. અને પાણિનીયનાં ૪૦૦૦ સૂત્રોની સંખ્યાને ઓછી કરી ૩૧૦૦ જેટલી કરી નાંખી છે. શાન્દ્ર વ્યાકરણ પર બધી ટીકાઓ અને તેને લગતા લગભગ ૧૫ જેટલા ગ્રંથો રચાયાના ઉલ્લેખ મળે છે. ૨૬ આ ગ્રંથોના તિબેટી ભાષામાં થયેલા અનુવાદોમાંથી સ્થિરમતિ^{૨૭} નામના બૌદ્ધાચાર્યે કરેલા જેટલાક અનુવાદો આજે પણ મળે છે.

જૈનેન્દ્ર-ચંદ્રગોમિનિના માફક સાંપ્રદાયિકતાને વશ થઈ જૈનાચાર્યોમાં કોઈ પ્રથમ વ્યાકરણની રચના કરનાર જૈનેન્દ્ર ના કર્તા દિગંબરાચાર્ય દેવનંદી નજરે પડે છે. તે ચંદ્રગોમિનિના સમકાલીન કે આસપાસના છે. તેમને જેટલાક પૂર્વપાદ પણ કહે છે. ભ્રાહ્મણ અને આચાર્ય હેમચંદ્ર જૈનેન્દ્ર ના કર્તા તરીકે દેવનંદીનો ઉલ્લેખ કરે છે. ૨૮ મિ. કીલહોને^{૨૯} આ બંને વ્યક્તિઓ બિન હોવાનો ઉલ્લેખ કરેલો પરંતુ નન્દીસંચ-પટ્ટાચલી ના ઉલ્લેખ પ્રમાણે-

વચઃકીર્તિ-ચયોનન્દી દેવનન્દી મહાયતિઃ ।

શ્રીપૂજ્યવાકાપરાડસ્યો ગુણનન્દી ગુણાકરઃ ॥

તેમનાં આટલાં પર્યાયવાચી નામોથી એ શંકા દૂર થાય છે. આ ગ્રંથ પર બધી ટીકાઓ અને ન્યાસ રચાયા છે, જેને આગળ સમયક્રમાનુસાર ઉલ્લેખ થશે. દેવનંદીએ ખીજ પણ જેટલાક ગ્રંથો રચ્યા છે.

વાક્યપદીય-એ પછી ભર્તૃહરિનું શાક્યવંશીય ને મહામાખ્ય પરનો ટીકાગ્રંથ ગણાય છે, તે નજરે પડે છે. ભર્તૃહરિનો મૃત્યુસમય ચીની યાત્રી ઈસંગે ઈ. સ. ૬૫૦ નોંધ્યો છે. આ ગ્રંથ વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે.

કશિકા-એ પછી પાણિનીય પર કાશિકાકૃતિ આવે છે. આ કૃતિના બખાઈલ અને વામન-એમ બે કાંઠાઓ મળે છે. બખાઈલ આ કૃતિને પૂર્ણ કરે તે પહેલાં જ દિવંમત આ કાંઠે તેથી વામને એ કાર્ય પૂરું કર્યું હોય એમ લાગે છે. પાણિનીય વ્યાકરણ પર

× The Indian Antiquary April 1875. પૃ. ૧૦૭.

૨૬ Indian Antiquary XXV ના પૃષ્ઠ ૧૦૩ પરનો લેખ.

૨૭ સ્થિરમતિનો સમય લગભગ ઈ. સ. ૧૦૦૦ નો બેલનેલકરે નોંધ્યો છે.

૨૮ વિશેષ હકીકત માટે જૈન સાહિત્ય સંસ્થાપકના અંક ૧ ના પૃ. ૬૪ પરનો પં. નાથુરામ પ્રેમીશનો જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ગૌર અર્ચર્સ દેવનન્દી શીર્ષક લેખ જુઓ.

આ એક સુંદર ટીકાગ્રંથ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે. આ ગ્રંથ સાતમી સદીનો હોવાનું અનુમાન છે. જૈનાચાર્ય વર્ધમાનકૃત ૨૬ ગણરત્નમહોદધિમાં આ યુત્તિના કર્તા વિશ્વાન્તવિદ્યાધર એવું વામનનું બીજું નામ આપે છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ વિશ્વાન્તવિદ્યાધરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વામનકૃત એક કિશ્કિન્ધુચાસક પણ મળે છે. તે ક્યા વામનનું હશે તે જાણી શકાતું નથી. બીજો એક વામન જે કાલ્યાણકારસૂત્ર નામના અલંકારગ્રંથનો કર્તા છે તે આ ટીકાકાર વામનથી સર્વથા ભિન્ન છે એવું તદ્દવિદોએ નિર્ણય કર્યું છે.

કશિકાન્થાસ-તે પછી કાશિકાવૃત્તિ પર જિનેન્દ્રજી બૌદ્ધાચાર્યનો વ્યાસ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમનો સમય નિર્ણય નથી છતાં લગભગ ઈ. સ. ૭૦૦ નો માનવામાં આવે છે.

શ્વકેશચન-ત્યાર પછી શાકટાયન વ્યાકરણ^{૩૦} જોવાય છે. શાકટાયનકાર ખાસ કરીને જૈનેન્દ્રના અણી છે. છતાં ઠીક ઠીક લાઘવ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ. શાકટાયને પોતે જ પોતાના વ્યાકરણ પર અમોઘવૃત્તિ રચીને સુંદર વિસ્તાર કર્યો છે અને તેમણે વ્યાકરણની પંચાંગી રચી પૂર્ણતા આણી છે. શાકટાયન તેના સમયમાં લોકપ્રિય બન્યું હતું; જે તેના પર રચાયેલી ટીકાઓ અને કેટલાક ગ્રંથો પરથી જાણી શકાય છે. તેના પર વર્ધમાનસંસ્કૃત ગણરત્નમહોદધિ અને માઘવીયઘાતુવૃત્તિ વગેરે સુંદર ગ્રંથો ગણાવી શકાય.

આ. શાકટાયન રાષ્ટ્રકૂટવંશીય રાજા અમેઘવર્ધનના રાજ્યકાળ (ઈ. સ. ૮૧૪-૮૭૭) માં થયા છે. તેથી આ વ્યાકરણ પણ તે સમયનું માની શકાય. આચાર્ય મલ્લયગિરિજીએ પોતાની જન્મીસૂત્રની ટીકા (પૃ. ૧૫) માં શાકટાયનને “ યાપનીયવતિપ્રમાણી : ” કહ્યું છે. એટલે તેઓ યાપનીય સંધના આચાર્ય હતા. યાપનીય સંધનો બાહ્યાચાર ધણીખરો દિગંબરો સાથે મળતો-જુલતો છે. તેઓ નગ્ન રહેતા, અને શ્વેતાંબર આગમોને આદરની દૃષ્ટિએ જોતા. આ. શાકટાયને પોતાની અમોઘવૃત્તિમાં છેદસૂત્ર, નિર્યુત્તિ, કાલિકસૂત્ર આદિ શ્વેતાંબર ગ્રંથોનો અત્યંત આદરપૂર્વક ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ. શાકટાયને કેવલિકવ-લાહાર અને શ્રોત્રિકાના સમર્થન માટે સ્ત્રીમુક્તિ અને કેવલિમુક્તિ નામનાં બે પ્રકરણો પણ રચ્યાં છે.^{૩૧} આમ યાપનીય સંધ શ્વેતાંબર અને દિગંબર બંને સંપ્રદાયોની કેટલીક વાતોના સ્વીકાર કરતો હતો. એક રીતે આ સંધ બંને સંપ્રદાયને જોડવા માટે શૃંખલારૂપ કાર્ય કરતો.^{૩૨}

આ સમયે મીમાંસક કુમારિલ, જે આઠમી સદીમાં થયા તેમણે વ્યાકરણની ચીવટ ધરાવનાર ભાષણોમાં ખળભાળાટ મચાવ્યો. તેણે મહાભાષ્ય અને શાંક્યપદ્ધતિમાં ઉલ્લેખેલ “ તત્સમાદ વ્યાકરણં પઠનીયમ્ ” જે લૌકિક વ્યાકરણ ભણવાનું સૂચવે છે તેનું પોતાના તન્ત્રવાર્તિક માં ખંડન કર્યું. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે-વેદ પર પ્રાતિશાખ્યો એટલે વૈદિક વ્યાકરણ છે તે જ ભણવું જોઈએ. તેથી કંઈ લૌકિક વ્યાકરણ ભણવાની આવશ્યકતા સિદ્ધ થતી નથી. એટલે તેણે વ્યાકરણની મહત્તામાં લૌકિક પરંપરાને માન્ય ન રાખતાં વેદ

૨૧ સપ્તનવ્યધિકેવેકાદશાસુ શતેષ્વલીતેષુ (૧૧૧૭) ।

વર્ણનાં વિક્રમતો ગણરત્નમહોદધિર્વિવિહિત : ॥

૩૦ પ્રો. પાઠકેને Indian Antiquary માંનો ઓક્ટો. ૧૯૧૪ નો લેખ.

૩૧ આ બંને પ્રકરણો જૈન સાહિત્ય સંતોષક ખંડ ૨ ના અંક ૩-૪ માં મુદ્રિત છે.

૩૨ પં. મહેન્દ્રકુમાર ન્યાયાચાર્યની ન્યાયકુમુદચન્દ્ર ૩૦ ૨ ની પ્રસ્તાવના.

પરનાં પ્રત્યેક પ્રાસિદ્ધાયોનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું. એટલે મીમાંસકો પ્રથમ પ્રાસિદ્ધાયોને મહત્ત્વ આપીને બીજાનું વિધાન કરે એવી માન્યતા હસાવી.

જૈનેન્દ્ર-મહાવૃત્તિ-તે પછી જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ પર આ. અભયનંદિકૃત મહાવૃત્તિ ઉપલબ્ધ થાય છે. ૫. નાથુરામ પ્રેમીશ્રીએ પોતાના જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણ ઔર વ્યાકાર્ય દેવચન્દ્રી વાળા લેખમાં જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણના પ્રચલિત બે સૂત્રપાઠોમાંથી અભયનંદિકૃત સમ્ભવસત્ત્વ પ્રાચીન અને પૂર્વપાઠકૃત સિદ્ધ કરેલ છે. ૫. પ્રેમીશ્રીએ અભયનંદિને ચન્દ્રપ્રમચરિત કાર વીરનાદિના ગુરુ બતાવ્યા છે. અને તેમનો સમય અગિયારમી શતાબ્દિ નિર્ધારિત કર્યો છે. આ. નેમિચંદ્ર સિદ્ધાન્તચંપર્તીના ગુરુ પણ આ જ અભયનંદિ હતા. આ. નેમિચંદ્રનો સમય ઈ. સ. ૯૮૦ ની આસપાસનો નિશ્ચિત કરી શકાય છે.^{૩૩} તેથી તે જ સમય અભય-નંદિનો હોવો જોઈએ. અભયનંદિએ મહાવૃત્તિમાં વાક્યપદીય, માથ તેમજ રાજવાસિકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જો આ. અભયનંદિએ જ જૈનેન્દ્ર પર મહાવૃત્તિ રચી હોય તો તેમણે નિર્વિવાદતઃ ઈ. સ. ૯૬૦ ની લગભગમાં તે બનાવી હશે.

શબ્દામ્બોજમાસ્કર-આ મહાવૃત્તિ પર ઈ. સ. ૧૦૬૦ ની લગભગમાં દિ. આચાર્ય પ્રભાચંદ્ર શબ્દામ્બોજમાસ્કર નામનો ન્યાસ બનાવ્યો; કેમકે તેની રચના તેમણે પ્રમૈલ-કમલમાર્સેણ અને વ્યાયકુમુદચન્દ્ર પછી કરી છે. વ્યાયકુમુદચન્દ્ર પારાવૃત્તિ બર્ધસિંહદેવ (ઈ. સ. ૧૦૫૬) ના રાજ્યના પ્રારંભકાળમાં બનાવવામાં આવેલ છે.^{૩૪} આ. પ્રભાચંદ્રે વ્યાકરણ જેવા શુદ્ધ શબ્દવિષયક ગ્રંથને દર્શન-શાસ્ત્રની તાર્કિક ચર્ચાવડે રસસભર બનાવી દર્શનગ્રંથની કોટિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

પંચવસ્તુ પ્રક્રિયા-જૈનેન્દ્રના પ્રાચીન સૂત્રપાઠ પર આચાર્ય શ્રુતકીર્તિકૃત પંચવસ્તુ-પ્રક્રિયા ઉપલબ્ધ છે. શ્રુતકીર્તિએ પોતાની પ્રક્રિયાના અંતમાં શ્રીમદ્વૃત્તિ શબ્દથી અભયનંદિકૃત વૃત્તિ અને ન્યાસ શબ્દથી સંભવતઃ પ્રભાચંદ્રકૃત ન્યાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રુતકીર્તિનો^{૩૫} સમય લગભગ ઈ. સ. ૧૦૮૦ મનાય છે. શ્રુતકીર્તિએ ન્યાસને જૈનેન્દ્ર વ્યાકરણરૂપી પ્રાસાદની રત્નભૂમિની ઉપમા આપી છે. તેથી એ ન્યાસની રચના લગભગ ઈ. સ. ૧૦૬૦ની જ સમર્થિત થાય છે.

શબ્દાર્ણવચ્છેદકા-જૈનેન્દ્ર પર શબ્દાર્ણવચ્છેદકા નામની વૃત્તિ પણ ઉપલબ્ધ છે. બુદ્ધિસાગર-એ પછી સ્વેતાંબર જૈનાચાર્યોમાં વ્યાકરણની સૌથી પહેલી રચના

૩૩ નેમિચંદ્ર સિ. ચ. એ ગોમ્મટસાર ગ્રંથ ચામુંડરાયના સંબોધનાર્થે બનાવ્યો હતો. ચામુંડરાય ગંગવંશીય મહારાજ મારસિંહ દ્વિતીય (૯૭૫-૯૦) તથા તેમના ઉત્તરાધિકારી રાજમંદ્ર દ્વિતીયના મંત્રી હતા. ચામુંડરાયે શ્રવણમેલગુલસ્થ બાહુબલિ-ગોમ્મટેશ્વરની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા ઈ. ૯૮૧ માં કરાવી હતી. તથા ચામુંડપુરણ ઈ. સ. ૯૭૮ માં સમાપ્ત કર્યું હતું. તેથી આ સમય સુનિશ્ચિત છે.

૩૪ શ્રીજયસિંહદેવરાજ્યે શ્રીમદ્દારાનિવાસિના પરાપરપક્ષપરમેષ્ઠિપ્રણામોપાર્જિતમહાપુણ્યનિરાકૃત-મિશિલમકલ્લેન શ્રીમદ્દમાચન્દ્રપણ્ડિતેન ॥ શબ્દામ્બોજમાસ્કર પરનો પુષ્પિકા લેખ.

૩૫ કમ્પડી ભાષાના ચન્દ્રપ્રમચરિતના કર્તા દિ. અગ્રજ કવિ શ્રુતકીર્તિને પોતાના ગુરુ બતાવે છે. આ ચરિત શક સં. ૧૦૧૧ ઈ. સ. ૧૦૮૬ માં સમાપ્ત થયું હતું.

અચાર્ય જુહિસાગરસુરિ દર્શિગોચર થાય છે. તેમણે જુહિસાગર કથાકરણ રમ્યું. આ જુહિસાગરસુરિ વર્ધમાનસુરિના સિદ્ધ શ્રી જિનેશ્વરસુરિના ગુરુભાઈ હતા. તેઓ ઓશુકવંશીય દુર્લભરાજના રાજ્યકાળ-ઈ. સ. ૧૮૦૬ થી ૧૦૨૧ દરમિયાન હતા. ૩૬ અને તેથી આ વ્યાકરણની રચના પણ તે સમય લગભગની ગણવી શકાય.

આ બધા વૈયાકરણોના વ્યાકરણપ્રદેશને જોતાં જોતાં માનસ સરોવરસમા હેમચંદ્રાચાર્યના સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસનનાં દર્શન થાય છે.

૩. સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસનની રચના

હેમચંદ્રાચાર્યને નવું વ્યાકરણ બનાવવા માટે ઉપરુક્ત વ્યાકરણોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી હતો. અને તેથી જ તે સમયે કાશ્મીર દેશથી જ નહિ પણ બિન બિન દેશોમાંથી વ્યાકરણના ગ્રાંથ ગ્રંથો સિદ્ધરાજે મંગાવી સુરિજીને અર્પણ કર્યાં. સુરિજીએ પોતાની અતુલ જુહિપ્રભા અને સતત પરિશ્રમથી, પ્રવચ્ચચિન્તામણિકારના કથન મુજબ, એક જ વર્ષમાં સવાલાખ શ્લોકાત્મક વ્યાકરણનો ગ્રંથ બનાવ્યો. તેમાં તેમણે હૈમન્યાસ ની પણ ગણના કરી હતી. પરંતુ સિદ્ધહેમ સૂત્ર ૧-૧-૨૬ પરના હૈમન્યાસ માં પોતાના કાવ્યાનુશાસનની સ્વોપજ-બલહાર-ચૂડામણ નામની વૃત્તિનો ઉલ્લેખ જોવાય છે. અને બલહારચૂડામણ માં ચંદ્રાનુશાસનનો ઉલ્લેખ આવે છે. આથી જણી શકાય છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધહેમ-ચંદ્રાનુશાસનનાં પાંચ અંગો ૧ સૂત્ર, ૨ સમૃત્તિ-ગણપાઠ, ૩ ડગાદિ, ૪ ધાતુપાઠ અને ૫ લિંગાનુશાસન ઇ. સ. ૧૧૩૭ (સં. ૧૧૬૪) માં રચ્યાં. આ મૂળ મૂળ પાંચ અંગો લખતાં એક વર્ષ લાગ્યું હોય તો તે અસંભવિત નથી, પણ પાંચ અંગોના શ્લોકોની સંખ્યા સવા લાખ થઈ શકતી નથી. અને તેથી જ જર્મન વિદ્વાન ડૉ. હુલ્કરને આ ન્યાસ સાથેના વ્યાકરણના નિર્મણકાળ માટે ત્રણ વર્ષની કલ્પના કરાવી પડી છે. તેથી તેની રચના ઇ. સ. ઇ. ૧૧૪૦ (સં. ૧૧૬૭) માં થઈ એમ તેઓ માને છે. ૩૭

આ વ્યાકરણ ગૂઝરેશ્વર સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રાર્થનાથી અને તેમણે આપેલી ગ્રંથોની સહાયથી રચાયેલું હોવાથી તેનું નામ સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન આપવામાં આવ્યું. કાષ્ઠિકે તો સિદ્ધરાજેન કારિતત્વાત્ “સિદ્ધમ્” હેમચન્દ્રેણ કૃતત્વાત્ “હેમચન્દ્રમ્” એવી વધાર્યું કરવાની કરી છે. ૩૮

આ વ્યાકરણમાં આઠ અધ્યાયો છે. પ્રત્યેક અધ્યાયમાં ચાર પાઠો છે. તેથી કુલે બીસ પાઠ થાય. તેમાં ૪૬૮૫ સૂત્રો છે, અને ડગાદિનાં ૧૦૦૬ સૂત્રોની સંખ્યા મેળવવામાં આવે તો કુલ ૫૬૯૧ સૂત્રોની સંખ્યા છે. તેમાં સાત અધ્યાય સુધી તો સંસ્કૃત ભાષાનું વ્યાકરણ છે અને આઠમા અધ્યાયમાં ૭ પ્રાકૃત ભાષાઓનું વ્યાકરણ આપવામાં આવેલું છે. કેવળ સંસ્કૃત વ્યાકરણસૂત્રોની સંખ્યા ૩૫૬૬ છે બપારે પ્રાકૃત વ્યાકરણ વાળા આઠમા અધ્યાયમાં ૧૧૧૬ સૂત્રો છે. તેમાં પ્રત્યેક અધ્યાયની સૂત્રસંખ્યા નિર્મલક્ષિત છે.

૩૯. શ્રીચિત્રમદિત્યનેલ્લહલ્ સાહીતિકે ગણિ સમાસહજે ।

સમીકજગત્પુરિ તદાપ્તં રવ્ધં મયા સત્સદસકલ્પમ્ ॥ જુહિસાગર વ્યાકરણ ની અતિમ પ્રશસ્તિ.

૩૭ The Life of Hemchandra. હુલ્કરકૃત, સિધી જૈન ગ્રંથમળાથી પ્રકાશિત.

૩૮ Systems of Sanskrit Grammar ૫. ૭૫.

પ્રથમ અધ્યાય-૨૪૧
બીજો અધ્યાય-૪૬૦
ત્રીજો અધ્યાય-૫૨૧

ચોથો અધ્યાય-૪૮૧
પાંચમો અધ્યાય-૪૯૮
છઠ્ઠો અધ્યાય-૬૬૨

સાતમો અધ્યાય-૬૭૩
આઠમો અધ્યાય-૧૧૧૬

આ બધામાં છઠ્ઠો, સાતમો અને આઠમો અધ્યાય બહુ વિસ્તૃત છે. પાંચ અધ્યાયમાં બેટલી સ્તંભપંચા છે તેથીયે અધિક બાકીના ત્રણ અધ્યાયોમાં છે. કેમકે તેમાં કેમચઃ કૃત્ત, તસ્મિત અને પ્રાકૃત ૭ બાપાઓનાં વ્યાકરણનાં મોટાં પ્રકરણો આવેલાં છે. પ્રત્યેક વૈયાકરણને આ પ્રકરણોનો વિસ્તાર કરવો પડે છે; કેમકે તેમાં ધણા વિષયો પરસ્પર વિસ્તૃત વર્તવા હોય છે.

એકલા હેમચંદ્રાચાર્યે જ વ્યાકરણનાં પાંચ અંગો રચ્યાં અને તે પર વાર્તિકથી પણ જરૂર ન પડે તેવી કુશળતાથી રચના કરી એ જ આ વ્યાકરણનું મહત્ત્વ છે. વળી આ પાંચે અંગો ઉપર વિસ્તૃત હેમચંદ્રમ્ન્યાસ પણ પોતે જ રચ્યો એ ખરેખર તેમની અદ્વિતીય મહત્ત્વ અને સંમૂલ શક્તિનો આપણને ખ્યાલ આપે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે ન કેવળ સંસ્કૃતભાષાનું જ એકલું વ્યાકરણ બનાવ્યું પણ આઠમા અધ્યાયમાં ૧ પ્રાકૃત, ૨ શૌરસેની, ૩ માગધી, ૪ વૈશાલી, ૫ જ્ઞાલિકા-વૈશાલી અને ૬ અપભ્રંશ-એમ છપે શિષ્ટ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ ભાષાઓનું વ્યાકરણ રચ્યું. ગૂજરાતી ભાષાની માતા સમી અપભ્રંશ ભાષાનું વિચલ વ્યાકરણ સૌથી પ્રથમ હેમચંદ્રે આપી અપભ્રંશના આદિ વૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિ મેળવી.

જેમ પાશ્ચિનએ લૌકિક વ્યાકરણ પછી વૈદિક સાહિત્યના જ્ઞાન માટે અંતમાં લૈલિ-પ્રક્રિયા રચી તેમ હેમચંદ્રાચાર્યે આઠમા અધ્યાયમાં અર્ચમાગધી ભાષામાં રચાયેલા જ્ઞેન આગમ મથેના જ્ઞાન માટે દ્વંકમાં પ્રયોજાનુકૂળ માર્ચમાપાનું હિન્દુસ્થન પણ કરાવ્યું.

આ અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણના બત્રીસ પાદમાં પ્રત્યેક પાદની અંતે એક એક શ્લોક-એમ બત્રીસ અને ત્રણ અનુપૂર્તિના મળી પાંત્રીસ શ્લોકોના સુંદર લાક્ષણિક અને ઐતિહાસિક કાવ્યમાં ચૌલુક્યવંશીય સાત રાજાઓની પ્રશસ્તિ આપી છે, જે શ્લોકો એક રીતે પોતાના સંસ્કૃત, દ્વાપાય-મહાકાવ્યના નિષ્કર્ષ રચપના લાગે છે. તે સાત રાજાઓના રાજ્યકાળ આ પ્રમાણે છે-૧ મૂળરાજ ઇ. સ. ૬૬૦ થી ૬૬૫ (વિ. સં. ૧૦૧૭ થી ૧૦૫૨), ૨ ચામુંકરાજ (નં. ૧ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૬૬૫ થી ૧૦૦૬, ૩ વલ્લભરાજ (નં. ૨ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૦૦૬ થી ૧૦૨૧, ૪ બીજો વલ્લભરાજ (નં. ૪ નો ભત્રીજો) ઇ. સ. ૧૦૨૧ થી ૧૦૬૩, ૫ કણ્ઠદેવ (નં. ૫ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૦૬૩ થી ૧૦૮૩, ૬ સિદ્ધરાજ જયસિંહ (નં. ૬ નો પુત્ર) ઇ. સ. ૧૦૮૩ થી ૧૧૪૨. ૭ આનો મૂળરાત્રી અનુવાદ પં. બહેમરદાસજીએ “પુરાતત્ત્વ” ત્રૈમાસિકમાં આપેલ છે.

૪ બીજા વ્યાકરણો સાથે સિદ્ધહેમની તુલના

વ્યાકરણમાં ગુરુપણુ દોષરૂપ મનાયું છે. અને તેથી જ અર્ચમાગધાકાવ્યં પુષોત્તસક્ષય મન્યન્તે લૈયાકરણાઃ જેવી ઉક્તિ મથાર્થે મથેલી હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં પ્રતીત થાય છે.

૩૯ આ બધા સોલકીવંશના રાજાઓના ઇતિહાસ માટે જુઓ દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીકૃત “ગૂજરાતીના મધ્યકાલીન રાજપૂતોના ઇતિહાસ” ભા. ૧-૨.

વાર્તિકા વિના સૂત્રો રચતાં પાણિનીય આદિથી સિદ્ધહેમનાં સૂત્રોની સંખ્યા વધી જતી નથી. સિદ્ધહેમના સૂત્રસંક્રોની સંખ્યા કેવળ ૧૧૦૦ જેટલી જ છે અને તેમ છતાં વ્યાકરણનો કોઈ પણ પ્રયોગ તેમણે બાકી રાખ્યો નથી. જ્યાં પાણિનિ અને વાર્તિકકારને એક વિષયમાં સાત-આઠ સૂત્રો રચ્યાં પડ્યાં છે ત્યાં હેમચંદ્ર એક જ સૂત્રથી એ આપાય વિષયને એકમાં સમેટી પોતાના વિષયની ગંભીરતા કુશળતાથી બતાવી આપે છે. જેમ—

પાણિની

હેમચંદ્ર

- ૧ બ્રુવમપાયેડપાદાનમ્
- ૨ બ્રુવપ્સાચિરામપ્રમાદાર્થાનામુપસંધ્યાનમ્ (વાર્તિક)
- ૩ મીમાર્થાનાં મયહેતુઃ
- ૪ પરાજેરસોઢઃ
- ૫ ચારણાર્થાનામીપ્સિતઃ
- ૬ અન્તર્થો યેનાવર્ણનમિચ્છતિ
- ૭ જનિકર્તુઃ પ્રકૃતિઃ
- ૮ મુચઃ પ્રમયઃ

અપાયેડવચિરપા-
દાનમ્ ॥ ૨૧/૨૯

પાણિનીયના અષ્ટધ્યાયી ક્રમમાં કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રકરણવિભાગ નથી. આ ક્રમ વિધાનના ક્રમે રચાયેલો છે. તેને ચંદ્રગોમિન, દેવનંદી અને શાકટાયન અનુસર્યા છે. અને તેથી આ ક્રમ વિદ્યાર્થીઓને દુર્બોધ લાગવાથી ભદ્રેશ દીક્ષિત, જેમનો સમય લગભગ ૧૬૩૦ ઇ. સ. ની આસપાસ છે, તેમણે પાણિનીયનાં સૂત્રોને પ્રકરણ પુરસ્સર પોતાની સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીમાં ગોઠવ્યાં છે. સિદ્ધહેમચંદ્ર વ્યાકરણ પરથી હૈમકૌમુદી અથવા ચન્દ્રપ્રમા નામનું સુંદર વ્યાકરણ રચનાર જૈનાચાર્ય મેધવિજય ઉપાધ્યાયે એ કૌમુદી ક્રમને હેમચંદ્રના અનુકરણ રૂપે લેખ્યો છે.^{૪૦} બનેના ક્રમ જોવાથી થોડા ફેરફાર સિવાય મેધવિજયજીનું કથન સત્ય પુરવાર થાય છે, એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

પાણિનિને જો આદિ વैयाકરણ્ય માનીએ તો હેમચંદ્રને અતિમ મહાવैयाકરણ્ય માનવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે જિદ્ધ થી લઈને બુદ્ધિસાગર વ્યાકરણ પર્યંત, જેમનો અગાઉ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તે બધામનું પરિશીલન કર્યું—એમ તેમણે આપેલા વैयाકરણ્યોના નામનિર્દેશપૂર્વકના ઉલ્લેખો પરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ. તેમાંના કેટલાકનાં નામો ઉદાહરણ્યર્થે અહીં અપાય છે—

૧ ઇન્દ્રગોમિન, ૨ ઉત્પલ, ૩ ઉપાધ્યાય (કૈપટ), ૪ કક્કલ, ૫ કલાપક ૬ કાશિ-કાકાર (જ્યાદિત્ય; વામન), ૭ ક્ષીરસ્વામી, ૮ ચંદ્રગોમિન, ૯ જયતિકાર, ૧૦ દુર્ગસિંહ, ૧૧ દેવનંદી, ૧૫ ન્યાસકાર (જિનેન્દ્રજી), ૧૩ પાણિનિ, ૧૪ ભાષ્યકાર (પતંજલિ), ૧૫ શેષરાજ કે શ્રીશેષ, ૧૬ ભોજ, ૧૭ વામન, ૧૮ વાર્તિકકાર (કાત્યાયન), ૧૯ વિશ્વાન્તવિદ્યાધર, ૨૦ શાકટાયન, ૨૧ શ્રુતપાલ વગેરે.

૪૦ “મદ્દોજિનામ્ના મવર્ગસિતેન સિદ્ધાન્તપુષ્પા વરકૌમુદી ચા ।

શ્રીસિદ્ધહેમાનુગતા વ્યધામિ સૈવાશ્રિતા માનુકિમોદવાચ ॥

હૈમકૌમુદી પ્રચરિતનો શ્લોક ૧૨.

તેઓ ખાસ કરીને શાકટાપન અને કાતંગના ગણી છે અને તે તે વૈયાકરણના સીધા ઉલ્લેખો-ઉતારાઓ લેવા છતાં તેમનું સર્વાંગીય સર્જક વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થી ઉપર સીધી અસર પાડ્યા વિના રહેતું નથી. એટલે જ તેમનું રચના-કૌશલ તત્કાલીન દૃષ્ટિને આલેખતું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ ધરાવે છે એમ કહેવું અસ્થાને નથી. અને તેથી જ તેમના અભ્યાસમાં, જેમ પ્રભાચંદ્રે શબ્દાન્મોજમાસ્કરમાં તર્ક શૈલી અપનાવી છે, તેમ તેમણે નિપજાવેલો સમન્વય-ભર્યો નવીન પ્રવાહ આપણે નિહાળી શકીએ છીએ, જે એમની વ્યાપક જ્ઞાનના-સૈલીને આજારી છે. તેમાં શુ સાહિત્ય-વિષયતા, શુ ધાર્મિકતા કે શુ રાષ્ટ્રિયત્વ-એ બધાનો સમુચિત મેળ, મહાસાગરમાં ભળતી નદીઓનાં મુખસમે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જ દૃષ્ટિ તેમની અંતિમ મહાવૈયાકરણ તરીકેની ખ્યાતિને સમુચ્ચલ કરવા માટે પૂરતી છે.

હેમચંદ્રનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ એ એક ખાસ સ્થાન રોકે તેવો મત છે, છતાં ક્યો તો એટલું જ કહેવું ઉચિત થશે કે હેમચંદ્ર પૂર્વનાં પ્રાકૃત વ્યાકરણો કરતાં તેમનું આ વ્યાકરણ અનેક અંશે પૂર્ણ છે. એટલું જ નહિ, તેમાંનું અપભ્રંશ વ્યાકરણ, જેમાંથી ગુજરાતી ભાષાના ઉત્પત્તિ અને વિકાસ થયાં તેના રચયિતા તરીકે હેમચંદ્રને સૌની મોખરે મૂકે છે. તેથી જ તેમને અપભ્રંશ વ્યાકરણના આદિ વૈયાકરણ લેખવા અનુચિત નથી. આને લગતાં 'વૈષ્ણી' નામમાલા અને પ્રાકૃતજ્ઞાણકાવ્ય કાવ્ય પણ તેટલાં જ મહત્ત્વના ગણાવી શકાય.

૫. સિદ્ધહેમને લગતા મથા

આચાર્ય હેમચંદ્રે ૧ મૂળસૂત્રો. ૨ એ ૫૨ જહ્વવૃત્તિ ૧૮૦૦૦ શ્લોકાત્મક અને લઘુ-વૃત્તિ ૬૦૦૦ શ્લોકાત્મક, ૩ સવિસ્તર વૃત્તિયુક્ત ધાતુપારાયણ ૫૬૦૦ શ્લોકાત્મક, ૪ સવૃત્તિ ઉચ્ચાદિ સૂત્ર અને ૫ જહ્વતરીકાયુક્ત લિંગાનુશાસન ૩૬૮૪ શ્લોકાત્મક એ પાંચે અંગો અને ૮૪૦૦૦ શ્લોકોનો ન્યાસ અને લઘુ-ન્યાસ શ્લોક (૧) પણ તેમણે એકલે હાથે રચ્યા. બીજાં વ્યાકરણોમાં તો સૂત્ર કોઈ રચે તો વૃત્તિ કોઈ બીજા, તેમ ઉચ્ચાદિ, ધાતુપાઠ અને લિંગાનુશાસન કોઈ ત્રીજા-ચોથાના હાથે રચાય. પણ આ વ્યાકરણમાં ઉપયુક્ત પાંચે અંગોના કર્તા એક જ હોવાથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનની એ વિશેષતા સૌને હ્રદયગમ બની રહે છે અને કોઈ પણ શંકાનું એક જ હાથે આલેખાયેલું એક સરખું સમાધાન આપણે મેળવી શકીએ છીએ. વ્યાકરણના પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું જ્ઞાણકાવ્યમહાકાવ્ય રચીને પણ પોતાના વ્યાકરણના વિદ્યાર્થીઓની અથવા ગૂજરાતની પરાક્રમ્ય અપેક્ષા તેમણે દૂર કરી છે.

આ જ્ઞાણકાવ્યની સંપૂર્ણ વિશેષતા આ મર્યાદિત લેખમાં દર્શાવવી શક્ય નથી. પણ એટલું કહેવું તો જરૂરી છે કે ભદ્રિના મટ્ટિકાવ્ય કરતાં સુંદર શૈલીમાં આ કાવ્યની રચના થઈ છે. એટલું જ નહિ પણ મટ્ટિકાવ્યમાં પ્રયોગો ક્રમપુરસ્સર સાધવાનો ઉદ્દેશ રખાયો નથી, બ્યારે જ્ઞાણકાવ્ય કાવ્ય પ્રત્યેક સૂત્રના ક્રમાનુસાર પ્રયોગો સિદ્ધ કરતું, સિદ્ધરાજની વંશાવલી અને તેના ઇતિહાસનો ક્રમશઃ નિર્દેશ કરતું સરિતા જેવું પ્રવાહબદ્ધ ચાલ્યું જાય છે. આજે એ કાવ્ય ગૂજરાતના સોલંકી વંશના ઇતિહાસનો નકકર ખજાનો બની રહ્યું છે. સંસ્કૃત-જ્ઞાણકાવ્યમાં ૨૦ સર્ગો છે. અને સિદ્ધરાજ સુધીનો ઇતિહાસ પૂર્ણપણે આલેખાયેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રાકૃત-જ્ઞાણકાવ્ય તે જ રીતે આક્રમા અખ્યાયનાં પ્રાકૃત સૂત્રોના પ્રયોગો સાધતું અને કુમારપાલનો ઇતિહાસ દર્શાવતું આક્રમ સર્ગમાં રચાયું છે.

હેમચંદ્રના અમિવાનચિન્તામણિ, અનેકાર્યસંમહ અને વૈષ્ણીનામમાલા ઉપયુક્ત વ્યાકરણસિદ્ધ યોગિક અને ૩૬ શબ્દોનો સંગ્રહ કરતા હોવાથી તેને જ લગતા ગણાવી શકાય.

આ સિવાય ખીજા અગ્રાર્યો કે ભેગલે હેમચંદ્રના વ્યાકરણ ઉપર જ સ્વતંત્રરૂપે લખ્યું છે તેમજ અને તેમના મુદિત ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ નીચે કરાય છે:

અર્થ	અધિકારી
૧ સિદ્ધાન્તસામયકૃતિ (બીજી)	ભવાનંદ
૨ વાસુકાઠ (સ્વરવર્ણાનુક્રમયુક્ત)	પુણ્યમુદ્રસુરિ ૪૧
૩ કિયારત્નસમુચય (૫૬૬૧ શ્લોકોખ્યા)	સુભુરતસુરિ ૪૨
૪ હૈમવિભ્રમસદીક	સુભુરતસુરિ
૫ હૈમવિભ્રમકૃતિ	ગિરનાથસુરિ
૬ હૈમલગ્નપ્રત્યક્ષાસ્તિભવચૂરિ	ઉદયચંદ્ર
૭ ભવાયમગ્નુષા	હેમલસ (સં. ૧૫૧૫)
૮ સ્વાધિવિજ્ઞાનસમુચય	અમરચંદ્રસુરિ ૪૩

આ બધાય ગ્રંથો પોતપોતાના વિષયમાં સિદ્ધાદેમ વ્યાકરણના અંગભૂત છે, અને તેથી સિદ્ધાદેવના અભ્યાસીને બુદ્ધિપતિ માટે આટલાં સાધનો પૂરતાં છે એવો સ્વાનુભવ છે.

આ વ્યાકરણ પરથી શ્રદ્ધાસ્થ કરેલાં કેટલાંક વ્યાકરણો આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે; તેમાં નીચે મુજબનાં ગણાવી શકાય:

૧ સિદ્ધસારસ્વત	દેવાનંદ
૨ વાન્દ્રમમા [હૈમકૌમુદી] ૭૦૦૦ શ્લોક.	મેધવિજય ઉપાધ્યાય, ૪૪
૩ હૈમચાન્દ્રચન્દ્રિકા	" "
૪ હૈમપ્રક્રિયા	મહેન્દ્રમુત વીરસી.
૫ હૈમલગ્નપ્રક્રિયા	વિનયવિજયોપાધ્યાય
૬ " " " કૃદ્ધમ્યાસ ૩૫૦૦૦ શ્લોક.	" "
૭ શાકભાષાભ્યાસરણસૂત્રકૃતિ	
૮ હૈમકૃદ્ધમપ્રક્રિયા	(આધુનિક) ગિરનાથકર શાસ્ત્રી

આ સિવાય આધુનિક સમયમાં આ. શ્રી વિજયનેગિશ્વરિજીએ સિદ્ધાદેમ વ્યાકરણ પરથી

૪૧ કાલે વહ્સપૂર્વવત્સરમિતે ૧૪૬૬ વિ. સં.માં ગ્રંથ બ-વો. કિયારત્નસમુચયની અંતિમ પ્રકાશિત શ્લો. ૬૩

૪૨ અક્ષરિ ગુણચન્દ્રેજ હસિ: સ્વ-પરહેતવે ।

હેવસુરિશ્રમાન્મોજવચરીકેવ સર્વશ । હૈમવિભ્રમકૃતિની અંતિમ પ્રકાશિત.

તેઓ વાહિદેવસુરિના શિષ્ય છે. ન્યારે વાહિદેવસુરિનો સમય સં. ૧૧૪૩-૧૨૨૬ નો છે, તેથી તેમનો સમય પણ તે જ નક્કી થાય છે.

૪૩ તેઓ વિસલદેવના રાજ્યકાલ ઈ. સ. ૧૨૪૩-૧૨૬૧ માં વિદ્યમાન હતા. બુઝો પ્રવચ્ચકોસ ગત અમરવન્દ્રસુરિપ્રબન્ધ.

૪૪ " નિચક્તે સે ગુરુઃ સૈષઃસરર્ષીન્દુક્તસરે તેષ્વ " (૧૭૫૮)

હૈમકૌમુદીની અંતિમ પ્રકાશિતનો શ્લો. ૭

માર અને આ. શ્રી સામરાનંદસરિણ્યે એક બાકરણ બનાવેલ છે. તે સિવાય જાણકાર બાકરણને કોમુદીને અતરતરમ્થીય શ્રી કૃપાચંદ્રસરિણ્યે બનાવેલું એવામ છે.

આ સૌમાં મેધવિજય ઉપાખ્યાય અને વિનયવિજય ઉપાખ્યાયનાં બાકરણોની રચના મંજીર અને સ્વસ્થ હોવાથી વધારે સફળ છે. અને આને પણ જોન સાધુઓમાં તેનું પઠન-પાઠન કર્યાંક કર્યાંક જોવામાં આવે છે.

૬. સિદ્ધહેમ પર ટીકાઓ

સિદ્ધહેમ બાકરણ પર અનેક ટીકાઓ આજે પણ આપણને ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંના મળી શક્યાં તેટલાં નામે નીચે દર્શાવવામાં આવે છે.

ટીકાઓનાં નામ	શ્લોકસંખ્યા	કર્તા	સંવત
૧ બુદ્ધન્યાસ	૮૪૦૦૦	હેમચંદ્રસરિ	
૨ લલુન્યાસ	૫૩૦૦૦	રામચંદ્રસરિ (હેમચંદ્રના શિષ્ય, સમકાલીન)	
૩ " "	૬૦૦૦	ધર્મધાય	
૪ કતિચિત્તુર્ગપદવ્યાખ્યા		દેવેન્દ્ર ૪૫ (હેમચંદ્રના શિષ્ય ઉદયસાગરના શિષ્ય)	
૫ ન્યાસોદ્ધાર		કનકપ્રભ ૪૬	
૬ હૈમલગુણ્વિતિ		કાકલ (કકલ) કાપરથ ૪૭ (હેમચંદ્રનો સમકાલીન)	
૭ હૈમવૃદ્ધવૃત્તિ ટુંઢિકા		સૌભાગ્યસાગર	૧૫૬૧
૮ હૈમસ્તસ્કૃત (વ્યાકરણ) ટુંઢિકા		વિનયચંદ્ર	
૯ હૈમપ્રાકૃત (વ્યાકરણ) ટુંઢિકા		ઉદયસૌભાગ્ય ગણિ.	
૧૦ હૈમલગુણ્વિતિ ટુંઢિકા		મુનિશૈખર	
૧૧ હૈમ-મવચૂરિ		ધનચંદ્ર	
૧૨ હૈમચતુર્ચપાવવૃત્તિ		ઉદયસૌભાગ્ય	૧૫૬૧
૧૩ હૈમવ્યાકરણદીપિકા		જિનસાગર	
૧૪ હૈમવ્યાકરણમવચૂરિ		રત્નશૈખર	
૧૫ પ્રાકૃત દીપિકા		હરિભદ્ર (દ્વિતીય)	
૧૬ પ્રાકૃત મવચૂરિ		હરિપ્રભસરિ	
૧૭ હૈમતુર્ગપદમ્બોધ		શાનવિમલશિષ્ય વલ્લભ.	૧૬૬૧
૧૮ હૈમકારકલમુખ્ય		શ્રીપ્રભસરિ	૧૨૮૦
૧૯ હૈમવૃત્તિ		"	"
૨૦ આક્યાતવૃત્તિ		નંદમુદર	

૪૫ 'હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય ઉદયચંદ્ર, તેના શિષ્ય દેવેન્દ્રસરિ.

૪૬ હેમચંદ્રસરિના ઉદયચંદ્ર, તેના શિષ્ય દેવેન્દ્ર, તેના શિષ્ય કનકપ્રભ હતા.

૪૭ વર્તકર્કસમતિ: કવિચક્રવર્તી, શામ્ભાજીસાગરમહામુનિચિત્રરથા ।

શિષ્યામ્ભુજપ્રકરજૈમ્મનવન્દમાનુ: કમ્બલ એ સુક્તી જયતિ રિયણ્યામ્ ॥

હૈમવિભમની અંતિમ પ્રશસ્તિનો શ્લોક ૫ અને પ્રમા. ૪. ૦ માંના હેમ. ૪. ૦ ના

આમાંથી **વૃદ્ધન્યાસ**નો થોડો ભાગ, કનકપ્રભનો **ન્યાસોદ્ધાર** અને આઠમા અખ્યાય માફત વ્યાકરણ પર કલ્પસીલાએ રચેલી **હૈમદુષ્ટિકા** મુદ્રિત થઇ પ્રગટ થયાં છે. બાકીના ટીકાઓ પ્રાયઃ અપ્રગટ છે.

૭. સિદ્ધહેમનો પ્રચાર

ઉપર્યુક્ત વિશેષતાઓથી પરિપૂર્ણ આ વ્યાકરણ જ્યારે હેમચંદ્રે પૂર્ણ કર્યું ત્યારે ગૂર્જરપંથિ સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેને સમારોહ પૂર્વક કાથી પર મૂકી, પોતાના મહેલમાં પધરાવી ભક્તિ પૂર્વક પૂજા કરી અને ૩૦૦ કુશળ લલિયાઓ પાસે તેની નકલો કરાવી, અંગ, બંગ, કલિંગ વગેરે બત્રીસ દેશોમાં પ્રચાર કરવા માટે આ વ્યાકરણની નકલો મોકલી. એકલા કાશ્મીરના સરસ્વતી બંડાર માટે જ વીસ જેટલી નકલો મોકલવામાં આવી હતી.

પોતાને આધિન રાજ્યોમાં **સિદ્ધહૈમ** વ્યાકરણ બહુવાની રાજ-આદા કરવામાં આવી અને આઠ વ્યાકરણોનો જાણકાર કાકલ નામનો કાયસ્થ વૈયાકરણ **હૈમ વ્યાકરણ** ના અખ્યાપક તરીકે નિયુક્ત થયો. આ વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને પરીક્ષામાં પાસ થતાં ઉત્તેજન અને પુરસ્કાર અપાવા લાગ્યાં.

આ રીતે હેમચંદ્રના જીવનકાળમાં જ આ વ્યાકરણનો ખૂબ પ્રચાર કરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા. પણ હેમચંદ્રના સ્વર્ગગમન પછી પ્રાયઃ બ્રાહ્મણોની સપ્રદાયિકતાથી અને કુમારપાળ પછી અજયપાલ (મં. ૧૧૭૩-૭૬) ના જૈનો નરકના પ્રત્યાધાતી વલણથી આ વ્યાકરણના જૈનેતર વિદ્વાનો વધુ ન નિકળ્યા. જૈન સાધુઓમાં તેનો પ્રચાર વિશેષપણે હતો. પણ આવકા વ્યવસાયી હોવાથી સંસ્કૃત બહુતા નહોતા. પાછળથી જૈન સાધુઓમાં પણ આ વ્યાકરણનો પ્રચાર ધીમે ધીમે ઘટતો ગયો. અને પરિણામે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું આ વ્યાકરણ તેની ખ્યાતિ અને યોગ્યતા મુજબના પ્રચારથી વચિત રહી ગયું. અદ્દી એટલું કહેવું જરૂરી છે કે અત્યારે જેટલા સંસ્કૃત-પાઠ્ય-ભાષાના જૈન સાહિત્યમાં રસલેનારા જૈન અને મુખ્યત્વે જૈનેતર વિદ્વાનો દષ્ટિગોચર થાય છે તેટલા પ્રાયઃ કાષ્ઠ કાળે નહોતા. એટલે આ સમયે આ વ્યાકરણ તેમજ બીજા જૈન સાહિત્યના પ્રચાર માટે સમર્થ પ્રયત્ન કરવામાં આવે તો ઘણો જ લાભ થઇ શકે એમ છે. આપણા પૂજ્ય મુનિવરો અને સમાજના આગેવાન ગૃહસ્થો આ તરફ અવશ્ય લક્ષ આપે એમ હમ્મીએ.

ઉપસહાર

ગમે તેમ હોય પણ હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જે ગૂર્જરાતની અસ્મિતાનું રક્ષક અને સર્જક છે તેને આપણે જોઈએ તેટલું ન અપનાવ્યું, અને તેથી તેની મહત્તા આપણે અમલક થકા નથી. પણ યુગપ્રીય વિદ્વાનોએ તો **ધાનુષારાયણ**, **ઝનાદિવૃત્તિ**, **લિંગાનુશાસન**, **અનેકાર્ય-સંગ્રહ** અને **અમિવાનચિન્તામણિ** જેવા અથો સંશોધિત કર્યા અને તે અથોનો આજે પણ પૂજા રીતે ઉપયોગ કરે છે. અરે ! હેમચંદ્રની મહત્તા જાતા જુલ્હર જેવા વિદ્વાને તો તેમના જીવન પર સુંદર પ્રકાર પાડતો એક આખો અથ રચ્યો છે.

આપણે પણ એ મહાપુરુષની વિદ્વાને વધુ પિજાણીએ !

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય

અને

તેમનું સાહિત્ય

બારમી-તેરમી સદીના પરમપ્રભાવક, યુગપ્રવર્તક સૂરીશ્વરના
ઓજસપૂર્ણ જીવન અને અતિસમૃદ્ધ સાહિત્યનો પરિચય

લેખક: પૂ. મુનિરાજ શ્રી મુશોલવિજયજી, રાધનપુર

ગુજરાતની અસ્મિતાના આલ દ્રષ્ટા, ૧૨-૧૩ મા સૈકાની અસાધારણ સમર્થ
બક્તિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ બિરુદધારક, મહારાજ સિદ્ધરાજની સભાન:
શિરતાજ, કુમારપાલ જૂપાલના પ્રતિભોધક ગુરુ, અને બાકરજી-બાથ-
સાહિલ-કોશ-ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોના સાગરજી કરોડ સ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથોના પ્રણેતા
શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજનું નામ ભારતીય ઇતિહાસમાં અમર છે. આ લેખમાં એ મહા-
પુરુષના જીવનના કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો તરફ આપણે દૃષ્ટિપાત કરીશું.

જન્મસ્થાન, માતાપિતા

સદગુણ અને સમૃદ્ધિથી ભરપૂર ગુર્જરભૂમિના પાટનગર અણહિલપુરમાં ચૌહાણવંશી
મહારાજ સિદ્ધરાજનું રાજ્ય તપતું હતું. આ વખતે ધંધુકા (અત્યારે પણ જે અમદાવાદ
જિલ્લામાં એ જ નામથી વિખ્યાત છે તે) શહેરમાં મોદ વંશમાં પ્રતિભાશાલી આચ્ય
(આચાર્ય) નામે શ્રેષ્ઠ રહેતા હતા. તેને ધર્મપરાયણ શીલવંતી પાહિની નામે સ્ત્રી હતી.
આ પાહિનીદેવીએ એક રાતે સ્વપ્નમાં ચિંતામણિ રત્ન જોયું; માત્ર જોયું એટલું જ નહીં
પણ ભક્તિના આવેશથી તે ગુરુમહારાજને સમર્પણ કર્યું. પ્રભાતકાળ થતાં પાહિનીએ ત્યાં
બિરાજતા ચંદ્રમચ્છુકુટમણિ પૂર્ણતલગચ્છીય પ્રોઠપ્રતાપી શ્રીમાન્ દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજી
મહારાજને સ્વપ્નની હકીકત નિવેદન કરી. ત્યારે દેવચંદ્રસૂરીશ્વરે જણાવ્યું કે : 'હે ભદ્ર !
જિનસાસનરૂપ મહાસિન્ધુમાં કૌરતુલસમાન તને પુત્રરત્ન પ્રાપ્ત થશે, જેના સુચરિતથી
આકર્ષાઈને દેવતાઓ પણ તેના ગુણગાન કરશે.' આ પ્રમાણે સૂરીશ્વરજીનું ભાવી શુભસુચક
વચન સાંભળીને હર્ષમાન થયેલી તે આહતોપાસક પાહિણી ગુરુમહારાજને વંદન કરી
સ્વમુદ્ધે ગઈ. એકદા તે ગર્ભના પ્રભાવથી પાહિણીને જિનેશ્વર પ્રજાના પિંચોળા પ્રતિષ્ઠા
કરવાનો દોહલો ઉત્પન્ન થયો. અને તે દોહલો આચાર્યપતિએ પૂર્ણ કર્યો. આ રીતે દિવસો
પૂર્ણ થતાં ઈસ્વીસન ૧૦૮૮-૮૯, વીરસંવત ૧૬૬૫, વિક્રમસંવત ૧૧૪૫ ની કાર્તિક પૂર્ણિમના

૧ 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' ગ્રંથમાં (પૃ. ૨૮૮-૨૮૯) આ. શ્રી દેવચંદ્રસૂરી-
શ્વરજીની ૫૨૫ના આ પ્રમાણે આપી છે. પૂર્ણતલગચ્છીય કીદત્તસુરિજીના સિષ્ય શ્રી ચરોત્તરસુરિ;
શ્રી યશોભદ્રસુરિના સિષ્ય શ્રી પ્રધુમ્નસુરિ, શ્રી પ્રધુમ્નસુરિના સિષ્ય શ્રી કુલ્લસેનસુરિ અને શ્રી કુલ્લ-
સેનસુરિજીના સિષ્ય શ્રી દેવચંદ્રસુરિ.

પક્ષ પવિત્ર દિવસે પાહિનીએ પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો. આય ઐથીએ ધણા જ આડંબર પૂર્વકે પુત્રનો જન્મોત્સવ ઉજવ્યો.

નામકરણ અને ધાર્મિક સંસ્કાર

બારમો દિવસ વ્યતીત થતાં આય ઐથીએ સકલ પરિવારને એકત્રિત કર્યો, અને પુત્રજન્મ પહેલાં પાહિનીને જે દોહલો ઉત્પન્ન થયો હતો તે હરીકત આય ઐથીએ સૌને કહી સંભળાવી. અને તે પુત્રનું ચંગદેવ એવું નામ, પાડવામાં આવ્યું. પુત્રનાં લક્ષણો પારશ્વર્માંથી ખબર પડે છે. બીજાના ચંદ્રમાની જેમ વધતા પ્રતિભાસાળી અને પરાક્રમી પુત્રને બાલ્યાવસ્થામાં જ પૂર્વભવના ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ઉદયમાં આવવાના હોય તેમ ધર્મ-પરાયણ માતા પાહિનીએ ધાર્મિક સંસ્કારોનો વારસો આપ્યો હતો.

માતાપાહિની હમેશાં પુત્ર સહિત દેવદર્શન કરવા જતી હતી. એક વખત જિનમંદિરમાં દેવદર્શન કરી ગુરુવંદન કરવા તે પુત્ર સહિત ઉપાશ્રયમાં ગઈ. ત્યાં નાનો બાળ ચંચળ ચંગદેવ એકદમ ગુરુમહારાજના આસન ઉપર બેસી ગયો. એ વખતે તેની સુંદર આકૃતિ, બબ્બે લલાટ, વિશાલ નેત્રો વગેરે મુલક્ષણો જોઈ ગુરુ મહારાજે માતા પાહિનીને સ્વપ્નની વાતનું સ્મરણ કરાવ્યું. અને તેની જૂરી જૂરી પ્રશંસા કરી. ત્યાં પુત્ર સહિત માતા વંદન કરીને પોતાના ગૃહે પાછી ફરી.

માતા પાસે પુત્રની યાચના

શ્રીમાન્ દેવચંદ્રસૂરીશ્વરજી ચંગદેવનાં સામુદ્રિક લક્ષણો ઉપરથી તે કેવો પ્રભાવક મહાપુરુષ થવાનો છે તે બરાબર સમજી ગયા હતા એટલે તેમણે સંઘ સમક્ષ સર્વ હકીકત નિવેદન કરી. પછી સૂરીશ્વરજી અને સંઘે નક્કી કર્યું કે આપણે ચાચિંગ ઐષ્ઠિને ત્યાં જવું અને ચંગદેવની યાચના કરવી. સૂરીશ્વરજી અને સંઘના સદ્ગ્રહરથો ચાચિંગ ઐષ્ઠિને ત્યાં ગયા. ગુરુમહારાજ અને મંધને સ્વગૃહે આવેલો જાણી દર્શિન થયેલી પાહિનીએ તેમનો આદર સત્કાર કર્યો અને કહ્યું “હે પ્રભો ! આજ મારો જન્મ કૃતાર્થ થયો. આપના અને સંઘના પૂતીત ચરણ કમળથી માંડે આંગણું પવિત્ર થયું. હે પ્રભો ! મારા માટે આજા હોય તે ફરમાવો ! આપની અને સંઘની આજા શિરસાવલ્લ કરવાનો તૈયાર છું.” આ પ્રમાણે પાહિણીનાં વચનો સાંભળી સૂરીશ્વરજીએ કહ્યું : “હે રત્નકુસિણી ! ધર્મરૂપી કલ્પલક્ષ્મીને નવપલ્લવિત કરનાર, સંઘરૂપી નંદનવનને શોભાવનાર, જૈનધર્મનો વિજય વાવેલો ફરકાવનાર, સમર્થ રાજવીજોને પ્રતિબોધ પમાડનાર, અંતકાન્તરૂપી પુલભાલાઓને શુન્ધનાર, તારા પુત્રરત્નને પૃથ્વીમંડલમાં જૈનધર્મનો ડિડિમનાદ પ્રસાવવા અમને સમર્પણ કર !”

પાહિનીએ વિચાર્યું કે અત્યારે પુત્રનો પિતા વિદ્યમાન નથી. આ બાળુ ગુરુમહારાજ અને સંઘની માગણી છે. હવે મારે શું કરવું ? પ્રાણપ્રિય એકનાએક પુત્રનો વિરહ પણ કેમ સહન થાય ? ગુરુમહારાજ અને સંઘનું વચન પણ કેમ ઉત્તેષાપન થાય ? આખરે પુત્રમોહને દૂર કરી હૃદયમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી માતાએ કહ્યું : “હે પ્રભો ! આપની અને સંઘની આજા ઉલ્લસન કરવી ઉચિત નથી. આપને અને સંઘને યોગ્ય લાગે તેમ કરો !” અને માતાએ પુત્રને ગુરુદેવના કરકમલમાં સમર્પણ કર્યો. સંઘ અને ગુરુદેવ દર્પિત થયા. ધન્ય હો એ બાડ-ભાગી માતાને ! આવી માતાઓ અને આવા પુત્રથી જ ભારતભૂમિ ઉજ્જવલ બનેલી છે.

હીક્ષા અને નામસ્થાપન

સરીશ્વરજી ચંગદેવને સાથે લઇ સ્થાનપુરમાં પધાર્યા. ઉદ્ધવનમંત્રીને સર્વ વાતથી વાકેફ કર્યા. ધર્મરંગી સમવચ્ચ હુદિશાલી મંત્રીશ્વરે તેમાં સહાનુભૂતી પૂરી. ચંગદેવના પિતા ચાચીએ પરદેશથી દેશમાં આવ્યા. પુત્રવિરહની ખખર પડતાં તે કોપાવમાન થયા. અને પુત્રને પાછો લાવવા ખલાત ગયા. પણ મહાહુદિનિધાન ઉદ્ધવનમંત્રીએ તેમને સમજાવી હીધા અને ધણી જ ઠાકમાઠ પૂર્વક ચંગદેવને ત્યાં લાગવતી પ્રવચ્ચા^૨ (દીક્ષા) આપવામાં આવી. અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર જાહેર કરવામાં આવ્યું. અને બાલસાધુ તરીકે તેમની પ્રસિદ્ધિ થઈ.

જ્ઞાનાભ્યાસ, કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ

ધારણાશક્તિ, પૂર્વભવના સુસંસ્કાર, બાલજીવન, એકનિષ્ઠતા, અને સાધન સામગ્રી—આ બધું મળી આવે એટલે પછી પૂછવું જ શું ? હુદિનિધાન બાલમુનિવર સોમચંદ્ર સંપત્તિ માર્ગમાં આગેકુચ કરતાં, જ્ઞાનાભ્યાસમાં યોગપ્રીત થઈ ગયા. અને થોડાં જ વર્ષમાં વ્યાકરણ, ન્યાય, સાહિત્ય આદિ અનેક વિષયોના પારગામી બન્યા. એકઠા એકપદથી લક્ષપદ કરતાં અધિક પૂર્વનું ચિંતન કરતાં તેમને એકદમ ખેદ થવા પૂર્વક વિચાર ઉદ્ભવ્યો કે—અદ્વૈત હુદિ એવા મને ધિક્કાર છે. હુદિના અધિક વિકાસ માટે કાશ્મીરવાસી હોવાનું આરાધન અવશ્ય કરવું જોઈએ. એમ નિશ્ચય કરી ગુરુમહારાજની આજ્ઞા માગી. ગુરુવચે આજ્ઞા આપી એટલે કટલાક ગીતાર્થ સાધુઓ સાથે સોમચંદ્ર મુનિવરે તાત્કાલિકીતથી કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ગિરનાર પર ધ્યાન, સરસ્વતીદર્શન

વિહાર કરતાં રસ્તામાં બાવીશમા તીર્થકર શ્રીનેમિનાથના નામથી સુપ્રસિદ્ધ એવા શ્રી રૈવતગિરિ (ગિરનાર—જુનાગઢ) તીર્થમાં ગીતાથોની અનુમતિથી સોમચંદ્રમુનિવરે એકામ્ર ધ્યાન આદર્યું. રાત્રિ વ્યતીત થવા લાગી. અર્ધરાત્રે બ્રહ્મનેજના નિધાનરૂપ સાક્ષાત્ સરસ્વતી દેવી આવી ખડી થઈ અને કહેવા લાગી: “હે નિર્મળ હુદિમાનુ વત્સ! હવે તારે ત્યાં જવાની જરૂર નથી. લક્ષિતથી વચ થયેલી હું તારી સર્વ ધમ્મજા પૂર્ણ કરીશ.” આટલું કહીને વાગુંદેવી અદશ્ય થઈ ગઈ. બાકાની રાત ધ્યાનમાં પસાર કરી સોમચંદ્રમુનિ પ્રભાતે રવસ્થાનમાં આવતા રહ્યા. સરસ્વતીના પ્રસાદથી સોમચંદ્ર મુનિ સિદ્ધસારસ્વત, અને હુદિના બંકાર થયા. જે ઉદ્દેશથી કાશ્મીર જવાનું હતું તે વચમાં જ સંધાર્ધ ગયો એટલે એ તરફનો વિહાર મોડુંક રહ્યો. આચાર્યપદવી, નામમાં પરિવર્તન

રાસનની ધુરાને ધારણ કરવાનું સામર્થ્ય, સહજ ઓજસ્વીતા, સિદ્ધસારસ્વતપણું, ગહન જ્ઞાન અને આદર્શ બાલબ્રહ્મચારી જીવન વગેરે ગુણોથી આકર્ષી શ્રી દેવચંદ્રસરીશ્વરજીએ, શ્રી સંધની વિનતિથી, મહોત્સવપૂર્વક, પોતાના બાલશિષ્ય સોમચંદ્ર મુનિવરને વિ. સં.

૨ ચંગદેવની દીક્ષા ક્યારે થઈ તે માટે જે અભિપ્રાયો મળે છે :

[૧] પ્રભાવકચરિત્રકારના લખવા મુજબ વિક્રમસંવત્ ૧૧૫૦ માધ શુદ્ધિ ૧૪ રાત્રિવારે બ્રાહ્મ સુદર્શ પર્વનાથ પ્રભુના ચૈત્યમાં દીક્ષા આપવામાં આપી અને સોમચંદ્ર નામ પાડવામાં આવ્યું. અર્ધાત્ એ વખતે ચંગદેવની ઉમ્મર પાંચ વર્ષની હતી. દીક્ષા સમયે મહોની કઈ રીતિ વર્તતી હતી તે પણ તેમણે પ્રદર્શિત કર્યું છે. નિઃશ્વાસુઓએ ત્યાંથી બેઠાં લેવું.

— [૨] મેરુત્તજસરિના મત પ્રમાણે—વિક્રમસંવત્ ૧૧૫૪ના માધ શુદ્ધિ ૪ રાત્રિવારે દીક્ષા થઈ અર્ધાત્ ચંગદેવની ઉમ્મર એ વખતે બે વર્ષની હતી.

૧૨૧૬ ની અક્ષયતુલીયા^૩ (વૈશાખ શુદ્ધ ત્રીજ)ના દિવસે ૨૧ વર્ષની વયે આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યાં. આચાર્યપદની પછી સોમચંદ્રમુનિ હેમચંદ્રસુરિના નામથી વિખ્યાત થયા.

હેમચંદ્રાચાર્યની માતૃભક્તિ

હેમચંદ્રાચાર્યની માતૃભક્તિ પશુ કોઈ અનેરી જ હતી. સાધુ અને આચાર્ય થવા છતાં તેમના હૃદયમાંથી માતૃપ્રેમનું વિસ્મરણ નહોતું થયું. પુત્રને આટલા ઉચ્ચ સ્થાને પહોંચાડવામાં નિમિત્તભૂત માતા જ હતી. માતાએ પશુ સંસાર પરથી મોહ ઉતાર્યો અને ભાગવતી પ્રવૃત્તિ અંગીકાર કરી. તે વખતે શ્રી હેમચંદ્રસુરીશ્વરે પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી દેવચંદ્રસુરીશ્વરને વિનંતી કરીને પોતાની માતા સાધ્વીને ગુરુદેવના હસ્તે પ્રવર્તિતી પદ અપાવ્યું. અને સંઘ સમક્ષ સિદ્ધાસન પર બેસવાની છૂટ અપાવી. ધન્ય હો એવા પુત્ર રત્નને કે જોણે માતાને પશુ તારી.

સિદ્ધરાજ સાથે સમાગમ અને રાજસભામાં આગમન

શ્રી સંપરૂપ સાગરના કૌસ્તુભ સમાન ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય ત્રામાનુષામ વિહાર કરતાં એક વખત ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજની રાજધાની અણહિલપુર પાટણ નગરમાં પધાર્યા.

એક દિવસ મહારાજ સિદ્ધરાજ સૈન્યથી પરિવરેલા ગજરાજ પર આરૂઢ થયેલા રથ-વાદીએ જવા નગરમાં થઈને પસાર થઈ રહ્યા હતા. નગરજનો બન્ને બાજુ બેઠા રહી આ દશ્ય નિહાળી રહ્યા હતા. સમયગ્ત ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય પશુ એક બાજુએ યોગ્ય સ્થળમાં બેઠેલા હતા. સિદ્ધરાજની દષ્ટિ તે દિવ્ય મૂર્તિ પર પડી. બ્રહ્મચર્યના તેજથી તેમનું ભવ્ય બલાદ ચમકી રહ્યું હતું. દેખતાંની સાથે જ પ્રણિપાત કરવાનું મન થઈ જાય એવી એ ભવ્ય આકૃતિ હતી. બન્નેની દષ્ટિનું મીલન થતાં સિદ્ધરાજે દૂરથી જ પ્રણિપાત કર્યો. અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સ્મિતવદને સંસ્કૃત પદમાં અવસરોચિત આશીર્વાદ આપ્યો—

કારણ પ્રસરં સિદ્ધ ! હસ્તિરાજમશક્તિમ્ ॥

અવ્યન્નુ દિગ્ગજાઃ કિં તૈર્મસ્ત્વયૈવોદ્ધૃતા યતઃ ॥૬૭॥ (પ્રમાન્ હેમન્ ચરિત્રે)

“હે સિદ્ધરાજ ! શંકા વિના ગજરાજને આગળ ચલાવ, બેઠે દિગ્ગજને ત્રાસ પામે, તેથી શું ? જૂમણડાને તો તું જ ધારણ કરી રહ્યો છે.”

આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમય મધુરવાણી સાંભળી સિદ્ધરાજ પસન્ન થયો, એટલું જ નહીં પશુ તેણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને અર્ધનિશ રાજસભામાં પધારી આવી સુંદરવાણી સંભળાવાની વિનંતી કરી. આ રીતે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ સમાગમ થયો.

જેમ જેમ હેમચંદ્રાચાર્યને રાજસભામાં જવાના પ્રસંગો આવતા ગયા તેમ તેમ સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યની વચ્ચે રત્નેહની સાંકળ ગુથાતી ગઈ. રાજસભામાં તેમનું માન વધવા લાગ્યું. એક વખત રાજસભા ભરાઈ હતી. મહારાજ સિદ્ધરાજ સિદ્ધાસન પર આરૂઢ થયા હતા. મંત્રિમંડળ યોગસ્થાને બેઠું હતું. વિદ્વદ્વર્ગ પોતપોતાને સ્થાને સ્થિત હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય પશુ સ્વસ્થાને ગિરાજ્યા હતા. એવામાં સિદ્ધરાજે રાજસભામાં સૌ સમક્ષ પ્રશ્ન કર્યો કે—“વિશ્વમાં કયો ધર્મ સંસારથી મુક્ત કરનારો છે ?” દરેક દર્શનકારે પોતપોતાના ધર્મની મહત્તા સમજાવી. પછી સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ દષ્ટિ ફેંડી. હેમચંદ્રાચાર્ય એમ તો કહી શકે એમ નહતું કે મારો ધર્મ સાચો છે અને સંસારથી મુક્ત કરી શકે એવો છે. કારણ

૩ કોઈ સ્થળે વિ.સ. ૧૧૬૨માં આચાર્યપદ મહાવાને ઉદ્દેશ્ય છે. આ ઉદ્દેશ્ય પ્રમાણે આચાર્ય પદની વખતે ૧૭ વર્ષની ઉંમર હતી.

કે-સિદ્ધરાજ એવધર્મી હતો. એટલે સમયે હેમચંદ્રાચાર્યે રાજ્યના પ્રમુખ પ્રત્યુત્તરમાં પુરાણના શંખાખ્યાનનો અધિકાર સંભાળી-‘સંપ્રવિની ન્યાય’ જણાવી બતાવ્યું કે—

તિરોચીયતે દમધિરયા વિવ્યં તદૌષધમ્ ।

તથાઽમુખિન્નુ ચુમે સત્યો ધર્મો ધર્મોન્તરૈર્નૃપ ॥

પરં સમગ્રધર્મોનાં સેવનાત્ કસ્યચિત્ કવચિત્ ।

જાયતે શુદ્ધધર્મસિદ્ધિર્મચ્છન્નોષધાસિવત્ ॥

“હે રાજન્! જેમ દર્ભાદિ સાથે મળી જવાથી દિવ્ય ઔષધીની પિછાન થતી નથી, તેમ આ મુગમાં કેટલાક ધર્મોથી સત્યધર્મ તિરોબૂત રહ્યો છે, પરન્તુ સમગ્ર ધર્મોના સેવનથી, દર્ભમિશ્રિત દિવ્ય ઔષધિની પ્રાપ્તિની જેમ, કોઈકને શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે.”

હેમચંદ્રાચાર્યનો આવો નિષ્પક્ષ પ્રત્યુત્તર સાંભળી સિદ્ધરાજ ધણે જ મુગ ખન્યો.

ગુર્જરેશ્વરે હેમચંદ્રાચાર્યને કરેલી વિનંતિ : નૂતન વ્યાકરણની રચના

માલવદેશના વિગ્રમમાં જે રાજકીય જ્ઞાનકંડાર અણુહિલપુર પાટણમાં લાવવામાં આવ્યો હતો તેમાંથી માલવપતિ ભોજરાજકૃત લક્ષણશાસ્ત્ર-શબ્દશાસ્ત્ર (વ્યાકરણ), અલંકાર, તર્ક, વૈષક, ન્યાયતિથિ, રાજનીતિ, ઝંક, શકુન, અધ્યાત્મ, વાસ્તુશાસ્ત્ર, સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, નિમિત્તશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, આયુર્સદ્ભાવ વિવરણ, મેધમાળા, પ્રજાશૂદ્ધાશિષ્ય, વગેરે વિષયોનાં અનેક પુસ્તકો નીકળ્યાં. સિદ્ધરાજને આવો જ્ઞાનકંડાર પોતાના રાજ્યમાં પહોંચ કરવાના મનોરથો પ્રગટ્યા. લક્ષણશાસ્ત્ર માટે સિદ્ધરાજે પૂછ્યું કે ‘આ શું છે?’ હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે-‘એ માલવપતિ ભોજરાજકૃત ભોજવ્યાકરણ છે. એ શિવાય પછી એમના સ્વરચિત અનેક ગ્રન્થો છે.’ આ સાંભળી સિદ્ધરાજે કહ્યું કે-‘આપણા કંડારમાં શું એ શાસ્ત્રો નથી? સમસ્ત ગુર્જરદેશમાં શું કોઈ વિદ્વાન નથી? આપણી રાજસભાના વિદ્વાનો શું નિસ્તેજ થઈ ગયા છે?’ આ શબ્દો સાંભળતાં જ રાજસભા ખળભળી ઊઠી અને વિદ્વાનો એકબીજાની સાથે જેવા લાગ્યા. આખરે દરેકની દૃષ્ટિ હેમચંદ્રાચાર્ય પર પડી. મહારાજ સિદ્ધરાજે વિચારિત કરી કે-‘હે ભગવન્! એક અભિનવ વ્યાકરણ બનાવી આપ અમારા મનોરથ પૂરા કરો! આપને નોંધતી બધી સામગ્રી હું પૂરી પાડીશ. મારી અને આપની કીર્તિ વાચસ્વંત્રદિવાકરો જ્યવંતી વર્તે, જ્યત પર મહાન ઉપકાર થાય અને આપણે જ્ઞાનકંડાર ત્રાત્ર વ્યાકરણથી અલંકૃત બને, તે માટે મારી આ વિનંતીનો સ્વીકાર કરો.”

ગુર્જરેશ્વરની વિનંતીને હેમચંદ્રાચાર્યે સ્વીકાર કર્યો. સરીશ્વરની પ્રેરણાથી સેવકોને કારગીરદેશના ભારતીયોના કંડારમાંથી વ્યાકરણશાસ્ત્રનાં આઠ પુસ્તકો લાવવા મોકલ્યા. તેઓ કારગીરદેશના પ્રવર નામના નગરમાં પહોંચ્યા. ભારતીયોની અંદાદિકથી પૂર્ણ-સ્તુતિ કરી. એટલે સંતુષ્ટ થયેલ ભારતીયે સ્વઅધિક્ષાયકોને આજ્ઞા કરી કે-“શ્રી હેમચંદ્ર સ્વેતાંબર મારો પ્રસાદપાત્ર છે, એટલું જ નહીં પછી મારી ભૂતિમંત પ્રતિકૃતિ છે, માટે તેમના નિમિત્તે પ્રેમચર્ચને પુસ્તકો આપી વિદાય કરો!” અધિક્ષાયકે આજ્ઞા પ્રમાણે પુસ્તકો આપી તેમને વિદાય કર્યાં. તેઓએ અણુહિલપુરપાટણ આવી એ પુસ્તકો મહારાજ સિદ્ધરાજને સમર્પણ કર્યાં. અને ભારતીયો હેમચંદ્રાચાર્ય પર કેટલો આદરભાવ છે તે હકીકત નિવેદન કરી, જે સાંભળી

સિદ્ધરાજ અતિ સંતુષ્ટ થયો. પછી સિદ્ધરાજે આઠે પુસ્તકો હેમચંદ્રાચાર્યને સમર્પણ કર્યાં. ટૂંક સમયમાં જ સિદ્ધસારસ્વત હેમચંદ્રાચાર્યજીએ એક સર્વાંગસંપૂર્ણ અભિનવ વ્યાકરણ તૈયાર કર્યું. તેમાં આઠ અધ્યાય બનાવ્યા. એકેક અધ્યાયમાં ચાર ચાર પાદ મૂક્યાં. એટલે આઠે અધ્યાયનાં કુલ ૩૨ પાદ થયાં. સાત અધ્યાય સંસ્કૃત વ્યાકરણના રચ્યા. અને આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃતમાં વ્યાકરણનો બનાવ્યો. સાતે અધ્યાયનાં મૂળ સૂત્રો ૪૬૮૫, ઉચ્ચાદીનાં ૧૦૦૬ સૂત્રો અને આઠમા અધ્યાયનાં ૧૧૧૯ સૂત્રો છે, એમ સર્વે મળી આઠે અધ્યાયનાં ૫૬૯૧ સૂત્રો છે. કુલ સૂત્રનાં શ્લોકો ૧૧૦૦ છે. આ વ્યાકરણનું નામ તેના ગ્રેરક અને રચયિતાના નામના સમન્વય રૂપે 'સિદ્ધહેમ' રાખવામાં આવ્યું. અને આની ઉપર ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યે જદ્દ, મધ્યમ અને લઘુ એમ ત્રણ રેવાપદ દીકાઓ બનાવી. જદ્દ જ્ઞતિનું પ્રમાણ ૧૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. મધ્યમ જ્ઞતિનું પ્રમાણ ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. અને લઘુજ્ઞતિનું પ્રમાણ ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનું છે. પ્રત્યેક પાદને અંતે એકેક શ્લોક મૂકવામાં આવેલ છે. તે આર્યા, ઉપગમિત, અનુકુપ, શિખરિણી, શાર્દૂલવિં, વંસર્તાતલકા, માલિની, ઉપેન્દ્રવજ્ર વગેરે હંદયી અલંકૃત છે. તેમાં મૂળરાજના સમયથી માંડીને સિદ્ધરાજ સુધીના રાજવૈભવ વગેરેનો આમેકુબ અતાર છે. તેમાંથી અનેક ઐતિહાસિક ઘટનાઓ નીકળી શકે છે. પ્રચરિત સહિત કુલ ૩૫ શ્લોકો છે. આટલો મોટો ગ્રંથ રચવા છતાં મંગળાચરણનો માત્ર એક જ શ્લોક છે. આ જ વ્યાકરણ ઉપર ફર ૬૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ જદ્દન્યાસ રચેલો છે. જે અત્યારે સંપૂર્ણ મળતો નથી, તુટક મળે છે. પ્રાયઃ એક પાદ જેટલો છપાયેલ છે. આ તુટક જદ્દન્યાસને સંપૂર્ણ કરી જો બહાર પાડવામાં આવે તો વિદ્વાનોને વ્યાકરણના અભ્યાસોમાંને તેમાંથી ઘણું જાણવાનું મળે. આ તુટક જદ્દન્યાસને પૂર્ણ કરવાનો પૂજ્યપાદ પ્રચુરદેવ વ્યાકરણવચરપતિ, શાસ્ત્રવિશારદ, કવિરત્ન શ્રીમદ્ વિજયલાવણ્યસૂરીશ્વરજી મહારાજ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને સિદ્ધહેમ જદ્દજ્ઞતિ, જદ્દન્યાસ, લઘુન્યાસ સહિત માણેકલાલ મનસુખલાઈ તરફથી છપાઈ રહી છે.

આ રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સવા લાખ શ્લોક પ્રમાણ પંચાંગપૂર્ણ વ્યાકરણ પૂર્ણ કર્યું એટલે મહારાજ સિદ્ધરાજને ખબર આપવામાં આવી. તેનો ધામધુમ પૂર્વક વરઘોડો કાઢવામાં આવ્યો. હાથીની અંખાડી પર તે પુસ્તકને આરૂઢ કરી રાજદરબારમાં લાવવામાં આવ્યું. અને પૂજા સત્કારથી તેનું જહુમાન કરવામાં આવ્યું. સિદ્ધરાજ અને સાક્ષરવર્ગ તથા સભાજનો આ કૃતિથી ઘણા જ ખુશ થયા. તેના પ્રણેતાની કીર્તિ આરે તરફ પ્રસરવા લાગી. તેની નક્કો લખાવવા માટે ત્રણસો લેખાઓને જુદા જુદા દેશોમાંથી બોલાવામાં આવ્યા. ગ્રંથ સંપૂર્ણ લખાઈ ગયા બાદ જુદા જુદા પ્રદેશમાં તે મોકલવામાં આવ્યું. અને અંગ, કલિંગ, લાટ, કળ્યાટક, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, સૌરાષ્ટ્ર, વત્સ, કન્નડ, માલવ, સિંધુ, સૌવીર, નેપાલ, પારસીક, મુરડક, હરદ્વાર, કાશી, ચૈદિ, ગયા, કુરુક્ષેત્ર, કાન્નકુબ્જ, ગૌડ, શ્રી કામરૂપ, સપાન્દલક, જલધર, ખસ, સિહલ, મહાબોધ, બોડ, કૌશિક ઇલાદિ દેશોમાં આ વ્યાકરણ ખૂબ વિસ્તારને પામ્યું. પ્રથમનાં વ્યાકરણોમાં કેટલાંક અલંકૃત વિસ્તીર્ણ, કેટલાંક સંક્ષિપ્ત, કુર્બોધ અને દોષ યુક્ત હતાં, તેથી આધુનિક વિદ્વાનોએ આ વ્યાકરણને પ્રમાણભૂત માન્યું.

૪ સિદ્ધિદેમ જદ્દજ્ઞતિ લઘુન્યાસ સહિત મનસુખલાઈ લગુલાઈ તરફથી બહાર પડી ચૂકેલ છે. મધ્યમજ્ઞતિ હજુ સુધી બહાર પડેલ નથી. પરંતુ તે છપાયેલ છે એમ સાંભળ્યું છે. અને લઘુજ્ઞતિની તો જે આજ્ઞતિઓ બહાર પડી ચૂકી છે.

આ વ્યાકરણનું અધ્યાપન કરાવવા માટે કક્ષલ નામના અધ્યાપકને રોકયો. અણહિલપુરમાં અધ્યયન શાળા શરૂ કરી. આ વ્યાકરણરચનાનો કાલ લગભગ ૧૧૯૨-૯૭ નો હતો. હેમચંદ્રાચાર્યના સ્વર્ગવાસ બાદ આ વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એ પરથી અનેક જહદ્-મધ્યમ લઘુ વ્યાકરણો રચાયાં છે અને ભુદા ભુદા વિભાગો પર ટીકાઓ પણ લખાણી છે.

આ જ વ્યાકરણ ઉપરથી હેવાનદે 'સિદ્ધસારસ્વત વ્યાકરણ' [વિ. સં. ૧૩૩૪ માં] બનાવ્યું, ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી મહારાજે [સં. ૧૭૧૨] 'લઘુદૈમપ્રક્રિયા' નામનું વ્યાકરણ રચ્યું, અને તેના પર ૩૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ 'દૈમપ્રકાશ' રચ્યો. [આ બન્ને ગ્રન્થો બહાર પડેલા છે.] દુર્ગપદ વ્યાખ્યા નામનો 'લઘુન્યાસ' ૩૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચ્યો. [આ ગ્રન્થ પણ સિદ્ધહેમ સહિત બહાર પડેલ છે.] વાદિદેવસુરિની પાટે થયેલા વિદ્યાધર ગણિએ [સં. ૧૩૬૮] જહદ્વૃત્તિ પરથી 'દીપિકા' ઉદ્ધરી સદર વ્યાકરણ પર શ્રી રત્નશેખરસુરિએ 'અવચૂરિ' રચી. મહોપાધ્યાય મેધવિજયજી ગણિએ એના ઉપરથી ચંદ્રપ્રભા (દૈમકૈમુદી) વ્યાકરણ પ્રક્રિયાક્રમે રચ્યું. શ્રી હેમહંસગણિએ એના ઉપર ન્યાયસંગ્રહ અને ન્યાયમંજુષા ટીકા રચી. આ જ વ્યાકરણમાં સાધેલા પદ્ધતિગ શબ્દોનો સંગ્રહ 'સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય' નામથી અમરચંદસુરિએ કર્યો. વર્તમાન વિદ્યમાન આચાર્ય મહારાજ વગેરેએ પણ આ વ્યાકરણ પર પોતપોતાની શક્તિનો ફાળો આપ્યો છે. અનેકગુણાલંકૃત સુરિસત્રાટ, પૂન્યપાદ, પ્રાતઃસ્મરણી પ્રગુરુગુરુદેવ શ્રીમદ્ વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મહારાજે આ જ વ્યાકરણપરથી પ્રક્રિયાક્રમે જહદ્ હેમપ્રભા, લઘુહેમપ્રભા અને પરમલઘુહેમપ્રભા રચ્યાં. આગમોદ્ધારક શાસનપ્રભાવક સાગરનંદ-સૂરીશ્વરજીએ આ જ વ્યાકરણપરથી પ્રક્રિયાક્રમે 'સિદ્ધપ્રભા' બનાવ્યું. આ રીતે આ સિદ્ધહેમની અદ્યવધિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહી છે અને જૈન-જૈનેતર દરેક તેનો ઉપયોગ કરી રહ્યા છે.

સાંગોપાંગ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ

સિદ્ધહેમ જહદ્વૃત્તિ, ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ, ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
સિદ્ધહેમ જહન્યાસ, ૮૪૦૦૦-૯૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, (અપૂર્ણ મળે છે.)
સિદ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ, ૨૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
લિંગાનુશાસન સટીક, ૩૬૮૪ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
ઉચ્ચાદિગણ વિવરણ, ૩૨૫૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
ધાતુપારાયણ વિવરણ, ૫૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ, આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.
આ સિવાય સિદ્ધહેમ મધ્યમવૃત્તિ પણ હોવાનો સંભવ છે.

ધાતુપારાયણસંગ્રહ-આ ગ્રંથ પણ હેમચંદ્રાચાર્યનો છે. આ જ ધાતુપારાયણ પરથી 'ક્રિયારત્નસમુચ્ચય' ગ્રંથ ગુણરત્નસુરિએ રચ્યો.

આ સિવાય હાલમાં પણ આ વ્યાકરણ ઉપયોગી ધાતુરત્નાકર, હેમધાતુમાલા વગેરે અનેક ગ્રન્થો મળેલ છે, નવા નવા અનેક બહાર પણ પડતા જાય છે. આ આખું સાંગો-પાંગ સપાદલજ્ઞ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રાચાર્યે રચીને ભારત બૂમિની કીર્તિ, ગુર્જરદેશનો યશ, અને 'સિદ્ધહેમ' શબ્દની જોડણી અખંડિત રાખી છે. આ અંગે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ શ્રી. મોહનલાલ દ. દેસાઈકૃત 'જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' પુસ્તક જોવું.

હેમચંદ્રાચાર્યની અન્ય કૃતિઓ

આ મહાપુરુષે પંચાગી વ્યાકરણ ઉપરાંત બીજા અનેક ગ્રન્થો રચ્યા છે.

અભિધાનચિંતામણિ કૅપ-આ ગ્રંથ સ્વોપદા ટીકા સહિત છે. આના ૭ કોંક છે. ગ્રંથમાં દેવાધિદેવતા, બીજામાં દેવતા, ત્રીજામાં માનવતા, ચોથામાં તીર્થંચરતા, પાંચમાં નાટકતા, અને છઠ્ઠા કોંકમાં સાધરણતા સંગ્રહ કરવામાં આવેલ છે. યૌગિક, યોગરૂઢ અને રૂઢ શબ્દો ખૂબ સ્પષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. છઠ્ઠામાં અવયવની ચર્ચા ઉપરાંત તેનાં સ્થાન બતાવેલ છે. આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ની છે. આ ગ્રંથ સં. ૧૨૦૦ના અરસામાં રચાયેલો હોય એમ સંભવે છે. આ ગ્રંથની પૃથક્ પૃથક્ પાંચ આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થયેલ છે. આ ગ્રંથ 'સિદ્ધહેમ' રચાયા બાદ રચાયેલ છે અને તેનું નામ 'નામમાળા' છે તે તેના ગ્રંથમ શ્લોક પરથી જણાઈ આવે છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં વ્યાદિ, વાસુદી, અને મહાકવિ ધનપાલ વગેરે પૂર્વ પંડિતોનો આધાર બતાવી ગ્રંથની મહત્તા વધારી છે. આના પર 'અભિધાન ચિંતામણિ પરિશિષ્ટ' ૨૦૪ શ્લોકપ્રમાણ છે.

અનેકાર્થ કૅપ—કૅપ ગ્રંથનો આ દ્વિતીય વિભાગ છે. અભિધાનચિંતામણિ કૅપમાં એકઅર્થવાચી અનેક શબ્દોનો સંગ્રહ કર્યો ત્યારે આમાં એક શબ્દના અનેક અર્થો બતાવ્યા. આ ગ્રંથની શ્લોક સંખ્યા ૧૮૨૮ શ્લોકપ્રમાણ છે. આના પર ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની સ્વોપદાવૃત્તિ છે. અને અન્ય વૃત્તિ તેમના શિષ્ય મહેદે રચી છે તે ૧૨૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. આ ગ્રંથો મુદ્રિત થયેલા છે.

નિષઠ્ઠશૈષ—આ ગ્રંથમાં વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ કરેલ છે. વૈદક દૃષ્ટિએ આ ગ્રંથ અતિ મહત્વનો છે. આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૩૯૬ ની છે. આના પર હેમાચાર્યે અગર કોઈ અન્યે ટીકા લખી હોય તેમ જણાતું નથી. ગ્રંથ પરિપૂર્ણ છે. મુદ્રિત થયેલ છે.

લિંગાનુશાસન (સટીક)—આ ગ્રંથમાં જુદા જુદા શબ્દોના લિંગ સંબંધી સ્પષ્ટતાપૂર્વક ખુલાસો આપવામાં આવ્યો છે. આ ગ્રંથ ઉપર સ્વોપદા ટીકા છે. ટીકાસહિત ગ્રંથ ૩૬૮૪ શ્લોકપ્રમાણ છે. મૂળશ્લોક ૧૩૮ લગભગ છે. પદ્યબંધ રચાના છે. એકનો એક શબ્દ એક અર્થમાં એક જાતિનો હોય તે જ શબ્દ અન્ય અર્થમાં બીજી જાતિનો હોય તેનો પણ સંદેહ કરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથ અને ટીકા મુદ્રિત થયેલ છે.

વાદાનુશાસન—આ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી. વાદની ચર્ચા વિષયક આ ગ્રંથ હોય તેમ એના નામ ઉપરથી કલ્પના થઈ શકે છે.

દેશીનામગાથા—આ ગ્રંથમાં, જે શબ્દો વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે સિદ્ધ ન થઈ શકે છતાં ભાષામાં વપરાતા હોય એવા દેશ્ય શબ્દોનો સંગ્રહ કરેલ છે. પ્રાચીન ભારતીય ભાષાની શોધખોળ અંગે આ ગ્રંથ મહત્વનો છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે. સ્વોપદાવૃત્તિ સાથે આ ગ્રંથની શ્લોકની સંખ્યા ૩૫૦૦ છે.

કંઠ્યાનુશાસન (અલંકાર ચૂડામણિ-વિવેકવૃત્તિ સહિત)—આ ગ્રંથના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા છે. તેમાં રસ, ભાવ, રસાભાસ, ભાવાભાસ, કાવ્યના ગુણો, ૭ પ્રકારના શબ્દાલંકાર, અનુપ્રાસ, અલંકારના યોગ્યત્વની વિભાજો, નાયક-નાયિકાના પ્રકાર, વગેરે પર વિવેચન કરેલ છે. આ ગ્રંથ ઉપર અલંકારચૂડામણિવૃત્તિ અને વિશેષ જિજ્ઞાસુ અર્થે વિસ્તૃત વિવેચન 'વિવેક' નામની વૃત્તિ હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવી છે. બન્ને ટીકાઓ સહિત આ ગ્રંથની

શ્લોકસંખ્યા ૬૮૦૦ છે. સાહિત્યના નિયમ પર આ ગ્રંથ સર્વ દેશીય અને મહત્ત્વના હોવાથી વિદ્વદવર્ગમાં અત્યંત પ્રસંસા પામેલો છે. આ ગ્રંથ બન્ને દીકરા સહિત મુદ્રિત થયેલ છે.

હંદાનુસંસન (હંદાનુસંસન વૃત્તિ સહિત) — આ ગ્રંથ કાવ્યનાનુસંસન રચાયેલો છે. આ ગ્રંથ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ઉભય ભાષાનું પિંગળ છે. આમાં આઠ અધ્યાયો છે. કુલ સૂત્રો ૭૬૩ છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ વૃત્તો માટે તે આ એક જ ગ્રંથ બસ છે. આના પર સ્વોપદા 'હંદાનુસંસન' નામની વિસ્તૃત વૃત્તિ છે. દીકરા સહિત આનું પ્રમાણ ૩૦૦૦ શ્લોકનું છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.

સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્ય — આ બન્ને ગ્રંથો કાવ્યસાહિત્યમાં મહત્ત્વ ધરાવતી સુપ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃત દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્યમાં વીસ સર્ગ છે. તેમાં ચોલુક્યવંશનું (એટલે બૃહારણ્ય, ચામુંડરાણ્ય, વલ્લભરાણ્ય, કુલ્લભરાણ્ય, બીમદેવ, કણ્ઠવિનય) તથા સિદ્ધરાણ્ય જયસિંહના દિગ્વિજયનું મુખ્ય વર્ણન આવે છે. સાથે સાથે 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણમાં આવતાં સૂત્રોનાં ક્રમશઃ ઉદાહરણો વર્ણવેલાં છે. તેથી કરીને જ તેનું નામ દ્વાચાત્ર્ય રાખેલ છે. આનું શ્લોકપ્રમાણ ૨૮૨૮ છે. કાવ્ય અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ અતિ મહત્ત્વનો આ ગ્રંથ છે. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના અભ્યાસીને આ ગ્રંથ ધણે જ ઉપયોગી છે. આના પર અજન્મલિલક ગણિએ દીકરા રચેલી છે. તે દીકરા સહિત સંપૂર્ણ ગ્રંથ બે વિભાગમાં બેળે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રો. કાથવટેએ મુદ્રિત કરેલો છે. દીકરા સહિત આ ગ્રંથ લગભગ ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણનો છે. આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વ. સાક્ષર મણિલાલ નમ્બુભાઈએ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે વડોદરા કેળવણી ખાતા તરફથી પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રાકૃત દ્વાચાત્ર્ય મહાકાવ્યનું બીજું નામ 'કુમારપાલચરિત' છે. એના આઠ સર્ગ છે. તેમાં કુમારપાલ બૃહપાલનું વર્ણન છે. આમાં પણ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયમાં આવતાં પ્રાકૃત ઉદાહરણો આવે છે. પ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને આ ગ્રંથ ધણે જ ઉપયોગી છે. આમાંથી ઐતિહાસિક હકીકત મળી શકે છે. આના પર પૂર્ણકળશ ગણિએ સુંદર દીકરા રચી છે. અને ચંકર પાંડુરંગ પરબે એને બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝમાં પ્રગટ કરેલ છે. આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૫૦૦ છે.

પ્રમણુભીખંડા [સ્વોપદા વૃત્તિ સહિત] — આ ગ્રંથ તર્ક પ્રધાન છે. એમાં સ્વાહાદ-અનેર્મતવાદની ઇચ્છાવટ ખૂબ કરી છે. ન્યાયગ્રંથ તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ છે. આના પાંચ અધ્યાય છે. બીજા અધ્યાયના પ્રથમ આઠિક સુધીનો ભાગ ઉપલબ્ધ છે. આના પર સ્વોપદા દીકરા પણ છે. દીકરા સહિત અપૂર્ણ આ ગ્રંથની ગણતરી ૨૫૦૦ શ્લોકની છે. સાંભળવા પ્રમાણે આની આખી પ્રત જોસલમેલના બંડારમાં છે. તેની શોધ કરવાની જરૂર છે.

વેદાંકુશ (દિલ્લવદનચપેટા) — આ ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦ની છે. આમાં અનેક ગ્રંથોના શ્લોકોનો સંગ્રહ કરેલ છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે.

ત્રિપ્રસ્થિલાકાપુરુષચરિત — આ ગ્રંથ કુમારપાલની પ્રેરણાથી રચાયેલ છે. તેના કુલ પર્વો છે. અનુક્રમશઃ તેની રચના છે. લગભગ શ્લોકો ૩૨૦૦૦-૩૬૦૦૦ છે. કાવ્ય ગ્રંથ તરીકે તેની પ્રસિદ્ધિ છે. આમાં યોવીશ તીર્થકરો, બાર અવતારો, નવ વાસુદેવો, નવ પ્રતિવાસુદેવો અને નવ અળહેવનાં એમ સર્વ મળી ત્રેસઠં ચરિત્રો છે. આણ તીર્થકર શ્રી

અપભ્રંશ અને ચરમ તીર્થંકર શ્રી મહાવીરેવ અને રામ-લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો કતાંએ ખૂબ વિસ્તારથી આપ્યાં છે. આ આખો ગ્રંથ અને તેનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયેલ છે.

પરિશિષ્ટપદ્ય—આ ગ્રંથમાં સુતકવલિ જન્મસ્વામીથી આરંભીને આર્ષરક્ષિતશ્ચરિ સુધિનાં ૧૩ આચાર્યોનાં ચરિત્રો આલેખેલાં છે. અનુક્રમ્ણુ છંદમાં સુંદર રચના કરેલ છે. આના કુલ ૧૩ સર્ગો છે. આ ગ્રંથ ત્રિપણિશલાકાપુરુષચરિત્ર બાદ રચાયેલ છે. એટલે સાર પછીનો ઇતિહાસ આમાં આલેખેલ છે. આ ગ્રંથના કુલ શ્લોક ૩૪૫૦-૩૫૦૦ લગભગ છે. ભાષા એટલી બધી સરલ છે કે માર્ગોપદેશિકા બધેલો પણ સહેલાઈથી વાંચી શકે. આ ગ્રંથને પ્રો. હર્મન યાકોબીની વિરતૃત પ્રરતાવના સાથે બે. રા. એ. સોસાયટીએ છપાવ્યો છે. જૈનધર્મ પ્રસારક સભાએ પણ આ ગ્રંથ અને તેનું ભાષાંતર છપાવેલ છે.

યોગશાસ્ત્ર (સટીક)—કુમારપાલ જૂપાલની પ્રેરણાથી કુમારપાલ માટે જ આ ગ્રંથ રચાયો છે. યોગશાસ્ત્રનું અપરનામ ‘અધ્યાત્મોપનિષદ્’ છે. સ્વોપચ દીકા સહિત ૧૨૫૭૦ શ્લોકો છે. આ ગ્રંથના બાર પ્રકાશ છે. આ ગ્રંથ કુમારપાલના આત્મક્રેષ માટે રચાયો છે. આ ગ્રંથ બહો જ પ્રસિદ્ધ છે. આના પર ચર્ચાઓ પણ ઘણી ઘણી થયેલ છે.

વીતરાગસ્તોત્ર—જિનેશ્વર ભગવંતના પૃથગ્ પૃથગ્ લોકોત્તર ગુણોથી ભરપૂર પરમાત્માની સ્તુતિરૂપે કુમારપાલ જૂપાલની પ્રેરણાથી આ ગ્રંથ રચવામાં આવેલ છે. તેમાં વીશ પંક્તિ-વિભાગ પાડેલ છે. અનુક્રમ્ણુ છંદમાં તેની મનોહર રચના છે. કુલ શ્લોકો ૧૮૮ છે. ભાષા બહુ જ સુંદર છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયેલ છે. આના પર અન્યની સંસ્કૃત દીકા છે.

અયોગવ્યવચ્છેદિકા અને **અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા** (બે બત્રીશીઓ)—આ બંને બત્રીશીઓ બત્રીશ બત્રીશ શ્લોકમાં રચેલી છે. વિવિધ છંદોમાં તેની રચના છે. અયોગવ્યવચ્છેદિકામાં જૈનધર્મ પરના આક્ષેપોની અસત્યતા બતાવી છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થયો છે. અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકામાં અન્ય દર્શનકારો કહે છે કે અમારા મતો સત્ય છે, એ કથન પર ચર્ચા કરી જૈનદષ્ટિએ જવાબો આપ્યા છે. આ બત્રીશી પર મલ્લિકેષે સ્વાદ્વાદમંજરી નામની ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણની વૃત્તિ રચેલ છે, જે પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ દ્રુવે વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત સાથે બોમ્બે સંસ્કૃત સીરિઝ (નં. ૮૩) તરફથી પ્રગટ કરેલ છે.

મહાદેવસ્તોત્ર—આ ગ્રંથમાં મહાદેવ સંબંધી રૂપણ વિવરણ કરેલ છે. ૪૪ શ્લોકમાં તેની રચના કરેલ છે. આ ગ્રંથ અને તેનું ભાષાંતર મુદ્રિત થયેલ છે.

સંપત્સંધાન કાવ્ય—આ ગ્રંથ તેમણે રચ્યો સંભળાય છે. પરંતુ ઉપલબ્ધ નથી.

સંપત્ તત્ત્વ પ્રકરણ—આ ગ્રંથની ૧૪૦ ગાથાઓ છે. સંસ્કૃતમાં તેની રચના છે. નવતત્ત્વો પર વિવરણ કરેલ છે. ભાષાંતર સહિત ‘નવતત્ત્વસાહિત્યસંગ્રહ’માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

અર્હનીતિ—અર્હતસંહસ્રનામસમુચ્ચય વગેરે ગ્રંથો એમના મનાય છે. આ ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો હોવાનો સંભવ છે. ઘણા ગ્રંથો ઉપલબ્ધ નથી. કોઈ પણ એવો વિષય નથી

૫, ૧ પ્રસ્તાવના સ્તવ, ૨ સહજવિરાગવર્ણન સ્તવ, ૩ કર્મસંચલનવિરાગ વર્ણન સ્તવ, ૪ સુરેન્દ્રાવિરાગવર્ણન પ્રકાશ, ૫ પ્રાતિહાર્યવર્ણન સ્તવ, ૬ વિપક્ષનિરાસ પ્રકાશ, ૭ જગત્કર્તૃત્વનિરાસ પ્રકાશ, ૮ એકાંતપક્ષનિરાસ પ્રકાશ, ૯ કલિપ્રસંગસ્તવ, ૧૦ અદ્વૈત સ્તવ, ૧૧ અધિત્વમહિમ સ્તવ, ૧૨ વૈરાગ્ય સ્તવ, ૧૩ વિરોધનિરાસ સ્તવ, ૧૪ યોગશુદ્ધિ સ્તવ, ૧૫ ભક્તિ સ્તવ, ૧૬ આત્મમહા સ્તવ, ૧૭ રાસણ સ્તવ, ૧૮ કઠોર સ્તવ, ૧૯ આજ્ઞા સ્તવ, ૨૦ આશીઃ સ્તવ.

કે જેમાં એમની કલમ ન ચાલી હોય. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું આનું સર્વતોમુખી સાહિત્ય જોઈને જોનેતર વિદ્વાનો પણ તેમની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરે છે.

પાંડવકથાનો કરેલો રફાઈ—

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય એક વખત અણહિલપુરમાં વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા, તેમાં પાંડવોના પ્રસંગ આવતાં તેમણે જોની દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી અને સત્તુલ્ય પર તેઓ નિર્વાણ પામ્યા હતા એ વાત આવી. આ સાંભળી શૈવો ખગભળી ઊઠ્યા અને આ હકીકત લેણ-માત્ર સત્ય નથી એમ કહેવા લાગ્યા. ઊહાપોહ ખૂબ વધ્યો. છેવટે એ વાત રાજદ્વારે પહોંચી. સિદ્ધરાજ શૈવધર્મી હતા છતાં તેને હેમચંદ્રાચાર્યના વચન પર શ્રદ્ધા હતી. એટલે આમાં સત્ય શું છે, એનો રફાઈ કરવા હેમચંદ્રાચાર્યને ખેલાવ્યા. જૈન-જૈનતર તમામ પ્રજા ભેગી થઈ હતી. બ્રાહ્મણોએ સ્વધર્મની વાત ઊઠેલી કે પાંડવો શૈવધર્મી હતા અને હિમાલય પર પંથવ પામ્યા હતા, એ પ્રમાણે મહાભારતનું વચન છે. તેથી હેમચંદ્રાચાર્યનું કથન કેવી રીતે સંગત હોઈ શકે ? આ વાતનો ખુલાસો કરવા સિદ્ધરાજે હેમચંદ્રાચાર્યને કહ્યું એટલે છુદ્ધિના બંડાર સમયે હેમચંદ્રાચાર્યે એના જ મહાભારતનું પ્રમાણ આપ્યું—કે મહાભારતમાં ગાંગેયનું એક વ્યાખ્યાન આવે છે. તેમાં ગાંગેય પોતાના પરિવારને કહે છે કે—યુદ્ધની અંદર મારા પ્રાણનો અંત થાય તો જ્યાં કાંઈનો પણ અમિત્સંસ્કાર ન થયો હોય તે સ્થળે મારા અમિત્સંસ્કાર કરજો યુદ્ધમાં ગાંગેય પ્રાણમુક્ત થયા, એટલે તેમનું શય એક એવા પર્વતના ઉપર શિખર પર લઈ ગયા કે જ્યાં કાંઈનો પણ પગસંચાર ન હતો. અહીં કાંઈનો પણ અમિત્સંસ્કાર થયેલ નથી એમ વિચારી શય ઉતાર્યું, એટલામાં તો આકાશવાણી થઈ કે—

અન્ન મીષ્મશતં વર્ધે પાણ્ડવાનાં શતત્રયમ્ ॥

દ્રોણાચાર્યસહસ્રં તુ કર્ણસંખ્યા ન વિદ્યતે ॥ ૧૬૨ ॥ પ્રમાણે હેમં કરિષે

અર્થાત્—“અહીં તો સો બીજોનો, ત્રણસો પાંડવોનો, સહસ્ર દ્રોણાચાર્યનો અને અસંખ્ય કહોનો અમિ સંસ્કાર થયો છે.”

હેમચંદ્રાચાર્યે મહાભારતના ઉપર્યુક્ત શ્લોક તરફ બ્રાહ્મણોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. અને જણાવ્યું કે મહાભારતના ઉલ્લેખ પ્રમાણે સો બીજો, ત્રણસો પાંડવો, હજાર દ્રોણાચાર્યો અને કહોની તો સંખ્યા જ નથી. તો પછી જૈનશાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા પાંડવો જૈન હોય અને મહાભારતમાં કથન કરેલ પાંડવો શૈવ હોય એમાં નવાઈ જેવું નથી. કારણ કે પાંડવોની પ્રતિ-સાએ જોની તમારા કેદાર તીર્થમાં મળી આવે છે તેવી જ અમારા પરમ પાવન તીર્થધિરાજ શ્રી સત્તુલ્ય ઉપર અને નાસિકના ચંદ્રપ્રભુના મંદિરમાં પણ મળી આવે છે. માટે આમાં અસત્ય જેવું કંઈ નથી. આ પ્રમાણે હેમચંદ્રાચાર્યનું મુક્તિમુક્ત વચન સાંભળીને સિદ્ધરાજને ખાતરી થઈ.

દેવબોધિએ કરેલી પ્રશંસા

હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા અને સમ્યક્ચિંતાની ખ્યાતિ દિવસે દિવસે વધતી જતી હતી. મહારાજ સિદ્ધરાજની રાજસભામાં તેમનું સ્થાન ઊંચું હતું. સિદ્ધરાજ ચર્ચાના શોખીન હતા. તેની સભામાં અવારનવાર અનેક વિષયો પર ચર્ચાઓ થતી હતી. એકઠા ભાગવત મતદર્શની દેવબોધિ નામના પડિત હેમચંદ્રાચાર્યની કીર્તિને ઝાંખી કરવા અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા. સિદ્ધરાજે તેની વિદ્વતાથી આશ્ચર્ય સ્પષ્ટ કર્યો. એક તો અભિમાની અને

એમાં રાજ્ય તરફથી સહકાર થયો એટલે તો પછી પૂછવું જ શું ? ધીમે ધીમે સ્વભાન જુલો મહિરાખાન સુધી તે પહોંચી ગયા. ખુદ સિદ્ધરાજે પણ તેને મહિરાખાન કરતા નજરે નિહાળ્યા. એટલે રાજની શ્રદ્ધા કમી થઈ. આવક ધીમે ધીમે ઘટકવા લાગી. અનંત દેવ-બોધિને સ્વભાન થયું. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વતા, સચ્ચરિત્રતા, પ્રખરપ્રાંતિત્વથી આકર્ષાઈ દેવબોધિ મદદ માગવા તેમની પાસે ગયા. અને હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે—

પાલુ ચો હેમગોપાલઃ કમ્બલં વપ્પમુદ્ધહન્ ।

વપ્પમુદ્ધનપણ્ણામ્મં વાતયન્ જૈનગોચરે ॥

“હં અને કંબલને ધારણ કરતા શ્રી હેમ ગોપાલ તમારું રક્ષણ કરો, કે જે જૈન ગ્રામ્યમાં પદ્ધર્શન રૂપ પશુઓને ચારી રક્ષા છે.”

હેમચંદ્રાચાર્યે આ વિદ્વાનને આસન આપ્યું, રાજસભાના પંડિત શ્રીપાલ સાથે મૈત્રી કરાવી અને સિદ્ધરાજ પાસે લઘુ દ્રવ્ય અપાવ્યું. આ દેવબોધિ પંડિતને હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે પોતાનો પરાભવ કબુલ કરવો પડ્યો હતો. પ્રાંતે દેવબોધિએ ગંગાકિનારે જઈ આત્મસાધન કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્ય સાથે સિદ્ધરાજ યાત્રાર્થે

પોતાને પુત્ર નહીં હોવાથી સિદ્ધરાજને ધણું ખટકતું હતું. પણ કરે શું ? એ ભાગ્યની વાત ગણાય । છતાં અંતઃકરણમાં તે શલ્ય સાલ્યા કરતું હતું. ખેદયુક્ત સિદ્ધરાજ અડવાણે પગે ચાલીને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો. હેમચંદ્રાચાર્યને સાથે લીધા અને શ્રી યતુજંબ ઉપર જઈ યુગાદિદેવની પૂજા-ભક્તિ કરી અને તે તીર્થની પૂજા માટે બાર ગામ સમર્પણ કર્યાં. ત્યાંથી નીકળી રૈવતાચલ પહોંચ્યો. ત્યાં શ્રી સન્નન મંત્રીએ રાજ્યના અર્થે શ્રી નેમિનાથ પ્રભુના પ્રાસાદનો છણ્ણીકાર કરાવ્યો હતો તેને કબૂલ રાખી એ તીર્થની ભાવપૂર્વક યાત્રા કરી હેમચંદ્રાચાર્ય સહિત પ્રભાસપાટણના શિવમંદિરમાં આવ્યાં. ત્યાં હેમચંદ્રાચાર્યે સ્તુતિ કરી કે—

યત્ર તત્ર સમયે યયા તથા, યોસિ સોસ્યમિધયા યયા તથા ।

સીતલોષકલુષઃ સ ચેદ્ મયા-નેક યથ મગલજનોડ્ડતુ સે ॥

“અમે તે સમય [શાભ]માં અમે તે રીતે અને અમે તે નામથી તમે હો, પણ જો તે તમે દોષની કબુલતા રહિત હો, તો હે ભગવન્ ! તમે એક જ છો માટે તમને નમસ્કાર છે.”

ત્યાંથી અભિકાદેવીથી અધિકૃત કોટિ નગરમાં આવ્યા. ત્યાં હેમચંદ્રાચાર્યે, અકુમ્ભનો તપ કર્યો. પ્રાંતે દેવીએ અત્યક્ષ થઈને કહ્યું કે—“હે યુનિવર ! સિદ્ધરાજના ભાગ્યમાં સંતતિ નથી. પરંતુ તેમના બાતાનો પુત્ર કુમારપાલ તેમની ગાદીનો વારસ થશે. પુરપરાલી એવો તે અનેક દેશોને છતી પોતાની આણુ મનાવશે, અને આદિતોપાસક પરમ આવક થશે.” આ પ્રમાણે કહી દેવી અદસ્ય થઈ ગઈ. હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજને આ હકીકતથી વાકેફ કર્યો. કુમારપાલનું થયેલ સંરક્ષણ

કુમારપાલ એ ત્રિશુવનપાલના પુત્રરત્ન, ભાવિના અદારદેશના મહારાજ, શ્રીદ પ્રતાપ-સાહી અને ભાવીના પરમાદિતોપાસક હતા. પુત્રની આશાના ભંજથી ખેદ પામેલ સિદ્ધરાજે નૈમિત્તિકને બોલાવ્યા. નૈમિત્તિકએ જણાવ્યું કે—“આપનું રાજ્ય કોઈને પણ નમ્યા વિના કુમારપાલ ચક્રાવશે. પોતાના પ્રતાપથી અનેક દેશોને છતી રાજ્યોને પોતાની આણુ મનાવશે. તેના પછી રાજ્ય વિનાશ પામશે.” આ સાંભળી ‘યદ્ માત્યં તદ્ મલ્લયેષ’ એ વાક્ય સમજ્યા છતાં, પૂર્વભવોનાં કર્મોએ જોર કર્યો. સિદ્ધરાજની શુદ્ધિ કરી. કુમારપાલ પર દેપ

જાણ્યો. તેના વધ કરી નાખવા સુધી તેને વિચારો રહ્યાં. એ વાત કુમારપાલના જાણવામાં આવી એટલે એ ભરત લગાવી જટાધારી તાપસ ચર્ચ ચાલી નીકળ્યો. સિદ્ધરાજને આ બાબતની જાણ થઈ, એટલે તેને અને તે રીતે પકડવા મહેનત કરી. પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળી. તાપસ વેશમાં પણ કુમારપાલ પર વિખતિના પકડા તૂટી પડ્યા. આવી વિકટ અવસ્થામાં પણ હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી મંત્રી ઉદામન, વાગુબટ, આલિંગ, સત્જનન કુંભાર, ભીમસિંહ ખેડુત, દેવસી કટુક વાણીઓ, વેસિરિ વિપ્ર વગેરેએ કુમારપાલને કિંમતી મદદ કરી તેમનું સંરક્ષણ કર્યું. હેમચંદ્રાચાર્યે પણ કેટલાક વિકટ પ્રસંગોમાંથી બચાવી લીધા.

કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક અને વિજય

મહારાજ સિદ્ધરાજ વિ. સં. ૧૧૬૯ માં પંચત્વ પામ્યા. કુમારપાલનો દેશાટનનો અર્થપિ પૂરો થયો. કુમારપાલ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને ગુરુદેવ હેમચંદ્રાચાર્યનો આસીર્વાદ લીધો. અને સં. ૧૧૬૯ માગશર સુ. ૪ ને દિવસે ગાદિનશીન થયો. રાજ્યાભિષેક થયું જ મહોત્સવ પૂર્વક ઉજવાયો. કુમારપાલને વિકટ અવસ્થામાં જે જે લોકોએ આશ્રય આપી મદદ કરી હતી તેઓને ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વાળી તેણે પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી.

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાલે અનેક દેશો જીત્યા. શાંકરનીના અર્ધોરાજ સાથેના યુદ્ધમાં સૈન્ય કુટી જવાથી બીજીની સહાયતા વિના એકલાએ જ વિજય મેળવ્યો. રાજ્યાભિષેક પછી તરત જ આશરે વિ. સં. ૧૨૦૦ માં આ યુદ્ધ થયેલ છે. ત્યાર પછી માળવા સૌરાષ્ટ્ર કેંદ્રીય વગેરે પ્રદેશોમાં યુદ્ધ કરી પોતાની આજુ પ્રવર્તાવી. અઢારદેશનું આધિપત્ય કુમારપાલ જૂપાલે ભોગવેલું છે, એ વાત નિર્વિવાદ છે.

કુમારપાલે કરેલાં ધાર્મિક કાર્યો

સવત્ ૧૨૧૬નાં માગશીર્ષે શુક્લ દ્વિતીયાને દિવસે કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો— તેણે આવકનાં બાર મત સ્વીકાર્યાં. હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલનો ગુરુ-સિષ્ય બંનેના અંબધ થયો. કુમારપાલે જ્ઞાત કુલ્યસનોનો લાભ કર્યો. સ્વ-રાજ્યની અંદર અભારિપટલની ઉદ્ધોષણા કરાવી. જે પ્રજામહાવીરના સમયમાં કૌણિક મહારાજાએ નતું કર્યું તે કુમારપાલે હેમચંદ્રાચાર્યના સમયમાં કર્યું. જુગાર સર્વથા બંધ કરાવ્યો. અપ્રતિયાનું ધન ભેલાનો કાયદો રદ કરાવ્યો. તેના રાજ્યમાં ઠોરોને પણ પાણી મળીને પાવામાં આવતું. એક માખીની પાંખ સરખી પણ ફાઈ દુભાઈ ન શકે. રાજ્યલક્ષ્મીનો ધર્મકાર્યમાં પણ સારો વ્યય કર્યો. મહાપાનનો પ્રચાર પણ સર્વત્ર બંધ કર્યો. સોમનાથ ખટલુઆં સોમેશ્વર મંદિરનો છણ્ણીકાર કરાવ્યો. પાર્શ્વનાથ પ્રજ્ઞનું ચૈત્ય કરાવ્યું. કુમારવિકારાદિ જૈન મંદિરો બનાવ્યાં. ૭૨ હેરીવળે ત્રિજીવનવિકાર કરાવ્યો. પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ વગેરે પ્રજ્ઞની પ્રતિમાઓ પધરાવી. કાનસાળા ખેલાવી, તેની બવસ્થા શ્રીમદ્ધાની નેમિનાથના પુત્ર કૈષ્ઠી અભયકુમારને સુપ્રત કરી. પોસાળ, ધર્મસાળાઓ કરાવી. વાવો, તળાવો, કુવાઓ, હલકાઓ વગેરે કરાવરાવ્યાં. કાનનો વરસાદ વરસાવ્યો. સાધાર્મિક બન્યુઓને મદદ કરી. પવોના દિવસે જાણકાર્યવત પાણું. રથોત્સવ અને અઢાઈ મહોત્સવ કર્યો. શત્રુબંધ તીર્થની યાત્રા કરી. સોમનાથની યાત્રા કરી. ૧૬૦૦ ચંદિરોના છણ્ણીકાર કરાવ્યા અને ૧૪૪૪ નવું જિવ મંદિરો ૫૨ કલ્કા અઢાવ્યા. પોતાના રાજ્યમાં ૨૧ જ્ઞાનજાગરો કરાવ્યા અને બીજાં પણ અનેક ધાર્મિક કાર્યો કર્યાં છે. આ રીતે મહારાજા કુમારપાલે જે ધાર્મિક કાર્યો કર્યા તે કામદાસસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યનો જ પ્રતાપ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો શિષ્યપરિવાર

હેમચંદ્રાચાર્યનો રામચંદ્રસરિ, ગુણચંદ્રસરિ, ચણચંદ્ર, ઉદયચંદ્ર, વર્દમાનગણિ, મહેન્દ્રસરિ, દેવચંદ્ર, બાલચંદ્રાચાર્ય વગેરે સમર્થ શિષ્યો હતા. આ રીતે ગૃહસ્થ શિષ્યમાં સિદ્ધરાજ, પરમાર્હત કુમારપાલ, મંત્રીશ્વર ઉદાયન, આંબડ, શ્રીપાલકવિ, મુંગલ વગેરે મુખ્ય હતા.

૧ આ-રામચંદ્રસૂરીશ્વર તેમના મુખ્ય પદધર હતા. સિદ્ધરાજ જ્યાંસિંહે તેમને 'કવિ કટાર-મહલ' નામનું બિરુદ આપ્યું હતું. 'વિદ્યાત્રયીયણુ' 'અનુચિત કાવ્યતન્ત્ર' 'વિશીણુ' કાવ્ય નિર્માણતન્ત્ર' 'પ્રબંધશતક કર્તા' વગેરે બીજાં પણ તેમનાં વિશેષણો હતાં. તેમને 'નાટ્ય-દર્પણુ વિવૃત્તિ' નામનો ગ્રંથ રચ્યો છે. સમસ્થા પૂરવાની શક્તિ તેમનામાં અદ્વિજુત હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય સં. ૧૨૨૬માં સ્વર્ગસ્થ થયા બાદ કુમારપાલને થયેલા શોકનું શમન રામચંદ્રાચાર્યે કર્યું હતું.

૨ ગુણચંદ્રસરિએ પણ બે કૃતિઓ રચેલ છે.

૩ મહેન્દ્રસરિએ 'અનેકાર્થકરેવાકરકૌમુદી' નામની હૈમચનેકાર્થ સંગ્રહપરની ટીકા સ્વચ્છુના નામથી જ સં. ૧૨૪૧માં રચી હતી.

૪ વર્દમાનગણિએ કુમારવિહાર પ્રસરિત કાવ્ય-વ્યાખ્યાદિ રચેલ છે.

૫ દેવચંદ્રનામના શિષ્યે ચંદ્રદેખાવિજય પ્રકરણુ રચેલ છે.

૬ ઉદયચંદ્ર નામના શિષ્યના ઉપદેશથી ચંદ્રમચ્છના ધર્મસૂરિ-રત્નસિંહ-દેવચંદ્રસરિના શિષ્ય કનકમહે હૈમન્યાસસારનો ઉદ્ધાર કર્યો.

૭ બાલચંદ્ર રામચંદ્રનો પ્રતિરુપિ હતા. 'સ્નાતસ્થા'ની રતુતિ આ બાલચંદ્રે રચેલ છે.

આ સિવાય અન્ય શિષ્યોએ પણ ગ્રંથો રચ્યા હોય એમ સંભવ છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ

કલિકાલસર્વથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો સ્વર્ગવાસ ૧૨૨૬માં ૮૪ વર્ષની પુકત ઉંમરે થયો હતો. પોતાનો અંતસમય પહેલેથી જ જાણ્યો હતો. પાછળની જિંદગીમાં નિરંતર અન્તર્યુષ બની આત્મકદયાણુમાં જ વધુ મથગૃહ રહેતા. પ્રાંતે સમસ્ત સંઘ સમક્ષ 'મિથ્યા કુષ્કૃત' આપી પોતાનો વારસો બાવી પ્રજાને સમર્પી સ્વર્ગલોકે સિધાવ્યા. તેમના સ્વર્ગગમન પછી ૭ મહિને મહારાજ કુમારપાલ સ્વર્ગે સીધાવ્યા.

હૈમચુગ

ભારતવર્ષના પ્રાચીન પવિત્રોની ગણતરીમાં શ્રેતાચરારાચાર્ય કલિકાલસર્વથ શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલ છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિક્રમાદિત્યના ઇતિહાસમાં જે સ્થાન કાલિદાસનું, શ્રી હર્ષના દરબારમાં બાણભટ્ટનું અને ભોજરાજના દરબારમાં પરમાર્હત મહાકવિ ધનપાલનું હતું તે જ સ્થાન ગુજરાતી સિદ્ધરાજના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું હતું. અને કુમારપાલના ઇતિહાસમાં તો ગુરુ-શિષ્ય જેવું હતું. દુઃકમાં હેમચંદ્રાચાર્ય એ એક મુગ્ધપ્રભાવક મહાપુરુષ હતા. તે વખતના ધર્મ, સાહિત્ય, સમાજ, રાજકરણ અને લોક-જીવન-એ દરેક ઉપર આચાર્ય હેમચંદ્રસરિનો ખૂબ પ્રભાવ પડ્યો હતો. એટલે એમના મુગ્ધ 'હૈમચુગ' કહીએ તો તે સર્વતા ઉચિત જ છે. ગુજરાતમાં લક્ષ્મી સાથે ભારતીની ઉપાસના થઈ એ આ મુગ્ધો જ પ્રતાપ છે. આ મહાપુરુષની સાહિત્યસેવા ભારતભરમાં જ નહીં, પણ સમસ્ત જગતમાં જ્યવંતી છે. એમને કાલના પાશાત્ય વિકાનો સમર્થ વ્યક્તિ તરીકે

માને છે. ડૉ. પીટર્સન પોતાના વ્યાખ્યાનમાં હેમચંદ્રાચાર્યને 'જરતશૂનીના કોલીનર', 'જ્ઞાનના સાગર' તરીકે સંબોધે છે. ડૉ. આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ જણાવે છે કે- ઈ. સ. ૧૦૮૬ થી ૧૧૭૩ એ વર્ષો 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' હેમચંદ્રના તેજસ્વી દેહીપ્રમાણ છે. તેઓ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના ખેતક સારા વિદ્વાન હતા. 'જર્મન સ્કોલર ડૉ. જુહલર વગેરેને પણ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે બહુ માન હતું. આ પ્રમાણે હેમચંદ્રાચાર્યે હૈમયુગ એટલે સુવર્ણ યુગ પ્રવર્તીએ હતો.

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલ સંબંધી પ્રાચીન ઐતિહાસિક સાધનો

હેમચંદ્રાચાર્ય અને કુમારપાલના ઐતિહાસિક સંબંધમાં અનેક જૈન વિદ્વાનોએ વિવિધ પ્રશ્નો લખ્યા છે, જે નીચે પ્રમાણે ટાંકવામાં આવે છે—

- ૧-૨ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વાચાત્રય મહાકાવ્ય (સંસ્કૃત પ્રાકૃત)
- ૩ મંત્રી યશઃપાળ (સં. ૧૨૩૨) કૃત મોહપરાજય નાટક
- ૪ સોમપ્રભાચાર્યકૃત (સં. ૧૨૪૧-અજયપાલના સમયમાં) કુમાર-પ્રતિભોધ
- ૫ પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત (સં. ૧૩૩૪) પ્રભાવકચરિત્ર
- ૬ મેરુતુંગસૂરીચરકૃત (સં. ૧૩૬૧) પ્રબંધચિંતામણિ
- ૭ રત્નશેખરસૂરીચરકૃત (સં. ૧૪૦૫)ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ
- ૮ જ્યોત્સિહસૂરિકૃત (સં. ૧૪૨૨) કુમારપાલચરિત્ર
- ૯ સોમતિલકસૂરિકૃત (સં. ૧૪૨૪) કુમારપાલચરિત્ર
- ૧૦ ચારિત્રસુંદરકૃત કુમારપાલચરિત્ર
- ૧૧ હરિશ્ચંદ્રકૃત કુમારપાલચરિત્ર (પ્રાકૃત)
- ૧૨ જિનમંડનકૃત કુમારપાલપ્રબંધ
- ૧૩ દેવપ્રભગણિકૃત કુમારપાલ રાસ
- ૧૪ હીરકુશલકૃત કુમારપાલ રાસ
- ૧૫ આવક ઝાવભદ્રાસકૃત કુમારપાલ રાસ
- ૧૬ જિનહર્ષકૃત કુમારપાલ રાસ

આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક પ્રશ્નોમાં વર્ણન મળી શકે છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય સંબંધમાં લખાએલા લેખો—

“હેમચંદ્ર માટેના લેખો:—જર્મન સ્કોલર ડૉ. જુહલરકૃત Buhler das Lebendes Hemchandra¹ Wier 1889.

“જિનવિજયની કુમારપાલચરિત્રની પ્રસ્તાવના તથા તેમના સંપાદિત સોમપ્રભસૂરિકૃત કુમારપાલપ્રતિભોધની પ્રસ્તાવના, પં. શિવદત્ત શર્માનો લેખ નામે ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય’ હિન્દીમાં નાગરી પ્રૌ પત્રિકા ભાગ ૬, ૪ અને ભાગ ૭, ૧; પં. હરગોવિન્દદાસનો લેખ ‘શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય અને તેમના પ્રૌ પાંડિત્યનો પરિચય’-જૈનસાસન સન ૧૯૧૧ ના ત્રણ અંક, મધ્યપૂડા એ નામના પ્રબંધમાં ‘હેમાચાર્ય’ નામનો રા. નરહરિ

૧ આ પુસ્તક મૂળ જર્મન ભાષામાં લખાયું છે. તેનું અંગ્રેજી તથા ગુજરાતી ભાષાંતર પણ પ્રગટ થયેલ છે.

પરીખતો લેખ, શ્રી કેશવવિજયજીના ચોગસાએ આપતરની પ્રસ્તાવનામાં ‘શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય’ એ નામનો મારી લેખ, ૨૧૦ મનઃસુખલાલ કિરતચંદનો તે આચાર્યપદનો લેખ ૨૦ ‘જૈનપતાય’ અને ‘જૈનપુજ’.”

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, ૫૦ ૩૨૬ ટિપ્પણી.

સયાજી આલ્યાનમાળા પુષ્પ ૧૩૮મું ‘હેમચંદ્રાચાર્ય’ (લે. પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોસી)

‘હેમચંદ્રાચાર્ય’ (લે. ધૂમકેતુ) આ લેખ પુસ્તક આકારે બહાર પડેલ છે:

‘ગુજરાતની અસ્મિતાનો આલ દ્રષ્ટા હેમચંદ્રાચાર્ય’ (શ્રી હેમસારસ્વત જ્ઞાને પ્રસંગે તા ૮-૪-૩૬ ને દિને પાટણમાં પ્રમુખસ્થાનેથી કનૈયાલાલ મુનશીએ કરેલ આપણુ. અમ્ર ‘જૈન’માં છપાયેલ છે.)

‘મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ’ (લે. મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ) ‘જૈન’માં પ્રકાશિત.

‘હેમચંદ્રાચાર્ય તથા ચોગસાએ’ (ડૉ. પીટર્સને પુનાની ડેક્કન કોલેજમાં આપેલ અંગ્રેજી આપણુ) આનો અનુવાદ જૈન ધર્મ પ્રકાશમાં છપાયો છે.

‘સિદ્ધહેમ ચખ્ધાનુસાસન અને તેમાંના ઐતિહાસિક ૩૫ શ્લોકો અર્થ સહિત.’ (લે. મૌકિતક.) જૈનધર્મ પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

‘શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ’ (લે. મૌકિતક) જૈનધર્મ પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય’ (લે. મુનિરાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી) શ્રી જૈન-સત્ય પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

‘કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના વિકાસનાં નિમિત્તો’ લે. મુનિરાજ શ્રી ધુરંધરવિજયજી) શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશમાં પ્રકાશિત.

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય (લે. પં. ઇશ્વરલાલ જૈન)

આ સિવાય પણ અનેક લેખો લખાયેલા છે અને બીજા નવા નવા લખાતા જાય છે. આ ઉપરથી જૈન-જૈનેતર આલમમાં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યે કેટલું બહુમાન હતું તે જણાઈ આવે છે.

ઉપસંહાર

આ બધી હકીકતો ઉપરથી સહજ ખ્યાલ આવી શકે છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન કેટલું ઓળસપૂર્ણ અને તેમણે રચેલ સર્વતોમુખી સાહિત્ય કેટલું સમૃદ્ધ હતું. જો એ મહા-પુરુષે આટલો સમૃદ્ધ સાહિત્યવારસો બાવી પ્રજાને સમર્પણ ન કર્યો હોત તો જૈનધર્મના સાહિત્યગૌરવમાં અને ગુજરાતની અસ્મિતામાં બહુ મોટી ખામી આવત. સાહિત્યની આટલી સેવા કરવા ઉપરાંત તેમણે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા ભૂપેન્દ્રોને પ્રતિભોખ્યા, ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ’ ગિરિની સાર્થકતા કરી અને અર્ધસાનો વિજયવાવડો ફરકાવી જૈનધર્મની અનુપમ પ્રજાપના કરી.

આ મહાપુરુષના જીવનને સામે રાખી સૌ આત્મસાધન કરે એ જ શુભ વાતનાં !

વિક્રમની નવમી સદીના પ્રભાવક જૈન મહાત્મા

કણ્ઠ(કૃષ્ણ)મુનિ

[લેખક-શ્રીયુત પડિત લાલચંદ્ર ભગવાન બાંધી, વડોદરા.]

પ્રાચીન પ્રાકૃત અપ્રસિદ્ધ વિશાલ સાહિત્ય તરફ હજી વિદ્વાનોનું ઝોંઘે તેનું લક્ષ્ય ખેંચાયું નથી-એથી અત્યુપયોગી મહત્વના આવશ્યક વિવિધ જ્ઞાનથી સમાજને વચિત રહેવું પડે છે. ભાષા-વિષયક કેટલાક બંધાયેલા પૂર્વગ્રહો-દુરાગ્રહો અને ઇતિહાસ-વિષયક અજ્ઞાન પણ એ સાહિત્યના પઠન-પાઠનથી ધણે અંશે દૂર થવા સંભવ છે. કેટલાક સાક્ષરો શુભરાત શબ્દને **ગુજરાત** શબ્દના અપભ્રંશ તરીકે પણ ઓળખાવતા હતા, પરંતુ પ્રાચીન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં **ગુજરાત** શબ્દ જોવા પછી એ વિચારને ફેરવવા લાગ્યા છે. આજે એવો **ગુજરાત** શબ્દનો પ્રાચીન પ્રયોગ, વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં-વિ. સં. ૬૧૫માં રચાયેલા પ્રાકૃત ગ્રંથમાંથી દર્શાવતાં અનુદને આનંદ થાય છે, જે ગ્રંથમાંથી પ્રસ્તુત કવચ(કૃષ્ણ) મુનિ-મહાત્માનો અહિં પરિચય આપવામાં આવે છે.

સુતદેવીના રમરણરૂપ મંગલાચરણવાળી ૧ વિમલગુણવાળી સુંદર જય-પતાકા જેવી **ધર્મેપદેશમાલા** નામની પ્રાચીન પ્રાકૃત કૃતિ અતિસંક્ષિપ્ત-૧૦૪ આશાપ્રમાણુની હોવા છતાં બહુ મહત્વની છે; જેના પર હજારો શ્લોકોવાળી વ્યાખ્યાઓ રચાયેલી છે. આ **ધર્મેપદેશમાલા** કર્મ-સૂચ ઇચ્છતા જયસિંહસૂરિએ રચી હતી, જેઓ પ્રસ્તુત જગતપ્રસિદ્ધ કણ્ઠ(કૃષ્ણ) મુનિના શિષ્ય હતા-તેમ તેના અનિતમ ઉત્તરોપથી જણાય છે. ૨ આ મૂળ ગ્રંથની અનેક નકલો પાટણ-જૈનભંડારમાં હોવાનું અમે તેની ગ્રંથ-સૂચીમાં સૂચવી ગયા છીએ.

[૧]

પ૭૭૮ શ્લોકપ્રમાણુની જયસિંહસૂરિએ(મૂલગ્રંથકારે) એની પહેલી વ્યાખ્યા વિ. સં. ૬૧૫માં રચી હતી; આ વિવરણરૂપ વ્યાખ્યાની તાડપત્રપોથી પાટણમાં જૈન-સંઘના ભંડારમાં અને જેસલમેરમાં બહાભંડારમાં તાડપત્રપર લપાગમ્મ-હિપાશ્રયના જૈન-ભંડારમાં સં. ૧૬૭૭માં કાગળ પર લખેલી હોવાનું અમે તેનાં સૂચિપત્રોમાં સૂચવ્યું છે, (પાટણ-ગ્રંથસૂચી પૃ. ૩૪૮, જેસલમેરમાં. સૂચી પૃ. ૧૩, ૫૩)

લગભગ ચારસો વર્ષો પહેલાં રચાયેલી જહદિપનિકા નામની પ્રાચીનજૈનગ્રંથ-સૂચી (જૈનસાહિત્ય-સંશોધક બા. ૧, અં. ૨માં પ્ર. પૃ. ૧૭૬-૧૮૦)માં આ જયસિંહસૂરિની

૧ “ સિજ્ઞત મજ્ઞ વિ સુવેદો વુજ્ઞ મરણાઠ સુંદરા જ્ઞતિ ।

ધમ્મોવપસમાલા વિમલગુણા જયપત્તાય વ્વ ॥ ”

૨ “ દવ જયપવચ્છન્ન(જ) મુણિ-લીસજયસિ(સી)હસરિણા રણ્યા ।

ધમ્મોવપસમાલા ધમ્મવચ્છવમિચ્છમાણે ॥ ”

૬૧૫ વર્ષમાં રચાયેલી ધર્મેપદેશમાલા-લઘુવૃત્તિના ઉલ્લેખ છે અને આનું વિવરણ સ્તમ્ભ-
તીર્થ(જેજી) વિના બીજે નથી-તેમ જણાવ્યું છે.^૧

વિક્રમની દસમી સદીના પ્રારંભમાં રમેપદ ધર્મેપદેશમાલાની વ્યાખ્યા રચનાર
આચાર્ય જયસિદ્ધસુરિ વિક્રમની નવમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં જન્મ્યા હશે, તે સદીના છેલ્લા ચર-
ણમાં દીક્ષિત થયા હશે અને એ સમય દરમ્યાન ઉત્તમ ગુરુ-સહવાસમાં રહી સુસિક્ષિત થઈ
સુરિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થઈ પ્રશસ્ત જૈનધર્મના ઉપદેશક-પ્રચારક થયા હશે-એ વિચારી
શકાય તેવું છે. આ જયસિદ્ધસુરિએ ધર્મેપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં પ્રાકૃતભાષામાં ૩૨
શ્લોકો દ્વારા પોતાની ગુરુ-પરંપરા સાથે આવશ્યક ગુરુ-પરિચય કરાવ્યો છે-એથી આપણે
તે કબ્બા(કૃષ્ણ)સુનિ-મહાત્માનો પરિચય મેળવીએ છીએ. તેઓએ ત્યાં જણાવ્યું છે કે—

“વટથર—” આ રથવિરાવલી, જે પૂર્વ મુનિઓએ વીરગિનથી પ્રારંભ કરીને કરી છે,
ત્યાંથી આકા રહેલાઓની આવલીને હું હવે કહું છું, તે તમે સાંભળો. જેવાઅક(નંદીસુતકાર)
પછી અનેક સુરિઓ થઈ ગયા પછી મિથ્યાત્વરૂપી અંધકારને દૂર કરવામાં સૂર્ય જેવા વટસર
(વટથર) નામના ક્ષમાશ્રમણ થઈ ગયા.

“તત્વાચાર્ય—” તેના શિષ્ય ‘તત્વાચાર્ય’ નામથી સુપ્રસિદ્ધ થયા, પાંચ પ્રકારના આચારો
(શાન, દશન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ધ સંબંધી)ની શુદ્ધિથી જેમનો જશ જગત્માં પ્રકટ
થયો હતો, તેઓ જિન-પ્રવચનરૂપી ગગનમાં ચંદ્ર જેવા હતા.

“શક્ષ—” તેમના પ્રધાન શિષ્ય શક્ષ નામે પ્રકટ થયા, જેમણે ખેટલિય(ખેટલૂપ)માં
સુપ્રસિદ્ધ જિન-ભવન રચાવ્યું હતું.

કૃષ્ણ સુનિ—તેમના શિષ્ય તે સુપ્રસિદ્ધ કબ્બ(કૃષ્ણ)સુનિ થયા, જેઓ તપસ્વતેજના
ચાસિ હતા. દુઃખકાલમાં અનેક રાજાઓએ જેમનાં ચરણ-કમલ સેવ્યાં હતાં. અભ્યજનરૂપી
કમળોને વિકસાવવામાં-પ્રકુક્ષ-વિકસ્વર કરવામાં જેઓ સૂર્ય જેવા હતા.

તીર્થયાત્રા—સંધથી પૂજિત-સત્કૃત થયેલા જેમણે (કૃષ્ણસુનિએ) ભારતમાં રહેલી
જિનવરોની અવતરણ (અવન), જન્મ, નિષ્કમણ (દીક્ષા), [શાન], નિર્વાણ (મોક્ષ)ની ધરા-
કંપાણ્યક ભૂમિઓને બહુપ્રકારે (મન, વચન, કાયાથી) નમન કર્યું હતું.

તપ-ગિન-કંપ ધારણ કરનારની જેમ જેમણે કાપ-કલેશ વિના એક માસ-ખમણ
(ઉપવાસ-તપ), ખેમાસી-ખમણ, તણમાસી ખમણ, અને ચોમાસી ખમણ(તપો) કર્યાં હતાં.

અભ્યાસ—ભક્તિથી જેમનું નામ મહણ કરવાથી મનુષ્યોનાં અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો-
જેમકે-દેવો, મનુષ્યો કે તિર્થચોદારા કરાતી પીડા, ગ્રહો, ભૂતો, રોગો, ઉપસર્ગો, અગ્નિ(અગ્નિ)
અને યજુઓએ ઉત્પન્ન કરેલ અનિષ્ટ, ચોરો તથા યજુઓ, મત થયેલા રાજાઓ, દુઃસ્વપ્નો,
અને અમુક યજુનોદારા કરેલું-કરાતું અનિષ્ટ પણ જલદી ક્ષય પામે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી
બેઠાયેલ ગાદ અંધકાર ક્ષય પામે-એમાં વિસંવાદ ક્યાં છે ?

૧ “ ધર્મેપદેશમાલા-લઘુવૃત્તિ: ૧૧૫ વર્ષે જયસિદ્ધીશા ।

...વિવરણં સ્તમ્ભતીર્થ વિના ન ॥ ”-જ.

૨-૪ આ વટથર, તત્વાચાર્ય અને શક્ષ, વિ.સં. ૮૩૫માં શ્રી. કુલલયમાલાકથાકાર ઠાકિવ્ય-
ચિન્દ ઉદ્યોતનાચાર્યના પૂર્વે છે કે કેમ ? તે વિચારણીય છે,

સુમેઠ જેવા નિમિત્ત એ મહાત્મા સ્વચ્છાન-શુભિઓમાં સર્વ શક્તિમાં ટેલ વગેરે દ્વારા પ્રગટાવવામાં આવેલાં વસ્તુઓ વડે [ખાનથી] ચલાવવામાં કરી શકાયા ન હતા.

જેમણે સ્વચ્છાન-શુભિઓમાં આદ્યારામાં પડેલાંઓને જિન-વચનથી પ્રદીપ વડે સ્વચ્છાન-શુભિઓને આર્થ પ્રકટ કર્યો હતો-દર્શાવ્યો હતો.

જેમણે અનેક મહાસત્ત્વોને-રાજાઓ, બ્રાહ્મણો અને શૈકોને પ્રવચન આપી પ્રવચન કર્યા હતા; અને ખીલ્યોને ઠેકાણે ઠેકાણે અભય(મંત્રીશ્વર અભયકુમાર) જેવા શાકો-આવકો કર્યા હતા.

જિન-મંદિરો થયાં—જેમણે ધણી દેશોમાં ચતુર્વિધ(સાધુ, શાળી, આવક, આવિકા-રૂપ) શ્રીશ્રીદ્વારા કરાતી યાત્રાવાળાં મનોહર અનેક જિન-મંદિરો કરાવ્યાં હતાં.

શુભચરિતા(શુભચરિત) સુધીમાં નાગર(નાગર-આરવાહ) વગેરે નગરોમાં, તે મહાત્મા પોતે જાતે ભોજન કરવા માટે પશુ જ્યાં વસ્યા, ત્યાં ત્યાં (નાગર વગેરે નગરોમાં) અનેક જિન-મંદિરો થયાં હતાં.^૧

“૧ કારાવિયાણિ જિણમંદિરાણિ નેગણિ જેણ મ(સ)છાણે ।

દેસેસુ બહુવિદેસું ચડવિહસિરિસંજજણિ ॥

નગરેસુ સયં સુલો મુતું વા જાવ ગુજ્જરસાણે ।

નાગરારસુ જિણમંદિરાણિ જાવાણિ નેગણિ ॥ ”

—જયસિંહસુત્રિના ધર્મપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (પાના ૧૭, ૧૪)

પૂર્વસાબ્દનો પ્રાચીન ઉદ્દેશ, વિકમસંવત્ ૭ મી સદીમાં સુપ્રસિદ્ધ કવિ-શ્રીકવિ મહાકવિ બ્રહ્મણે સંસ્કૃતમાં શ્રીકવિ-ચરિતમાં ૭. ૪ માં ‘ગુજ્જરપ્રજાગર’ વિશેષભાષા પ્રતાપશીલ પ્રજાગર-વર્ધન શાલધિરાજનો પરિચય કરાવતાં કરેલો છે, તેમજ ૧૮ દેશીભાષાઓનો પરિચય કરાવનાર હાસિવચન-નિહનસુત્રિ અપરનામ ઉદ્યોતનાભાર્થે રાકાલ ૭૦૦અવિ. સં. ૮૩૫ માં રચેલી પ્રાકૃત કુલલમાલા-કથામાં ગુજ્જર દેસ અને ગુજ્જર દેસીમાલા તથા ગુજ્જર પવિત્રના પ્રાકૃતમાં ઉદ્દેશો કર્યા છે, તે અગ્રે અપર રાકાલપત્રી (પા. ભા. સિ. નં. ૩૭ ભૂમિકા ૫. ૮૬-૮૪)માં દર્શાવ્યા છે.

અહીં દર્શાવેલ ગુજ્જરસા રાબ્દનો આનો ઉદ્દેશ, વિકમસંવત્ ૬૧૫ નો કોઈ પ્રાચીન છે, કવિમાલા(ભેષપુર, આરવાહ)માંથી મળેલ જૈન પ્રાકૃત શિલાલેખમાં થયેલ ગુજ્જરસાનો ઉદ્દેશ, આ પછી ત્રીસ વર્ષનો-વિ. સં. ૬૧૮ નો મળે છે. કવિહાસપ્રેમી પુરંદરી દેવીપ્રસાદજીએ ‘આરવાહના પ્રાચીન લેખ’ પુસ્તકમાં સં. ૭૫૫ સાથે ૨૪ પદોવાળા એ પ્રાકૃત શિલાલેખને થોડી અસાધ્યતા સાથે પ્રકાશિત કર્યો છે; તેને સ્વ. પૂ. નાદરજીએ જૈનલેખસંગ્રહ (પં. ૧, પૂ. ૨૫૬ થી ૨૬૧)માં યુગ પ્રકાશ કરેલ છે. તે પત્રથી અલગ છે કે-પરિહાર (પરિહાર) વરદી સદ્ગુણી શાલ શ્રીકવિએ લખેલી જિન-લખન કરાવ્યું હતું, અને તે, સિદ્ધ-ધર્મેશ્વરના ચરિતમાં એકાદાને અર્પણ કર્યું હતું.

આ કાકુલ મહારાજને ચૈત્યાના સ્થાપિત-શુભેશવરે એક વગેરે અનેક દેશો(જેમાં ગુજ્જર-ગુજ્જરસાસુ આર્થ શુભચરિત દેશ છે)માં જન્મેને અનુસાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો. [‘ગુજ્જર-પ્રજાગર હિ સમ્પદઃ ’ આ નીતિ-વચન તરફ કવિવં સુચન સાર્થક બધાવ છે.]

એણે વિષમ પ્રસંગમાં ગિરિ-જ્વાલાથી પ્રવચિત પદોનાંથી એ-વન આક્રિને મદલ કરી તેની સ્થા કરી હતી, એણે ભૂમિને નીલોત્પલ વગેરેની સુવંશથી સુવંશવાળી અને આંખા, મહાદા તથા શેષ શેષથી વગેરે રક્તોદ્ગાર અધુર સમ્પૂર્ણ બનાવી હતી.

વ્યાધિ-નાશક લઘિધમ્મા—આગ્રોસહિ(ઔષધિરૂપ થતો રૂપશી), ખેલોસહિ (ઔષધિરૂપ થતો કહ), વિપ્પોસહિ (ઔષધિરૂપ થતાં મલ-મૂત્ર), જલ્લ(ઔષધિરૂપ થતો મેલ) પરમ ઔષધિ જેવી આશ્વર્પકારક લઘિધમ્મા વડે આ મુનિ વ્યાધિઓનો નાશ કરતા હતા.

અગમ્યુત ગુણો—એવી રીતે તે મહામુનિના ગુણોનું વર્ણન કરવા કોણ સમર્થ થઈ શકે ? (ગુણોનો પાર કોણ પામી શકે ?); અથવા ગગનના વિસ્તારમાં રહેલાં દ્રવ્યો(તારાઓ)નું પ્રમાણ કોણ ગણી શકે ?

વિવરણકાર શિષ્ય—દેવો અને મનુષ્યોથી સ્તુતિ કરાયેલા તે(કૃષ્ણમુનિ)ના જ્યોત્સના-આર્ષ નામના અસમ શિષ્યાવવચે (નમ્ર શિષ્યે) અભ્યાસ કરેલા આગમને અનુસાર, સુત-દેવીના પ્રસાદથી કૂલ-માળ જેવું વિમલ ગુણવાળું ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ કર્યું છે.

જે કમુકે શૈલિસકુળ ગામમાં કીર્તિ—રજિ માટે મહાજન, વિદ્વ, પ્રકૃતિ અને વશિજનનોની મહુલતા-વાળું હાટ-વેપારી બન્યે સ્થાપ્યું હતું,

જેણે મહોમર(મ'ટાવર)માં એક અને બીજે શૈલિસકુળ ગામમાં; પોતાના ધરના પુંજ જેવા આ ધે સ્તભો સારી રીતે સ્થપાવ્યા હતા; તે શ્રીકલ્પકે દરિત-નાશક, સુખ-જનક જિનદેવનું આ અમલ-અવન ભક્તિથી કરાવ્યું હતું. એ અવન, સિદ્ધ-ધનેશ્વરના અષ્ટમાં તથા-સત (૧), જ'બ, અ'બય, વશિષ્ઠ આદિ વગેરે એષ્ટી(વહીવટદાર-ટૂંકટી-સમિતિ)ને અર્પણ કર્યું હતું-એક સૂચવતી યાચાઓ આ પ્રમાણે છે—

“ મર-માલવક્ષતમગીપરિઅંકા અજગુજ્જરિ(ર)તાસુ ।

જગિઓ જેણે જગણં સચ્ચરિઅ-ગુણેહિ અગુરાઓ ॥

વરિસસપસુ અ ણવસુ અદ્ધારહસમમલેસુ ચેત્તમ્મિ ।

ળવક્ષતે વિ દુ હસ્યે બુહવારે ઘવલબીઆયે ॥

સિરિકકુપણ હદ્દં મહાજન-વિપ્પ-પયદ્ધ-વણિબહુલં ।

રોહિન્સકુઅગમે ણિવેસિઅં કિત્તિવિદ્ધિએ ॥

મહોમરમ્મે એકો વીઓ રોહિન્સકુઅગામમ્મિ ।

જેણે જસસ્સ વ પુંજા એ ત્યમ્મા સમુત્તવિઆ ॥

તેણે સિરિકકુપણં જિણસ્સ દેવસ્સ દુરિઅણિહલં ।

કારવિઅં અચલમિઅં અવર્ણે મત્તોએ સુહજણયં ॥

અપ્પિયમેઅં મવર્ણં સિદ્ધસ્સ ઘણેસરસ્સ મલ્લહમ્મિ ।

તહ સ્સંત-અંબ-અંબય-વણિ-માહક-પમુહગોદ્ધીએ ॥ ”

—જૈનકેઅસંમહ (ખ. ૧, ૫. ૨૫૬ થી ૨૬૧ આ. ૧૧, ૧૬ થી ૨૬)

આણવાના મહાશાલ પુંજ અને લેખાના માનનીય જૈન મહાકવિ ધનપાણે સિલકમંજરીના પ્રારંભમાં તથા સ્વત્વપુરખંડન મહાવીરોત્સાહમાં ધૂન-રીતું કરાવ્યું કર્યું છે.—

“ શાસિપ્ઠૈઃ સ્મ કૃતસ્મયો વરસતૈરસ્યખિનકુળકોદુમ્બો

મૂળાઃ પરમાર સ્ત્યગિથયા ક્ષ્યાતો મહીમચ્છલે ।

અણાચુદ્ગતહર્ષગદ્ગદગિરો ગાયન્તિ યસ્થાશુલે

ચિદ્વદિત્રજ્યોજિત્ત(જિ)તસ્ય મુજ્યોર્વિસ્ફૂર્જિતં શૂર્જરાઃ ॥ ”

—સિલકમંજરીકથા સ્થા. ૩૬

અર્થ—અર્થ—અર્થ, રાગ, દ્વેષ વગેરે વડે જે કંઈ અપુણ્ય રચ્યું હોય, તેને શ્રુતદેવીના ગુણવાળા શ્રુતજ્ઞાનવંત ગુણી જનો સુધારીને સ્થિતિ-સુસંયત્ કરો. આ સર્વ, આગમ-વિધિ (વિધાન) પ્રમાણે કર્યું છે, કર્મનાથી ન્યૂન નથી; તેથી જિન-વચનો પ્રત્યે સત્કર્મ-અદાગુજનો આગમ પ્રત્યેની ભક્તિથી આને અદા કરો. શ્રુતદેવીના સાંનિધ્યથી રચેલું વિચારીને જે (ઉપદેશક આચાર્ય વગેરે) આ અર્થને પર્વદામાં પાંચથો, તે શ્રુતદેવી-સંબંધ મોક્ષ વગેરેને જાણુશે. પોતાની મતિ પ્રમાણે મોક્ષ માટે ઉદ્ધમ કરનાર, અર્થ (ધન) વગેરે પરિહરવા છતાં બીજા પુરુષાર્થો (ધર્મ વગેરે)થી મુક્ત થતો નથી; કલ્પ-ધાન્ય માટે ઉદ્ધમ કરનાર, પલાલ(પરાણ)થી મુક્ત થઈ શકતો નથી-તેમ. કારણ કે આ અર્થમાં (જિનો-તીર્થકરો), ગણધરો, ચક્રવર્તીઓ, બલદેવો, વાસુદેવો, કેવલજ્ઞાનીઓ, મનઃપર્વજ્ઞાનીઓ અવધિજ્ઞાનીઓ, પ્રત્યેકબુદ્ધો, જિનકર્મીઓ વગેરેનું ચરિત્ર કહેવામાં આવે છે; તે અનિષ્ટ-વિધાત કરનાર અને મોક્ષ સુધીનું આ લોક અને પરલોક મંથનથી ચિંતિત-ચાહેલું સુખ આપવામાં ચિંતામણિ(રત્ન) જેવું છે. તેથી [હે મુમુક્ષો !] આ લોકમાં અને પરલોકમાં દુરિતોના વિધાતને અને કર્યાણને ધ્વંષીતો તું આ અર્થને સાંભળ અને સર્વ સર્વોને વચાવ-સંભળાવ. આ અર્થને વાંચનાર, સાંભળનાર અને એમાં કહેલાં-અનુશાનમાં વર્તનાર-એમાં જ્યાંવેલ ધર્મોપદેશો પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરનાર ત્રીજા ભવમાં અથવા ૭-૮ ભવોમાં સિદ્ધ થાય છે.

જ્યાં સુધી દીપો, સમુદ્રો, કુલપર્વતો, ચંદ્ર, સૂર્ય અને દેવલોકમાં દેવો છે; ત્યાં સુધી નેત્રિ-ચરિત્ર જેવું મનોહર (આ પુસ્તક) રખાલના પાખા વિના પ્રસાર પાશે.

સ્થાન-સમ્બંધ, સ્થળ, રાજ્ય—૬૧૫ સ્વતંત્રરોગ ગયા પછી બાદપદ શુદ્ધ પંચમી ને સુપ્રસિદ્ધ હેમચંદ્રાચાર્ય સ્થાપક સિદ્ધહેમરાષ્ટ્રાનુરાસન-ગૃહદ્વિત્તિમા અને સીદ્ધકાચવસ-હાથમ મહાકાવ્યમા ધૂર્જરસાધનો અનેકવાર ઉલ્લેખ કર્યા છે.

વિ. સ. ૧૧૯૯ માં સુરિ-પદ અને સ. ૧૨૧૧ માં સ્વર્ણ-વાસ પ્રાપ્ત કરનાર જિનદત્તપુત્રિએ પ્રાકૃત બલુધરસાધરણતક (ગા. ૧૮) માં ‘ગુજરાત’ નો ઉલ્લેખ કરતાં જ્યાંવું છે કે-પોતાના પૂર્વજ જિનેશ્વરિએ સરસ્વતીના ખોળાથી શોભતા અમૃતકેલકાંડ (પારણ)માં ભીમદ કુલંભરાજના રાજ્ય-સમય(વિ. સ. ૧૦૧૧ થી ૧૦૭૮)માં રાજ-સભામાં પ્રવેશ કરી નામાચાર્યો સાથે લોક અને આશ્રમને અનુમત વિચાર કરી સાધુઓના વસતિ-વાસને સ્થાપ્યો હતો અને ગુજરાત-ગુજરાત ભૂમિમાં વસતિ-નિવાસ સ્તુત કર્યાં હતાં (વિશેષ માટે જુઓ અપભ્રંશકાવ્યત્રી પરિ. ૨, ગા. ૧૪થી ૧૮).

—ત્યાર પછી ૧૩ મી સદીથી છેલ્લી સદી સુધી અનેક જૈન વિદ્વાનોએ પુષ્કળ શ્રદ્ધામાં પ્રાકૃતમાં ગુજાર, ગુજરાત અને સંસ્કૃતમાં ગૂર્જર, ગૂર્જરના રાજ્યનો પ્રયાગ ગુજરાત માટે કર્યાં છે, તે સ્થળ-સ્થાનને ધીમે વિસ્તારના ક્ષયથી અહીં દર્યાવી રાજ્ય નહિ. ‘સુમેધુ કિં બહુના ?’

૧ “ સંવચ્છરણ ગર્હિં નવસપર્હિં પળ્લરસવાસઅર્હિંદિં ।

મહવયસુદંપંચમિ-નુદ્ધવારે સારિકલંમિ ॥

સિરિમોજ્જદેવરજ્જે પવટ્ટમાગંમિ જળ-મળાગંદે ।

ભાગડર-ઝિણાચલેજે સમણિયં વિવરમે એયં ॥

એયં જયપયલકાલ્લમુણિ-સીસ-જ્ઞયસિદ્ધસુરિણ રહયં ।

અમ્મોવપસમાલા-વિવરણમિદ્ધ વિમલગુણકલિયં ॥

—ધર્મોપદેશમાલા-વિવરણના અંતમાં (ગાથા ૨૮, ૨૯, ૩૧)

સુખવારે, સ્વાતિનક્ષત્રમાં, જનોનાં મનને આનંદ પમાડનાર? શ્રીશોભનચંદ્રનું રાત્ર્ય પ્રવર્તમાન હતું—ત્યારે નામપુર(નાગોર)માં જિનાયતન(જિન-મંદિર)માં આ વિવરણ સમાપ્ત કર્યું. ...આ વિવરણ કરવામાં મેં જે કુશલ(પુણ્ય) ઉપાર્જન કર્યું, તેથી બચ્ચો મોક્ષ-સુખ પામે.

વિમલ ગુણોવાળું આ ધર્મોપદેશમાલાનું વિવરણ, જગત્પ્રસિદ્ધ કલ્હણ(કૃષ્ણ)મુનિના શિષ્ય જયસિંહસુરિએ રચ્યું છે.” [અંતમાં આની શ્લોક-સંખ્યા ૫૭૭૮ જણાવી છે.] પ્રા. શીલોપદેશમાલાના રચનાર જયકીર્તિ, આ જયસિંહસુરિના શિષ્ય જણાય છે.

૧ સ. ૬૧૬ નેા કોભદેવના રાજ્ય-સમયનેા રત્ન-લેખ—આ કોભદેવના રાજ્ય-સમયમાં, તેમના પ્રસાદપાત્ર મહાસામત વિષ્ણુરામના રાજ્યમાં વિ. સ. ૬૧૬ માં થયેલા જૈન રત્ન(૨૫૫)ના લેખમાં જણાવ્યું છે કે—“પરમશક્તિ મહારાજભિરાજ પરમેશ્વર કોભદેવનું કલ્યાણકારી વિજયવત રાજ્ય, પૃથ્વીમાં પ્રવર્તમાન હતું, ત્યારે તેમણે આપેલા પાંચ મહાશબ્દોવાળા મહાસામત વિષ્ણુરામના સોતરઘાવાળા જીઅચ્છગિરિમાં શીશાન્ત્યાયતન-(શી શાન્તિનાથના મંદિર) સ્થાપના ઉત્સવેવાચાર્યના શિષ્ય હેલે આ રત્ન કરાવ્યો હતો. સ. ૬૧૬ આસો માસના શુક્રવસ્ત્રની ચતુર્દશી બૃહસ્પતિ-દિવસે ઉત્તરભાદ્રપદ નક્ષત્રમાં આ રત્ન સમાપ્ત થયો હતો. વાહુઆ બખાએ ગોઠિભૂતે આ રત્ન કંઈયો હતો. રાકાન્દ ૭૮૪”-આવા આશયવાળો ફક્ત પતિવાળો સ. લેખ, એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા (પૃ. ૪, પૃ. ૩૧૦) માં અંતે લિપિમાં પ્રકટ થયો છે, તે અહીં નામથી લિપિમાં ફર્કાવવામાં આવે છે—

૧ ” કું [1] પરમમદ્દર[ક]-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-શ્રીમોજલેલ-મહીપ્રવર્ધમાનકલ્યાણવિ-જયરાજ્યે તત્પ્રદત્તવંચમહાચન્દ-મહાસામતશ્રીવિષ્ણુ[ર]મ્ પરિચુવ્યમાકે(ને) જુઅચ્છગિરે શ્રીશાન્ત્યાયત [ન][સ]નિયે શ્રીકમલદેવાચાર્યશિષ્યેણ શ્રીદેવેન કાર[પિ]તમ્ દદમ્ સ્તંમમ્ ॥ સંવત્ ૬૧૬ અસ્વ- (ચ)યુજજીવલપક્ષચતુર્દશ્યામ્ વૃ(વૃ)હસ્પતિદિનેન ઉત્તરભાદ્રપદ[દા]નક્ષત્રે દદં સ્તમ્મં સમાપ્તં હિતિ ॥ ૭ ॥ વાહુમા ગગાકેન ગોઠિકમૂતેન દદમ્ સ્તમ્મં ઘટિતમ્ હિતિ ॥ ૮ ॥ શકકાલ(અન્દ) સસરાતાનિ ચતુરશીત્ય-અચિકાનિ ૭૮૪ [1] ” —એપિગ્રાફિયા ઇન્ડિકા (પૃ. ૪, પૃ. ૩૧૦)

આ કોભદેવ, તે મહારાજ નાગાવલોહ(આમ)ના પૌત્ર હતા. જે નાગાવલોહને ૬૧૬-વાસ, પ્રભાવકચરિત(અપ્પલકિસિ-પ્રબ)માં ઉપ્પત કરેલા કલેષ પ્રમાણે વિ. સ. ૮૬૦ માં થયો હતો; અપ્પલકિસિવિહાર જૈનધર્મમાં પ્રતિષ્ઠાપિત જે મહારાજના ૬૧૬-વાસને સમય સૂચવતાં કવિએ કૃત્તિદર્શનો કર્યાં છે—

“ મા મૂત સંતસરોડસી વસુ-શતનવતેર્મા ચ ઋક્ષેણુ વિપ્રા

વિન્ માસં તં નમસ્વં ક્ષયમપિ સ જલઃ કુલપક્ષોડપિ માદુ ।

સક્કાન્તિર્મા ચ સિદ્ધે વિશદુ દુતમુચં પથમી ચા દુ કુલે

ગજાતોયાનિમયે ત્રિવિમુખતો ચત્ર વાગાવલોકોઃ ॥ ”

—પ્રભાવકચરિતમાં અપ્પલકિ(સ. ૮૦૦-૮૬૫)પ્રબમાં ઉપ્પત શ્લો. ૭૨૫

આ મહારાજ કોભદેવ વિ. સ. ૮૬૫માં અપ્પલકિસુતિ સ્વર્ગવાસી થવા ત્યારે ધણે શોક કર્યો હતો—અને ગુરુના દેહના અગ્નિ-સંસ્કારમાં પોતાનું ઉત્તરીય નાખી આંતરિક લાગણી દર્શાવી હતી.—પ્રભાવકચરિતના વિ. સ. ૧૩૩૪ના પ્રભાવકચરિત વચેરેમાં જે અન્યમાં ઉલ્લેખ છે.

[૨]

બીજી વિવરણ—આ ગ્રન્થનું બીજું સવિસ્તર વિવરણ ૧૪૪૭૧ શ્લોકપ્રમાણનું વિનયસિંહસૂત્રિએ વિ. સં. ૧૧૬૧માં સિદ્ધરાજના રાજ્યકાલમાં રચ્યું હતું, જેનો સુપ્રસિદ્ધ અભ્યાસી હેમચંદ્રાચાર્યના પ્રથમ પદ્ધતિ હતા. આ વિવરણકારની પ્રાંત પ્રકારિત અગ્રે પાટણ જૈનભંડાર-ગ્રંથ-સૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)માં દર્શાવી છે, જેની ૪૩૩ તાલપત્રવાળી પોથી પાટણમાં છે.

[૩]

ત્રીજી વ્યાખ્યા—આ ગ્રંથની ત્રીજી વ્યાખ્યા-વિવૃતિ (૬૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ) મુનિદેવસૂત્રિએ વિક્રમની ૧૪મી સદીના પ્રારંભમાં રચી હતી, જેનો ઉલ્લેખ અગ્રે પાટણ-જૈન-ભંડાર-ગ્રંથસૂચી (ગા. ઓ. સિ. નં. ૭૬ ભા. ૧, પૃ. ૧૦૬-૧૧૦)માં દર્શાવ્યો છે. તે વિવૃતિકારે કૃષ્ણઅર્પિને સુગૃહીતનામવાળા, ભવિક લોકોના શોકને દરનારા જણાવ્યા છે અને તેમનો તપરૂપી કલ્પદક્ષ, લાઘિરૂપ અવિરલ કૃપાવડે કૃપ્યો હતો-તેમ જણાવ્યું છે. તથા તેમના શિષ્ય જયસિંહસૂરિનું રચણ કર્યું છે, કે જેમનાં શાસ્ત્રરૂપી વૃક્ષનાં અર્થ-પુષ્પોનો સંગ્રહ કરીને પોતે એ ઘટિત રચી હતી. ઘટિતકારે પોતાને શાંતિનાથ-ચરિત રચનાર તરીકે ત્યાં સૂચવેલ છે.^૧

કૃષ્ણમુનિ સંબંધમાં બીજા ઉદ્દેશ્યો.

વિ. સં. ૧૪૨૨માં ૬૩૭૦ શ્લોકપ્રમાણ કુમારપાલચરિત મહાકાવ્ય રચનાર જયસિંહ-સૂત્રિએ પોતાના પૂર્વજ તરીકે આ કૃષ્ણમુનિનો પરિચય આપ્યો છે કે—

“ આર્થ સુહસ્તીના મુખ્ય શિષ્ય શ્રીમુત્તસૂરિયા ચારણલગ્નધના કારણથી ચારણ-ગણ્ય પ્રખ્યાત થયો, તેની ચોથી છાત્રા વજ્જનાગરીમાં, વિટપ નામના બીજા કુલમાં અનન્દ લાઘિઓના વાસસ્થાનરૂપ દેવ-સમૂહથી વન્દન કરાતા, પ્રખ્યાત તપસ્વી, કૃપા-સાગર કૃષ્ણ નામના મુનિ થયા. જેમણે મિત્ર-વ્યય(મરણ્ય)-દુઃખથી મત સ્વીકાર્યું હતું, જેમણે દુઃખે મરણ્ય કરી સકાય એવા અભિગ્રહો ધારણ કર્યા હતા, જેમણે સર્વોપાદેય આકુલ પ્રાણી-ઓને પગના પાણીથી ઉલ્લસિત કર્યા હતા, જેમણે પ્રતિવર્ષ ૩૪ પારણ્યા કર્યાં હતાં; રાજ્યોને પ્રતિબોધ કરનારા, સમરૂપી ધનવાળા તે કૃષ્ણ અષ્ટિ દર્શ માટે ધ્યાઓ. તે

૧ આ મુનિદેવસૂત્રિ, ઘાઠી દેવસૂત્રિની પરંપરામાં થયેલા અદવંદ્યસૂત્રિના શિષ્ય હતા. દેવચંદ્રસૂત્રિ (હેમચંદ્રાચાર્યના ગુરુ)ના પ્રાકૃત (વિ. સં. ૧૧૬૦ ના ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ) શાંતિનાથચરિત્રને વિ. સં. ૧૩૨૨ માં તેમણે સફિલ કરી બીજું સંસ્કૃત રચ્યું હતું, જે અદ્વૈત ચરિત્ર નેધને સં. ૧૪૧૦ માં મુનિચંદ્રસૂત્રિએ ત્રીજું શાંતિનાથ-ચરિત્ર રચ્યું હતું. ૭૫૫૦ શ્લોક મુનિદેવસૂત્રિને પીટસ્થ રિપાઈ ૧, ૪ માં ભૂલથી ‘મુનિ’ ને વિશેષણ સમજાવાથી દેવસૂત્રિ સૂચવતાં તેના આધારે બીજા સાક્ષર લેખકોએ તેવી ભૂલ બાદ રાખી હતી. ખરી રીતે આનું નામ મુનિદેવસૂત્રિ સમજવું જોઈએ. પોતાના અને સમકાલીન અન્ય અનેક સૂત્રિ-કવિઓના કાવ્ય-અંગેના સંશોધક સુભાષિત-સંક્ષેપ જ્ઞાપક પ્રકાશસૂત્રિએ રચેલી પ્રગલ્ભા-વિધાનઘટિને આ મુનિદેવસૂત્રિએ પ્રથમ આદર્શમાં દર્શાવી હતી-આ સંબંધમાં અગ્રે જેસલમેરમાં. ગ્રંથસૂચી(અપ્રસિદ્ધગ્રંથ-અંશકપરિચય પૃ. ૫૨-૫૩) માં સૂચવ્યું છે, એથી આ મુનિદેવશ્રીના ધર્મોપદેશમાતા-ઘટિત, વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પ્રારંભમાં તેમણે રચેલી હોવી જોઈએ. મુદ્રિતપત્રિકામાં તે સંબંધમાં ૧૧૬૦ વર્ષના થયેલા ઉલ્લેખ વાસ્તવિક જણાતો નથી.

મુનિરાજે પહેલાં શ્રીમત નાગપુરમાં પોતાના વચનથી નારાયણ શેઠ દ્વારા ઉત્તમ ચૈત્ય (જિન-મંદિર) કરાવીને તેમાં વીરથી ૭૧૬ (અઢારા ધારવા પ્રમાણે) વિક્રમસંવત્ ૯૧૭ (જોઈએ) વર્ષમાં શુ. ૫મીએ અંતિમ જિન (અઢાર તીર્થંકર)ની પ્રતિષ્ઠા કરી વંશ (જાણ) વગેરે ૭૨ ગોઠિકા (જિનમંદિરની સાર સંભાળ કરનારા વહીવટદાર-દ્રુતરીઓ) રથાખ્યા હતા. ”૧

કૃષ્ણર્ષિગમ્ય-આ કૃષ્ણમુનિ(મુનિ)ના નામથી કૃષ્ણર્ષિ-ગમ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો હતો.

કુમારપાલચરિત્રકાર જયસિંહસુરિ પોતાની ગુરુ-પરંપરા સૂચવતાં જણાવે છે કે-તેમાં થયેલા આચાર્યો વગેરેના ઉલ્લેખો અહીં દર્શાવવામાં આવે છે. ૧૪ મી, ૧૫ મી સદીમાં તે કૃષ્ણમુનિની પરંપરામાં આશ્ચર્યકારી મનોહર-ચરિત્રવાળા સુરિઓ થઈ ગયા પછી જયસિંહસુરિ નિર્ગમ્યકામણિ ઉત્પન્ન થયા, જેમણે વિ. સં. ૧૩૦૧માં મરુદેશ(મારવાડ)માં સૂર્યના તાપથી પીડાતા સંધને મંત્રથી આકર્ષેલા પાણીના સમૂહ દ્વારા જીવાઓ હતો. તેમના પદ પર પ્રસન્નચંદ્રસુરિ પ્રભાવક-શિરોમણિ થયા; જેમના પદ પર નિરુપદ-શિરોમણિ મહાત્મા મહેન્દ્રસુરિ થયા; જેઓ મહુમહેસાદિથી પ્રસન્ન થયા હતા. [‘જિનપ્રભસુરિ અને મુલતાન મહમ્મદ’ નામના પુસ્તકમાં અમ્હે એનો ઉલ્લેખ કર્યો છે-લે.] કુમારપાલ-ચરિત્રકાર જયસિંહસુરિ, એ મહેન્દ્રસુરિના પદધર હતા. ગુરુ-ભક્તિથી કુમારપાલચરિત્રના પ્રથમ આદર્શને લખનાર મુનિ નયચંદ્ર એ હુમ્મીર-મહાકાવ્ય અને રંગમંચરી-નાટિકાના કર્તા જણાય છે.

ધર્મટ ડીફેન્સવંશમાં થયેલા મુલ નામના સુઆવક પોતાની માતાના ક્રૈય માટે મહાશ્વ કરેલું મહાવીર-ચરિત્ર (હૈમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિપટિ શ.પુ. ચ. પર્વ ૧૦), પોતાના ગુરુ-કૃષ્ણર્ષિ-શિષ્ય નમસુરિ દ્વારા વિ. સં. ૧૩૬૮માં કૈલાપુરીમાં સભા-વ્યાખ્યાનમાં વંચાવ્યું હતું-એમ

૧ “ તત્રાસીદપસીમલચ્છિવમર્નિન્સાકૃત્ત્વદારક-

ત્રાતલ્યાતતપાઃ કૃપાત્રલનિધિઃ શ્રીકૃષ્ણાનમા મુનિઃ ॥

યો મિત્રવ્યયદુઃખતો વ્રતમધાવ્ યોઽમિત્રહાન્ન દુર્ગહાન્,

રત્રે વ્યાલવિષાકુલાન્ પદ-ઝલૈરજ્જોવયામાસ યઃ ।

પ્રત્યન્દં ચતુરત્તરં ચરચયદ્ યઃ પારણાત્રિશત

સ ક્ષમાપાલવિવોધનઃ શમધનઃ કૃષ્ણર્ષિરાસ્તાં મુદે ॥

શ્રોમન્નાગપુરે પુરા નિજગિરા નારાયણપ્રેષ્ટિતો

નિર્માપ્યોત્તમચૈત્યમન્તિમન્તિમન્તિનં તત્ર પ્રતિષ્ઠાય ચ ।

શ્રીવીરન્નવ-ચન્દ્ર-સપ્ત (૧૧૭) શરદિ ર્શ્વેતેષુતિપ્યાં શુષૌ

ચંભાવાન્ સમતિષ્ઠાન્ સ મુનિરઙ્ગ દ્વાસર્વર્તિ ગોષ્ઠિકાન્ ॥ ”

—કુમારપાલચરિત્ર મહાકાવ્ય-પ્રશસ્તિ (શ્લો. ૨ થી ૪)

૨ વિ. સ. ૧૩૭૬ માં ઉમેર (એસવાળ) જ્ઞાતિના સંધપતિ ઝાઝના પુત્ર...એકે પિતાના ક્રૈય માટે કરાવેલ પાર્થનાથ જિનની પ્રતિષ્ઠા કૃષ્ણર્ષિ-ગમ્યના આ પ્રસન્નચંદ્રસુરિએ કરી જણાય છે, જે પ્રતિમા મિર્જાપુરના પંથાકલી-મંદિરમાં છે. તેનો ઉલ્લેખ રચ. બાણુ જી. નાદરના જૈનશાસ્ત્રમંદ (ખ. ૧ લે. ૪૨૬)માં પ્રમાણિત થયેલ છે.

એ જ પુસ્તકની પાટણ-જેનસંધ-કાંડારમાંની તાડપત્ર-પોથીના પ્રાન્ત પ્રસસ્તિવાળા ઉલ્લેખથી જણાય છે. (વિશેષ માટે જુઓ પાટણજેનકાંડાર-અંશરૂપી (મ. ઓ. સિ. નં. ૭૧ થો. ૧, પ. ૩૨૭-૩૨૮)

એ પ્રસિદ્ધ કૃષ્ણ-ગ્ન્યમાં થયેલા અમલ્ય-સ્વામી પ્રજાનંદસૂરિએ હુરિભદ્રસૂરિની ક્ષેત્ર-સંમહાસૂત્રીની ઘટિ વિ. સં. ૧૩૯૦માં બાદપદ વદિ ગોથે રચી હતી. (જુઓ પીટર્સન રીપોર્ટ ૩, પ. ૨૭૬-૨૭૭)

એ કૃષ્ણર્ષિગ્ન્યમાં થયેલા સુવિદિત-શિરોમણિ પદ્યચંદ્ર ઉપાધ્યાયના અન્વયમાં થયેલા બહારક પૃથ્વીચંદ્રસૂરિના પદને શોભાવનાર એ પ્રજાનંદસૂરિનો સદુપદેશ સાંભળી પૃથ્વીમાં પ્રસિદ્ધ સુચિતિગોત્રથી પવિત્ર વંશ-કુલમાં થયેલા સોમસિંહના પુત્રોએ સં. ૧૩૬૧માં પોતાની માતા સોમમત્રીના ક્રેય માટે ત્રિપષ્ટિ ય. પુ. ચરિત (૮મું પર્વ) તાડપત્ર-પુસ્તક મહત્વ કર્યું હતું; તે સદા વંચાતું-સંભળાતું રહે-તેવી ઇચ્છા તેના અંતમાં દર્શાવી છે. ત્રિપષ્ટિ ય. પુ. ચરિત (૮મા પર્વની શાંતિનાથ-જ્ઞાનકાંડાર-અંશાતની તાડપત્રીય પ્રતિના અંતમાં ઉલ્લેખ છે.)

પૃથ્વીને હર્ષ આપનાર, વિકરવર થયેલાં નવાં જાણનાં કૂલોના ગુચ્છા જેવો રવચ્છ મૂર્તિવાળો, વિવિધ ભુષ-જન-સમહરૂપી ભમરો વડે ગવાયેલી કીર્તિવાળો, ચતુર જનોનાં મસ્તકો પર નિરંતર વાસ કરનાર કૃષ્ણ [મહાવિ]-ગ્ન્ય જ્યવંત વર્તે છે. આશ્ચર્યકારી ચરિત-વાળા સૂરિમંડલથી શોભતા તે ગ્ન્યમાં અનુક્રમે પ્રાગ-શિરોમણિ જ્યોત્સિહસૂરિ સુચુર થયા; જેમણે પદ્માપાના કવીન્દ્ર અને પ્રામાણિકોમાં અગ્રેસર એવા સારંગ નામના વિદ્વાનને વાદ-વિજ્ઞાની વિધિમાં જલદી વિરંજ બનાવ્યો હતો. ન્યાયસારની ટીકા, નવું વ્યાકરણ અને કુમ્ભરપાલરાજનું કાવ્ય કરીને ત્રૈવિદ્યવેદીઓમાં જે ચક્રવર્તી તરીકે પ્રખ્યાત થયા હતા. તેમના ગણના નાયક પ્રસન્નચંદ્ર પ્રભુ જ્યવંત વર્તે છે. જેઓ નમતા જનની રક્ષા કરનારા છે, જેમની પ્રજા વાદીને બેદનારી છે, જેમના ચરણ-કમળમાં મોટા રાજાઓનાં મસ્તકો પથ્થુ સદા નમતા ભમરો જેવું આચરણ કરે છે. તેમના પદરૂપી કમળને પ્રપૂજ્ય કરવામાં સૂર્ય જેવા, સૂર્ય શાસ્ત્રોના આદિતીય શાતા, કવિ-કુલરૂપી સાગરને ઉલ્લસિત કરવામાં ચંદ્ર જેવા નયચંદ્રસૂરિ-ચંદ્ર જ્યવંત વર્તે છે; પોતાના ચરિતને વિસ્તારવા તે જ રાજા હુમ્મીર વડે રવજનમાં અદ્યંત પ્રેરાયેલા તે કવિએ રાજ-સમૂહના હર્ષ માટે વીરોક્તિથી રમણીય આ સુંદર કાવ્ય રચ્યું છે.

કવિ-ગુરુ જ્યોત્સિહસૂરિનો પૌત્ર(પ્રસિધ્ધ) હોવા છતાં પણ આ નયચંદ્રસૂરિ, કાબોમાં નવીન અર્થ-સમૂહ, ધટના, પદ-પદ્ધિ, યુક્તિ-વિન્યાસ, રીતિ, રસ, ભાવ, રચનાના યત્નો વડે વિશેષ પ્રકારે પુત્ર જેવું આચરણ કરે છે.

જ્યોત્સિહસૂરિના સિધ્ધ મહાકવિ નયચંદ્રસૂરિએ રચેલા ૧૪ સર્ગોવાળાએ વીરાંક હુમ્મીર-મહાકાવ્યને વિ. સં. ૧૫૪૨માં ધૈર્યજપુરમાં પોતાના પદને માટે લખનાર નયહસ પથ્થુએ કૃષ્ણર્ષિ-ગ્ન્યના જ્યોત્સિહસૂરિના સિધ્ધ હતા.

સંસ્કૃત કવિત્વરૂપી કમલ-વનને વિકસાવવામાં સૂર્ય જેવા અને પ્રાકૃત કવિતારૂપી માલતીના અંબુકર મહાકવિ નયચંદ્ર કવિ શુભશૈખરની રચેલી કંપૂરમંજરી જેવી શંભામંજરી

નાટિકા રચી છે, તેમાં સુત્રધારના મુખથી ઉચ્ચારાયેલ કવિ-પરિચય મળે છે કે-તે નયચંદ્ર કવિ ચુભાપામાં કવિત્વ કરવામાં કુશલ હતા, તેમણે શારદા દેવતાના પ્રૌઢ વર-પ્રસાદથી રાગ્યઓને પશુ રંજિત કર્યા હતા. પૂર્વ કવિઓના માર્ગને અનુસરનાર એ સમસ્ત વિદ્યાઓના નિધિ જેવા હતા. કવિ હુર્ષ અને અમરચંદ્ર સાથે એની તુલના કરવામાં આવી છે. (વિશેષ માટે જુઓ રંગભંગરી નાટિકા)

વિ. સં. ૧૪૬૯ વર્ષે કા. શુ. ૯ શનિવારે સરસ્વતીપતન (પાટણ)માં કૃષ્ણપૂર્ણિમ ગમ્મના વા. જયવલ્લભના સિષ્ય પૂજ્ય દેવસુંદરે લખાવેલો વર્ધમાનવિદ્યા-કલ્પ જેસલમેર- (આરવાડ)માં ડુંગરજીયતિજીના સંગ્રહમાં છે (વિશેષ માટે જુઓ જેસલમેરમાં. મંથસૂચી પૃ. ૫૮ આ. ઓ. સિ. નં. ૨૧)

વિ. સં. ૧૫૧૭માં ઉપકેશનાતીય(આસવાળ) કાકરીયા-ગોત્રવાળા સં. સોદલે કરાવેલ અંદ્રપ્રભસ્વામીના ગિયને કૃષ્ણપૂર્ણિમ-ગમ્મમાં થયેલા નયચંદ્રસરિના પદ પર થયેલા જયસિદ્ધ-સરિએ પ્રતિષ્ઠિત કર્યું હતું.

કલા અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ સર્વાંગસુંદર

ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું

ત્રિરંગી ચિત્ર

મહાગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર શ્રી કનુભાઈ દેસાઈએ દોરેલું આ સુંદર ચિત્ર શાંત સુખસુદ્રા અને વીતરાગભાવનું સાક્ષાત્ દર્શન કરાવે છે.

✽ આર્ટ કાર્ડ ઉપર સુંદર ત્રિરંગી છપાઇ

✽ ૧૪" x ૧૦" ની માટી સાઇઝ

✽ આરે તરફ સોનેરી બોર્ડર

દરેક જૈન ઘરમાં આ ચિત્ર અવશ્ય હોવું જોઇએ.

મૂલ્ય-ચાર આના (ટપાલ ખર્ચ દોઢ આનો વધુ)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી, બી કાંઠા

અમદાવાદ

શ્રી શીલાંકસૂરિ તે કોણ ?

લેખક-શ્રીયુત પ્રો. હીરાલાલ રસિકલાલ કાપડીયા એમ. એ.

જેન દષ્ટિ અનુસાર આ અવસર્પિણી કાળમાં ચોવીસ તીર્થકરો થઈ ગયા છે. એ પૈકી પહેલા, સોળમા, બાવીસમા, ત્રેવીસમા અને ચોવીસમા એ પાંચે તીર્થકરોનાં નામ જૈન સમાજમાં અને કેવળ ત્રેવીસમા તીર્થકરનું પાર્શ્વનાથ નામ અજૈન સમાજમાં સુપ્રસિદ્ધ છે, જ્યારે બાકીનાનાં નામ એટલાં સુપ્રસિદ્ધ નથી. આવી હકીકત જે જૈન મુનિવરો પ્રયત્નકરે-લેખકો થઈ ગયા છે તેમના સંબંધમાં પણ જોવાય છે. દાખલા તરીકે શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર, શ્રી મહત્તવાદી, ચાકિનીમહત્તરાધર્મસુત્ર શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, કલિકાશ્વર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ અને ન્યાયવિશારદ શ્રી યશોવિજયગણિ એ પાંચ મુનિવરોનાં નામથી જૈન જગત્ સુપરિચિત છે, જ્યારે અન્ય જૈન લેખકોને સામાન્ય જનતા ભાગ્યે જ જાણે છે. આથી તો શ્રી શીલાંકસૂરિનું નામ સાંભળતાં ‘એ શ્રી શીલાંકસૂરિ તે કોણ’ એવો પ્રશ્ન સહજ પૂછાય છે. આનો ઉત્તર આપવો એ આ લેખકનું પ્રયોજન છે એટલે હવે હું એ દિશામાં પ્રયાણ કરું છું.

અમણી ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામીના ૧૧ ગણધરોમાંના પાંચમા ગણધર શ્રી સુધર્મસ્વામીએ રચેલાં ૧૨ અંગો (દ્વાદશાંગી)માંથી આજે આપણને દિદિવાસ સિવાયનાં ૧૧ અંગો અમુક અંશે ઉપલબ્ધ થાય છે. એ અગ્યાર અંગોમાં આપ્યાર એ પહેલું અંગ અને સુધર્મક એ બીજું અંગ ગણાય છે. આ બંને અંગો ઉપર સંસ્કૃતમાં દીકા રચવાનું માન શ્રી શીલાંકસૂરિને મળે છે.

નવાઈની વાત છે કે આપ્યાર ઉપર ક્યારે દીકા રચાઈ એ સંબંધમાં જુદી જુદી હસ્તલિખિત પ્રતિઓમાં ભિન્ન ભિન્ન ઉલ્લેખ જોવાય છે. રચનાસમય તરીકે શકેસંવત્ ૭૭૨, શકેસંવત્ ૭૮૪, શકેસંવત્ ૭૯૮ અને શુભે સંવત્ ૭૭૨ નો નિર્દેશ છે. આ પૈકી શકેસંવત્ ૭૯૮ એટલે કે વિક્રમસંવત્ ૬૩૩ મને વધારે વિશ્વસનીય જણાય છે. શુભેસંવત્થી શું સમજવું એ સંબંધમાં મતભેદ જોવાય છે એટલે એનો વિચાર હું અગ્ર કરતો નથી.

સુધર્મકની દીકાના રચનાસમય પરત્વે કોઈ ઉલ્લેખ જોવાતો નથી, પણ એ તેમ જ આપ્યારની દીકા રચવામાં શ્રી વાહુરિગણિએ શ્રી શીલાંકસૂરિને-શ્રી શીલાચાર્યને સહાયતા કરીને ઉલ્લેખ તે તે દીકામાં મળે છે. આ વાહુરિગણિ તે કોણ તે વિષે આપણે હજી સુધી તો અંધારામાં છીએ એટલે આ ઉલ્લેખ આ દિશામાં કશો વિશેષ પ્રકાશ પાડતો નથી.

પ્રભાવકચ્છરિત્રમાં જે અભયદેવસૂરિપ્રબન્ધ છે તેમાં એમ કહ્યું છે કે શ્રી શીલાંકસૂરિએ પહેલાં ૧૧ અંગો ઉપર દીકા રચી હતી, પણ પહેલાં બે અંગો સિવાયનાં નવ અંગો ઉપરની દીકા વિચિત્ર જવાથી શ્રી અભયદેવસૂરિએ ત્રીજથી અગ્યારમા સુધીનાં અંગો ઉપર દીકા રચી. આ ઉલ્લેખ ભ્રાન્ત છે, કેમકે કાણુની દીકામાં શ્રી અભયદેવસૂરિ પોતે જ કહે છે કે એના ઉપર કોઈએ દીકા રચી નથી. વળી શ્રી જિનવલ્લભસૂરિ પણ અમૃતસંપત્તિકામાં એ જ વાત કહે છે. વિશેષમાં આગમોદ્ધારક જૈનાચાર્ય શ્રી આનંદ-સાગરસૂરિ પણ આ હકીકત સ્વીકારે છે, કેમકે આ વાત વિસેસાધરસયલાસની શ્રી

કેદારનાથની વૃત્તિ સ્થિતિની આશ્રિતિની એમની પ્રસ્તાવના ઉપરથી જોઈ શકાય છે. શ્રી અભયવંશચરિત્રે વિષ્ણુપ્રભુત્વની દીકાના ૬૫૬ અ પત્રમાં એ પાંચમા અંગની સુવિધા તેમજ દીકાને નિર્દેશ કર્યો છે. એ દીકાના કર્તા કદાચ શ્રી શીલાકંચરિ હોય અને એ દીકાને પ્રભાવકચરિત્રકારના સમય પૂર્વે ઉત્પન્ન ગયો હોવાથી ઉપર્યુક્ત દંતકથા પ્રચલિત બની હોય. આવી પરિસ્થિતિમાં બહુમાં બહુ પહેલા, બીજા અને પાંચમા અંગની દીકા શ્રી શીલાકંચરિએ રચ્યાનું અનુમાન થઈ શકે.

આધારની દીકામાં ત્રીજા પદમાં શ્રી શીલાકંચરિએ સૂચવ્યું છે કે શાસ્ત્રપરિણા (જે આધારનું પહેલું અધ્યયન છે તે) ના ઉપર ગદ્યહસ્તીએ દીકા રચી છે, પણ તે જન હોવાથી એને સાર હું રજુ કરું છું. આ ગદ્યહસ્તી તે શ્રી ભાસ્વામીના શિષ્ય અને તત્ત્વાર્થધિગમશાસ્ત્રની ભાષ્યાનુસારિણી દીકાના રચનારા શ્રી સિદ્ધસેનગણિ હોવા સંભવ છે. જો એમ હોય તો શ્રી શીલાકંચરિ આ ગણિની પછી થયેલા ગણી શકાય.

નાગાભુત્તે ધર્મસંગ્રહમાં અને શ્રી સિદ્ધસેનગણિએ તત્ત્વાર્થની દીકા (ભા ૨, ૫, ૧૭) માં જે પાંચ આનન્તર્ય પાપોનો વિષય ચર્ચ્યો છે તે શ્રી શીલાકંચરિએ સૂચ્યગદની દીકાના ૨૧૫ માં પત્રમાં આલેખ્યો છે. આ દૃષ્ટિકત પણ ઉપર્યુક્ત અનુમાન કરતાં વિચારાય તો ખોટું નહિ.

પાઠ્ય (સં. પ્રાકૃત) ભાષામાં ચતુરપ્રભુપુરિસચરિત્ર નામનો ગ્રન્થ વિક્રમ સંવત્ ૬૨૫ માં રચાયેલો છે. એના કર્તા તરીકે શ્રી શીલાકંચરિનું નામ સૂચવાય છે. જો આ કથન વાસ્તવિક હોય તો આ ગ્રન્થ ઉપરથી એ જાણી શકાય છે કે શ્રી શીલાકંચરિનું ખરું નામ વિમલમતિ છે.

કલિકાલર્વશ શ્રી હેમચન્દ્રચરિત્રે રચણાવલીની જે દીકા રચી છે તેમાં ત્રણ સ્થળે શીલાકંચરિ ઉલ્લેખ છે. એ શીલાકંચરિ તે પ્રચલિત શીલાકંચરિ છે કે કેમ તે જાણવું બાકી રહે છે.

શ્રી શીલાકંચરિએ જીવસમાસની વૃત્તિ રચી છે અને તે ઉપલબ્ધ છે એમ જૈન સાહિત્યને સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ (૫. ૧૮૧) માં ઉલ્લેખ છે તો શું આ દૃષ્ટિકત સાચી છે અને આ શ્રી શીલાકંચરિ તે આ લેખમાં નિર્દેશાયેલ ચરિ છે ?

આધારની દીકાના ૩૧૭ અ પત્ર ઉપરથી જાણાય છે કે શ્રી શીલાકંચરિનું બીજું નામ તત્ત્વાદિત્ય હતું. દાસિપયચિત્ર શ્રી ઉદ્ધોત્તનચરિત્રે જે કૃત્વલયમાલા લગભગ ૧૬૬૦ સંવત્ ૭૦૦ માં રચી છે તેની પ્રચલિતમાં તત્ત્વાદિત્યનો ઉલ્લેખ છે. આથી શ્રી જિનવિજયે એવી કલ્પના કરી છે કે તત્ત્વાદિત્ય તે આ તત્ત્વાદિત્ય એટલે કે તત્ત્વાચાર્ય હોય. વળી એ જ પ્રચલિતમાં સીલંગમિલ્લસાલો એવો જે પ્રયોગ છે તેને શ્લેષાત્મક વિશેષણ ગણી તેઓ એ દ્વારા શ્રી શીલાકંચરિનો નિર્દેશ કરાયો છે એમ માને છે. પરંતુ આ શ્રી આનન્દ-શાસ્ત્રચરિત્રે આ મતબદ્ધની વિરુદ્ધ પોતાનો અભિપ્રાય વિશેષાવસ્થાથી પ્રસ્તાવનામાં ઉચ્ચાર્યો છે, એની સવિરત્ત ચર્ચા કરવાનું અત્ર બની શકે તેમ નથી.

શ્રી શીલાકંચરિ તે વિક્રમસંવત્ ૮૦૨ માં 'અમ્બુદિશપુર પાઠણ'ની સ્થાપના કરનારા વનરાજી આચાર્યના યુરુ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ શીલિયુજીચરિ છે એમ કેદલાક માને છે.

૧ આના આધારે શ્રી હેમચન્દ્રચરિત્રે ચિત્રદિશકાકાપુરુષચરિત્ર રચ્યાનું જાણાય છે એ વાત જરૂરે તેમ હો, પણ આ ગ્રન્થ સત્તર પ્રસિદ્ધ થયો હતો, કેમકે પાઠિના અભ્યાસીઓ વધ્યા છે અને વિદ્યાપીઠ આવા પ્રણેતા મનોને પાઠ્યપુસ્તક તરીકે સ્થાન આપવા ઉત્સુક છે.

આ માન્યતા શ્રી જિનચરિત્રકૃત આચર્યચરિત્રને આભારી હોય એમ લાગે છે. પણ આ મતભ્યં વાસ્તવિક હોવા વિષે સંકા રહે છે, કેમકે આચાર્યની ટીકા વગેરેના રચના-સમય વિચારતાં શ્રી શીલોત્સવો વિદ્યમ્બસવત્ ૬૦૭-૬૩૩ ની આસપાસમાં થયેલા અણુય અને આ તો લગભગ સો વર્ષ પૂર્વેનો સમય છે.

શ્રી શીલોત્સવોને કેટલાક કોટ્યાચાર્યો અણુ છે એટલું જ નહિ પણ વીરસંવત્ ૧૧૧૫ એટલે કે વિદ્યમ્બસવત્ ૬૪૫ ની આસપાસ થયેલા શ્રી જિનચરિત્રકૃતિના શિષ્ય માને છે. આ સંબંધમાં વિશેષ વિચાર કરાય તે પૂર્વે એ નોંધી લઈએ કે કોટ્યાચાર્યો એ શ્રી જિનચરિત્રકૃતિના શિષ્ય નહિ, પરંતુ એના પ્રશિષ્ય-સંતાનીય કદાચ હોય એમ એ કોટ્યાચાર્યો રચેલી વિશેષાવસ્થાસંપાદનાની ટીકા એતાં અણુય છે, કેમકે ત્યાં પાઠ્યોદ્દેશો ઉલ્લેખ છે. આ કોટ્યાચાર્યો તે શ્રી શીલોત્સવો નથી. પરંતુ શ્રી હરિભદ્રચરિત્રના પૂર્વગામી છે એમ આ. શ્રી આનંદસાગરચરિત્ર કહેતું છે. એમની પૂર્વગામિતા સિદ્ધ કરવા માટે એમ કહે છે કે શ્રી હરિભદ્રચરિત્રને અંગ્રા, કૃષ્ણાંડી વગેરેના વિદ્વા તરીકે અને વિદ્યારાજ હરિભદ્રકમિષીનો મંત્ર તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે, બપોરો કોટ્યાચાર્યો કેવળ કૃષ્ણાંડીનો વિદ્વા તરીકે અને હરિભદ્રકમિષીનો મંત્ર તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પરંતુ વિશેષ બિહાપોહ કરવો જોઈએ, પણ તે આ લઘુ લેખમાં અને તેમ નથી એટલે અહીં તો આટલો ઉદ્દેશ કરીશ અને સાથે સાથે ઉમેરીશ કે જ્ઞાનસાગરની હસ્તલિખિત પ્રતિઓના સૂચીપત્ર (૫. ૧૬૭) માં આ મુજબ નિર્દેશ છે:—“ જિનમદ્રગણિસમામયજ્ઞાનજ્ઞા સમર્પિતા ઝીકોત્સવચાર્યવાદિ- (હરિ) મળિમહસ્ત્રેણ ” સમગ્ર સી. ડી. હલાયે લખેલે બહારના ક્રમના કરી છે, પણ તે સાધાર અણુતી નથી, કેમકે પાટણના જૈન લોકારોને લગતા સૂચીપત્રમાં લખેલો જ ઉલ્લેખ છે. અત્ર એ પ્રશ્ન પૂછવાનું મન થાય છે કે ‘સમર્પિત’થી શું સમજવું ? પ્રો. વેલ્કનકરે આ સંબંધમાં જે એમ સૂચવ્યું છે કે કોટ્યાચાર્યો શ્રી જિનચરિત્રકૃતિને મદદ કરી હતી તે શું વાસ્તવિક છે ?

શ્રી શીલોત્સવોને સૂચગાહની ટીકાના ૨૧૮ બ પત્રમાં જે નિમિત્તસાક્ષરો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી શું સમજવું એ પણ એક પ્રશ્ન છે. શું તેઓ નિમિત્તપાહુડને ઉદ્દેશીને આ કથન કરે છે ?

આ પ્રમાણે શ્રી શીલોત્સવો વિષે સમય અને સાધન અનુસાર આટલો બિહાપોહ કરી હવે હું વિરમું તે પૂર્વે એટલી સૂચના કરીશ કે એમણે જે પહેલાં બે અંગો ઉપર ટીકા રચી છે તેમાં આવતાં અવતરણો એકત્રિત કરાયાં જોઈએ અને તેનાં મૂલ નક્કી કરાવ્યાં જોઈએ. સાથે સાથે અઉપનિષદપુરિષદચરિત્ર સંગીતાત્મક પદ્ધતિપૂર્વક પ્રકાશિત થવું ધટે. જો તેમ થશે તો શીલોત્સવો તે કોણ એના અંતિમ ઉત્તર આપી શકશે.

૧ આમાં સૂચવ્યું છે કે શ્રી જિનચરિત્રકૃતિને વિશેષાવસ્થાસંપાદના ઉપર પાંચે બે ટીકા રચી છે તેની હસ્તલિખિત પ્રતિ ઉપલબ્ધ છે. એ એમ દોષ તો એ સત્તર પ્રકાશિત થવી ધટે.

૨ શ્રી શીલોત્સવો અંગે “ A History of the Canonical Literature of the Jains ” માં બી.એન.સી. ડાહ્યાએ બહુ જાણતા કુટુંબના થેલી જે અભિપ્રાય છે. વિશેષમાં ત્યાં આચાર્યના એક નહ વધેલા અંશવચનથી પણ ચર્ચા કરી છે, એટલે અભેદમાં જે વિષય લખવા હાજરે આ અભેદ પુસ્તક એવું.

વીરનિ. સં ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીનાં સાતસો વર્ષની

ગુરુપરંપરા

[પદ્મપરંપરાના આચાર્યોત્થા બીજા મુખ્ય આચાર્યોનો પરિચય]

લેખક-પ્ર. સુનિમહારાજ શ્રી ન્યાયવિજયજી અમદાવાદ.

શ્રી જેન સત્ય પ્રકાશના ગયા-બીજા વિશેષાંક, શ્રી પર્યુષણપર્વ વિશેષાંકમાં ભગવાન મહા-વીરસ્વામીથી ૨૭મી પાટ સુધીના આચાર્યોની જીવનગ્રંથી આપો હતી. તેના અનુસંધાનમાં અહીં ૨૮ મી પાટથી શરૂ કરીને વીરનિ સં. ૧૭૦૦ સુધીના પદ્મપર આચાર્યો તથા બીજા મુખ્ય મુખ્ય આચાર્યોનો પરિચય આપણે સાધીયું.

મુખ્ય પાટ ઉપર થયેલા ૨૮મા આચાર્યનો પરિચય આપતાં પહેલાં એ સમયમાં થઈ ગયેલ આ ચાર આચાર્ય ભગવંતોનો પરિચય આપવો ઉચિત ધાયો છે: ૧ શ્રી જીવદેવસુરિજી, ૨ શ્રી મહાસવાદીસુરિજી, ૩ શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાત્રમજી અને ૪ શ્રી હરિભદ્રસુરિજી.

જીવદેવસુરિ-આ આચાર્ય મહાપ્રાભાવિક થયા છે. તેમના માટે પ્રભાવકચરિત્રકાર લખે છે કે-“જેમણે આદ્યતવાણીરૂપ ધેનુને પ્રાણોદ્ધાસ પમાડી ચરણ (ચારિત્ર) નો ઉદય કર્યો એવા શ્રીજીવદેવસુરિ તમને કલ્યાણદાયક થાઓ!”

આ મહાન આચાર્યના પિતાનું નામ ધર્મદેવ, માતાનું નામ શીલવતી, જ્ઞાતિએ વાયડ અને વાયડનવાસી હતા. તેમનું ગૃહસ્થાશ્રમનું નામ મહીધર હતું અને મહીપાલ નામે તેમને એક નાના ભાઈ હતા. મહીધરે વાયડ ગચ્છના આચાર્ય જિનદત્તસુરિજી પાસે દીક્ષા લીધી હતી. ભણી ગણીને જીતાર્થ થતાં જિનદત્તસુરિએ તેમને આચાર્યપદ આપ્યું અને પોતાની શાખાને અનુસારે રાણિસસરિનામ પાડી પોતાના પદ્મપર બનાવ્યા.

મહીપાસે રાજગૃહ નગરમાં દિગંબરાચાર્ય શ્રી શ્રુતકીર્તિ પાસે દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ સુવર્ણકીર્તિ રાખવામાં આવ્યું. ગુરુ પાસેથી અપ્રતિયક્ષ વિદ્યાનો આશ્નાય અને પરકાય પ્રવેશની વિદ્યા તેમને પ્રાપ્ત થઈ. ન્યારે તેમની માતાએ સાંભળ્યું કે મહીપાસે દિગંબર દીક્ષા લીધી છે એટલે તેમને મહી વાયડદેશ તરફ પધારવા અને બન્ને ભાઈએને એક જ જિનમત સ્વીકારવા સમગત્યા. સુવર્ણકીર્તિ વાયડદેશમાં આવ્યા. બન્ને ભાઈઓ મહ્યા. માતાએ બન્ને ધર્મની પરીક્ષા કરી. જેવટે નાના ભાઈ સુવર્ણકીર્તિએ દિગંબર મત છોડી સ્વેતાંબર દીક્ષા લીધી. તેમનું નામ જીવદેવસુરિ રાખવામાં આવ્યું. અને એ પદ્મપર આચાર્ય બન્યા.

એકવાર એક યોગીએ જીવદેવસુરિના શિષ્યની વાચા (ક્યાંક સુરિજીની પોતાની વાચા લખેલ છે) બંધ કરી દીધી અને એકવાર તેમના સમુદાયની સાખી પર મોઝથૂઈ નાખી પરવશ બનાવી દીધો; સુરિજીએ બન્ને સ્થળે મંત્રગળથી યોગીનો પરાજય કરી તેને ચોખ શિક્ષા

કરી હતી તેમના સમયમાં વાયડના શ્રીમહાવીર જિનમંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો. વાયડમાં લક્ષનામે એક કોટીધ્વજ ધનાઢય શેઠ રહેતો હતો. તે બ્રાહ્મણોનો બહુ ઉપાસક હતો. યજ્ઞાદિ કરાવતો હતો. તેને પાછળથી સંયોગવસાત્ યજ્ઞાદિ અને બ્રાહ્મણો ઉપરથી મહા ભડા મઈ જેથી તેણે સ્પરિણને આ વાત કરી. સ્પરિણના ઉપદેશથી તે ધનાઢય શેઠ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. પછી સ્પરિણના ઉપદેશથી તેણે “પિપ્પલાનક” નગરમાં વિશાલ જિનમંદિર બનાવ્યું. ત્યાંની આધ્યાત્મિકા વિદ્યા નાખતી હતી તેને ઉપદેશ આપી ઠીક કરી મંદિરની પાસે જ તે જીવનદેવીની દેરી બનાવી. લક્ષ્મીશેઠ જૈન બનવાથી બ્રાહ્મણોનો જૈનધર્મ ઉપર દ્રેષ વધ્યો. પરિણામે એકવાર એક શ્રુતગ્રામ: ગાય મહાવીર મંદિર તરફ વાળી. તે ગાય રાતે મરી ગઈ. સાધુઓએ આ દ્રશ્ય જોઈ ગુરુને—જીવદેવસ્પરિણને જાણાવ્યું. સ્પરિણએ પરકાયપ્રવેશિની વિદ્યાથી તે ગાયને ઉઠાડી અને બ્રાહ્મણોના વિશાલ મંદિરમાં બ્રહ્મદેવના ગભારામાં સુવાડી દીધી. મરેલી ગાય તે મંદિરમાં જોઈ પૂનરી અને બ્રાહ્મણો ગભરાયા. તેમને એમ લાગ્યું કે આપણે જૈનોની ઉકતી કરી છે તેનું આ પરિણામ છે. તેમણે સ્પરિણને વિનંતિ કરી જાણાવ્યું કે આપ આ ગાયને ઉઠાડી દો. સ્પરિણએ તેમના કથન ઉપર લક્ષ્ય ન આપ્યું. બ્રાહ્મણોએ લક્ષ્મીશેઠને વિનંત્યા કે હવે પછી અમે જૈનો ઉપર દ્રેષ નહીં રાખીએ અને કદી પણ તેમની ઉકતી નહીં કરીએ. આથી લક્ષ્મીશેઠ સ્પરિણને વિનંત્યા અને બ્રાહ્મણો સાથે એક સુલેહનામું તૈયાર કર્યું કે જેમાં એ શરત હતી કે આ ગામમાં જૈનો કોઈ પણ ધાર્મિક ઉત્સવ કરે તેમાં કોઈએ કોઈ પણ પ્રકારનું વિદ્વંસ ન કરવું, દરેક ધર્મકર્મમાં તે જો—જૈન સાધુઓ અગ્રણી રહેશે અને જે નવીન આચાર્ય ગાદીએ બેસે તેને બ્રાહ્મણોએ સુવર્ણ જનોઈ આપી બ્રાહ્મણના મંદિરમાં પાટોત્સવ કરવો. આ સુલેહનામા પછી સ્પરિણએ ત્યાંથી ગાય ઉઠાડી અને ત્યારથી ત્યાં જૈનો અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે બાઈચારા જેવો સંબંધ બંધાયો, જે અભાવધિ—પ્રભાવકચ્છરિકારના સમય સુધી) અવિચ્છિન્ન ચાલ્યો આવે છે.

અન્તે પોતાનો સ્વર્ગગમનકાલ નજીક જાણી અનશન કરી, ગચ્છબ્યવસ્થા કરી તેઓ સ્વર્ગે સીધાવ્યા. પેલો યોગી તેમના કપાલખંડ લેવા આવ્યો હતો પરંતુ તેની પહેલેથી બ્યવસ્થા થઈ હતી. સ્પરિણની પરંપરામાં અર્થાત્ વાયડગચ્છના શ્રી જિનદત્તસુરિના શિષ્ય—બાલભારત, કાવ્યકલ્પલતા આદિ ગ્રંથોના નિર્માતા પ્રસિદ્ધ કવિ અમરચંદ્રસુરિ થયા, જેનો ઉલ્લેખ પ્રભાવકચ્છરિકામાં પણ મળે છે.

વાયડગચ્છ અને વાયડગાદિ જે સ્થાનના નામથી અઘાપિ પ્રસિદ્ધ છે તે વાયડ સ્થાન આજે પણ હીસાની પાસે છે. આજ તો નાનું ગામકું છે. આ ગચ્છના પદ્ધતર આચાર્યોનાં નામ ધણે ભાગે જિનદત્તસુરિ, રાશિલસુરિ અને જીવદેવસુરિ જ હતાં. આ ગચ્છની પરંપરા વિક્રમના તેરમા શતક સુધી વિદ્યમાન હતી. મહામંત્રી વસ્તુપાલના સમયમાં એ ગચ્છના જિનદત્તસુરિ અને તેમના શિષ્ય અમરચંદ્રસુરિ વિદ્યમાન હતા. એ જ જિનદત્તસુરિજીએ ‘વિવેકવિલાસ’ અને ‘શુકુન્તલાચંડી’ રચના કરી છે.

જીવદેવસુરિજીના સમયે બ્રાહ્મણોએ જૈનો સાથે જે સહચાર બાંધ્યો તે જ બ્રાહ્મણો કાલાન્તરે સત્તાહીન અને ભગીરહીત થતાં જૈનોના આશ્રિત થતાં બોજકો થયા.

ભોજક ભૂતિનું હજી પણ આદરમૂલક-‘કાર’ વિશેષથી એ જ સૂચવે છે કે પૂર્વે તે શક્તિ જમીનદાર-જમીરદાર હતી. એ ભોજનું એ પ્રદેશમાં ધણું જ્ઞાન છે. જૈનો ઉપર તેમના લાગ છે. દંતકથા પ્રમાણે જે એમ કહેવાય છે કે શ્રી હેમચંદ્રઆચાર્યજી અને અતરમ્બીય શ્રી જિનદત્તસુરિજી તેમને જૈનમાં લેવાયા; અને જૈનોને ઘેર ભોજન કરવાથી ભોજક નામ પાડ્યું તે વાત ચર્ચાઈ જવાતી નથી, કારણકે નવાંચીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસુરિજીના સમયે તેમનું ભોજક-પૂજક નામ મળે છે. આ ઉપરથી એમ લાગે છે પ્રસિદ્ધ આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રસુરિજી અને જિનદત્તસુરિજીની પહેલાં જ આ ભોજકને વામડમ્બજીના જ કોઇ આચાર્યે જૈન મંદિરોના પૂજક તરીકે કાવમ કર્યા હશે અને તે આચાર્યનું નામ જિનદત્તસુરિ પણ હોય તો નવાઈ નથી. કારણ કે તે ગ્રંથમાં ફરક ત્રીજા આચાર્યનું નામ જિનદત્તસુરિ જ આપાતું. અર્થાત્ ભોજક ભૂતિ વામડમ્બજીના આચાર્યના ઉપદેશથી જૈન બનેલ છે. આ આચાર્યના કેટલાય મંત્રના ચમત્કારથી આકર્ષાઈ અન્ય ગ્રંથજના આચાર્યના નામે ચમત્કારો ચડેલા છે, પરંતુ એ તો માત્ર કલ્પનાઓ જ છે. (પ્રભાવકચરિત્રની પર્વસીમાના)

મહાસવાદીસુરિજી-આ નામના ત્રણ આચાર્યોનો ઉલ્લેખ મળે છે.

૧-સુપ્રસિદ્ધ શિલાદિત્યના બાણેજ અને દ્વાદશારનયચક્રવાલના રચયિતા થયા છે. તેમણે શિલાદિત્યની સહાયામાં બૌદ્ધોને હરાવી સૌરાષ્ટ્રમાંથી દૂર કાઢ્યા અને શ્વેતાંબર જૈનધર્મનો વિજયધ્વજ ફરકાવ્યો. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રકાર લખે છે.-

શ્રીવીરચત્તરાચાર્ય શતાષ્ટકે અનુરચીતિસંયુક્તે ॥

ત્રિણ્યે સ મહાવાદી બૌદ્ધાંસ્તદુષ્યસ્તત્તાપિ ॥

‘વીર સંવત ૮૮૪ માં મહાવાદિએ બૌદ્ધોને તથા બૌદ્ધવ્યવસ્થાને છુટા.’ ‘અનુવિંશતિ પ્રબંધ’માં પણ બૌદ્ધોને છુટાને તેમજ નયચક્ર ગ્રંથ તેમણે બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

દ્વાદશારનયચક્ર પારદળર શ્લોકપ્રમાણ ન્યાયનો અદિતીય ગ્રંથ છે. આ નયચક્ર ઉપર સિદ્ધ ક્ષમાશ્રમણે વિશાલ ટીકા રચી છે. આખો ગ્રંથ સંસ્કૃતમાં છે. આ આચાર્યનો શ્રી હરિભદ્રસુરિજી પોતાના ગ્રંથોમાં બહુમાન પૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે. કલિકાલસર્વગ આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસુરિજી તો પોતાના મહાન વ્યાકરણમાં લખે છે કે—

તત્કષ્ટેડનૂપેન ૨ । ૨ । ૩૧ ॥

અનુમહિવાલિનઃ તાર્કિકાઃ ” (સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન પદ્ધત ટીકા)

૨-બીજા મહાસવાદી જે વિક્રમની દસમી સદીના અંતમાં થયા, તેમણે લઘુધર્મોત્તરના ન્યામબિન્દુ ઉપર ટિપ્પણ બનાવ્યું.

૩-ત્રીજા મહાસવાદી વિક્રમની ત્રીસમી સદીમાં થયા જેમની કવિતાની પ્રશંસા મંત્રીશ્વર વસ્તુપાલે કરી છે.

મહાસવાદી આચાર્યના નામથી મહાસવાદી ગ્રંથ થયો છે. આ મહાસવાદી ગ્રંથજના કોઈ એક આચાર્યે પ્રતિકૃત કરેલી ધાતુમૂર્તિ દિલ્હીમાં લાલા હમીરભક્ષજી ઝવેરીના ધરમદિરમાં છે, જે લગભગ ચૌદમી શતાબ્દની મૂર્તિ છે.

જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ-આ આચાર્ય મહાપ્રતાપી અને પ્રખર વિદ્વાન થયા છે. તેમનો સમય વીરન સં. ૧૧૪૫ વિક્રમ સં. ૬૪૫ લગભગ બનાવ છે. તેમનો બીજો વિશેષ પરિચય નથી મલતો, તેમણે રચેલા ગ્રંથો આ છે—

વિશેષાવશ્યક બાબ-મૂલ અને ટીકા.

પદ્મસંપ્રદાયી ૪૦૦ થી ૫૦૦ ગાથાપ્રમાણ.

પદ્મલેખસમાસ.

વિશેષજીવતી-૪૦૦ ગાથાનો પ્રકરણપ્રમંથ.

જીતકલ્પસૂત્ર-સાબાબ્ય જૈન સાધુઓના પ્રાપ્તિપત્રો સુંદર પ્રમંથ.

તેઓની સ્તુતિ કરતાં સિદ્ધસેનસૂરિ-જીતકલ્પચૂર્ણ ઉપર ટીકા રચતાં લખે છે કે-

“અનુયોગ એટલે આગમોના અર્થજ્ઞાનના ધારક, યુગપ્રધાન, પ્રધાન જ્ઞાનીઓને બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશલ, અને દર્શન-જ્ઞાન ઉપયોગના માર્ગસ્થ એટલે માર્ગ-સ્પષ્ટ, જેમણે હેમસુત્રોના અર્થધારે પુરુષવિશેષના પૃથક્કરણ પ્રમાણે પ્રાપ્તિપત્રના વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે એવા સ્વપર સમયના સિદ્ધાન્તોમાં નિષ્ણુ, સંયમશીલ અમણોના માર્ગના અનુયાયી અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનશૂલ જિનભદ્રમણિ ક્ષમાશ્રમણને નમસ્કાર !”

બાબ્યકાર તરીકે તેમની બહુ મોટી ખ્યાતિ છે.

વિશેષાવશ્યક બાબ્ય જૈનપ્રવચનમાં એક યુક્ટમણિ સમાન લેખાય છે. જૈનદર્શન પ્રતિપાદિત જ્ઞાનવિષયક વિચારને કેવલ શ્રદ્ધાગમ્ય વિષયની ક્ષાંટિમાંથી સુદ્ધિગમ્ય વિષયની ક્ષાંટિમાં ઉતારવાનો સુસંગત પ્રયત્ન એમણે આ બાબ્યમાં કર્યો હોય તેમ લાગે છે.

જૈન આગમોના ગુરુપરંપરાગત રહસ્ય અને અર્થના તેઓ પોતાના સમયમાં અદ્વિતીય જ્ઞાતા મનાતા હતા તેથી તેમને યુગપ્રધાન એવું અનુપમ બિરુદ મળ્યું હતું.

સુપ્રસિદ્ધ મહાતાલિકે સન્મતિતર્કના કર્તા શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે સન્મતિતર્કમાં કેવલ-જ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્ત થતાં નથી, બન્ને એક છે, જુદાં નથી; આણું આગમ-પરંપરાથી જુદું પ્રદ્યું હતું; બ્યારે શ્રીજિનભદ્રમણિ ક્ષમાશ્રમણે આગમપરંપરાના મતને વળગી રહી, શુક્તિ અને તર્કથી સિદ્ધસેન દિવાકરની માન્યતાનો સચોટ જવાબ આપ્યો હતો. તેઓ આગમપરંપરાના મહાન સંરક્ષક હતા, તેથી તેઓ આગમવાદી કે સિદ્ધાન્ત-વાદી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. શ્રીજિનભદ્રમણિ ઉત્કૃષ્ટ બ્યાખ્યાતા હતા, આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિજી લખે છે કે

“ઉપજિનમ્બ્રહ્મસમાશ્રમણાઃ ક્યાલ્યાણતારાઃ ।”

વિશેષાવશ્યક બાબ્ય ઉપર શ્રીકાટયાચાર્યજીએ સુંદર ટીકા બનાવી છે. શ્રીજિનભદ્રમણિ ક્ષમાશ્રમણજીએ નંદિસૂત્ર ચૂર્ણ; નિશીથ સૂત્ર પર વિશેષ નામની ચૂર્ણ, તથા અનુયોગ-દાર ચૂર્ણ રચી છે. નિશીથચૂર્ણનાં અવતરણો આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ પોતાની આવશ્યકવૃત્તિમાં લીધાં છે. (વિશેષ પરિચય માટે જૈન સા. સં. ઇતિહાસ જુઓ.)

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજીએ તેમના પ્યાનચતકપર ટીકા બનાવી છે.

વિક્રમની સાતમી શતાબ્દિના આ પ્રકાંક વિદ્વાન અને પ્રતાપી પુરુષ ક્યા છે.

આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિજી—આ આચાર્યના સંક્ષિપ્ત પરિચય હું આ ઐતિહાસિક વિ-શેષમાં આપી ગયો છું. છતાં પુનરુક્તિ દોષ વહેરીને પણ અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય આપું છું.

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી ચિત્રકુટના સમર્થ બ્રાહ્મણ, વિદ્વાન અને રાજ્યપુરોહિત હતા. વિદ્વાતાના અભિમાને તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે જેનું કંઈકું હું ન સમજું તેનો શિષ્ય થાઉં.

એકદા જૈન સાધ્વી યાકિની મહત્તરાના મુખેથી નીકળેલી ગાથા પોતે સમજી ન શક્યા, માન ગળ્યું એટલે એ આર્યા પાસે શિષ્ય થવા ગયા; તેણે પોતાના ધર્માચાર્ય શ્રીજિન-ભટ્ટસરિ પાસે દીક્ષા લેવા જણાવ્યું. તેમણે દીક્ષા લીધી, પરંતુ પોતાની ધર્મભાતા તો આર્યા મહત્તરાને જ રાખી. પોતાના દરેક મથોને અન્તે પ્રાયઃ યાકિની મહત્તરાસ્તુ તરીકે પોતાને ઓળખાવ્યા છે.

તેઓ મુદ્દસ્થાવસ્થામાં વૈદિક સાહિત્યના પ્રકાંઃ વિદ્વાન્ હતા. જૈન દીક્ષા લીધા પછી ટૂંક સમયમાં જ જૈન દર્શનના પાંચ ધુરંધર વિદ્વાન્ થયા. અને યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ તેમને આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યા.

આચાર્ય થયા પછી તેમણે પોતાના હંસ અને પરમહંસ નામના બે ભાણેજોને દીક્ષા આપી પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા. એમના જીવનની કથા બહુ જ કરુણ છે. આ કથા પ્રસિદ્ધ હોવાથી હું લખાણના ભયથી તે નથી આપતો. વિશેષ જણુવા ઇચ્છનારે પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, જૈન સા. સં. ૯. વગેરે મન્થો જોવા.

આ બંને શિષ્યોની કરુણ મૃત્યુકથાના નિમિત્તથી હરિભદ્રસરિજીના અનેક મથોની રચના આપણને મળી છે.

તેમના ક્રોધાગ્નિને શાંત કરવા ગુરુજીએ સમરાદિત્યના નવ ભવની સૂચક નવ ગાથાઓ મોકલી. તેમાંથી આખી સમરાદિત્યકથા નામનો અદ્ભુત મન્થ બન્યો છે. શ્રીહરિભદ્રસરિજીએ ૧૪૪૪ કે ૧૪૪૦ મથો બનાવ્યાનું કહેવાય છે.

તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં બહુ જ પ્રસિદ્ધ અને મહાવિદ્વાન્ આચાર્ય થયા છે. તેમણે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં ધર્મ, કથા, દર્શનશાસ્ત્ર, તત્ત્વજ્ઞાનના અતિપાઠક અનેક ઉત્તમોત્તમ મથો, સ્વમતનો જરા પણ આગ્રહ કે પક્ષપાત રાખ્યા સિવાય રચ્યા છે.

તેમણે બનાવેલા ૮૨ મથોનાં નામ 'જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં આપ્યાં છે.

તેઓ જૈનધર્મના પૂર્વકાલીન અને ઉત્તરકાલીન ઇતિહાસના મધ્યવર્તી સીમાસ્થંભ સમાન ગણાય છે. તેમણે જૈનાગમે પર પહેલ વહેલી સંસ્કૃત ભાષામાં સુંદર ટીકાઓ રચી છે. તેમના બનાવેલા મથોનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તેઓ પ્રકૃતિથી અતિ સરલ, આકૃતિથી અતિ સૌમ્ય અને વૃત્તિથી બહુ જ ઉદાર હતા.

શ્રીહરિભદ્રસરિજીએ પોરવાલ ગતિને સંગઠિત કરીને તેમને જૈન બનાવ્યા હતા. હર્મન યાકોળી 'સમરાદિત્યકથા'ની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે "હરિભદ્રે તો શ્વેતાંબરોના સાહિત્યને પૂર્ણતાની ઝેંચી ટાંચે પહોંચાડ્યું."

શ્રીહરિભદ્રસરિ શ્વેતાંબર સાહિત્યમાં એક પ્રખર યુગપ્રવર્તક થયા છે. તેમનો સમય હાલના વિદ્વાનો સં. ૭૦૬ નક્કી કરે છે. જૈન પરંપરાપ્રમાણે વિ. સં. ૫૮૫નો સમય છે.

તેમના મથોમાંથી તેમનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છે: તેઓ શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા, ગચ્છાનું નામ 'વિદ્યાધર, ગચ્છપતિ આચાર્યનું નામ જિનભટ્ટસરિ, દીક્ષાગુરુ જિનદત્ત અને ધર્મજનની સાધ્વી શ્રીયાકિની મહત્તરા હતું. (આવશ્યકસૂત્રની ટીકાનો અન્તિમ ભાગ.)

૧ હરિભદ્રસરિના નામથી લોભાઈ કેટલાક તેમને પોતાના ગચ્છના જણાવે છે, પરંતુ તેઓ તો વિદ્યાધર ગચ્છના છે એ જાણવા જેવું નથી.

૨૮ વિષ્ણુધર્મસૂરિ, ૨૯ જ્ઞાનદેવસૂરિ, ૩૦ રવિપ્રભસૂરિ, ૩૧ યશોદેવસૂરિ— આ ચાર પદ્ધતિ સંબંધી વિશેષ ધર્મિકાસ નથી મળતો. સક્ષિપ્તમાં આટલી નોંધ મળે છે: શ્રી જ્ઞાનદેવસૂરિજી પ્રખર વિદ્વાન અને પુરંધર વ્યાખ્યાતા હતા. તેમણે “દેવાપ્રસો-સ્તોત્ર” બનાવ્યું છે. અને સંપ્રતિ મહારાજનાં નિર્માણ કરાવેલાં ૬૦૦ જિનમંદિરોને, ધર્માત્મા સામંતમંત્રી, કે જે પોરવાડ હતો તેને ઉપદેશ આપી, જીર્ણોદ્ધાર કરાવરાવ્યો હતો. તેમના પદ્ધતિ શ્રી રવિપ્રભસૂરિજીએ વિ. સં. ૭૦૦ માં નાડોલ નગરમાં નમિનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા બહુ જ ઉત્સવપૂર્વક કરાવી હતી.

બપ્પભટ્ટિસૂરિ—આ અરસામાં મહાપ્રભાવક શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિ થયા. તેમનું જન્મસ્થાન પંચાલદેશનું કુંભ ગામ, પિતાનું નામ બપ્પ, અને માતાનું નામ હદિ હતું. પુત્રનું નામ સુરપાલ હતું. તેમના જન્મ વિ. સં. ૮૦૦ માં ભા. શુ. ૩ ના દિવસે થયો હતો. સુરપાલ પાત્સાવરયાથી જ પરાક્રમી અને બુદ્ધિશાળી હતો, નાનપણમાં જ પિતાથી રીસાઈ ધર છોડી મોઢેરા ગયો. ત્યાં મોઢ ગચ્છના પ્રતાપી જ્ઞાનાચાર્ય શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિ સાથે તેને પરિચય થયો અને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિબોધ પામી સાત વર્ષની ઉંમરે વિ. સં. ૮૦૭ માં દીક્ષા લીધી. તેઓ રાજ એક હજાર સ્લોક કંઠસ્થ કરતા હતા. તેમની યોગ્યતા જોઈ ગુરુએ તેમને ૮૧૧ માં આચાર્યપદ આપ્યું.

તેમણે ગોપગિરિના પ્રસિદ્ધ રાજવી આમરાજને પ્રતિબોધ આપી જૈનધર્મને અનુરાગી બનાવ્યો હતો. રાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી આવકનાં અગિયાર વ્રત લીધાં હતાં. ગોપગિરિ કે જેને અત્યારે ગ્વાલીપર કહેવામાં આવે છે ત્યાં રાજાએ ૧૦૧ ગજ પ્રમાણુ શ્રી જિનવરેદ-દેવનું ભવ્ય જિનમંદિર બનાવ્યું હતું અને તેમાં ૧૮ ભાર પ્રમાણુ સુવર્ણની મહાવીરદેવની ભવ્ય પ્રતિમા બિરાજમાન કરી હતી. લક્ષણુવતીના ધર્મરાજની રાજસભામાં બૌદ્ધવાદી વર્ધનકુંજરને હરાવી વિજયપતાકા ફેરવી હતી. તેથી રાજાએ તેમને ‘વાદિકુંજર કેસરી’ નું બિરુદ આપ્યું અને પોતે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો. ધર્મરાજની સભાના પડિત શ્રી વાકપતિ-રાજાને પણ સૂરિજીના ઉપદેશની સુંદર અસર થઈ હતી જેથી “ગૌડવધ” અને “મહાભા-વિજય” કાવ્યો રચી તેમાં શ્રીબપ્પભટ્ટિસૂરિજીને અને આમરાજને અમર બનાવ્યા.

સૂરિજીએ લક્ષણુવતીના સેનાધિપતિને પ્રતિબોધ આપી જૈન બનાવ્યા અને છેવટે તેમને દીક્ષા આપી સાધુ પણ બનાવ્યા હતા. શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિજીએ મયુરા, મોઢેરા, અશુદ્ધિલપુર, ગોપગિરિ, સતારકક્ષાપુર આદિ સ્થાનોમાં પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે.

આમરાજાએ સૂરિજીના ઉપદેશથી શત્રુજય અને ગિરનારનો મહાન સંધ કાઢ્યો હતો. ગિરનારમાં દિગંબરાએ મોટા વિવાદ બોલો કર્યો હતો. શ્રી બપ્પભટ્ટિસૂરિએ તેમને વાદમાં હરાવી, “ઉચ્ચિતસેલસિદ્ધરે” ગાથા બનાવી તીર્થને સ્વેતાંગરી જૈન સંધને આધીન કર્યું હતું. આમરાજ સાથે પ્રસાસમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુને વાદવા ગયા હતા.

આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી ધર્મરાજની સભાના પડિત વાકપતિરાજ પણ અન્તિમ અવસ્થામાં જૈનધર્મ સ્વીકારી કૃતકૃત થયા હતા. સૂરિજીએ પડિતોના હિત માટે “તારાગ્ન” આદિ બાવન પ્રબંધોની રચના કરી છે જે અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી. તેમણે બનાવેલ “સ્તુતિ ચતુર્વિંશતિકા” મંથ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે જે તેમના પડિતને પ્રકાશી રહેલ છે. તેમજ તેઓએ રમેલ સુંદર સરસ્વતી સ્તોત્ર પણ ઉપલબ્ધ છે.

આમ રાજા વિ. સં. ૮૬૦ માં સ્વર્ગવાસી થયા. અને સુરિજી વિ. સં. ૮૬૧ માં સ્વર્ગવાસી થયા. સુરિજી મહારાજને સિદ્ધસારસ્વત, વાદિંગુજરકેસરી, બ્રહ્મચારી, ગુરુત્વર, મોક્ષપ્રાપ્તિ આદિ બિરુદો હત્યા. આમ રાજાના મૃત્યુ પછી તેના પૌત્ર ભોજરાજે બાપભક્તિ-સુરિજીના જ ગુરુભાવેથી શ્રીગોવિંદસુરિજી અને નમસુરિજીના ઉપદેશથી જૈનધર્મ પાળી જૈનશાસનની પ્રભાવના કરી હતી. આ બન્ને પણ મહાવિદ્વાન અને સારા ગ્રંથકાર થયા છે.

નવમી સતાબ્દિમાં શ્રી બાપભક્તિસુરિ એક યુગપ્રવર્તક સુરિ થયા છે. આમરાજાને એક વૈષ્ણવ પત્ની હતી, જે જૈનધર્મ પાળતી હતી અને જેના વંશજો-પુત્રો પણ જૈનધર્મ પાળતા હતા. આમની વંશપરંપરા પ્રચલિત રહી, જેમાં શ્રી શત્રુઘ્ન તીર્થેના ઉદ્ધાર કરાવનાર શુભસિદ્ધ ધર્મદા દાનવીર કર્મશીલા થયા. (બુચો “કર્મશીલા”)

સં. ૧૧૧૬ માં મહાપ્રાભાવિક વિજયસિદ્ધસુરિજી થયા.

સં. ૧૧૬૦ માં મહાપ્રતાપી શ્રી ઉમાસ્વાતિ યુગપ્રધાન થયા.

વિ. સં. ૮૦૨માં વીર નિ. સં. ૧૨૭૨માં વનરાજે અણ્ણહિલ્લપુરની સ્થાપના કરી. આવાડા વંશના અંતિમ રાજા જયશિખરીના પુત્ર વનરાજને શ્રીશીલગુણસુરિજીએ આશ્રય આપી તેનું રક્ષણ કર્યું. બાદમાં જ્યારે વનરાજને ગાદી મળી અને પાટણની સ્થાપના કરી ત્યારે પાટણમાં શ્રી પંચાસરા પાર્શ્વનાથના જન્મ જિનમંદિરની સ્થાપના સુરિજીના ઉપદેશથી થઈ હતી. વનરાજના રાજરક્ષણ અને શુદ્ધિમાં ચાંપા નામના જૈન મંત્રીનો પણ મોટો હિસ્સો હતો. ગુજરાતના રાજાની સ્થાપના, તેના વિસ્તાર અને તેના રક્ષણમાં મહાન જૈનાચાર્યો અને બુદ્ધિશાળી જૈન મંત્રીઓનો મોટો હિસ્સો હતો.

ફસમી સદીમાં નીચેના ગ્રંથકારો થયા છે.

જયસિદ્ધસુરિ—વિ. સં. ૬૧૩-૧૫માં કૃષ્ણવર્ણના શિષ્ય જયસિદ્ધસુરિએ ભોજદેવ રાજાના સમયમાં (કેનાજનો પ્રતિદાર વંશનો આ રાજા હતો; રાજશૈષર કવિનો દાદો આ ભોજદેવનો રાજકવિ હતો) પ્રાકૃત ધર્મોપદેશમાલાટિપ રચી. સં. ૬૧૬માં રાણા નવધણુના પુત્ર રા'એગારેજીનાગદમાં રાજ્ય મેળવ્યું. તેમના સમયમાં શ્રી બલિભદ્રસુરિએ બૌદ્ધાના હાથમાં મચેલ જૈનતીર્થ ગિરનાર પાકું વાળ્યું અને જૈન સંધના હાથમાં આપાળ્યું. આ રાજા પણ બૌદ્ધ થઈ ગયો હતો. સુરિજીએ તેને પ્રતિષ્ઠાથી જૈનધર્મનો અનુરાગી બનાવ્યો.

વિજયસિદ્ધસુરિ—વિ. સં. ૬૭૫માં વિજયસિદ્ધસુરિએ પ્રાકૃતમાં ૮૬૧૧ ગાથા-બદ્ધ જીવનસુદરી રચી રચી. તેઓ નાઈલ (નાગેન્દ્ર) કુલના આચાર્ય શ્રી સમુદ્રસુરિના હસ્તે દીક્ષિત શિષ્ય હતા. આ જ સદીમાં સળજન ઉપાધ્યાયના શિષ્ય મહેશ્વરસુરિએ ચાંદ્રધર્મી-માહાત્મ્ય પ્રાકૃતમાં બનાવ્યું. આ સિવાય સંધમંજરી નામનું અપ્રમંથ કાવ્ય રચનાર પણ આ જ આચાર્ય હોય તેમ લાગે છે.

શિલાકાંઠાચાર્ય—આ એક પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર આચાર્ય થયા છે. વિ. સં. ૬૨૫માં તેમણે ફસ હળર શ્લોકપ્રમાણ, પ્રાકૃતભાષામાં મહાપુરુષચરિત્ર બતાવ્યું છે, જેમાં ૫૪ મહાપુરુષોનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. તેમણે આચાર્ય સત્ત તથા સત્તકૃતિ સત્ત ઉપર સંસ્કૃતમાં મનોહર ટીકા રચી છે. આ સિવાયનાં નવે અંત્રો ઉપર તેમણે ટીકાઓ બનાવી હતી એમ જણાય છે, પરંતુ અભયદેવસુરિજીના સમયે ઉપરનાં બે સિવાય બાકીનાં અંત્રોની

૨ આ યુગપ્રધાન ઉમાસ્વાતી તત્વાર્થસૂત્રકાર ઉમાસ્વાતીજીથી સિદ્ધ સમજાવા.

દીક્ષાએ ઉપલબ્ધ ન થતી હોવાથી અભયદેવસૂરિને નવ અંચ ઉપર દીક્ષાએ બનાવવી પડી હતી. તેમણે જીવસમસા ઉપર બનાવેલી વૃત્તિ ઉપલબ્ધ છે. જિનભક્તગણિ ધૃમમમજ્જુના વિરોધાભસ્ય લાભ ઉપર દીક્ષા રચનાર 'કોટપાચાર્ય', 'હિં' શિષ્યાકાચાર્ય અને વનરાજના ગુરુતરીકેની ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરનાર શીલગુણસૂરિ કે શીલાંક નામ સૂરિ એક છે કે ભુદા તેનો હજી નિર્ણય થયો નથી. તેઓ હરપમાં વિદ્યમાન હતા એટલે દસમી સદીમાં થયા છે.

સિદ્ધર્ષિ—આ એક સમર્થ પ્રધકાર છે. તેમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા પ્રથમ રચ્યો છે, જે ભારતીય સાહિત્યમાં પહેલામાં પહેલો રૂપક પ્રથ છે. તેમનું જન્મસ્થાન જિનગ્રામ, પિતાનું નામ શુભકર, માતાનું નામ લક્ષ્મી દેવી હતું. તેમનું પોતાનું નામ સિદ્ધ હતું. સિદ્ધને બાલ્યાવસ્થાથી જરાળ સોજતોને લીધે જરાળ વ્યસનોની ટેવ પડી હતી. એકવાર માતૃત્વા તિરસ્કારના કારણે ઘર છોડી ઉપાશ્રયે ગયા અને અન્તે માતાપિતાની રજા લઈ મર્જર્ષિ પાસે દીક્ષા લીધી. શ્રીમર્ગર્ષિ નિવૃત્તિકુલના સુરાચાર્યની શિષ્યપરંપરામાં થયેલા છે. સિદ્ધર્ષિ પોતાના ગુરુની ઇચ્છા નહોવા છતાં બૌદ્ધ તર્કશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા જાય છે, અને ત્યાં બૌદ્ધ ધર્મની દીક્ષા સ્વીકારે છે. પશુ વચનબદ્ધ હોવાથી પોતાના મૂલ ગુરુ પાસે આવે છે. આવી રીતે ધણીવાર (૨૧ વાર) અને છે અને છેવટ શ્રીહરિભક્તસૂરિજીની લલિતવિસ્તર નામની ચૈત્યવંદનસૂત્રવૃત્તિ વાંચી પ્રતિબોધ પામી જૈનધર્મમાં સ્થિર થાય છે. ત્યારપછી તેમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા નામની અદ્ભુત કથાની રચના કરી હતી. આ સિવાય ઉપદેશમાલાવૃત્તિ, ન્યાયાવતારવૃત્તિ વગેરે પ્રથો બનાવ્યા છે. તેઓ અદ્ભુત બ્યાખ્યાતા હતા જેથી તેમને “સિદ્ધબ્યાખ્યાતા”નું બિરુદ મળ્યું હતું. તેમના સમય વિષે વધુ બાણવાનું નથી મળતું. માત્ર સં. ૯૬૨માં તેમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા પ્રથમ પૂર્ણ કર્યો આટલું મહે છે જેથી સિદ્ધ થાય છે કે વિક્રમની દસમી સદીમાં તેઓ થયા છે.

૩૧મા પદ્ધત્ર શ્રીયશોદેવસૂરિ નામર બ્રાહ્મણ હતા. તેઓ મહાન્ વિકાન્ અને સારા વક્તા હતા. તેમણે અનેક નામર બ્રાહ્મણોને જૈનધર્મના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. તેમની પદે—

૩૨ પ્રજુન્નસૂરિ—આ નામના ત્રણ આચાર્યો બહુ પ્રસિદ્ધ થયા છે. અને લગભગ સમકાલીન જ લાગે છે. (૧) એક તો આ ૩૨ મા પદ્ધત્ર કે જેમણે ઉપમાનવિધિ પ્રથમ બનાવ્યો. તેમણે પૂર્વદેશમાં વિચરી ધણી ઉપકાર કર્યો છે. તેઓ સમર્થ ઉપદેશક હતા. તેમણે ઉપદેશ આપી પૂર્વ દેશમાં ૧૭ જિનમંદિર નવાં સ્થાપિત કરાવ્યાં તેમજ અગ્નિમાર ગાનભંડારો સ્થાપાવ્યા હતા. સમેતશિખર તીર્થની સાત વાર યાત્રા કરી હતી. અમ્ય આયુષ્ય છતાં શાસનપ્રભાવના ધણી સારી કરી છે. તેમનો જન્મ દીક્ષા કે સ્વર્ગગમનનો ચોક્કસ સંવત નથી મળતો.

(૨) બીજા પ્રજુન્નસૂરિ શ્રીદેવચંદ્રસૂરિજી જે પદ્ધત્રપરામાં થયા તેમાં ક્રીદત-સૂરિ; યશોભક્તસૂરિ અને તેમના શ્રીપ્રજુન્નસૂરિનો ઉલ્લેખ મહે છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેમને માટે લખ્યું છે કે “ત્યાં ચંદ્રગચ્છરૂપ સરોવરમાં, જલસમાન અનેક ગુણોથી ભક્ષિત એવા શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ બિરાજમાન હતા કે જે શ્રી પ્રજુન્નસૂરિના શિષ્ય હતા.” બીજા પં. શ્રી કલ્યાણ-વિજયજી મહારાજ ‘કુમારચરિત્ર’ મહાકાવ્યના આધારે લખે છે કે “શ્રી પ્રજુન્નસૂરિના શિષ્ય ગુણસેનસૂરિ અને તેમના શિષ્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ થયા.”

(૩) ત્રીજી પશુન્નસરિ-જેઓ પ્રભાવકચરિત્રના સંશોધક છે, અને પ્રભાવકચરિત્રકારે પ્રભાવકચરિત્રની પ્રકૃતિમાં પોતાની ગુરુપરંપરામાં ચંદ્રગચ્છના પ્રશુન્નસરિજીને પ્રથમ પરિચય આપ્યો છે તેઓ પોતાના સમરાદિત્યસંક્ષેપમાં પોતાનો પરિચય આ પ્રમાણે આપે છે-

“વાર્દ જિત્વાલ્લુકસ્માપસમાયાં તલપાટકે ।

આતૈકપદ્યોવસ્તં ધોપ્તુમ્નં પૂર્વજં સ્તુવે ॥”

તેમણે અલ્પુરાજની સભામાં દિગંબરોને પરાજિત કર્યા હતા, અને સ્વેતાંબર જૈન-ધર્મની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. સરિજીએ સપાદલક્ષ, ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજ્યોને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા હતા. શ્રી પશુન્નસરિ પ્રખર વિદ્વાન અને મહાન વાદી હતા. આ આચાર્ય ચંદ્રકુલમાં થયા છે જે ગચ્છ પાછગથી રાજગચ્છ તરફ પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓ વિક્રમની અગિયારમી સતાબ્દિના પ્રારંભમાં થયા.

૩૩ માનવદેવસૂરિ-પ્રશુન્નસરિજીની પાટ ઉપર શ્રી માનદેવસૂરિ (ત્રીજા) થયા જેમણે ઉપધાન-વિધિમંથ બનાવ્યો. તેઓ પણ અલ્પાયુષી હતા.

૩૪ વિમલચંદ્રસૂરિ-તેમના પદ્મર શ્રી વિરલચંદ્રસરિજી થયા. તેઓ મહાપ્રભાવ-વિક હતા. તેમને પદ્માવતીદેવી પ્રત્યક્ષ હતાં. સરિજી મહારાજે દેવીની સહાયતાથી અનેક વાદો-ઓને જીતી જૈનશાસનની વિજયપતાકા ફરકાવી હતી.

ઉપરના ત્રણે પદ્મરો સંબંધી વિશેષ ઇતિહાસ નથી મળતો, તેમનો જન્મ-દીક્ષા-સ્વર્ગાદિના સંવતો પણ મળતા નથી.

૩૫ ઉદ્યોતનસૂરિ-તેમની પાટે શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ થયા. આ આચાર્ય મહાપ્રભાવ-શાહી થયા. યદ્યપિ તેમનું પણ જન્મસ્થાનાદિ નથી મળતું તથાપિ સાધુજીવનમાં શુભ કાર્યોની નોંધ આ પ્રમાણે મળે છે—

તેમનું વિકારક્ષેત્ર પૂર્વદેશ હતો. તેમણે સમ્મેતશિખરજીની પાંચવાર યાત્રા કરી હતી. પૂર્વદેશમાં વિચરી અનેક જાન્ય જીવાને પ્રતિભોધી વીતરાગ ધર્મના અનુરાગી બનાવ્યા હતા. ત્યાં એકવાર તેઓએ આશુતીર્થનું માહાત્મ્ય સાંભળ્યું, એટલે પૂર્વદેશથી વિકાર કરી આશુ તરફ પધાર્યા. ત્યાં આશુની તલેડીમાં ટેલી નામના ગામના સીમાડામાં વિશાળ વટવૃક્ષની છાયામાં વિસાગે ખાવા બેઠા હતા; તે વખતે અદ્ભુત ચારિત્ર, ઉત્તમ તપ, અને અનુપમ જ્ઞાન જોઈ સાં રહેલ સર્વાનુજ્ઞાતિ નામના યક્ષરાજ, સરિજીને પ્રત્યક્ષ થયા અને દેવી વાણીમાં જણાવ્યું છે કે “ગુરુજી મહારાજ! આપનામાં ખાવા ઉત્તમ અનુપમ ગુણો છે. આપના જેવા પ્રભાવશાહી અત્યારે બીજા નથી, છતાં અત્યારે શુભ ઇતિહાસમાં આપની પરંપરાના ઉદય માટે યોગ્ય પુરુષને આચાર્ય પદવી આપશો તો તે પણ મહાપ્રભાવશાહી અને આ વટવૃક્ષની જેમ જૈનશાસનને ફેલાવો કરનાર થશે. શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિએ આ શુભ અવસર ઓળખી શ્રી સર્વદેવ મુનિ આદિ આઠ મુનિરાજોને આચાર્ય પદવી આપી. વટવૃક્ષની નીચે

આ પ્રશુન્નસરિજીના શિષ્ય શ્રી અભયદેવસૂરિજી થયા છે, જેમનું “અભયસવનસિદ્ધ” અથવા “તર્કવ્યાખ્યાન” મુદ્રિત હતું. તેમણે મુપસિદ્ધ તાર્કિકશિષ્યોમણિ શ્રી સિદ્ધસેન કિશોરકૃત ‘સન્મતિ-તર્ક’ ઉપર તત્ત્વબોધવિધિવાળી અપરનામ વાદમહાકાવ્ય દ્વીકા પચોસ કાન્ડર શ્લોક પ્રમાણ બનાવી. આ અભયદેવસૂરિજીના શિષ્ય શ્રી ધનેશ્વરસૂરિજી થયા છે, જેમણે ધારાધારી મુંજરાજની સભામાં અન્નવાદિઓ સાથે વાદ કરી વિજયપતાકા ફરકાવી હતી. તે મુંજરાજના માંગીતા ગુરુ હતા.

આઠ મહાનુભાવોને આચાર્ય બનાવ્યા ત્યારથી નિર્ગમ્યમ્બળું “લુકમ્બળ” એવું પાંચમું નવું નામ સર થયું. આ આચાર્યપદવી વીરનિ. સંવત્ ૧૪૬૪ વિ. સં. ૯૯૪ માં થઈ હતી. વડગમ્બળી સરસ્વત ત્યારથી જ થઈ. આમનો સ્વર્ગવાસ મેઢપાટના ધવલ ગામમાં થયો.

શ્રી ઉલ્લોતનસૂરિજી નામના એક બીજા આચાર્ય કે જેઓએ એ વિ. સં. ૮૩૪માં (સક સં. ૬૯૯)ના ઉદ્દલાદિવસે કુવલ્યમાલા કથાની પૂર્ણાકૃતિ કરી છે તે થયા છે.^૧ તેમનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યકસૂરિ છે. આ ઉલ્લોતનસૂરિજી-દાક્ષિણ્યકસૂરિજી અને ઉપરના ઉલ્લોતનસૂરિજી બન્ને તદ્દન જુદા જ આચાર્યો છે. અને બન્ને વચ્ચે સો વર્ષનું અંતર છે. તપગમ્બળપદ્ધતિના અનુવાદમાં નામઐક્યથી જૂલ થઈ છે અને બન્ને આચાર્યોને એક કરી નાખ્યા છે.

૩૬ સર્વદેવસૂરિ-શ્રી ઉલ્લોતનસૂરિજીના પટધર શ્રી સર્વદેવસૂરિજી થયા. તેઓ મહા-પ્રતાપી અને પુણ્યશાલી હતા. તેઓ નવીન ગૌતમસ્વામી કહેવાતા. સર્વાનુજીતિયક્ષના કહે-વાથી શ્રી ઉલ્લોતનસૂરિજીએ તેમને પોતાની પાટ ઉપર સ્થાપ્યા હતા. આ આચાર્યનો જન્મ, દીક્ષા, સ્વર્ગસ્થાન સંવતાદિ મહત્તાં નથી. શ્રી સર્વદેવસૂરિજીએ સં. ૧૦૧૦ માં રામસૈન્યપુરમાં શ્રી ઋષભદેવ જિનમંદિરમાં શ્રી ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરાવી તીર્થરૂપે તેની સ્થાપના કરી હતી. તેમના ઉપદેશથી ૨૭ જિનપ્રાસાદ સ્થપાયા હતા. તેમણે ચંદ્રાવતી નગરીના રાજાના વિશ્વાસુ મંત્રી કુંકુણને પ્રતિજ્ઞા આપી ચંદ્રાવતીમાં ગગનસુખી જિનાલય બંધાવ્યું હતું. અને છેવટે ઉત્સવપૂર્વક તેને દીક્ષા આપી હતી.

આ આચાર્યના સમય દરમ્યાન ચંદ્રગમ્બળના જન્મનામ (જન્મ) નામના સુવિદિત સાધુએ સં. ૧૦૦૫ માં શ્રીમણિપતિચરિત્ર તથા જિનશતક કાવ્ય રતપન રૂપે રચ્યું; જે કાવ્ય ઉપર ૧૦૨૫ માં નાગેન્દ્રગમ્બળના શ્રી સામ્યમુનિએ વિવરણ-ટીકા રચેલ છે. આ ઉપરાંત તેમણે ચંદ્રૂતકાવ્ય પણ બનાવ્યું હાજે છે.

વિ. સં. ૧૦૨૯ માં ધનપાલ મહાકવિએ દેશી નામમાલા બનાવી. આ અરસામાં જ વિમલમંત્રી થયા. વિ. સં. ૧૦૯૬માં શ્રીધીરાપદ્મીયગમ્બળીય વાદિવેતાલ શ્રી શાન્તિસૂરિજી સ્વર્ગવાસી થયા; જેમણે શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર ઉપર પ્રખર ન્યાયથી ભરેલી પાર્શ્વ ટીકા બનાવી હતી. આ જ સમયે શ્રી સુરાચાર્ય થયા અને બારસી સદીના પૂર્વકાલમાં મહાપ્રભાવક શ્રી વિજયસિંહસૂરિ થયા. આ પાંચેનો ટૂંકે પરિચય આ પ્રમાણે છે—

મહાકવિ ધનપાલ-આ એક ગૃહસ્થ મહાકવિ થયા છે. તેઓ માંગવાના ધારનગરી-ના સુપ્રસિદ્ધ રાજા મુંજ અને ભોજરાજની સલાહના રત્ન અને રાજ્યમાન્ય હતા. તેઓ જાતે પ્લાઠાજી હતા. તેમના પિતાનું નામ સર્વદેવ, જન્મસ્થાન મધ્યપ્રાંતમાં આવેલું સંકારમ નગર હતું. તેઓ ધારાનગરીમાં ક્યારે આવ્યા તે મહત્તું નથી. પરંતુ તેમના દાદા ધાર-

^૧ કુવલ્યમાલાના કર્તા શ્રી ઉલ્લોતનસૂરિજીનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છે : મહાકુવારમાં ત્રિકર્મી-શિવેત ઉલ્લોતન નામને કવિત્વ હતો જે તે વખતે ત્યાંના રાજા હતા. તેનો પુત્ર સ પ્રતિ થયો, જે વડેસર પણ કરેવાતો. તેનો પુત્ર ઉલ્લોતન થયો, જેણે આ-કુવલ્યમાલાની કથાની રચના કરી. તેમના વિદ્ય-ગુરુ વીરભદ્રાચાર્ય, યુક્તિરાજશીખવનાર હરિભદ્રસૂરિ, અને ગુરુ શ્રી તત્ત્વાચાર્ય હતા. તેમણે શ્રી વીરભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી ભગાલીપુરમાં આ કથા રચી. તેમને ક્ષી દેવીનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થયાં હતાં. તેના પ્રવાપે આ મહાઅદ્ભુત કથા સ્વપ્નામાં આવી. આ વખતે ભગાલીપુરમાં વત્સરાજ નામ પ્રતાપી રાજા હતા. તેમને સમય વિક્રમની નવમી સદીનો પૂર્વર્ધ છે.

જાણીએ આપ્યા હશે એમ લાગે છે. મુંજરાળએ વિદ્વાથી પ્રસન્ન થઈ તેમને ‘સરસ્વતી’નું બિરુદ અપાડ્યું હતું. તેઓ પ્રથમ વેદધર્માવલંબી હતા. પરંતુ પાછળથી તેમના ભાઈ શોભનકુમાર ને જૈન સાધુ હતા તેમના સંસર્ગથી જૈન બન્યા હતા. શોભનકુમાર પણ જૈનધર્મના ચંદ્રગમ્બના શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન સાધુ બની મહાન્ વિદ્વાન થયા હતા. તેમની દીક્ષાથી કોષિત થઈ ધનપાલે જોગરાળ દ્વારા જૈન સાધુઓનો માલવામાં વિહાર બંધ કરાવ્યો હતો. શોભનસૂનિએ તે વિહાર ખુલ્લો કરાવ્યો, ધનપાલને પ્રતિષેધ આપ્યો, અને યજ્ઞકથા સુંદર ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ બનાવી, જેના ઉપર સુંદર ટીકા ધનપાલ કવિએ જ બનાવી. ધનપાલે જૈનધર્મ થયા પછી જિનેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું જેમાં શ્રી આદિનાથ પ્રજ્ઞની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા શ્રી મહેન્દ્રસૂરિજીએ કરી હતી. આ મૂર્તિ સમક્ષ ધનપાલ કવિએ પાંચસો શ્લોકોની અપભ્રંજિનસ્તુતિ બનાવી.

જોગરાળને જૈનધર્મની સુંદર કથા સાંભળવાની અભિલાષા થતાં ધનપાલે “તિલક-મંજરી” મહાકાવ્ય બનાવ્યું. આ કથા વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિજીએ સંશોધિત કરી હતી.

કવિએ અપભ્રંજિતશિક્ષા, આવકર્ષિણિ, વિરોધાભાસઅલંકારવાળી મહાવીર સ્તુતિ; અપસુરિય શ્રી મહાવીર ઉત્સાહવાળું અપભ્રંજિત સ્તુતિકાવ્ય, પાંચયલ્પચીય નામમાલા; એક મોઢી નામમાલા-કોષ બનાવ્યાં છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સમર્થ આચાર્યો તો કહે છે કે “લક્ષ્મણ ધનપાલસ્ય” તથા અભિધાનચિંતામણિ કોષની ટીકાની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે “મ્યુરપતિર્ધનપાલકઃ” જોગરાળએ તેમને ‘સિદ્ધસારસ્વત’ અને “કુર્ચાલસારસ્વતી” નાં બિરુદો આપ્યાં હતાં. કવિરાજના વિશેષ પરિચય માટે પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રપંચચિંતામણિ, જૈન સા. સં. ૪. વગેરે જેવાં ધનપાલ નામના એક બીજા પણ કવિ થયા છે, જેમણે અપભ્રંજિત ભાષામાં “ભવિસ્યતકથા” નામનો સુંદર કથાગ્રંથ બનાવ્યો છે.

વર્ધમાનસૂરિ—વિ. સં. ૧૦૫૫માં ચંદ્રગમ્બના શ્રીવર્ધમાનસૂરિજીએ સુપ્રસિદ્ધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના ઉપદેશપદ ઉપર ટીકા રચી. આ સિવાય, ઉપમિતિભવપ્રપંચા, નામસમુચ્ચય તથા ઉપદેશમાલા બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે. આ આચાર્યનો વિ. સં. ૧૦૪૫ (શક સં. ૯૧૦) માં કહીઆમમાં પ્રતિષ્ઠાસેન ઉપલબ્ધ છે. તેમનું સ્વર્ગગમન વિ. સં. ૧૦૮૮માં થયું છે.

આ જ આચાર્યના સિંધો શ્રીજિનેશ્વરસૂરિ અને જુહિસાગરસૂરિજી થયા છે. શ્રીજુહિસાગરસૂરિજીએ ૭૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ પદ્યબદ્ધ સુંદર વ્યાકરણ બળ્યાલીપુરમાં ૧૦૮૦માં બનાવ્યું છે. શ્રીજિનેશ્વરસૂરિજીએ શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીનાં અષ્ટકાપર ૧૦૮૦માં સં. વૃત્તિ રચી છે. પંચલિંગી પ્રકરણ, વીરચરિત્ર, નિર્વાણ લીલાવતી કથા, કથાકોષ, પ્રમાણુલક્ષણ સદીક; પદ્મનાભ પ્રકરણ વગેરે ગ્રંથો બનાવ્યા છે.

આ બંને આચાર્યો માટે એક રસિક કથા ચાલે છે કે તેમણે જુહીજરાળના સમયે પાટણમાં વસતીની સ્થાપના કરી હતી. પ્રભાવકચરિત્રકાર આ સંબંધી જે જાણીએ છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—તેઓ જિનેશ્વરસૂરિ અને જુહિસાગરસૂરિ જેવા નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. એટલે શુરમહારાજે તેમને વિહાર માટે અનુદા આપી, અને શિક્ષા આપતાં જાણીએ કે ‘શ્રી પ્રજ્ઞ (પાઠક)માં ચૈત્યવાસિ આચાર્યો, સુવિકિત સાધુઓને ત્યાં રહેવા ન દેતાં વિદ્ય કહે છે. યજ્ઞિત અને જુહિથી, તમારે તેનું નિવારણ કરવું. કારણ કે આ કાળમાં તમારા સમાજ કોઈ નથી. (પ્રભાવકચરિત્ર, પૃ. ૨૫૬)

આથી શુદ્ધિસાગરસુરિ અને જિનેશ્વરસુરિ પાટણુ ભવ્ય છે, પણ સાથે શ્રી વર્દમાન-
સુરિજી જતા નથી. તેઓ ત્યાં કરવાનું કાર્ય શિષ્યોને બાળાવે છે.

બીજા—પ્રભાવકચરિત્રકારના કથન મુજબ શ્રીવર્દમાનસુરિજી પણ ચૈત્યવાસી હતા. “જેમણે
સિદ્ધાંતના અભ્યાસથી સંસારનું સત્ય સ્વરૂપ સમજીને ચોરાશી ચૈત્યોનો ત્યાગ કર્યો હતો.”

જિનેશ્વરસુરિ અને શુદ્ધિસાગરસુરિ પાટણુ આવે છે અને ત્યાં સોમેશ્વર પુરોહિતને ત્યાં
જોતરે છે. ત્યાં ચૈત્યવાસિઓને ખબર પડવાથી તેઓ તે બંનેને ન રહેવા, વિહાર કરવા
જણાવેલ છે. બીજે દિવસે તેઓ રાજસભામાં જઈ વિરોધ ઉઠાવે છે, પરંતુ રાજપુરોહિતના
કહેવાથી સત્ય વસ્તુ સમજીને રાજા ચૈત્યવાસિઓને કહે છે કે—

“ત્યારે રાજાએ જણાવ્યું કે—પૂર્વ રાજાઓના નિયમને અમે દલ્તાથી પાળીએ છીએ;
પરંતુ ગુણી જનોની પૂજનું ઉલ્લંઘન અમે કરવાના નથી. તમારા જેવા સદાચારગ્રન્થિ
પુરુષોની આશિષથી રાજાઓ પોતાનું રાજ્ય અમર બનાવે છે, તેમાં કોઈ જાતનો
સંશય નથી. તો અમારા ઉપદેશથી એમને નગરમાં રહેવાનું તમે કશુંલ રાખો. એમ
સાંભળતાં તેમણે રાજાનું વચન માન્ય રાખ્યું.” (પ્રભાવકચરિત્ર પૃ. ૨૫૮)

ઉપરનાં વાક્યોથી તો સાફ સમજાય છે કે જિનેશ્વરસુરિ અને શુદ્ધિસાગરસુરિને
રાજસભામાં કોઈની સાથે શાસ્ત્રાર્થ થયો નથી.

વિમલમંત્રી—વિશ્વવિખ્યાત આશુના વિમલવસહી જિનમંદિરના નિર્માતા આ મંત્રી-
શ્વર ક્યા છે. તેઓ ઝાતિએ પોરવાડ કૈન હતા. તેમના પૂર્વજે ભિન્નમાલથી ચાંચૂ
આવ્યા અને ગુજરાતેશ્વર વનરાજે તેમને પોતાના રાજ્યમાં મહામાત્ય (દંડનાયક) પદ
સોંપ્યું હતું. તે પૂર્વજનું નામ નિનુ-નિનય. તેમણે પાટણમાં શ્રીઋષભજિનપ્રાસાદ બનાવ્યો
હતો. તેમને પુત્ર મહામાત્ય લહર, તેમને પુત્ર મહામાત્ય વીર તેના બે પુત્રો માહામાત્ય નેહ
અને વિમલ. વિમલમંત્રી દહ કૈનધર્મી હતા. ગુજરાતેશ્વર ભીમદેવની, અને ગુજરાતની કીર્તિ
ત્રયે તેવાં કાર્યો તેમણે કર્યાં છે. તેઓ પહેલાં દંડનાયક હતા અને પાછળથી ચંદ્રાવલીના
મહામાત્ય થયા. તેમણે આશુ ઉપર અદ્વૈત કળામય જિનમંદિરો સ્થાપિત કરાવ્યાં. તેમને
વર્દમાનસુરિજીએ કૈન બનાવ્યા, અને તેમના ઉપદેશથી તેમણે આશુમાં મંદિરો બનાવ્યાં. આ
ગ્રન્થ યરાબર નથી. વિમલ અને તેના પૂર્વજે કૈન જ હતા, અને આશુ ઉપર મંદિરો
અભિકાંક્ષીના આદેશથી તેમણે બનાવ્યાં છે. આ મંદિરો ૧૦૮૮માં તેમણે બનાવ્યાં.

વાદિવેતાલ રાંતિસુરિ—મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરી કથાનું સંશોધન કરનાર
આ આચાર્ય હતા. મહાકવિ ધનપાલની પ્રેરણાથી જ તેઓ માલવા પધાર્યા હતા અને બોજ
રાજની સભાના મહાન પંડિતોને જીતવાથી રાજાએ તેમને “વાદિવેતાલ”નું બિરુદ
આપ્યું હતું. તેમનું જન્મસ્થાન પાટણની પશ્ચિમે આવેલ ઉનાયુ ગામ, પિતાનું નામ
ધનદેવ, માતાનું નામ ધનશી, પોતાનું નામ હીમકુમાર. એકવાર ચંદ્રકલના ચારાપદ્મીય
અન્નના શ્રીવિજયસિંહસુરિજી વિહાર કરતા ત્યાં પધાર્યા અને આ પુત્રને યોગ્ય લક્ષણ ધુક્ત
જોઈ તેના પિતા પાસે પુત્રની માગણી કરી. પિતાએ ગુરુજીને તે પુત્ર વહોરાવ્યો. તેનું નામ
“શક્તિ” રાખ્યું. તેમણે તીક્ષ્ણ શુદ્ધિના બળે દુઃક સમયમાં શાન્તાબ્યાસ કરી લીધો.
ગુજરાતેશ્વર ભીમદેવ(પહેલો) તેમની વિદ્વતાથી પ્રસન્ન થઈ તેમને ‘કર્ત્તવ્ય’ અને વાદિ
મંત્રી”નાં બિરુદ આપ્યાં હતાં. સુરિજીએ ઉત્તરાધ્વનસૂત્ર ઉપર મનોહર ટીકા રચી છે,

જે દીકા પાછા દીકા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે તિલકમંજરી ઉપર ટિપ્પણ લખ્યું છે. તેમણે અંગવિદ્યા, ધર્મશાસ્ત્ર, જીવવિચારપ્રકરણ, તથા ચૈત્યવંદનમહાભાષ્ય બનાવ્યાં છે. મોટી શાંતિ પણ આ આચાર્યે બનાવ્યાનું કેટલાક માને છે. તેઓ બહુ જ સરસ વ્યાખ્યાતા હતા. તેઓ વિ. સં. ૧૦૯૬માં ગિરનારપર અનશ્વત કરી સ્વર્ગે સિધાવ્યા.

સુરાચાર્ય—સુરાચાર્યજી એક પ્રતાપી આચાર્ય થયા છે. ગુર્જરેશ્વર બીમદેવના મામા શ્રી દ્રોણાચાર્ય—જૈન સાધુ થયા હતા તેમના જ ભાઈ સંત્રામસિદ્ધનો પુત્ર મહિપાલ હતો. તેમણે પિતાના મૃત્યુ પછી દ્રોણાચાર્ય પાસે દીક્ષા લીધી હતી. પોતે બહુ શુદ્ધિશાળી હતા. ટૂંક વખતમાં વ્યાકરણ, હાત્ય, ન્યાય, સાહિત્ય તથા જૈનદર્શનના પ્રકાંડ વિદ્વાન થયા અને આચાર્યે તેમની ચોખ્ખતા જોઈ તેમને આચાર્ય બનાવ્યા. અને ત્યારથી તેઓ સુરાચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા. તેઓ ચૈત્યવાસિ હતા પણ બહુ જ વિદ્વાન અને સાગી હતા. તેમણે, ભોજરાજાએ ગુર્જરેશ્વર બીમરાજને મોકલેલ એક સમસ્યાપૂર્વિતો બહુ જ સરસ જવાબ આપી પોતાની ખ્યાતિ વધારી હતી. છેવટે ધારા જઈ ભોજરાજાની સભાના પંડિતોને હરાવી ગુજરાતના પાંડિત્યની યશોગાથા ફેલાવી હતી.

સુરાચાર્યજીના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય હતા, જેમણે પિંડનિર્ધુક્તિ તથા ઓધનિર્ધુક્તિ પર દીક્ષા રચી. તથા શ્રીઅભયદેવસ્રિજીકૃત નવાંગિત્તમાં સંશોધનાદિમાં સહાય કરી હતી. આ સંબંધી શ્રી અભયદેવસ્રિજી પોતાની વૃત્તિમાં સૂચન કરે છે. સુરાચાર્યજીએ પણ દ્વિસંધાન મહાકાવ્ય તથા નેમિનાથચરિત્ર મહાકાવ્ય ગણપદમય સં. ૧૦૯૦માં બનાવ્યું.

વિજયસિદ્ધસ્રિ—આ આચાર્યનાં માતાપિતા આદિનાં નામ નથી મળતાં. તેઓ આચાર્ય આર્ય ખટપટની પરંપરામાં થયેલા છે. આચાર્ય આર્ય ખટપટસ્રિજીએ શકુનિકા-વિહાર નામના સુપ્રસિદ્ધ તીર્થને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. બૌદ્ધ વ્યન્તરે અને બૌદ્ધોના ઉપદ્રવમાંથી તીર્થને મુક્ત કરાવી તીર્થની રક્ષા કરી હતી. તેમની પરંપરાના આચાર્ય શ્રી વિજયસિદ્ધસ્રિજી થયા છે. તેમણે ક્રિયોદ્ધાર કરી શુદ્ધ સાધુધર્મની પ્રરૂપણા કરી હતી. પછી મૃત્યુન્વય-ગિરનાર આદિની તીર્થયાત્રા કરવા ગયા હતા. ગિરનાર ઉપર તેમને અંબિકા-દેવી પ્રસન્ન થયાં હતાં અને સિદ્ધગૃહિકા સ્રિજીને આપી હતી. તેમણે “**નેમિ: સમાહિત-ચિર્યા**” આ પદ્ધતિ શરૂ થતી સ્તુતિ-સ્તોત્રથી ગિરનાર ઉપર શ્રી નેમિનાથજીની સ્તવના કરી હતી. યાત્રા કરી પાછા વળતાં તેઓ ભરૂચ પધાર્યા હતા.

એક દિવસે ભરૂચમાં ભયંકર આગ લાગી આખું નગર બળીને ભસ્મ થઈ ગયું. આમાં શ્રી શકુનિકાવિહાર ચૈત્ય, તેમાંની પાષાણ અને પીત્તલ વગેરેની મૂર્તિઓ બળી ગઈ. ક્રૂત એક શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામીનું બિંબ અખંડિત રહ્યું. આ નગરદાહમાં બળેલા ચૈત્યને પુનરુદ્ધાર સ્રિજીએ કરાવ્યો અને લાકડાનું શાલમંદિર કરાવી તેમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ મંદિર જીર્ણ થયું ત્યારે ઉદાયન મંત્રીના પુત્ર આંબડે વિ. સં. ૧૧૧૬ માં જીર્ણોદ્ધાર કરાવી શ્રી હેમચંદ્ર-સ્રિજીના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ આચાર્યનો સમય નિશ્ચત નથી મળતો, પરંતુ તેમના કાળના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર ૧૧૧૬ માં થયો છે એટલે આ પહેલાં બસો અઢીસો વર્ષે તેઓ થયા હોય તેથી અનુમાનથી વિ. સં. નવસો લગભગ આવે છે. તેમણે નેમિસ્તવ બનાવ્યું છે. પ્રતિકમણ્યુર્ધુ પણ આ નામના આચાર્યે બનાવી છે, તે આ જ કે કમ તે નિશ્ચિત નથી.

૩૭ દેવસૂરિ—શ્રી સર્વદેવસૂરિજીની પાટે શ્રી દેવસૂરિજી થયા. તેમણે હાલોરના રાજા કર્ણસિંહને પ્રતિબોધ આપ્યો હતો. રાજાએ પ્રસન્ન થઈ તેમને “ રૂપરી ” એવું ગિરુદ આપ્યું હતું. તેમના ઉપદેશથી જોપ નામના આવકે નવ જિનમંદિર કરાવ્યાં હતાં, તેમણે વિહાર પણ ઉત્ર કર્યો હતો. માળવામાં જઈ પોરુ ગૃહસ્થોને પ્રતિબોધ આપી પોરવાડા જૈન બનાવ્યા હતા. પોરવાડાને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ જૈન બનાવ્યા હતા એવો ઉલ્લેખ હું આપી ગયો છું. આ જાતિને શ્રીમાલ નમરમાંથી જૈન બનાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. આ સૂરિજીએ માળવામાં પોરવાડો બનાવ્યા. માળવાના પોરવાડો દેવસૂરિજીના ઉપદેશથી જૈન બન્યા એમ સમજાય છે.

૩૮ સર્વદેવસૂરિ (બીજા)—દેવસૂરિજીની પાટે સર્વ દેવસૂરિજી થયા. તેમણે શ્રી યશોભદ્ર અને નેમિચંદ્ર આદિ આઠ શિષ્યોને આચાર્ય બનાવ્યા હતા. આથી વિશેષ પરિચય આ સૂરિજીનો મળતો નથી.

૩૯ શ્રીયશોભદ્રસૂરિ તથા નેમિચંદ્રસૂરિ—શ્રી સર્વદેવસૂરિની પાટે આ બે પદ્મધરા થયા છે. શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિજીએ પોતાના ગુરુભાઈ શ્રી વીરગણિવિરાચિત પિંડનિર્મુક્તિ પરની ૭૬૭૧ શ્લોકપ્રમાણની વૃત્તિનું સંશોધન કર્યું. આ આચાર્યના સમયમાં નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી થયા.

નવાંગીવૃત્તિકાર શ્રી અભયદેવસૂરિજી—તેઓ એક મહાપ્રભાવક પ્રાવચ્ચનિક આચાર્ય થયા છે. તેમનું જન્મસ્થાન ધારાનગરી, પિતાનું નામ મહીધર શેઠ, માતા ધનદેવી, પોતાનું નામ અભયકુમાર. તેમણે બહુ નાની ઉંમરે દીક્ષા લીધી. શ્રી વહ્નિમાનસૂરિજીના આદેશથી તેમને સોળ વર્ષની ઉંમરે આચાર્ય પદની આપવામાં આવી. તેમના સમયે નવ અંગ ઉપરની ટીકાઓ જીજ્ઞૃંશીર્ણ થઈ હતી જેથી તેમણે નવ અંગની ટીકાઓ તથા જિનેશ્વરસૂરિકૃત પદ્મસ્થાનક પર ભાષ્ય, શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીના પંચાસક ઉપર વૃત્તિ તથા આરાધનાકુલક આદિ ગ્રંથો બનાવ્યા છે. શ્રી અભયદેવસૂરિજી પોતે પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રચલિતમાં પોતાની ગુરુપરંપરા આપતાં સર્વત્ર પોતાને ચંદ્રકુળના ઝોળખાવે છે. આ સિવાય બીજાં કંઈ લખતા નથી. તેમણે શેડી નદીને કંઠે નાગાજીન ચોગીઠાંડારિત શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રજ્ઞની પ્રતિમા બનાવી કહાવી હતી તે વખતે જ્યોતિષકુળથી સ્તોત્ર-સ્તુતિ બનાવી હતી, જેની સત્તરમી ગાથાએ મૂર્તિ પ્રગટ થઈ હતી. પછી સ્થંભનપુરમાં તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. તેમનો સ્વર્ગવાસ વિ. સં. ૧૧૩૫ (મતાંતરે ૧૧૩૯) માં થયો.

આ જ અરસામાં દૂર્ગપુરગમ્મળના ચૈત્યવાસી જિનેશ્વરસૂરિના શિષ્ય શ્રી જિનવલ્લભ-સૂરિજીએ ચિત્રોડમાં ૭ કલાણુકની પ્રરૂપણાવાળો પોતાનો મત પ્રચલિત કર્યો.

આ અરસામાં વીરાચાર્યજી, મલધારી અભયદેવસૂરિ, મલધારી હેમચંદ્રસૂરિ થયા.

વીરાચાર્યજી—તેઓ ચંદ્રકુળના પંડીતજગમ્મળના આચાર્ય હતા. પંડિતજગમ્મળને ભાવડગમ્મળ નામ અપાવનાર શ્રી ભાવદેવસૂરિજીની પાટે વિજયસિંહસૂરિજી થયા અને તેમની પાટે શ્રી વીરાચાર્યજી થયા. તેઓ ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના મિત્ર હતા. એક દિવસ રાજાએ હસતાં હસતાં સૂરિજીને કહ્યું કે ‘ તમ્હારું જે આ મહત્વ છે તે કેવલ રાજપાત્રથી જ છે, જે મહારી સલા છેડીને તમે પરદેશ ચાલ્યા જાઓ તો મરી જાવ છો. મારી તમ્હારી પણ દશા થાય. ’ સૂરિજી આ સાંભળી ત્યાંથી ઊઠ્યા ને રાજાને પોતાનો પરદેશ જવાનો વિચાર જણાવ્યો. રાજાએ કહ્યું—અમે અહીંથી તમને જ્યાં જ નહીં કહ્યો. સૂરિજીએ કહ્યું:

અમને કોણ શકનાર છે. રાજ્ય પાટલુને દરવાજો દરવાજો સિંધુમાંથી રાજ્ય સરિશ્વરને જન્મનો માર્ગ બંધ કરાવ્યો. થોડા દિવસ પછી પાલીમાં આઠાણેએ રાજ્ય જાણે અમને સરિશ્વરના ધર્મલાજી જણાવ્યા. આખરે રાજ્યને ખબર પડી કે સરિશ્વર તે તે જ દિવસે મોતમાં મોતમળથી પાલી પહોંચી ગયા હતા. ત્યારપછી વીરાચાર્યે મહામહાપુરમાં જન્મને ભોક્ષ્યાચેને વાદમાં જણાવ્યા હતા. ત્યાંથી પાછા વળતાં જ્વીલીમરમાં અનેક વાદીઓને તેમણે જણાવ્યા, જેથી ત્યાંના રાજ્યને ખુશી થઈ સારા સત્કાર કર્યો. સરિશ્વર ત્યાંથી નામોર ગયા. અહીં સિદ્ધરાજના મંત્રીઓ તેમને બીજી વાર આમંત્રણ કરવા આવ્યા. સરિશ્વર ત્યાંથી નિહાર કરતા આરપ આવ્યા ત્યારે ગુજરાતના સિદ્ધરાજ આરપ સુધી તેમની સાથે આવ્યો હતો. પછી મોટા ઉત્સવપૂર્વક તેમનો પાટલુમાં નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. એક વાર પાટલુમાં 'વાદીસિંહ' નામનો સાંખ્યવાદી આવ્યો તેને કાઠી જીતવું ન હતું; આખરે સિદ્ધરાજની જમણે વીરાચાર્યે આ વાદીને જીત્યો અને રાજસભામાં વિજયપત્ર મેળવ્યું હતું.

સિદ્ધરાજે તેમના મંદિર ઉપર પતાકા ચઢાવી હતી.

પાટલુમાં સિદ્ધરાજની સભામાં એક વાર કમલકીર્તિ નામનો દિગંબરવાદી આવ્યો હતો તેને પણ વીરાચાર્યે જીત્યો હતો. તેમનાં જન્મ દીક્ષા કે સ્વર્ગ સમય આદિ કરું નથી મલતું, પરંતુ તેઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમકાલીન હતા અર્થાત્ વીરાચાર્યનો સમય પણ એ જ છે. સિદ્ધરાજ ૧૧૫૦ થી ૧૧૬૬ સુધી હતા.

મલધારી શ્રીમલધરેવસરિશ્વર—તેઓ પ્રમવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના શ્રીજયસિંહસરિશ્વરના શિષ્ય હતા. તેઓ મહાત્યાગી, તપસ્વી અને નિરપૂઠી હતા. તેઓ વસ્ત્રમાં એક યોગપદ્મ અને કપડો જ રાખતા. તેમનો મલસહિત દેહ અને વસ્ત્ર બેઈ ગુજરાતના ક્યુદિને (અન્યમતે સિદ્ધરાજ) તેમને 'મલધારિ'નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમણે ગુજરાતના રાજ્ય ક્યુદિનેને ઉપદેશ આપ્યો હતો.

જસસ મલહરિનામં વિનં કન્નેજ નરવહ્ણા (પદધેવસરિશ્વર સદ્ગુરુપદ્ધતિ)

બીજું પ્રમાણ પણ છે, જુઓ—

શ્રીગુર્જરેશ્વરો...દૃષ્ટ્વા મલપરિવહં ।

શ્રીકર્ણો વિવદં યસ્ય મલધારી વ્યવોચયત્ ॥ (રાજશેખરકૃત પ્રાકૃત હયાશ્રમશ્લોક)

આપે જનપ્રભસૂરિકૃત તીર્થકરપમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે—

અન્યા સિરિજયસિંહદેવનારિવેણ ગયલંધારુદેણ રાયવાહિયે ગયેલ વિદ્યો મલમ-લિજલયદેહો રાયેણ ગયલંધારો બોસરીજણ વુકકરકારબોસિ વિણં'મલલરિ'તિનામં

આ સિવાય ક્યુદિના પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવને પણ આ જ આવચાર્યે પ્રતિભાષ આપી તેના સમસ્ત દેશમાં પધુપણા મહાપર્વ (આવળ વદિ ૧૨ શ્રી ભા. શુ. ૪) સુધી તથા અગિયારસ પ્રમુખ દિવસોમાં અમારી-અહિંસા પળાવી હતી.

આ સિવાય શાકંભરી (સાંભર-અજમેર પાસે)ના રાજ્ય પૃથ્વીરાજ (પૃથ્વીરાજ પહેલો તે વીસલદેવ-વિમહરાજનો ત્રીજો પુત્ર) તેમના ઉપદેશથી અજમેર પાસેના શુભભારત બિન્નમંદિરમાં સોનાનો કુંભ-કલસ ચઢાવ્યો હતો. તેમને વીર દેવ વિદ્વાનથી એ સરિશ્વર

મળે છે. સુરિણ્યે ગોપાલદિ (ગાલિયર)ના સિંચર પત્રના મહાસિર મંદિરના કાંતેકે ત્યાંના અધિકારીઓએ બે અગ્રેષ્ઠ કર્યા હતાં તે ત્યાં જઈ ત્યાંના રાજા જ્ઞાનપ્રકાશને સમજાવે છે.

આ સુરિણ્યે વિ. સં. ૧૧૪૨માં મહાસુદિ ૫ સુવિહાર ત્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજીને મહાપ્રભાવિક મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી; આ વખતે રાજા ગોલમગ્રીપાલ કે જેને તેમના ઉપદેશથી પ્રતિજ્ઞા થયેા હતા તેણે જિનપૂજા માટે સિરપુર ગામ બેઠા આપ્યું; તેમજ બે આનેથી પ્રતિજ્ઞા નીચળી હતી ત્યાં કુંડ બંધાવ્યો. આ પ્રભાવક તીર્થ આજે પણ નિષ્કામન છે.

સુરિણ્યે સાંવ મંત્રીને કહી ભરૂચમાં સમલિકાવિહાર-મંદિર ઉપર સોનાના કલશો મહાવંરાવ્યા હતા. તેમણે હનરે બ્રાહ્મણોને અને કમડવણને પ્રતિગોધી મેડતામાં વીરપ્રભુનું મંદિર કરાવ્યું. ઉદ્યે ૧૭ દિવસનું આનંદન કર્યું હતું. આ વખતે મુજરેશ્વર સિદ્ધરાજ તેમનાં હર્ષને બોલે હતા. બ્યારે સુરિણ્યે સ્વર્ગવાસ થયો અને તેમના સખને અગ્નિદાહ દેવા ભઈ જતા હતા ત્યારે સિદ્ધરાજે ઘટની પાછલી અઢારીએ જોવા રહી પરિજન સમેત સુરિણ્ય દેહનાં અન્તિમ હર્ષન કર્યાં હતાં.

મલધારી ઓ હેમચંદ્રસુરિણ્ય-મલધારી અભયદેવસુરિણ્ય શિષ્ય મલધારી હેમચંદ્રસુરિણ્ય થયા. તેઓ સમર્થ ઉપદેશક બાપ્ત્યાતા અને ગ્રંથકાર થયા છે. તેમના ગુરુની માફક સિદ્ધરાજ બપ્તસિંહ તેમનું પણ બહુમાન કરતો હતો. સુરિણ્યના ઉપદેશજી સિદ્ધરાજે જૈન-મંદિરે ઉપર સોનાના કળશ મહાવ્યા હતા. ધંધુકા અને સાચોર વગેરેમાં અન્ય તીર્થોમાં તરફથી જૈનશાસનને થતી પીડા નીવારી, રથયાત્રાના વરધાડા નિર્વિધે કરાવ્યા હતા. કેટલાક ખરાબ અધિકારીઓ દારા, જૈન મંદિરોમાં ઉપજતી આવક ઉપર બે રોકડોક થતી હતી તે પણ સુરિણ્યે સિદ્ધરાજને કહી બંધ કરાવી.

પાટણથી ગિરનારજી ગયેલો એક મોટા સંધ કે જેમાં ઉક્ત સુરિણ્ય મહારાજ પણ સાથે હતા, તે સંધને જૂનમળના રા' જેઠારને લૂંટવાનું મન થયું અને તેણે યજ્ઞમંદીમાં સંધને ફેંક્યો. આ વખતે અમાનક રા' જેઠારના સ્વજનનું મૃત્યું થતાં સુરિણ્ય ત્યાં ગયા અને જેઠારને પ્રતિજ્ઞા આપ્યો. સંધને સહિસલામત યાત્રા કરવા જવા દીધો. કેટલા બધા માફ કરાવ્યો. આ સંધ શત્રુજય અને ગિરનાર ગયો હતો. જેમાં ગિરનારમાં અર્ધો ભાગ અને શત્રુજયમાં ત્રીસ હજારની આવક ભઈ હતી.

આ સુરિણ્ય મહારાજના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ બપ્તસિંહે ચૈતાના રાત્રીમાં ૬૨ વર્ષે ૮૦ દિવસ અમારી-અહિંસા જાળવવાનું તામ્રપત્ર કરી આપ્યું હતું. (રાજસેવકજ્ઞ મહાત્મ દયામય વૃત્તિ.) સુરિણ્ય મહારાજ આ-તે સાત દિવસનું આનંદન કરી સ્વર્ગે પધાર્યા. સિદ્ધરાજ બપ્તસિંહ આથી બહુ દુઃખી થયો અને થોડે મુધી રમણાનયાત્રામાં સાથે જઈ સુરિણ્ય પ્રત્યે ખેતરનો લલિતભાવ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. તેમનો સમય પણ સિદ્ધરાજ બપ્તસિંહનો જ છે.

જી મુનિચંદ્રસુરિણ્ય-શ્રી યસોભદ્રસુરિ અને નેમિચંદ્રસુરિણ્યની પાઠે શ્રી મુનિચંદ્રસુરિ રખા, તેઓ સ્વરૂપ તપસ્વી, મહાજ્ઞાની અને તર્કિકસિદ્ધાંતજ્ઞ હતા. તેમને જન્મ સમય-સ્થાન કે અભિજ્ઞાનક નામ આદિ જણાઈ નથી. પરંતુ વિ. સં. ૧૧૭૮ ને તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા, તેવો ઉદ્યેય મળે છે. તેમણે બાલવયમાં દીક્ષા લીધી હતી. આજીવનમાં આદારમાં ગ્રંથ

મંત્ર લઈને જ રહેતા તેથી તેમની 'સૌવીરપાયા' તરીકે પ્રસિદ્ધિ થઈ. તેઓ નેમિચંદ્રસૂરિ-
જીના ગુરુભાઈ શ્રી વિનયચંદ્ર ઉપાધ્યાયના શિષ્ય હતા. શ્રી નેમિચંદ્રસૂરિજીએ તેમને યોગ્ય
જ્ઞેષ્ઠ પદવર તરીકે સ્થાપી આચાર્યપદથી વિભૂષિત કર્યો હતા. તેમની સ્મરણ્યશક્તિ બહુ જ,
તેજ હતી. એક વાર તેઓ ચૈત્યપરિપાટી કરવા નડુંલથી વિહાર કરી પાટણ આવ્યા હતા.
પાટણ આ સમયે ચૈત્યવાસીઓનો અજેય દુર્ગ મનાતો હતો. વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી પોતાના
શિષ્યોને પ્રમાણુશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવી રહ્યા હતા. મુનિચંદ્રે ત્યાં જઈ તે પ્રમાણુશાસ્ત્રનું
એકાગ્ર ચિત્તથી શ્રવણ કર્યું અને તે પાઠ તેમને યાદ રહી ગયો. વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજીના શિષ્યો
તે પાઠ સમજી શક્યા નહિ, આ વખતે છેવટે મુનિચંદ્રમુનિએ તે પાઠ બરાબર સંભળાવ્યો.
આથી શાંતિસૂરિજી પ્રસન્ન થયા અને તેમને પ્રમાણુશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો.

એક વાર મુનિચંદ્રસૂરિએ વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિજી પાસે કૃતિયાદ કરી કે અમને જીતર-
વાનું યોગ્ય સ્થાન નથી. શ્રી શાંતિસૂરિજીએ આવકાને કહી ટંકશાલ પાસેનું મકાન તેમને
રહેવા-જીતરવા અપાવ્યું. આ વસ્તુ ચૈત્યવાસીઓની પ્રજ્ઞાના સૂચકે છે.

શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીએ ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી ઉત્તમ ગ્રંથો-ટીકાઓ બનાવી અને
વાદી શ્રી દેવસૂરિજી જેવા પ્રતાપી શિષ્ય રત્ન મહાવિદ્વાન તૈયાર કર્યાં. સૂરિજીએ આચાર્ય
શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીકૃત અનેકાંતજ્યોત્પતાકા ઉપદેશપદ આદિ ગ્રંથો ઉપર સરલ ટીકાઓ
બનાવી છે. તેમણે બનાવેલ ટીકાઓ આ પ્રમાણે છે-ચિત્રતાચાર્યકૃત, દેવેન્દ્ર નરેન્દ્ર પ્રકરણ
પર ટૂંટિ, ઉપદેશપદ પર ટૂંટિ, લલિતાવિસ્તારપર પંજિકા, ધર્મશ્રિદુ પર ટૂંટિ, કર્મપ્રકૃતિ
પર દિપ્પન. આ સિવાય નૈયમમહાકાવ્ય પર ૧૨૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ ટીકા બનાવ્યાની પણ
સંભાવના મળે છે. આ સિવાય તેમણે વીસ ગ્રંથો મૌલિક બનાવ્યા છે.

૧ અંગુલસપ્તતિ	૧૦ દિતોપદેશકુલક
૨ વનસ્પતિસપ્તતિકા	૧૧ મંડલવિચારકુલક
૩ આવશ્યક પાશ્વિક સપ્તતિ	૧૨-૧૩ ઉપદેશાશ્રુત કુલક પહેલું તથા બીજું
૪ ગાથાકોષ	૧૪-૧૫ ધર્મોપદેશ કુલક પહેલું તથા બીજું
૫ અનુશાસનાંકુશકુલક	૧૬ મોક્ષોપદેશ પંચાશિકા
૬ ઉપદેશપંચાશિકા	૧૭ શોકહર ઉપદેશક કુલક
૭ પ્રાભાતિક સ્તુતિ (સ્તોત્ર)	૧૮ સામાન્ય ગુણોપદેશ કુલક
૮ રત્નત્રય કુલક	૧૯ કાલશતક
૯ સમ્યોક્તવૈતાપાદવિધિ	૨૦ દાદશવર્ગ

તેમની વિશ્વમાનતામાં તેમના ગુરુભાઈ ચંદ્રમણે પૂર્ણિમા મતની ઉત્પત્તિ કરી.
અર્થાત્ શ્રીકાલિકાચાર્ય પછી ૧૧૫૯ સુધી ચૌદશની ૫૪૫મી ચાલી ચાલતી હતી તેમાં તેમણે
ફેરફાર કરી પૂર્ણિમાની ૫૪૫મી શરૂ કરી. આજે પૂર્ણિમાની ૫૪૫મી જે કેટલાક માને છે
તેમની માન્યતા અહીંથી જ શરૂ થાય છે. આચાર્ય શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીએ તેમને પ્રતિબોધ
કરવા માટે પાશ્વિકસપ્તતિકાની રચના કરી છે. પૂર્ણિમામતસ્થાપક શ્રીચંદ્રભસૂરિજીએ
ઈસન શુદ્ધિ તથા પ્રમેયરત્નક્રિસ્ટની રચના કરી છે.

આચાર્ય શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિએ આનંદસૂરિ આદિ પોતાના બંધવોને પ્રતિભોધી દીક્ષા આપી આચાર્ય બનાવ્યા હતા. આ મહાશાસનપ્રભાવક આચાર્યશ્રીને ૧૧૭૮માં સ્વર્ગવાસ થયો.

આ અરસામાં શ્રીધર્મધોષસૂરિ, વાદી દેવસૂરિ (મુનિચંદ્રના શિષ્ય), કલિકાલ-સર્વથ શ્રીહિમચંદ્રસૂરીચરણ, શ્રીગિનવલ્લભસૂરિ, શ્રીગિનહતસૂરિ અને વિ. સં. ૧૨૨૫ માં મુનિરત્નસૂરિ થયા. આ બધાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે—

ધર્મધોષસૂરિ—તેઓ રાજગચ્છના આચાર્ય શ્રી શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય છે. તેમણે ધર્મકંદપદ્મ અંથ પ્રાકૃતમાં બનાવ્યો છે. તેઓએ શાકંભરીરાજ, વિગ્રહરાજ—વીસલદેવ ત્રીગને પ્રતિભોધિત કર્યો હતો. તેમના શિષ્ય શ્રી યશોભદ્રસૂરિએ ગદ્યગોદાવરી રચ્યું. બન્નેનો પરિચય આ પ્રમાણે મળે છે:

અમવદ્ વાવિમદ્દરઃ વદ્તર્કાંમોજબોધનવિનેયઃ

શ્રીધર્મધોષસૂરિર્બોધિતશાકંભરીમૂષઃ ।

જ્ઞારિજાંમોધિયશી ત્રિવર્ગપરિહારજનિતબુધદર્પઃ

દર્શિતચિધિઃ શમનિધિઃ સિદ્ધાન્તમહોદધિપ્રચરઃ ॥

(શ્રી પૃથ્વીચંદ્રસૂરિ (જે આ સૂરિના પ્રશિષ્ય છે) કૃત પર્યુષણાક્ષપ્રશસ્તિ.)

વાવિષંદ્રગુણચંદ્રચિજેતા વિગ્રહક્ષિતિપતિબોધચિધાતા ।

ધર્મસૂરિરિતિ નામ પુરાણીત્ વિશ્વવિશ્વવિદિતો મુનિરાજઃ ।

તેમજ—

શ્રીરાજગચ્છમુકુટોપમગીલમદ્રસૂરેવિનેયતિલકઃ કિલ ધર્મસૂરિઃ ।

દુર્વાદિગર્વમરસિધુરસિદ્ધનાલઃ શ્રીવિગ્રહક્ષિતિપતેર્વલિતપ્રમાદઃ ॥

શ્રી ધર્મધોષસૂરિએ ૧૧૮૬ માં ધર્મકંદપદ્મ અંથ રચ્યો છે. એ બારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં થયા છે.

વાદી શ્રીદેવસૂરિ—તેમનું જન્મસ્થાન મદુઆ છે કે જે આજુની પાસે છે. અત્યારે તેને મદાહત કહે છે. તેમનો જન્મ વિ. સં. ૧૧૪૩માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ વીરનાથ, માતાનું નામ જિનદેવી, તેમનું નામ પૂર્ણચંદ્ર હતું. તેઓ જાતે પોરવાલ વણિક હતા. તેમણે ૬ વર્ષની વયે મહાપ્રતાપી શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિ પાસેની દીક્ષા લીધી તે વખતે તેમનું નામ રામચંદ્ર મુનિ રાખવામાં આવ્યું હતું. રામચંદ્ર મુનિએ વાદિવેતાલ શાન્તિ સૂરિના ચરણે બેસી પ્રમાણુચામનો ઝઘ્ઘન અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમણે આચાર્યપદની પ્રાપ્તિ પહેલાં અનેક વાદીઓને જીત્યા હતા.

ધોળકામાં ઝઘ્ઘ નામના દ્વૈતવાદિ સૈવમતાનુયાયીને, કાસ્મીર, સાગર અને સાચોરમાં બીજા વાદિઓને, નાગોરમાં ગુણચંદ્ર દિગંજરને, ચિત્તોડમાં ભાજવત સિવશ્રુતિને, જ્વાલીપરમાં ગંગાધરને, ધારામાં ધરણીધરને, પોકરજીમાં પ્રભાકરને, અને ભરૂચમાં કૃષ્ણનામક વાદિને જીત્યા હતા. શ્રીમુનિચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૧૭૪માં તેમને આચાર્યપદ આપ્યું અને ત્યારથી તેમનું દેવસૂરિ નામ પ્રસિદ્ધ થયું. અને વાદીઓને જીતવાથી ‘વાદી શ્રીદેવસૂરિ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ પામ્યા. સૂરિએ ધોળકામાં ઉદય આવકે કરાવેલ ઉદાવસદિ ચૈત્યમાં સીમંધરવામીની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મારવાડ તરફ વિહાર કરતા તેઓ આજુ આવ્યા ત્યારે આજુ ઉપર અદર્તા અગ્રાપ્રસાદ

કર્તવ્યે સાધ કરાવે. સરિછએ તરત જ તેના કરેલું નિવારણ કર્યું. પાટખના શાવક બાહરે સરિછના કિષકેશથી જિનમંદિર બંધાવ્યું અને સરિછએ તેમાં શ્રીવર્ધમાન પ્રભુની પ્રતિષ્ઠા કરી.

સરિછ મારવાડમાં નાગેર તરફ ધણું વિચર્યા છે. ત્યાં તેમણે ફલેધી તીર્થની સ્થાપના કરી. ૧૨૦૪ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. તેમજ તેમના શિષ્ય શ્રીજિનચંદ્રસરિછએ ગુરુવાસણેષ લઈ ત્યાં જઈ ધ્વજ-કલશની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ ફલેધી તીર્થ આજે પણ વિશ્વમાન છે. (આ તીર્થ સંબંધી, વિવિધતીર્થકલ્પ, પૂરાતનપ્રબંધસંગ્રહ આદિ પ્રાચીન અર્વાચીન ગ્રંથોના આધારે વિગતવાર લખેલો ફલવર્ધીતીર્થ નામનો મહારો લેખ જૈન સ્થલ પ્રકાશમાં જુઓ.) આરાસણમાં નેમિજિનની પ્રતિષ્ઠા આ સરિછ મહારાજે કરી છે.

દિગંબર વાઠી કુમુદચંદ્રને સિદ્ધરાજની સભામાં છતી તેમણે સ્વેતાંબર જૈનધર્મના વિજયકાંઠા વગડાવ્યો. હતો. આ વાદ ૧૧૮૧ ના વૈશાખી પૂર્ણિમાએ શરૂ થયો હતો. સરિછ છલા જેથી રાજાએ પ્રસન્ન થઈ એક સાખ રૂપિયા આપવા માંડ્યા સરિછએ તે ન લીધા. તેથી રાજાની આજ્ઞાથી મંત્રીઓએ તે દ્રવ્યથી ઝડપઠોવચૈત્ય બનાવ્યું. તેની પ્રતિષ્ઠા ૧૧૮૩માં ચાર આચાર્યોના સાથથી થઈ.

તેમને શ્રીભદ્રેશ્વરસરિ, રત્નપ્રજાસરિ, અને મતિજીવ્યસરિ નામના અધિક શિષ્યો થયા. સરિછએ પ્રમાણુનયત્વાલોકાલંકાર અને તેના ઉપર સ્વાદાદરનાકર નામનો મહાન ગ્રંથ બનાવ્યો છે.

અંતે ૮૩ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી શ્રી ભદ્રેશ્વરસરિને પોતાની પાટખર સ્થામી, ૧૨૨૬ ના શ્રાવણ વદિ ૭ ને ગુરુવારે આ સરિછ સ્વર્ગે સીધાવ્યા.

કલિઠાલસર્વજ્ઞ શ્રીહુમયન્દ્રાચાર્ય—તેઓ જૈન સાસનના એક મહાપ્રભાવક મુગપ્રધાન પુરુષ થયા છે, જેનાથી જૈનધર્મની વિજયપતાકા સમરત કારતમાં ગૌરવવન્તી બની હતી. તેમની વિદ્વતા, અનુપમ વાદશક્તિ, અપૂર્વ ચારિત્ર અને હુદ્દિઆતુર્વધી આજ પણ જૈન જૈનેતર વિદ્વાનો મુગ્ધ છે. આ આચાર્ય સંબંધી પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન ગ્રંથોમાં ઘણું લખાણ છે. જૈન ગ્રંથ પ્રકાશના વર્ષ પના અંક ૬માં પણ આવી ગયું છે. (અને આ-લિપોત્સવી અંકમાં પણ એમના સંબંધી એ સ્વતંત્ર લેખો છપાયા છે. તાંત્રી ૧) તેથી અહીં માત્ર નામ ર્નિર્દેશ કરવો યથા છે.

શ્રીજિનવહનસરિછ—તેઓનો જન્મ ક્યાં અને ક્યારે થયો હતો, તે સંબંધી ઉલ્લેખ નથી મળતો. તેમણે કુર્ગેલાસી-ચૈત્યવાસી કુર્મપુરીન જિનેશ્વરસરિછ પાસે દક્ષિણ શીષ્યી હતી. ત્યાં ફલવૈકલિક સૂત્રનું અધ્યયન કરતાં ચૈત્યવાસી અને અપ્રતિષ્ઠિત સર્વ તેણી નર્મસી-વૃત્તિકાર શ્રીઅભયદેવસરિછ પાસે શાસ્ત્રાભ્યાસ કરવા ગયા. તેમણે સ્વીત્ત જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેનું નામ “વિધિચૈત્ય” આપ્યું. ત્યાં ચૈત્યવાસિઓની જેમ શાસ્ત્રવિદુષ્ઠ અમુક અમુક કાર્યો નહિ થાય તેવા સ્લોકો મુકાવ્યા. મેઢપાટાદિ દેશોમાં, સ્ત્રીતોડમાં ચૈત્યવાસીઓનું પ્રાપ્ત્ય હતું તેના વિરોધ માટે તેમણે જગજગ પ્રરુપ્રાસ કર્યો. સ્ત્રીતોડમાં પ્રોતપ્ત્યા અતેક લોકો બનાવી ત્યાં “એ વિધિ ચૈત્યની પ્રતિષ્ઠા” કરી. તેમણે વ્રાજ્ય (વ્રાજ) ના લોકોને પ્રતિભોધ્યા. કારાગરમાં જઈ વરવર્ષ રાજાની સભામાં આવે પ્રાગ્યા. તેમણે ચિતોડમાં ચામુંકાતે પ્રતિભોધી હતી. ૧૧૬૭માં આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પ્રજા ૭ સંકલેનજ

૧ આધારે ત્યાં એક પણ શિષ્યચૈત્ય નથી, અર્થાત્ એટલું પ્રાચીન મંદિર જ ત્યાં નથી.

તેઓ સ્વર્ગે પધાર્યાં. તેમણે પિંડવિશુદ્ધિ કરાવણું, પાશ્વરૂપિયપ્રવચન કરાવણું, સંપદક, પ્રતિ-
કમણું સમાચારી, ધર્મશિક્ષા, ધર્મોપદેશનય દાકરાકુલ કરાવણું, અધ્યોતરણતક, શ્રંગારણતક,
સ્વપ્રાણક વિચાર, ચિત્રકાવ્ય, સોએક સ્તુતિ-સ્તોત્રાદિની રચના કરી છે.

એમ કહેલાય છે કે તેમણે ભગવાન મહાવીરનાં ૭ કન્યાશુકોની પ્રપણા કરી હતી.
અને ૭ઠ્ઠા કન્યાશુકને ઉજવવા મહાવીરચૈત્ય ચિત્રોડમાં નવું કરાવ્યું. તેને વિધિચૈત્ય,
કહેતા હતા. ત્યાં તેમણે પોતાના સંપદક આદિ ત્રણે કાતરાવ્યા હતા. જેમાં ચૈત્યવાસિઓનું
ખૂબ ખંડન છે. તેઓ ખતરગચ્છના મહાપ્રતાપી અને પ્રભાવશાલી આચાર્ય થયા.

આચાર્ય શ્રીગિનદત્તસૂરિ—તેઓ શ્રીગિનવલ્લભસૂરિજીના શિષ્ય છે. તેમણે અનેક
રાજપુતોને પ્રતિબોધી જૈન કર્યા છે. ખતરગચ્છના એક પ્રભાવક પુરુષ તરીકે તેઓ “દાદા”
નામથી ઓળખાય છે. તેઓ વાચ્છિક મંત્રી અને બાહડદેવીના પુત્ર હતા, તેમનું નામ
સોમચંદ્ર, તેઓ યાત્રિએ હુંમડ હતા. ૧૧૨૨માં જન્મ, ૧૧૪૧માં વાયક ધર્મદેવ પાસે દીક્ષા
લીધી (નાહરજી પદ્માવલી પૃ. ૨૪). તેમને ૧૧૬૬માં વૈશાખ વદિ ૬ ચિત્રોડમાં દેવભદ્રાચાર્ય
સૂરિમંત્ર આપી આચાર્યપદે સ્થાપ્યા અને ગિનદત્તસૂરિ નામ રજાપ્યું.

તેમના ત્રણે-ગણધરસાર્વજનિક પ્રાકૃત ગાથા ૧૫૦, સદેહકોલાવલી, ગણધરસંપત્તિ, સુચરુ-
પારતંત્ર્ય, વિદ્યવિનાશી સ્તોત્ર, અવસ્થાકુલક, ચૈત્યવંદનકુલક, વિશિક્ષા, અપભ્રંશ-કાવ્યમંત્રી-
ચર્ચરી, ઉપદેશરસાયન, કાલસ્વરૂપકુલક, તથા બ્રહ્મવિચારજીનું જીવાનુસાસન સદીક શોધ્યું.

વિ. સં. ૧૨૧૧ ના અષાડ શુદ્ધિ અગિયારશે અજમેરમાં તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.
તેમનાથી ખતરગચ્છ મહાપ્રભાવશાલી થયો.

શ્રી ગિનચંદ્રસૂરિ—તેમના શિષ્ય શ્રી ગિનચંદ્રસૂરિજી થયા. તેઓ પણ્ય મહાપ્રતાપી
અને પ્રભાવશાળી હતા. તેઓ પણ્ય ખતરગચ્છમાં દાદા તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેમના પિતાનું
નામ રાસલક, માતાનું નામ દેહલુદેવી, ૧૧૯૭ ના જા. શુ. ૮ જન્મ, ૧૨૦૩ માં
દીક્ષા. ૧૨૧૧ માં આચાર્યપદ. દીલ્હીમાં મદનપાલ આવક આદિ તેમના ભક્તો હતા.
(નાહરજી પદ્માવલી પૃ. ૨૭). વિ. સં. ૧૨૩૩ માં દીલ્હીમાં સ્વર્ગમન.

શ્રીમુનિરત્નસૂરિ—તેઓ પૌર્ણિક ગચ્છના શ્રીસમુદ્રધોપસૂરિજીના શિષ્ય હતા.
તેમણે ઉજ્જયિનીમાં મહાકાલના દેવાલયમાં ‘નરવર્મા’ રાજની સભામાં વિદ્યાશિવવાદીને
હરાવ્યો હતો. તેમણે “બાલકવિ” જગદેવ મંત્રીની વિનંતિથી ભવિષ્યમાં થનારા તીર્થંકર
શ્રીઅમ્બશ્વનામીનું બિંબ વિ. સં. ૧૨૨૫માં બનાવ્યું. તેમણે અખંડચરિત્ર તથા શ્રીમુનિ-
જ્ઞાનસ્વામિચરિત્ર બનાવેલ છે.

૪૧ અનિલદેવસૂરિ—શ્રી મુનિચંદ્રસૂરિજીની પાટે શ્રી અનિલદેવસૂરિજી થયા. આમની
વિશેષ માહિતિ નથી મળતી. તેઓને પણ્ય સિદ્ધરાજે સારું માન આપ્યું હતું. જરાઉભાતીયની
સ્થાપના આ આચાર્યશ્રીના હાથે થઈ છે. આ તેરમાં સૈકામાં બાહડમંત્રીએ શ્રી શત્રુંજય
તીર્થને ઉદ્ધાર કરાવ્યો. સમલકાવિહારતીર્થને ઉદ્ધાર પણ્ય આ સમયે જ થયો.

૪૨ વિજયસિદ્ધસૂરિ—અનિલદેવસૂરિજીની પાટે શ્રી વિજયસિદ્ધસૂરિજી થયા. તેમને
પણ્ય વિશેષ પરિચય નથી મળતો. તેમણે આવકકવિ આચાર્યવિરચિત વિવેકમંજવી ઉપર
કવિ રચનાર બાલચંદ્રના મંત્રનું સંરોધન કર્યું હતું.

૪૩ સોમપ્રભસૂરિ તથા મહિરત્નસૂરિ-શ્રી વિજયસિંહસૂરિની પાટ શતાર્થે શ્રી સોમપ્રભસૂરિ તથા શ્રીમહિરત્નસૂરિ થયા.

શ્રી સોમપ્રભસૂરિ—તેઓ જાતે પોરવાડ હતા. પિતાજીનું નામ સર્વદેવ હતું. પિતામહનું નામ જિનદેવ હતું. જિનદેવ રાજ્યમંત્રી હતા. સોમપ્રભે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ પાસે બાલ્યાવસ્થામાં દીક્ષા લીધી. તેઓ પ્રખર પંડિત હતા. તેમણે સુમતિચરિત્ર, સક્રિ-અક્રિયાવલી-સિંદુરપ્રકર (સોમશતક), શનાર્થ, કુમારપાલપ્રતિબોધ આદિ ગ્રંથો^૧ બનાવ્યા છે. કુમારપાલપ્રતિબોધ ૧૨૪૧ માં બનાવ્યું છે. અર્થાત્ ૧૨૩૩ માં તો તે સૂરિ મહારાજ વિદ્વાન્ તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા તેથી જ એ તેમને અહીં આપ્યા છે.

મહિરત્નસૂરિ—મહિરત્નસૂરિ કે જન્મેના ૧૨૩૦ પહેલાં જન્મ થયો હતો, અને જન્મેનાથી તપાગચ્છ બિરુદ મળ્યું તે આચાર્યદિનો પરિચય હવે પછી આવશે.

ઉપસંહાર—આ લેખમાં આથી વધુ ઘણું લખી શકાય તેમ હતું. પરંતુ લેખ મર્યાદિત જગ્યામાં લખવાનો હોવાથી તેમજ બીજા કારણોથી વધુ વસ્તુ નથી આપી શક્યો. આ આખો લેખ મુખ્યત્વે પ્રબોધકચરિત્ર-પર્યાલોચના સંહિત, પદાંવલી સમુચ્ચય, જૈન-સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, તપાગચ્છપદાવલી ભા. ૧, ખરતરગચ્છ પદાવલી સંગ્રહ તથા કોન્કરન્સ હેરલ્ડની કાષ્ઠો વગેરેના આધારે લખ્યો છે. ખાસ કરીને જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસની વધુ મદદ લીધી છે.

આમાં લખવામાં સમર્પક, સ્થાનકર કે બીજી કાંઈ બૃહ્દ ઘટ્ટ હોય તો તે બનવા જોગ છે. સુત મહાનુભાવો મને યોગ્ય સૂચના આપશે તો જરૂર તે તરફ લક્ષ્ય આપીશ.

૧ આ સૂચિ મહારાજના ગ્રંથોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ પ્રમાણે છે—

(૧) **સુમતિનાથચરિત્ર**—આમાં પાંચમા તીર્થંકર ભગવાનનું ચરિત્ર છે અને તે પ્રાકૃતભાષામાં છે. તેમાં સુંદર ધર્મબોધ, જૈનધર્મના સર્વ સિદ્ધાન્તો અને યતાર્થ ઉપર મનોરંજક કથાઓ છે.

(૨) **સંક્ષિપ્તક્રિયાવલી**—સૌ પદ્યોના સુંદર સુભાષિત ગ્રંથ છે. તેનું પ્રથમ પદ્ય 'સિન્દુરપ્રકર' એ વાક્યથી શરૂ થઈ હોવાથી તેને સિન્દુરપ્રકર પણ કહે છે. તેને સોમશતક પણ કહે છે. બહુહિના શતકોની પદ્યલિપિ સુંદર ઉપદેશગ્રંથ છે.

(૩) **શતાર્થસિંહચંદ્ર**—આ ગ્રંથ વસંતતિલકા છંદમાં છે. આમાં જુદા જુદા સો અર્થો કરેલા છે. આની દીકા પણ પોતે જ રચી છે. દીકાના પ્રારંભમાં પાંચ શ્લોકોમાં સોએ અર્થોની અનુક્રમ-શિક્ષા આપેલી છે. પછી ૨૪ તીર્થંકરોના અર્થો, વચ્ચે બ્રહ્મા, નારદ, વિષ્ણુ આદિ ૩ દેવોના અર્થો આપ્યા છે, અને છેવટે પોતાના સમકાલીન પ્રબોધકાચાર્યો વાદી શ્રી દેવસૂરિ આદિ જૈનાચાર્યોના અર્થો આપ્યા છે; પછી જયસિંહદેવ, પરમાર્જુન શ્રી કુમારપાલદેવ, અજયદેવ, મૂલરાજ વગેરે ગુજરાતના ચારે રાજ્યોનો પરિચય છે. કવિ સિદ્ધપાલ તથા પોતાના ગુરુ શ્રી અન્વિતદેવસૂરિ તથા વિજયસિંહસૂરિનો પરિચય આપ્યો છે. આ વગેરે અનેક અર્થો લખી તેમનું સંસ્કૃત ભાષા પરનું પ્રશ્નત્વ બતાવ્યું છે. આ ગ્રંથ વિ. સં. ૧૨૩૩ ને ૩૫ ની વચ્ચે રચાયેલ છે.

(૪) **કુમારપાલપ્રતિબોધ**—પરમાર્જુન કુમારપાલના મૃત્યુ પછી માત્ર નવ વર્ષ બાદ રચાયેલો આ ગ્રંથ છે. ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં છે. આ ગ્રંથ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય શ્રી મહેન્દ્રસૂરિ, વર્ધમાનચંદ્રિ અને શુભચંદ્રગણિએ સાંભળ્યા હતા. એટલે કે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય, મહારાજ કુમારપાલ અને તે વખતની આખી પરિસ્થિતિ પ્રામાણિક પહે-બળે જોવા જેવી ગ્રંથકારે તેમાં રજૂ કરી છે.

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ અને તેમનું શબ્દાનુશાસન

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી, પાટણ

આગમનુર્ગમપદ્ધતિશયાવિતાપો ચિલીયતે વિનુષામ્ ।

યદ્વચ્ચમચન્દનરસૈર્મલયગિરિઃ સ જયતિ યથાર્થઃ ॥

—આચાર્ય શ્રીકેમકીર્તિસુરિઃ ॥

પ્રસ્તુત સંક્ષિપ્ત લેખમાં આગમમુદ્ધુકુટમણિ સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય શ્રી મલયગિરિ-
કૃત શબ્દાનુશાસન-વ્યાકરણનો પરિચય કરાવવામાં આવે છે. આં શ્રી મલયગિરિએ સંખ્યાબંધ
જૈન આગમો, પ્રકરણો અને ગ્રંથો ઉપર ટીકાઓની રચના કરી છે; પરંતુ તેમની જે સ્વતંત્ર
ગ્રંથરચના કોઈ હોય તો તે માત્ર પ્રસ્તુત સ્વોપસર્જિતસહિત શબ્દાનુશાસન ગ્રંથજ છે.

શ્રીમલયગિરિસુરિ, કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના વિદ્યાસાધનસમયના
સહચર હતા. તેમના પ્રત્યે તેઓશ્રીનું એટલું બહુમાન હતું કે તેમણે પોતાની આવશ્યકસૂત્ર
ઉપરની વૃત્તિમાં ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રને **તથા વાહુઃ સ્તુતિશુ ગુરવઃ** (આવં વૃત્તિ પત્ર ૧૧)
એ શબ્દોથી મુરતરિકિના હાર્દિક પ્રેમથી સંબોધ્યા છે.

આં શ્રીમલયગિરિએ મલયગિરિશબ્દાનુશાસનની રચના કરવા છતાં આપણે
તેઓશ્રીને આં શ્રીહેમચંદ્રની જેમ વૈવાકરણ્યાચાર્ય તરીકે સંબોધી કે ઝોળખાવી શકીએ
તેમ નથી. એ રીતે તો આપણે તેઓશ્રીને જૈનપરિભાષા પ્રમાણે આગમિક કે સૈદ્ધાંતિક
યુગપ્રધાન આચાર્ય તરીકે ઝોળખાવીએ એ જ વધારે ઔરવરૂપ અને ધટમાન વસ્તુ છે.
સિદ્ધાંતસાગરમાં રાતદિવસ ઝીલનાર એ મહાપુરુષે વ્યાકરણના જેવા કિલ્લ અને વિષમ વિષયને
હાથમાં ધર્યો એ હકીકત હરકોઈને મુખ્ય કરી કે તેવી જ છે.

સમર્થ વૈવાકરણ્યાચાર્ય ભગવાન શ્રીહેમચંદ્ર જે જમાનામાં સાંજોપાંજ સપાદલક્ષ
શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણગ્રંથની રચના કરી હોય એ જ જમાનામાં અને એ સમર્થ વ્યાકરણ-
ની રચના થઈ ગયા બાદ તરતમાં જ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિ નવીન શબ્દાનુશાસન ગ્રંથના
નિર્માણ માટે પ્રયત્ન કરે કે દિરમત કરે એ વાત પ્રથમ દ્રષ્ટિએ આપણને સંકોચકારક તો
જરૂર લાગે છે; તેમ છતાં આપણને આથી એક એવું અનુમાન કરવાનું કારણ મળે છે કે
આં શ્રીમલયગિરિએ, બં હેમચંદ્ર જેવા પોતાના મુરબ્બીના સર્વતોમુખી પાંડિત્યથી મુગ્ધ
થઈ અને કુતુહલવૃત્તિથી પ્રેરાઈને આ શબ્દાનુશાસનગ્રંથની રચના કરી હશે; અથવા તેઓ-
શ્રીના જીવનમાં જરૂર કોઈ એવું પ્રેરણાદાયી કારણ ઉત્પન્ન થયું હશે જેથી પ્રેરાઈને તેમણે
આ વ્યાકરણગ્રંથની રચનાનું કાર્ય હાથ ધર્યું હશે.

શ્રીમલયગિરિએ પોતાની વ્યાકરણરચનામાં સંદાપકરણ બાદિ પ્રત્યેક વસ્તુ માટે સાકટા-
વન, ચાંદ્ર વગેરે પ્રાચીન વ્યાકરણોને જરૂર લક્ષ્યમાં રાખ્યાં જ હશે, તેમ છતાં તેમણે પો-
તાની વ્યાકરણરચનાનાં મુખ્ય કેન્દ્રસ્થાન તરીકે ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના સ્વોપસર્જિત

તિસ્થિત સિદ્ધહેમશબ્દાનુસાસનને જ રાખેલું છે. જેમ ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રે વ્યાકરણના પ્રારંભમાં સિદ્ધિઃ સ્વચ્છાવાત્ અને લોકાત્ એ સૂત્રો ગૂંચ્યાં છે તે જ રીતે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુસાસનની સરખાત સિદ્ધિરનેકાન્તાત્ અને લોકાત્ લઘ્વઃ સૂત્રોથી જ કરી છે. આ સિવાય શ્રીહેમચંદ્ર અને શ્રીમલયગિરિ એ બન્ને આચાર્યોનાં શબ્દાનુસાસનોમાં સૂત્રોનું લઘ્વઃ એટલું બધું સામ્ય છે જેથી હરેકાંઈ વિદ્વાન્ પ્રથમ નજરે ખુલો જ પડી જાય, અને તેથી જ આજ સુધીમાં મુદ્રિત થયેલ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિના ટીકાકર્તાઓમાં આવતાં વ્યાકરણસૂત્રોના અંકો આપવા વગેરેમાં ખૂબ જ ગોટાળો થઈ ગયો છે. કેટલીક વાર એ સૂત્રોને સિદ્ધહેમવ્યાકરણનાં સૂત્રો સમજી અંકો આપવામાં આવ્યા છે અને કેટલીક વાર પાણ્ડિતીય વ્યાકરણનાં સૂત્રો સમજી તેના અંકો આપવામાં આવ્યા છે. જ્યારે કેટલાંક સૂત્રો નહિ મળવાને લીધે તેના સ્થાનનો નિર્દેશ પડતો જ મૂકવામાં આવ્યો છે. આ પ્રમાણે આ બાબતમાં ખૂબ જ ગોટાળો થવા પામ્યો છે; પરંતુ શ્રીમલયગિરિનું શબ્દાનુસાસન જોવા પછી એ ચોક્કસ રીતે જાણી શકાયું છે કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના ટીકાકર્તાઓમાં જે વ્યાકરણસૂત્રો દાંક્યાં છે એ નથી સિદ્ધહેમશબ્દાનુસાસનનાં કે નથી પાણ્ડિતીય વ્યાકરણનાં કે ખીજા કોઈ વ્યાકરણનાં; પરંતુ એ સૂત્રો તેમણે પોતાના મલયગિરિશબ્દાનુસાસનમાંથી જ દાંક્યાં છે.

પ્રસ્તુત મલયગિરિવ્યાકરણની સ્વોપસૃત્તિ, એ આચાર્ય હેમચંદ્રના સિદ્ધહેમવ્યાકરણની યદ્યદ્યુત્તિનું પ્રતિબિંબ જ છે, એ બન્નેય જ્ઞતિઓની તુલના કરવાથી જાણી શકાયું છે. અને એ જ કારણસર આજે મળતી મલયગિરિશબ્દાનુસાસનની હસ્તલિખિત પ્રતિઓ ભારે ભાર અશુદ્ધ હોવા છતાં તેનું સંશોધન અને સંપાદન જરાય અશક્ય નથી એમ મેં ખાતરી લીધી છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણની રચના આ. મલયગિરિએ ગૂર્જરેશ્વર પરમાર્થે રાજર્ષિ શ્રીકુમારપાલદેવના રાજ્યઅમલ દરમિયાન કરી છે એ આપણે મલયગિરિશબ્દાનુસાસનના “ **સ્વાત્તે હવ્યે** ” (કૃદ્ધિત તૃતીય પાઠ સૂત્ર ૨૨) સૂત્રની સ્વોપસૃત્તિમાં આવતા “ **અવહવાતીજ કુમારપાલઃ** ” એ ઉદાહરણ પરથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકીએ છીએ. આને અર્થ એ થયો કે આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત જે જે ગ્રંથોમાં પ્રસ્તુત શબ્દાનુસાસનનાં સૂત્રો મળે તે ગ્રંથોની રચના પ્રસ્તુત શબ્દાનુસાસનની રચના બાદની તેમજ મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવના રાજ્યમાં થયેલી છે. અથવા એમ પણ બન્યું હોય કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુસાસનની મૂલ દાદશાખાપીની રચના ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીજયસિદ્ધેવના રાજ્ય દરમિયાન કરી હોય તે આધારે પોતાના ટીકાકર્તાઓમાં સૂત્રો દાંકતા હોય અને શબ્દાનુસાસન ઉપરના સ્વોપસૃત્તિ વિવરણનું નિર્માણ તેઓશ્રીએ મહારાજ શ્રીકુમારપાલના રાજ્યમાં કર્યું હોય. એ ગમે તેમ હો, તે છતાં એક વાત તો નિર્વિવાદ જ છે કે શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુસાસન ઉપરની સ્વોપસૃત્તિની રચના તો શ્રી કુમારપાલદેવના રાજ્યઅમલ દરમિયાન જ કરેલી છે.

આચાર્ય મલયગિરિકૃત સ્વોપસૃત્તિશબ્દાનુસાસનની પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતિઓ આજે ખણી જ્ઞાનભંડારમાં છે એમ જાણવામાં આવ્યું છે. ૧ એક પાટલ્ય-વાલીપાશ્વનાથ જ્ઞાનભંડારમાં કામળ ઉપર લખેલી પ્રતિ. ૨ ખીજા પાટલ્ય-સંધવીના પાડાના તાડપત્રીય પુસ્તકભંડારમાં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલ પ્રતિ. અને ૩ ત્રીજા પૂના-કેન્દ્રન મહેલના ભાંડારમાં

અન્વીરુદ્ધના હસ્તલિખિત પુસ્તકસંગ્રહમાં તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રતિ. આ સિવાયની બીજી બે બે હસ્તલિખિત પ્રતિઓ જૈન મુનિઓના જ્ઞાનકાંડારમાં જોવામાં તેમજ સાક્ષ્યવાચમાં આવી છે તે બંધીઓ, જો કુ ન જુલતો હોઈ અને નથી જ જુલતો તો, પાટલ્ય-પાણીપાર્શ્વ-નાથના મંત્રસંગ્રહની પ્રતિની નકલો જ છે. અને એ પ્રતિઓ ધરાવનાર પૈકી કાએ જ કાંઈને ખબર હશે કે એમની એ વ્યાકરણપ્રતિ સંપૂર્ણ નહિ પણ અધૂરી જ છે.

ઉપર જણાવેલી ત્રણ પ્રતિઓ પૈકીની એકેય પ્રતિ સંપૂર્ણ નથી, તેમજ ત્રણે પ્રતિઓ એકઠી કરવામાં આવે તો પણ આ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સંપ્રદાનુસાર પૂર્ણ થાય તેમ નથી.

૧ પાટલ્ય-વાડીપાર્શ્વનાથના કાંડારની પ્રતિ પંચસપ્તિ, નામ, આખ્યાત અને કૃત સુધીની છે. અર્થાત્ આ પ્રતિમાં ચતુષ્કૃતિ, આખ્યાતકૃતિ અને કૃતિ એમ ત્રણ કૃતિનાં મળી એકંદર ત્રીસ પાદો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ તદ્દિતકૃતિ કે જે અઢાર પાદ જેટલી છે તે આ પ્રતિમાં નથી.

૨ પાટલ્ય-સંધવીના પાડાની તાડપત્રીય પ્રતિ અતિ ખડિત છે. એ પ્રતિ મારા ધારવા પ્રમાણે લગભગ ૫૦૦ પાનાં જેટલી હોવી જોઈએ, તેને બદલે અત્યારે એનાં માત્ર ૩૩૦ થી ૪૫૬ સુધીનાં જ પાનાં વિદ્યમાન છે અને તેમાં પણ વચમાં વચમાંથી સંખ્યાબંધ પાનાં ગૂમ થયાં છે. તેમ છતાં આ તુલિત પ્રતિ તદ્દિતકૃતિની હોઈ એનું અતિમહત્ત્વ મહત્ત્વ છે. આ પ્રતિમાં લેખકે આખા મંથના પત્રાંકો અને દરેક કૃતિના વિભાગસચ્ચ પત્રાંકો એમ બે જાતના પત્રાંકો કર્યા છે. એ રીતે આ પ્રતિના ૩૩૦મા પાનામાં તદ્દિતકૃતિના પાનાં તરીકે ૩૫ મે અંક આવ્યો છે. એટલે તદ્દિતકૃતિનો પ્રારંભનો ૩૪ પાનાં જેટલો ભાગ આ પ્રતિમાં નથી. એ ચોત્રીસ પાનામાં તદ્દિતનો લગભગ દોઢ અખ્યાય ગૂમ થયો છે. આ પ્રતિનાં અત્યારે જે ખડિત પાનાં હયાત છે તેમાં તદ્દિતના દ્વિતીયાખ્યાય દ્વિતીયપાદના અપૂર્ણ અંકસંધી સક્રમાંત થાય છે અને લગભગ ૪૦૦ મા પાના દરમિયાનમાં દશમા પાદની સમાપ્તિ થાય છે. આ પછી ચોક્કસ પાનાં ગૂમ થયાં છે. ચાર પાંચ-દશ જ છુદ્ધ પાનાં છે. આ રીતે સંધવીના પાડાની પ્રતિ અતિખડિત હોઈ પાછળનાં આઠ પાદ એમાં છે જ નહિ.

૩ ઉક્ત કાલેજામાંની પ્રતિની તપાસ કરાવવા છતાં હવે જોને એમની ચોક્કસ માહિતી મળી શકી નથી કે એ પ્રતિ જેટલી અને ક્યાં સુધીની છે. એ માહિતી મેળવવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ જ છે. તેમ છતાં અધૂરી તપાસ પરથી એમ તો ચોક્કસ જણવા મળ્યું છે કે એ પ્રતિ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત સંપ્રદાનુસારની પૂર્ણતા થાય તેમ નથી. ઉક્ત કાલેજાની આ પ્રતિ તાડપત્ર ઉપર લખાએલી અને ખડિત છે.

પ્રસ્તુત વ્યાકરણ પૂર્ણ ન મળે ત્યાંસુધી આપણે એની સ્વસંખ્યા તેમજ સ્વોપકૃતિનું ચોક્કસ પ્રમાણ જણી શકીએ તેમ નથી. પરંતુ એની અપૂર્ણ દશમાં પણ તેના અખ્યાય અને પાદસંખ્યાનું પ્રમાણ ચોક્કસ રીતે જણી શક્ય તેમ છે. ખુદ આ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા તદ્દિતના નવમા પાદના સંખ્યાવાચક પદસંખ્યાસહો થા એ સુમતી સ્વોપકૃતિમાં અઢાલ-અઢાલ કરિમાવગમલ અઢાલ પામિનીવં સુચન્. દ્વારચર્ક મલયગિરીયન્ એ પ્રમાણે જણાવ્યું છે એને અત્યારે જણી શકાય છે કે અલયગિરીસંપ્રદાનુસારની બાર અખ્યાય અને અઢતાલીસ પાદમાં સમાપ્તિ થાય છે. જો કે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા આ. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા માટે

પુષ્પિકામાં અધ્યાય અને પાદની નોંધ વિકાગવાર કરી નથી, તેમ છતાં તેમને એક અધ્યાયનાં ચાર પાદ જ ગણીશું છે એ, તદ્વિતરૂતિમાં આવતી હિતિ શ્રીમલયગિરિચરિત્તે શબ્દાનુસાસને તલ્લિતે દ્વિતીયાવ્યયે દ્વિતીયઃ પાદઃ સમાસઃ આ મુજબની પુષ્પિકા અને તે પછી સપ્તમ-અષ્ટમ આદિ પાદોની સમાપ્તિને લગતી પુષ્પિકાઓ આવે છે તેને આધારે નક્કી કરી શકાય છે.

વાડીપાર્શ્વનાથના જંડારની પ્રતિ કે જે કૃદ્વૃત્તિ સુધી સમાપ્ત છે, તેમાં પાદસંખ્યા આ પ્રમાણે છે:-પંચસંધિનાં પાંચ પાદ, નામનાં + નવ પાદ, આખ્યાતનાં દશ પાદ અને કૃતનાં છ પાદ. આ રીતે પંચસંધિ અને ત્રણ વૃત્તિનાં મળી એકંદરે ૩૦ પાદ થાય છે. અર્થાત્ વાડીપાર્શ્વનાથની પ્રતિ અધ્યાયના હોસામે અષ્ટમાધ્યાય દ્વિતીયપાદ પર્યન્તની છે એમ કહી શકાય. આમાં બીજો અઠારપાદ જેટલો વિકાગ ઉમેરીએ ત્યારે બાર અધ્યાય પ્રમાણ મલયગિરિશબ્દાનુસાસન વ્યાકરણ સંપૂર્ણ બને. સંધવીના પાડાની ખડિત તાડપત્રીય પ્રતિના લગભગ ૪૦૦મા પાનામાં હિતિ શ્રીમલયગિરિચરિત્તે શબ્દાનુસાસને તલ્લિતે શ્વામઃ પાદઃ સમાસઃ એ પ્રમાણે આવ્યું છે એટલે તે પછીનાં પાનામાં બીજાં આઠ પાદ હોવા માટે જરાય શંકાને સ્થાન નથી. અને એ મુજબ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિકૃત શબ્દાનુસાસન બાર અધ્યાય અને અઠતાલીસ પાદમાં સમાપ્ત થવા વિષે પણ શંકા જેવું કશું જ નથી.

આ શ્રીમલયગિરિએ પોતાના શબ્દાનુસાસન સાથે સંબંધ ધરાવતા સ્વતંત્ર ધાતુપાઠ, ઉચ્ચાદિગણ્ય આદિની રચના કરી હોય તેમ જણાતું નથી. એમના શબ્દાનુસાસનના અભ્યાસ સીઓને એ માટે તો અન્યઆચાર્યકૃત ધાતુપાઠ આદિ તરફ જ નજર કરવી પડે તેવું છે.

શ્રીમલયગિરિસરિના શબ્દાનુસાસનનો પંડન-પાદન માટે ખાસ ઉપયોગ થયો હોય તેવું દેખાતું નથી. એ જ કારણ છે કે એની નકલો સિદ્ધહંમેવ્યાકરણની માફક વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતી નથી. આમ છતાં આચાર્ય શ્રીકેમકર્ણીએ જલ્દહંપસૂત્રની ટીકાના અનુસંધાનની ઉત્થાનિકામાં શબ્દાનુસાસનાદિવિશ્વવિધામયજ્યોતિઃપુણપ્રમાણુષ્ટિતમૂર્તિભિઃ શ્રીમલ-યગિરિમુનીન્દ્રચંપાદૈવિવરણકરણમુપચક્રમે આ પ્રમાણે શ્રીમલયગિરિના શબ્દાનુસાસનની ખાસ નોંધ લીધી છે. એ ઉપરથી એમના વ્યાકરણનો વિદ્વાનોમાં અમુક પ્રકારનો વિશિષ્ટ પ્રભાવતો જરૂર જ હતો એમાં જરાય શંકા નથી.

વસ્તુતઃ વ્યાકરણમંથ અપૂર્ણ હોઈ એના અંતની પ્રશસ્તિમાં શ્રીમલયગિરિએ કંઈ કંઈ ખાસ વસ્તુની નોંધ કરી હશે એ કહી શકાય એમ નથી. તેમ છતાં એની શરૂઆતમાં આવતા વર્ણ કૃતમન્જલિવિધાનઃ પરિપૂર્ણમલ્યપ્રશ્ન્યં લઘુપાય આચાર્યો મલયગિરિઃ શબ્દાનુ-સાસનમારમતે આ ઉલ્લેખમાં તેમણે પોતાને આચાર્ય તરીકે ઓળખાવ્યા છે એ વસ્તુ તદ્દન જ નવી છે કે ને, તેમના બીજા કોઈ મંથમાંય નોંધાએલ નથી.

આચાર્ય શ્રીમલયગિરિસરિવરના શબ્દાનુસાસનને લગતી આઠલી સંક્ષિપ્ત નોંધ લખી આ લેખને અહીં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

આ શ્રીમલયગિરિના જીવનનો સંક્ષિપ્ત છતાં અતિવિશિષ્ટ પરિચય મેળવવા ઇચ્છનારને શ્રીજૈન આત્માનંદ સહા-ભાવનગર તરફથી પ્રસિદ્ધ થએલ સડીકો શતક-સત્તતિકાવ્યો પદ્યમ-વહ્નો કર્મપ્રશ્નોની મારી લખેલી ગૂજરાતી પ્રસ્તાવના જોવા લાભામણુ છે.

+ નામમાં નવ પાદમાં પદલિંગ, શ્રીપ્રત્યય, કારક અને સમાસપ્રકરણો સમાવેશ કરવામાં આવ્યાં છે.

વીરનિ. સં. ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં થયેલ

જૈન રાજઓ [ભિન્નભિન્ન રાજઓનો દ્રુક પરિચય]

: લેખક :

પ્ર. મુનિમહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

પ્રાચીન રાજઓ—ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછીના એક હજાર વર્ષમાં મહારાજા ઉદાધી, નવ નદી, સમ્રાટ ચંદ્રગુપ્ત, રાજા બલભદ્ર મૌર્ય, મહારાજા બિંદુસાર, સમ્રાટ સંપ્રતિ, કલિંગરાજ મહામેઘવાહન ખારવલ, મહારાજા વિક્રમાદિત્ય, રાજા સાતવાહન, કલિંગનરેશ, રથવીરપુરનરેશ, રાજા નાહક, મહાક્ષત્રપ રાજા રુદ્રદામા, મહાક્ષત્રપ ભદ્રસુખ રાજા રુદ્રસિંહ, મહારાજા ધનસેન વગેરે જૈન રાજઓ થયેલ છે, જેનો દ્રુક પરિચય જૈન સસ પ્રકાશના પુસ્તક ૪ ના પર્યપચ્ચા પર્વ વિશેષાંકમાં આવી ગયેલ છે. ત્યારપછીના ૭૦૦ વર્ષના ગાળામાં જે જૈનધર્મી કે જૈનધર્મપ્રેમી રાજઓ થયા છે તે નીચે પ્રમાણે છે—

હરિગુપ્ત (વીરનિ. સં. ૧૦૪૨ લગભગમાં)—હરિગુપ્ત એ ગુપ્તવંશનો જૈન રાજા છે. તેનો એક સિક્કો પંજાબમાંથી મળેલ છે જેની ઉપર “શ્રી મહારાજા હરિગુપ્ત” એમ અક્ષરે કાતરેલ છે. લીપી અને ધાટના હિસાબે આ સિક્કો વિક્રમની છઠી સદીમાં બન્યો હોય એમ મનાય છે. રાજા હરિગુપ્ત જૈન રાજા હતો તેમ જૈન દીક્ષા સ્વીકારીને જૈન સંધનો પણ્ય રાજા બન્યો હતો, અટલે કે તે જૈનાચાર્યની પદવીથી વિશૂષિત થયો હતો.

હુણવંશીય રાજા તોરમાણ કે જે ચંદ્રભાગા (ચિનાબ) નદીના કિનારે પત્તભાગા (ચિનાબ અને સિન્ધુના સંગમપર પર્વતિકા-પાવિયા, ચચરામના નામે જાહેર થયેલ ચચપુર, ચાચર)માં રાજ્ય કરતો હતો તે આ આચાર્ય શ્રી હરિગુપ્તસરિને ગુરુ તરીકે માનતો હતો. અટલે કે રાજા તોરમાણ પણ્ય જૈનધર્મનો પ્રેમી રાજા હતો.

—(પ્રાકૃત કુવલયમાલા કથા, ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં જૈનધર્મ)

શંકરગણ (વીરનિ. સંવત ૧૧૦૦ લગભગ)—દક્ષિણમાં શિવ અને શંકર નામના પાંચ રાજઓ થયા છે. દક્ષિણના ઇતિહાસમાં તેમની સાલવારી નીચે મુજબ છે—

૧. કાંચીપતિ શિવકાટિ, શિવસ્કંદ કે શિવકુમાર (વિક્રમની પહેલી શતાબ્દિ)
૨. કલચુરીરાજ કૃષ્ણરાજનો પુત્ર શંકરગણ. (વિ. સં. ૬૪૮ પૂર્વ)
૩. શ્રી પુરુષનો પુત્ર જૈન રાજા શિવામર (વિક્રમની આઠમી સદી)
૪. લક્ષ્મણનો મોટા પુત્ર શંકરગણ (વિ. સં. ૧૦૦૫)
૫. પલ્લવરાયનો પુત્ર શંકરનાયક (વિ. સં. ૧૧૪૦)

આ પાંચ રાજઓ પૈકીના પ્રથમના બન્ને રાજઓ જૈન રાજઓ છે.

શંકરગણ એ કલ્યાણીનો જૈન રાજા હતો. તે કલચુરી વંશનો હતો. તેના પિતાનું નામ શુદ્ધરાજ હતું. તેના સમયે કર્ણાટકનો રાજા પ્રથમ પુલકેશી ચૌહાણ હતો, જેણે અલ્પકામાં જૈનમંદિર બાંધાવ્યું હતું.^૧ પ્રથમ પુલકેશીના નાના પુત્ર મંગલેશ વિ. સં. ૬૪૮ કે

૧ કર્ણાટકમાં બીજીથી બારમા સૈદ્ધા મુખી કદંબ, વંચ, ચૌહાણ, રાષ્ટ્રકૂટ, કલચુરી અને હોલસલ એમ છ મોટા રાજવંશોએ રાજ્ય કર્યું છે, જેઓ મોટા ભાગે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ હતા. દ્વિતીય પુલકેશી વગેરે જૈનરાજઓ થયા છે.

૧૭૭૧ સંવત પુન સુદરાજને હરાવીને કલ્યાણીમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી હતી. અને બીજા પુલકેશીના ઉત્તરાધિકારીઓએ તો વિ. સં. ૧૮૦૦માં કલ્યાણીને જ પુનઃ પાલન કર્યું હતું. આ દરેક સાલવારી પરથી એમ તારવી શકાય છે કે-સંકરમણી વીરનિ. સં. ૧૧૦૦ લગભગમાં થયેલ છે. આ રાજ્યને કલ્યાણનગરની મરકી સાંત કરવા માટે અક્ષવર્તી ભરતરાજને બોલાવવામાં કરેલ શ્રીમાલ્યેસ્વામી-આદિનાથ ભગવાનની પ્રતિમા મેળવીને તેની કલ્યાંટકના કુરુપાલનગરમાં સ્થાપના કરી છે. રાજ્ય સંકરમણી તેની પૂજા માટે ૧૬ માસે આપ્યાં હતાં. અને એ સ્થાન કુરુપાલતીર્થ અને માલ્યેસ્વામી એવા નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે.

વીરનિ. સં. ૧૧૫૦માં રાજ્યકાન્તિ થવાથી અજૈન રાજ્ય કે અધિકારીઓએ આ તીર્થ પર કંઈક આક્રમણ કર્યું હતું, જેમાં થયું નુકસાન થયું પણ તીર્થ બચી ગયેલ છે, આજે આ તીર્થ કુરુપાલ તીર્થ તરીકે વિશ્રામ છે.

સંકરમણી એ સ્વેતાંબર જૈન રાજ્ય છે. આ સિવાય કોંકણના સીલ્હરો, કલસીના કલો અને ટેલુગુના હોયસલોમાં પણ ધણી સ્વેતાંબર રાજ્યો થયા છે. જેનાં નામો પ્રેમદાયબેદના કારણે દિગંબર શિલાલેખોમાં પૂરી રીતે મળી શકતા નથી.

-(તીર્થકલ્પ, ઉપદેશસત્તતિકા, હીરસીલાગ્ન્ય મહાકાવ્ય, જૈન સત્ત્વ પ્રકાશ વ. ૧ માં શ્રી કુરુપાલ તીર્થ લેખ.)

છૂર્ણ પત્રમાં ઉલ્લેખ મળે છે કે-આચાર્ય ધર્મશેખરસુરિએ કલ્યાંટકની રાજસભામાં "નમુત્યુષ્ય" કલ્પ "નો પ્રભાવ બતાવ્યો હતો.

એમ લાગે છે કે સંકરમણી કે સુદરાજના સમયમાં કલ્યાણીમાં આ ઘટના બની હોય.
—(પ્રાચીન હસ્તલિખિત પત્ર)

શિવમુગેશ (વીરનિ. સં. ૧૩૪૦)-શિવમુગેશ એ દક્ષિણના જૈન રાજ્ય છે. તેણે જૈન સંઘને કાલવંશ ગામ આપ્યું અને તેની ઉપજ ૧ જિનાલય ૨ સ્વેતાંબર મહાશ્રમણ સંઘ અને ૩ દિગંબર મહાશ્રમણસંઘ એમ ત્રણ વિભાગમાં વાપરવા આજ્ઞા કરી હતી. આ ઉપરથી એ રાજ્ય જૈન હતો એમ નક્કી થાય છે.

-(શંયલ એશિયાટિક સોસાયટી મુંબઈ ખાંચ જર્નલ ૩૨ માં છપાયેલ બીજી દાનપત્ર, શ્રીમુત નયુરામ પ્રેમીએ તા. ૨૧-૧૦-૩૦ લખેલ હરિવંશપુરાણની પ્રસ્તાવના)

રાણે ભટ્ટ-એવાડના મહારાજ બાપ્પારાવલનાર વંશજ રાણે ભટ્ટ જૈન

૧ મહારાજ બાપ્પા રાવલના વંશજની નામાવાલી નીચે પ્રમાણે લીધી જુદી રીતે મળે છે—
૧ મહારાજ શ્રી બાપ, ૨ શ્રી સુધિલ, ૩ લોભ, ૪ શીલ, ૫ કાલસોભ, ૬ ભટ્ટભટ્ટ ઉદ્ધિલ, ૭ મહાવલ, ૮ રાણીસુવત્ ૨૨સુવત્તુલોભ શ્રી પુરુષોત્તમ, ૧૦ શીમલ અક્ષિલ, ૧૧ નરસાહન, ૧૨ શક્તિપ્રભાર, ૧૩ શક્તિવર્મ, ૧૪ કીર્તિવર્મ, ૧૫ યોગરાજ ૧૬ વૈશ્વ, ૧૭ વંશપાલ, ૧૮ વૈશ્વસિલ, ૧૯ વૈશ્વસિલ કલ્યાણિ-([સુવત્તુર મદિના શિલાલેખ, સં. ૧૪૬૬]).

૧ શ્રી મોહ, ૨ મહારાજ બાપ્પા (સં. ૭૮૪), ૩ અપરાન્નિવ, (નાનો કાલ અક્ષિલ) અક્ષિલ, મહારાજા પુમાલ, (સં. ૮૬૨) (પિતૃપાતક મંચલ) ભટ્ટભટ્ટ, ઉલ્લેખ, નૌપાલ, શક્તિપ્રભાર, ૧૨ શક્તિપ્રભાર-('ટોલ સળવળાન).

બીજાલ કલના ૧૫ રાજ્યો-મહાદિત્ય લોભ મદેન્દ્ર નામાદિત્ય રૌલ (બાપ્પા) અપરાન્નિવ

રાજ્ય હતા, જેણે ભટપુર (બેટવરા)નો કિલ્લો બનાવ્યો છે અને એ ભટપુર મહાપુરમાં ગુહિલવિહાર બનાવી તેમાં ચૈત્રપુરીગચ્છના શ્રીચક્રાચાર્યના હાથે શ્રીઆદીશ્વર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ મંદિરની ડાબી બાજુ દક્ષિણમુખી દરવાજાવાળી એક ગુફા છે, જેમાં સાં. ૬૨૫લે સં. ૧૪માં બીજી બીજી પાકુકાઓ સ્થાપેલ છે, જેની પ્રતિષ્ઠા ભટ-ગચ્છનીય (બેટવરા ગચ્છના) મહાપ્રભાવક આ. શ્રી આમ્રદેવસૂરિએ કરેલ છે. આ રીતે ગોહિલ રાજાના વંશજોએ આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર બનાવેલ છે. એટલે તેઓ જૈનધર્મી છે.

આજે પણ મેવાડ માટે એમ કહેવાય છે કે મેવાડમાં નવો કિલ્લો બને તો તેમાં આદિનાથનું મંદિર પણ બનાવાય છે. એટલે આ પ્રવૃત્તિ સંભવતઃ મેવાડનું રાજ્ય સ્થપાતું ત્યારથી ચાલુ હોય એમ લાગે છે. ૩

ન- (ગોમુખ કુંડ પરના જૈન ગુફાના જૈન મંદિરમાંના શ્રી આદિનાથ જિનમિબના પરિકર પરનો લેખ.)

શિલાહિત્ય (વીરન. સં. ૧૧૦૦ થી ૧૩૦૦ આશરે)—વલ્લભીવંશમાં મુવસેન ગુહસેન ધરસેન ખરઘઠ અને શિલાહિત્ય એ નામવાલા અનેક રાજાઓ થયેલ છે. જે પૈકીના સાત શિલાહિત્યો વલ્લભી સં. ૨૫૫ થી ૪૫૫ (વિ. સં. ૬૩૦ થી ૮૩૦ ભગભય) સુધીમાં થયેલ છે. વલ્લભીવંશના ઘણા રાજાઓ અને ખાસ કરીને શિલાહિત્યો જૈનધર્મી હતા. પરંતુ તેઓનાં બ્યવસિત અરિત્રો મળતાં નથી એટલે કયો જૈનધર્મી હતો અને કયો શબ્દ જૈનધર્મ પ્રેમી હતો તેનું સ્પષ્ટ તારણ કરી શકાય તેમ નથી. ૪

શિલાહિત્યોના જૈનત્વને પુરવાર કરતી કેટલીક ધટનાઓ નીચે મુજબ છે—

શિલાહિત્યની સભામાં (ભરુચમાં) શ્વેતાશ્વર અને બૌદ્ધોના શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, જેમાં શ્વેતાશ્વર આં. જિનાનન્દસૂરિ હાયા હતા. ત્યારપછી પુનઃ એવો જ શાસ્ત્રાર્થ (ભરુચમાં) ઉપસ્થિત થયો જેમાં બૌદ્ધોહાયા અને જે હારે તે દેશાન્તરમાં ચાલ્યા ગયા એ પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે બૌદ્ધો દેશાન્તરમાં ચાલ્યા ગયા. અને રાજા શિલાહિત્યના ભાણેજ તથા આ. જિનાનન્દના શિષ્ય શ્વેતાશ્વર આચાર્ય મલ્લવાદી જન્મ પામ્યા. એટલે શિલાહિત્ય જૈન-ધર્મમાં વધુ સ્થિર થયો. ગુરુએ પણ રાજાની પ્રાર્થનાથી મલ્લવાદીજીને આચાર્યપદ આપ્યું.

મહેન્દ્ર ખલ્લોજા પ્રમાણ ભટપાદ સિંહજી શ્રી લલિત નરવાહન શાસિવાહન રાક્ષિતકુમાર—(ટાંડ રાજ-સ્થાન અં. ૨ પૃ. ૧૭ની ટિપ્પણી).

૧ ગોહિલ, ૨ લોચ, ૩ શીઘ, ૪ ખલ્લોજા, ૫ ભટ, ૬ આધિસિંહજી, ૭ મુખાચક્ર, ૮ પ્રમાલજી, ૯ આલ્હજી અને ૧૦ નરવાહન.—(ટાંડ રાજસ્થાન અં. ૨ પૃ. ૧૮ની ટિપ્પણી).

ગુહાહિત્ય, ગુહિલ, બાપ્પ (સં. ૬૦૧ મહા વર્ષ ૭), પ્રમાણ, રાવલ, ગોવિંદ, મહેન્દ્ર, આજી, સિંહજી, રાક્ષિતકુમાર.—(કાંકેરાલી સભાનર પાસેના અમાસામર તથાવનો શિલાલેખ)

૩ મેવાડના રાજા કુંભાના એક કુમારમાં આ આન્વતાનું સ્થાપન થયે છે. જે કુમારની નકલ હરિપુત્રા શ્રી શીતલનાથજીના દેરાસરમાં છે.

૪ એ કે ધણું લામખતોમાં આ સભામાં માટે દેરાસરો સાથે પરમ માહેશ્વર, પરમેશ્વર, ઉશ્વર શ્રી ભગવાદાનુષ્ઠાવ, ચક્રવર્તિ કલ્યાણિ વિશેષણો લખાએલાં છે, પણ તે માત્ર પરિપાટીય છે કેમકે તે ન-સભાએ બૌદ્ધવિહારો કરાવ્યા છે, તેમાં કાન પણ આપ્યું છે એમ તે ન લામખતો બતાવે છે એટલે લખમાં વિશેષણો પરિપાટીય લખાએલાં છે.

આમ બલ્લવાદીસરિણએ જે યુક્તિથી બૌદ્ધોને હરાવ્યા હતા, તે જ યુક્તિથી સ્થાને સ્થાને હાર પામતાં બૌદ્ધોને હિન્દ બહાર જવાની ફરજ પડી છે અને ત્યારથી હિન્દમાંથી આફ્રિકામાં નાશ થયો છે.

આવી જ રીતે યતુજય તીર્થ પરધર્મીના હાથમા મથું હતું તે પુનઃ જૈનતીર્થ બનેલ છે. આચાર્ય ધનેશ્વરસરિણ પશુ રાખ શિલાદિત્વના ધર્મગુરુ હતા. તેઓએ શિલાદિત્વની સલામતી 'યતુજયમાહાત્મ્ય'ની રચના કરી છે.

ટોડસાહેબ લખે છે કે-ઈસ્વીસનની છઠી શતાબ્દના પ્રારંભમાં જે વખતે વિદેશીઓએ વલ્લભીપુરનો નાશ કર્યો તે વખતે ત્યાં જૈનધર્મનો પ્રચાર હતો અને આજે ઝોગણીસમી શતાબ્દના પાછલા ભાગમાં ત્યાં તે પ્રાચીન જૈનધર્મ તે જ પ્રકારે ચાલતો જણાય છે.

— (પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રત્યક્ષચિંતામણિ, યતુજયમાહાત્મ્ય, ટોડરાજસ્થાન અં. ૧)

વનરાજ ચાવડા (વીરન. સં. ૧૨૭૨ થી ૧૩૩૧)—વનરાજ ચાવડાએ અણહિલ-પુર પાટણ વસાવી વિ. સં. ૮૦૨ ના વૈ. શુ. ૨ સોમવારે ગુજરાતના રાજ્યની સ્થાપના કરી. વનરાજ શિશુવર્ધમા જ પંચાસરમાં આ. શ્રી શીલગુણસરિ, આ. શ્રી દેવચંદ્રસરિ અને સ્વધર્મી વીરમતી અણીનીના ચરણમાં આવ્યો હતો અને ત્યાં જ મોટો થયો હતો. વનરાજની માતા રૂપસુંદરી જૈનધર્મ પાળતી હતી. તેને પંચાસરાપાર્શ્વનાથ ઉપર બહુ જ ભક્તિ હતી. એટલે વનરાજે પાટણમાં મોટો વનરાજવિહાર બનાવી તેમાં આ. શ્રી દેવચંદ્રસરિના વાસણેપૂર્વક પંચાસરાપાર્શ્વનાથની સ્થાપના કરી અને તે જ મંદિરમાં પોતાની આરાધક આવવાલી આકૃતિ બનાવી સ્થાપિત કરી. વનરાજે ઉત્તમ આચાર્યોને બહુ જ આદર સહિત પાટણમાં લાવીને ગુરુ તરીકે સન્માન્યા, અને રાખ તથા સંધે તેના બહુ માન માટે એવી વ્યવસ્થા કરી કે—સપ્રદાયની મર્યાદા કહાડી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે માટે જૈનવાસી યતિઓને સમ્મત હોય તે જ યતિ—મુનિ પાટણમાં રહી શકે, ખીન્ને યતિ અત્રે ન રહી શકે.

આ વ્યવસ્થાથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે—પાટણમાં આ. દેવચંદ્રસરિની ગાદી હતી અને તેમને અનુક્રમ હોય તે જ જૈન યતિ પાટણમાં આવી રહી શકતા, તેમની સમ્મતિ મળે તેને માટે આવવા-રહેવાની અને ગમે તે સ્થાને ઊતરવાની છૂટ હતી. તેઓની સમ્મતિ વિના કે તેઓની વિરુદ્ધમાં જઈને કોઈ જૈન યતિ પાટણમાં આવી શકે નહીં.^૫

આ વ્યવસ્થા તે રાજ્યએ ઉપકારના બદલામાં પ્રવર્તવેલ બહુમાન કે ગુરુદક્ષિણા જ છે. વંશપરંપરા સુધી પાળી શકાય તેવી આ વ્યવસ્થા છે જેમાં ફેરફાર કરી શકાય તેમ હોતું જ નથી. આસ પ્રસંગ આવે તો રાખ પશુ તત્કાલીન આચાર્યને માત્ર વિર્નાત કરે, પશુ વ્યવસ્થામાં છૂટછાટ મૂકવી એ તો આચાર્યને આધીન હોય છે.

પાટણમાં ધણું વર્ષો સુધી આ વ્યવસ્થાનું નિયમિત રીતે પાલન થયું હતું. આવનાર યતિઓ ત્યાંની ઉત્તમ ગાદીના આચાર્યની નિશાએ આવી રહેતા હતા. પરંતુ ઇતિહાસમાં બે ઘટનાઓ એવી પણ મળે છે કે જેમાં તે ગાદીપર આચાર્યને છૂટછાટ પશુ મૂકવી પડી હતી.

૫ અત્યારે પણ બીકાનેર-જયપુર વચ્ચે રાજ્યમાં અસ્તવચ્છના શ્રીપૂજા માટે પરસ્પર અધવી મર્યાદાઓ વર્તે છે. અસ્તવચ્છની મોટી ગાદીના શ્રીપૂજા નિનચારિત્રસરિણ દંડા નિશાન સાથે જયપુર શહેરમાં આવી શકતા નથી. તેના બદલામાં નાની ગાદીના શ્રીપૂજા નિનચરણેન્દ્રસરિણ બીકાનેરમાં જઈ શકતા નથી. એકબીજાની સમ્મતિ મળવીને જઈ શકે છે. આમાં ફેરફાર થાય તો તેને માટે રાજ્ય તરફથી મનાઈ કુકમ મેળવી તેના પ્રવેશકસવને રોકી દેવામાં આવે છે.

૧-ચંદ્રકુલીન આ. શ્રી જિનેશ્વરસુરિ અને આ. ભુદ્ધિસાગરસુરિ અણહિલપુરપાટણમાં પધાર્યા હતા, ત્યારે ગુજરાતે રાજ્યે ચૈત્યવાસી આચાર્યને વિનય અને બહુ જ માન-પૂર્વક વિનિત કરી આજ્ઞા મેળવી, ઉપાશ્રયની વ્યવસ્થા કરાવી આપી હતી.

૨-આ. મુનિચંદ્રસુરિ (ભીમરાજના સમયમાં) નાડોલથી પાટણ પધાર્યા ત્યારે વાદિવેતાલ આં. શ્રી શાંતિસુરિજીએ તેમને ઉતરવા માટે આવકા પાસેથી ટંકશાળાની પાછળના ભાગમાં સુંદર સ્થાન અપાવ્યું. આચાર્ય મુનિચંદ્રસુરિએ અહીં ૫૮૬૨નના શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ત્યારપછી પાટણમાં સર્વસંઘના ચારિત્રધારી સુવિહિત સાધુઓના ઉપાશ્રય થયા.

વનરાજે પોતાના ગુરુના બહુમાન માટે ઉપર પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરી હતી.

વનરાજની માતા જૈન હતી તેમ તેનો મંત્રી જાંજી શ્રીમાળી, મંત્રી ચાંપો, તિલક કરનારી ધર્મબહેન શ્રીદેવી, પાટણમાં ઋષભદેવનું મંદિર બનાવનાર નિનો (નિનય) શેઠ, ઇંડનાયક નીનાનો પુત્ર લહીર-એ દરેક જૈન હતા. એકદરે વનરાજે સ્થાપેલ ગુજરાતનું રાજ્ય એટલે જૈન રાજ્ય એમ કહીએ તો પણ ચાલે.

ચાવડા વગેરે વંશો ચૈત્યવાસી યતિઓને કુલગુરુ માનતા હતા. જે માટે એક દોહરો પણ મળે છે કે-

શિશોદિયા સંડસરા, ચઉદસિયા ચૌહાણ;

ચૈત્યવાસીયા ચાવડા, કુલગુરુ એહ વખાણ. (૧)

-(પ્રમખચિતામણિ, પ્રભાવકચરિત્ર, જૈન સાં. સં. ઇતિહાસ, રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ B. A. LL. B. કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ.)

રાણી અલ્લસદેવ—મહારાણી બાપા રાવલના વંશમાં થએલ રાજ્ય અલ્લસદ પણ મહાન્ પ્રભાવશાલી જૈન રાજ્ય હતો.^૭ શિલાલેખ (સં. ૧૦૦૮-૧૦૧૦) પરથી જણાય છે કે તે આઘાટમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે તેની મૂલ રાજધાનીનું નગર નાગડા હતું. આ રાજ્યનાં અલ્લ અલ્લ આલુ રાવલ અને અલ્લસદ એમ અનેક નામો હોય એમ લાગે છે.

આ રાજ્યની સભામાં સ્વેતામ્બર અને દિગમ્બરોનો શાસ્ત્રાર્થ થયો હતો, જેમાં દિગમ્બરોનો પરાજય અને સ્વેતામ્બરોનો જય થયો હતો. આ શાસ્ત્રાર્થમાં સ્વેતામ્બરો તરફથી ચંદ્રમચ્છના આચાર્ય શ્રીપ્રભુમ્નસુરિ હતા. રાજ્ય અલ્લસદ તેઓશ્રીને પૂજ્ય માનતો હતો. આ આચાર્યને સમ્મતિતર્કના ટીકાકાર આ. શ્રી અભયદેવસુરિ વગેરે અનેક વિદ્વાન્ સિષ્યો થયા છે.

અલ્લસરાજ નંદકસુરિ (નન્નસુરિ) ને ગુરુ તરીકે માનતો હતો કે જેઓના મહેવાથી આં. શ્રીમલ્લવાદીસુરિજીના વડિલ ગુરુબન્ધુ શ્રીજિનયશ મુનિવરે અલ્લસરાજની સભામાં પોતે રચેલ પ્રમાણુમંથ કહી સંભળાવ્યો હતો.

અલ્લસદ રાજ્યની રાણી હરિયદેવી જે હજુ રાજ્યની પુત્રી હતી તેણે હર્ષપુર વસાવ્યું હતું એમ શિલાલેખ મળે છે, જે હર્ષપુરથી હર્ષપુરીય ગમ્ધ નીકળ્યો છે. આજના અજમેરથી

૬ આ લહીરના વંશજે, વનરાજ વગેરે ચાર રાજ્યો સુધી, પાટણના ઇંડનાયક તરીકે રહ્યા છે. વાર અને તેને પુત્ર વિમલ મંત્રી પણ તે જ પરંપરામાં થએલ છે.

૭ ટાંડ સાહેબ લખે છે કે-એક પ્રાચીન વિશ્વનીય જૈન ગ્રંથપરથી વિદિત થાય છે કે મહારાણી શક્તિકુમારી ચાર પેઢી પૂર્વે સંવત ૬૨૨ (૪૦૨૦-૮૧૧)માં બીજી એક પ્રતિભાવાન રાજ્ય વિતોદના સિદ્ધાસનપર બિરાજમાન હતો. આ રાજ્યનું નામ અલ્લસદ હતું.

સમય ૧૨ માર્ચ દર ૫૨ હાંસદ ગામકું છે તે જ આ હર્ષપુર છે. આ હર્ષપુરની સ્થાપના પરથી એમ લાગે છે કે તે વખતે સપાદલક્ષદેશ મેવાડના રાજાને આધીન હતો. બીજી તરફથી એ પણ પ્રમાણ મળે છે કે-અલ્લનો પુત્ર ભુવનપાલ આં. શ્રી વર્ધમાનસુરિના સમયમાં (વિક્રમની ૧૧ સદીના પૂર્વાર્ધમાં) સપાદલક્ષનો કુર્મપુર (કુચેરા) નો રાજા હતો. વાસ્તવમાં આ અલ્લ અને અલ્લ એક હોય તો આ ઉપરથી રાજા અલ્લની રાજધાનીનાં કંઈક ખ્યાલ બાંધી શકાય તેમ છે.

અલ્લની રાણીને રેવતીનો રામ હતો, જે આ. બલિકલ્પસુરિએ ટાલ્યો હતો.

આ રાજના સમયમાં ચિત્તોડના કિલ્લામાં એક મહાન જૈન સ્તંભ બનેલ છે જે સ્વેતામ્બર દિગમ્બરોના વાદમાં સ્વેતામ્બરોના વિજયનું પ્રતીક હોય એવો શૈભે છે. તેની ઊંચાઈ ૭૫ મં. મહાવીરસ્વામીનું સ્વેતામ્બર જૈનમંદિર છે, જેનો જીર્ણોદ્ધાર સંપ્રદાયના ગુરુસાહેબે મોકલરાણાના આદેશથી સં. ૧૪૮૫માં કરાવી તેમાં આ. શ્રીસામંતસુરસુરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી. આ સ્તંભ અત્યારે કીર્તિસ્તંભ તરીકે પ્રખ્યાત છે; આજે આ મંદિરે પણ જીર્ણોદ્ધારમાં જીજ્ઞ છે. [આ કીર્તિસ્તંભનું ચિત્ર આ અંકમાં આપ્યું છે.]

—(પ્રકાશકચરિત્ર, પ્ર. પ્રચલિત, ગ્રાં. દ. દેશાધિકૃત જૈન સાં. સં. ઇતિહાસ ૬૦ ૨૬૩, ૮૦ ૧૯૮, પ્ર. ૨૦ એ. જર્નલ પુ. ૨૩ નં. ૬૩ પૃ. ૪૨ થી ૬૦)

સમુદ્ર—ચિત્તોડની ગાદી પર મહારાણા બાપ્પારાવલના વંશમાં રાણા ખુમાણ નામે શરવીર રાજ થયેલ છે. ટોડ સાહેબ કહે છે કે—આ રાજાએ બ્રાહ્મણોની સલાહથી પોતાના નાના પુત્રને રાજ્ય આપ્યું. પછી એ ઠીક ન લાગવાથી તેણે રાજ્યની લગભગ પોતાના હાથમાં લઈ એ સલાહ આપનાર બ્રાહ્મણોના નાશ કરાવ્યો. બધા બ્રાહ્મણોને પોતાના દેશમાંથી બાદી ગુલામ્યા. તેને બ્રાહ્મણો ઉપર તિરસ્કાર હતો. થોડા વખતમાં મંગલ નામના રાજકુમારે રાણા ખુમાણને મારી ચિત્તોડની ગાદી પોતાને હાથ કરી. ચિત્તોડના સામંતોએ એ પિતૃધાતક મંગલને પણ દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો. અને ચિત્તોડના સિંહાસન પર જતુભાટ બેઠો વગેરે વગેરે. આ લખાણ પરથી નક્કી થાય છે કે—ખુમાણ રાજા અને તેના સામંતો બ્રાહ્મણોના અને બ્રાહ્મણોના પક્ષકારોના વિરોધી હતા. એટલે કે શૈવધર્મી ન હતા.

ખુમાણના વંશના ગઢિલો જૈનધર્મી હતા. અને જૈન યુનિ પણ બનતા હતા. ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રસિદ્ધ જૈનાચાર્ય સમુદ્રસુરિ કે જે ન્યાયના પ્રખર પડિત હતા અને જેણે દિગ્વિજયને વાદમાં જીતી નાગદ્વાતીથી સ્વેતામ્બરોને આધીન બનાવ્યું હતું તે ખુમાણ-મળવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ છે. સંભવ છે કે તે સમયનો ચિત્તોડના રાજા પણ આં. શ્રી સમુદ્રસુરિના પ્રભાવે જૈનધર્મી હશે.

—(ટોડરાજસ્થાન આં. ૩, ગુર્વાવલી સ્લો. ૩૬, તપગચ્છપદ્માવલી ગાં. ૬૮૮૩ પૃ. ૫૦)

મંડલાધીશ ચરિત્ર—ચરિત્ર તે જૈન રાજા હતો. તેણે નાગેન્દ્રમ્લ્લના આં. શ્રી વીરસુરિ પાસે ઉપદેશ સાંભળી જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને જૈનયુનિપણું પણ સ્વીકાર્યું હતું. આં. વીરસુરિના પદ્ધત વર્ધમાનસુરિ પણ પરમાર વંશના હતા.

—(આં. વર્ધમાનસુરિકૃત શ્રી વાસુપુત્રચરિત્ર પ્રચલિત)

રાજા આમ (આશરે વીર નિ. સં. ૧૩૦૦ થી ૧૩૬૦)—કર્ણાવળા રાજા મોહન

ચંદ્રાવતના વંશમાં ઉપન યજ્ઞેલ પ્રતિકાર વંશીય યજ્ઞવલ્ક્યેના પુત્ર આમ એ જૈનધર્મી રાજા છે. તેનાં ૧ નામલોક બીજો, ૨ નામલોક અને ૩ આમ જોમ ત્રણ નામો છે.

રાજ્ય યજ્ઞવલ્ક્યે બીજી રાણીની ખટપટથી આમની સગમાં આપાને લાંથી કાઢી મૂકી, એટલે રાણીએ રામસૈન્યમાં આવી આમને જન્મ આપ્યો અને મોદગવળના આંધ્ર સિદ્ધસેનના ઉપદેશથી રામસૈન્યના જૈનમંદિરમાં રહી એ બાલકને મોટા કર્યો. કંગે બીજી રાણી મરી જતાં યજ્ઞવલ્ક્યે આમને તથા તેની માતાને બોલાવી હીધા અને આમને સુવરાજપદ આપ્યું. વળી એક દિવસે આમ પિતામહી રીસાઈ નીકળી ગયો અને આંધ્ર સિદ્ધસેનના શરણમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં તેને તેઓના સિધ્ધ આંધ્રપ્રભાટ સાથે ગાઢ પ્રેમ બંધાયો. યજ્ઞવલ્ક્યે પણ આમને બોલાવી કોળમાં માદીએ બેસાડ્યો.

આમ રાજ થયા પછી અપ્પભટ્ટિજીને કોળમાં લઈ આવ્યો અને ધર્મપ્રેમી બન્યો. તેણે સૌથી પહેલાં અપ્પભટ્ટિજીને સુરિપદ (વિ. સં. ૮૧૧ માં) અપાવ્યું અને પછી તેઓના ઉપદેશથી આમરાજ્યને અનેક ધર્મ કાર્યો કર્યાં, તે આ પ્રમાણે—કોળમાં ૧૦૦ હાથ લેવો જૈન આમલિકાર બનાવ્યો અને તેમાં ૬ રતલપ્રમાણ શુદ્ધ સોનાથી બનાવેલ બ મહાવીરની પ્રતિમાની આંધ્ર અપ્પભટ્ટિસુરિના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરી. (વિ. સં. ૮૨૬ આશરે) એપ્પભટ્ટિમાં મંદિર કરાવી તેમાં ૨૩ હાથ માપવાળી બ મહાવીરસ્વામીની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરી; આ મંદિરનો રંગમંડપ તૈયાર કરવામાં સ્વલ્પાંશ સોનામહોરોનો ખર્ચ થયો હતો. ગૌડેશના લક્ષ્મ્યાવતી નગરીના રાજા ધર્મ સાથે વૈર હતું તે હટાવી મૈત્રી કરી અને આ ધર્મના ધર્મરાજા પણ આંધ્ર અપ્પભટ્ટિસુરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો.

આંધ્ર અપ્પભટ્ટિએ વાદિ ધર્મનકુંજરને જીત્યો અને જૈન બનાવ્યો. આથી આમરાજ્યને તેઓને વાદિકુંજરકેસરીનું બિરુદ આપ્યું.

આંધ્ર અપ્પભટ્ટિસુરિના ઉપદેશથી મથુરાનો ગૌડખંધ અને મદ્યહર્ષિવંશ બેવા ઝંચનો રમ્યમિત્ર પરમાર વંશનો વિદ્વાન વાકપતિરાજ સૈવલોગી જૈનમુનિ બન્યો. આમ ઉપર આમની અજ્ઞાને પડી તેથી આમ સગ પણ વિશેષ જૈનધર્મનો પ્રેમી બન્યો.

કોળ, મથુરા, અણહિલપુર પાટણ, સનારક અને મોદેરામાં ગિનાલ્ક્યો બનાવ્યાં. શત્રુજન્ય અને રૈવતાચલ તીર્થોની યાત્રા કરી. રૈવતાચલની યાત્રામાં દિગ્ગમ્પરેશને ઝખડો ઉઠાવ્યો, જેમાં આંધ્ર અપ્પભટ્ટિસુરિજીએ તે ઝખડો સમાવ્યો, અને તીર્થ સ્વેતામ્પરેશને આધીન કર્યું. આ રાજ્યને આંધ્ર શ્રી વિમલચંદ્રસુરિનાં દર્શન-વંદન કર્યાં હતાં.

આ રીતે આમરાજ્યને જૈનધર્મની અનેક રીતે પ્રજાલસ કરી. આમરાજ્ય વિ. સં. ૮૬૦ ભા. શુ. ૫ શુક્રવારે સ્વર્ગે ગયો. અને આંધ્ર અપ્પભટ્ટિસુરિ જે વિ. સં. ૮૦૦ ભા. ૩ સુવિવારે જન્મ્યા હતા, તે વિ. સં. ૮૬૫ ના ભા. શુ. ૮ ને દિને સ્વર્ગે પધ્ધર્ષ્યાં.

આમરાજ્યને એક વૈસ્ય રાણી હતી જેના વંશને દોશીના નામથી બહેર થયા છે. તેઓ જૈનધર્મી હતા—છે, શત્રુજન્યતીર્થનો ઉદ્ધારક પ્રસિદ્ધ કર્મોશાહ એ જ વંશનું દન છે.

—(પ્રજાવકઅરિત, જૈન સાહિત્યનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પેરા ૨૪૨, સુવર્ણલીપી ૪૪)

ઉલ્લેખ (વીરનિ. સં. ૧૩૦૫)—કુલુવંશીય રાજા તોરમાણના ગુરુ આંધ્ર હરિગુપ્તસુરિની પદ્મપરપ્રજા આ પ્રમાણે છે—ગુપ્તવંશીય આંધ્ર હરિગુપ્તસુરિ, મહાકવિ આંધ્ર ભેશ્વરસુરિ, સિવમન્તસુરિ, વલ્લભસુરિ, વલ્લભસુરિ, વલ્લભસુરિ, તરવાચાર્ય અને ઉલ્લેખસુરિ.

આ આં ઉલ્લેખિતનસરિનું બીજું નામ દાક્ષિણ્યચિહ્નસરિ છે. તેઓ ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ રાજા વડેસરના પુત્ર અને સાધુપણમાં તે જ “વડેસર” અમાસમણના પ્રશિષ્ય થાય. આ આચાર્યશ્રીએ આં શ્રી હરિભદ્રસરિ પાસે સિદ્ધાંતનું અધ્યયન કર્યું હતું અને આં વીરભદ્રસરિએ આદિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં શક સં. ૬૯૬ ના ચૈત્ર વદી ૧૪ (ગુજરાતી ફાગણ વદી ૧૪) દિને પ્રાકૃત કુલવયમાલા કથાની રચના કરી હતી. તેઓએ પોતાની કથાના પ્રારંભમાં પૂર્વાચાર્યોને અંજલિ આપતાં ગુપ્તવંશી રાજર્ષિ દેવગુપ્તસરિ અને રાજર્ષિ પ્રભંજનનાં નામો આપ્યાં છે. એટલે કે તેઓ પણ જૈન રાજા હતા અને જૈનાચાર્ય થયેલ છે.

—(કુલવયમાલા કથા, પ્રારંભ, પ્રશસ્તિ, પ્રસ્તાવના)

ભોજરાજ (૧૩૭૦ થી ૧૪૦૮ સુધી)—કનોજના પ્રતિહારવંશમાં આમ રાજા પછી તેનો પુત્ર કુંડુક કનોજની ગાદીએ બેઠો. પણ તે વેશ્યાગામી અને અન્યાયી હતો એટલે તેના પુત્ર ભોજરાજે વિ. સં. ૬૦૦ માં કુંડુકને મારીને કનોજની ગાદી પોતાને હાથ કરી.

ભોજરાજ પણ જૈનધર્મપ્રેમી હતો. તેણે આં બપ્પભદ્રિના અમિ સંસ્કારમાં પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર નાખી ગુરુવિરહની વ્યથાને પ્રકટ કરી હતી. આં બપ્પભદ્રિસરિના ગુરુભાઈ આં નન્નસરિ તથા આં ગોવિંદસરિને પોતાના ગુરુ તરીકે માનતો હતો અને નન્નસરિને તો બહુ આદરપૂર્વક કનોજમાં જ રાખ્યા હતા. રાજા ભોજરાજે આં નન્નસરિના ઉપદેશથી આમરાજ કરતાં વિશેષ જિનશાસનની ઉન્નતિ કરી છે.

આ રાજાનાં ભોજ, ભોજદેવ, મહિત અને આદિવરાહ ઇત્યાદિ નામો છે.

—(પ્રભાવક ચરિત્ર)

વિદ્યધરાજ (વીરન. સં. ૧૪૪૩)—હસ્તિકુંડી (હત્યુંડી) માં રાજા હરિવર્મા પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર વિદ્યધરાજ રાજ થયો. તે આં વાસુદેવસરિ (કેશવસરિ) ના ઉપદેશથી જૈનધર્મો બન્યો હતો. તેણે આ. વાસુદેવના શિષ્ય આ. બલભદ્રના ઉપદેશથી હત્યુંડીમાં વિ. સં. ૬૭૩ માં જૈન ચૈત્યાલય બનાવ્યું હતું અને તેના નિર્વાહ માટે દરેક દેશના લોકોને એકઠા કરી તેની સન્મુખ નીચે પ્રમાણે સૂચ્ય ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધીનું શાસન કરી આપ્યું હતું—

દર વીસ પોઠે રૂપેયો ૧, ભરેલી દરેક ગાડી દીઠ રૂ. ૧, તેલ ધાણી ઉપર દર ધણ દીઠ કર્ખ ૧, ભારો પાસેથી નાગરવેલના પાનની તેરમી ચોલી, જુગારીઓએ પેલક (પાઈ) ૧, સુધારે પાટડા દીઠ..., દર કોશી ધઉં અને જવ આઠક ૧, પેડા પાલી ૫, દર બારે વિશીપક ૧, કપાસ, કાંસ, કુંકુમ, મંજિષ્ઠ આદિ વેચવાની વસ્તુમાં દર બારે પલ ૧૦, ધઉં, મગ, જવ, મીઠું રાહ વગેરે દર દ્રોણે માવલુક (માણું) ૧, આ પ્રમાણે દરેકે આપવું. અને આમથી કે ભાગ મંદિરમાં તથા કે ભાગ ગુરુના વિદ્યાભઞ્જરમાં ખરચવો ઇત્યાદિ. આ ઉપરાંત રાજાએ પોતાના વજન પ્રમાણે સોનું તોળી તેમાંના કે ભાગ મંદિરને અને કે ભાગ આચાર્યને આપ્યો હતો.

વિદ્યધરાજે મંદિર બનાવ્યું અને ઉપર પ્રમાણે શાસન કરી આપ્યું હતું આ રીતે તે જૈન રાજા હતો.

—(હસ્તિકુંડીના શિલાલેખ)

મમ્મટરાજ—(વીરન. સં. ૧૪૬૬) હત્યુંડીના જૈન રાજા વિદ્યધરાજ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર મમ્મટ થયો, તે પણ જૈનધર્મી હતો. તેણે આ. બલભદ્રસરિના ઉપદેશથી

વિ. સં. ૬૯૬ માં મહા વદિ ૧૧ દિને પોતાના પિતાએ કરાવેલ, મંદિરના નિર્વાહ થાટ ને દાનસાસન હતું તેને પુનઃ દાનસાસન તરીકે જાહેર કર્યું હતું.^૮

એટલે કે મમ્મટરાજ પિતાને પગલે ચાલનાર જૈન રાજ્ય હતો.

માળવાનો મુંજ અને ગુજરાતનો મૂલરાજ આ રાજ્યના સમસમથી રાજ્યો છે.

—(હરિતકુંડીનો ચિલાલેખ.)

સપાદલક્ષપતિ (વીર નિ. ની પંદરમી સદીના પ્રારંભમાં)—ચંદ્રગચ્છના આં શ્રી પ્રભુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી સપાદલક્ષ અને ત્રિભુવનગિરિ આદિના રાજ્યો જૈન બન્યા હતા.

—(પાર્શ્વનાથચરિત, જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પાં ૨૬૩)

કર્કેશ્વરાજ (વીર નિ. સં. ૧૫૦૦ લગભગમાં) ત્રિભુવનગિરિના^૯ રાજ્ય આં પ્રભુમ્નસૂરિના ઉપદેશથી જૈન બન્યો હતો તેના જ પુત્ર કે પૌત્ર કર્કેશ્વ નામે રાજ્ય થયેલ છે જે પછી જૈનધર્મને માનનારો હતો. એટલું જ નહીં કિન્તુ તેણે આં પ્રભુમ્નસૂરિ શિષ્ય આં અભયસૂરિની પાસે દીક્ષા લઈ આં ધનેશ્વરસૂરિ એવા નામથી તેઓનો પદ શોભાવ્યો છે. અને ત્યારથી તેનો ગચ્છ રાજગચ્છ તરીકે વિખ્યાત થયેલ છે.

માલવરાજ મુંજ પછી આ આચાર્યને પોતાના માનીતા ગુરુ તરીકે માનતો હતો.

આં ધનેશ્વરસૂરિની પાટ અનુક્રમે આં અગ્નિતસિંહસૂરિ, આં વર્ધમાનસૂરિ, આં શ્રી શાલિભદ્રસૂરિ, આં શ્રી ચંદ્રસૂરિ, આં શ્રી જિનેશ્વરસૂરિ, આં શ્રી પૂર્ણભદ્રસૂરિ, આં શ્રી ચંદ્રપ્રભસૂરિ અને આં શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ થયેલ છે. આ. પ્રભાચંદ્રસૂરિએ સં. ૧૬૩૪ માં પોતપોતાના ગચ્છ કે વાડાની નર્તી કિન્તુ અવિભક્ત જૈન શાસનની પ્રભાવના કરનાર આચાર્યોનાં ચરિત્રોથી ભરપૂર પ્રભાવકચરિત રચેલ છે.

—(પ્રભાવકચરિત પ્રસરિત, જૈન સાં સં. ઇતિહાસ પેરે ૨૭૦)

મૂલરાજ સોલંકી (વીરનિ. સં. ૧૪૧૮ થી ૧૫૨૩)—મહારાજ મૂલરાજ એ ગુજરાતમાં સોલંકી (ચૌલુક્ય) વંશનું રાજ્ય સ્થાપનાર આદિ પુરુષ છે. જૈનધર્મ તરફ તેમનો સંપૂર્ણ સહભાવ હતો. તેણે અણહિલપુર પાટણમાં “શ્રીમૂલરાજવસહી” એ નામનું જૈનમંદિર બનાવ્યું હતું. વીર મહત્તમ (મહેતો) એ રાજ્ય મૂલરાજનો જૈનમંત્રી છે.

—(પ્રબંધચિંતામણિ, રાં. બાં. ગોં. હા. દેશાધિકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ)

આમુંડરાજ સોલંકી (વીર નિ. સં. ૧૫૨૩)—મૂલરાજ સોલંકી પછી તેનો પુત્ર આમુંડરાજ વિં. સં. ૧૦૫૩ માં પાટણની ગાદીએ આવ્યો, જેને ‘જૈનધર્મ’ પ્રત્યે ધણો જ સહભાવ હતો. તેણે પોતાના પિતાની પેઠે જૈનમંદિર બનાવ્યું નથી, કિન્તુ પિતાના જ રાજ્યકાળમાં જૈનમંદિરને દાન આપ્યું છે, જેનું તાત્રપત્ર આજે વિદ્યમાન છે. એ તાત્રપત્રમાં લખ્યું છે કે—‘મહારાજ મૂલરાજના પુત્ર સુવરાજ આમુંડરાજે પોતાના આત્માના

૮ આ મંદિર આદિનાથ લગવાનનું હતું જે અત્યારે વિદ્યમાન નથી. આ દત્તકુંડીથી ૧ માઇલ દૂર (સમીપાદીમાં) લાલ મહાવીરનું મંદિર છે જેના ચાંચલાઓમાં વિં.સં. ૧૨૯૬, ૧૩૪૫ વગેરે સાલના ચિલાલેખો મોઢાએલ છે. એટલે આ મંદિર પણ પ્રાચીન છે.

૯ આ સ્થાન અત્યારે કૌશી (જયપુર રાજ્ય)થી કર્ણાટમાં ૪૪ માઇલ દૂર છે, જેનું પ્રચલિત નામ વલ્લભવદ છે.

હાલમાં અહિં સં. ૧૦૩૩ માં પંચમી સાક્ષી પૂર્વક જૈનમંદિરની પૂજા મઠે ચરુકુર્ચર (વસતમા) ગામનું ખેતર સમર્પિત કર્યું.

આ તાત્રપત્ર ઉપર શ્રી જ્ઞાનકુન્ડરાજસ્ય જ્ઞાનમત્ત એમ લખી છે. અને તેમાં બારમી લીટીમાં—
જ્ઞાનફલં ચ ॥ જિનમવર્ત જિનચિર્વ, જિનપૂર્ણ જિનમત્ત ચ યઃ કુર્વાત્ ॥

તસ્ય નરામરશિવસુલ્લપ્તાનિ કરપલ્લવસ્થાનિ ॥

આ રાજ્યે આં. શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય વીરસૂરિના ઉપદેશથી ચિરા મામના વિજ્ઞપનાથ યક્ષના મંદિરમાં બલિદાનમાં પશુહંસા થતી હતી તે ન કરવા માટેનું જાણન-પત્ર કરી આપ્યું. (વીરસૂરિ પશુ ત્યારમાઠ પાટણમાં આચાર્યપદથી વિરૂપિત થયા છે.)^{૧૦}

—(પ્રભાવકચરિત્ર, તાત્રપત્ર, ભારતીય વિદ્યા ત્રૈમાસિક વર્ષ ૨. અંક ૧)

ભદ્રકુમાર (વીરનિં. સં. ૧૪૬૧ લગભગ)—અષ્ટાદશશતી દેસના ઉબરિણી આશમાં પરમારવંશી ભદ્ર નામે રાજકુમાર હતો તેણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને અંતે આં. શ્રી વિમલચંદ્રસૂરિના શિષ્ય આં. વીરસૂરિની પાસે ભદ્રમુનિના નામથી જૈન દીક્ષા પશુ સ્વીકારી હતી. આં. વીરસૂરિનું સ્વર્ગ ગમન થતાં તેની પાટે ભદ્રમુનિજી આં. શ્રી ચંદ્રસૂરિજી એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.—(પ્રભાવકચરિત્ર, શ્રી વીરસૂરિપ્રમંથ)

ધવલરાજ (વીરનિં. સં. ૧૫૨૩)—ધવલરાજ એ હરિતકુંડીના રાજા મગ્ધ રાજ્યો પુત્ર અને જૈન રાજા છે. વિદગ્ધરાજે જે આદિનાથ મંદિરને જીજ્ઞાસુ કર્યો હતો તેમાં આવક ગોઠીઓએ પોતાના ન્યાયોપાર્જિત દ્રવ્ય વડે ભરાવેલ અને અંજનશલાકા કરોતેલ આદિનાથ પ્રજુની પ્રતિમાની, આ. વસુદેવસૂરિ સંતાનીય આં. સાંતિકદાસ ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૦૫૩ ના માઠ શુદિ ૧૭ રવિવારે પુખ્તનક્ષત્રમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવી તથા અવનંદ ચડાવ્યો.

ધવલરાજે પોતાના દાદાએ આપેલ તુલાદાન વગેરે દાનોને કાચમ રાખીને જિનાલય મઠે પીપ્પળા પાસેના અરધવાસો કૂવો દાનમાં આપ્યો હતો.

આ રાજ્યે પાછલી વયમાં પોતાના હાથે જ પોતાના પુત્ર બાલપ્રસાદને રાજ્ય સોંપી અત્યંતકલ્પાશુ કર્યું હતું. આ આત્માભિમુખ જૈન રાજા હતો.

—(હરિતકુંડી-હલ્યુંડીનો સિલાલેખ)

મહીપાલકુમાર (લગભગ વીરનિ. સં. ૧૫૫૦)—મહીપાલ તે રાજા સંઘામ-સિંહનો પુત્ર હતો. રાજા સંઘામસિંહનું મૃત્યુ થતાં રાણીએ બાલક મહીપાલને ગુર્જરેશ બીમદેવના મામા અને રાજા સંઘામસિંહના ભાઈ દ્રોણાચાર્યની પાસે બાણવવા મુક્યો. મહીપાલે દ્રોણાચાર્યજી પાસે દીક્ષા સ્વીકારી, જેઓ યોગ્ય સમયે શ્રી સુસચાર્ય તરીકે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. તેણે રાજા બોળની^{૧૧} સભામાં જઈને પડિતોને જીત્યા હતા અને ગુર્જરપ્રતિ બીમદેવ તેમને બહુ માનતો હતો.—(પ્રભાવકચરિત્ર)

૧૦ પ્રથમ બીમદેવનો મત્રી નેઠ દંડનાથક-મત્રી વિચલ અને અર્જુનપાતાનો પ્રધાન ભલિલ એ જૈન હતા. (ભારતીય વિદ્યા, ૧૯૦૨ અં. ૦૧)

૧૧ બોળરાજે આં. સાન્નિસૂરિજીને 'વાદિવેતાલ'નું બિરુદ આપ્યું છે અને જૈન ચૈત્ય બનાવ્યાં છે. મુંબઈને પં. ધનપાલ કવિને 'કુર્મીલસસ્વતી'નું બિરુદ આપ્યું હતું. આ રાજા જ્ઞાન અન્નિત-સેનમુનિના પદ્મધા આં. જિનેશ્વરસૂરિનો પરમ ભક્ત હતો.

આભયસોભાદ્ર (વીરનિ. ની સોળમી શતાબ્દ)—વાઘદેશના રાજપુરમાં ધરોહર રાજા થયેલ છે એ જૈનધર્મી હતો. તેણે કિંકુયાનકમાં ચોવીસ ફેરીચણુ ગિનાલય બંધાવ્યું અને આં શ્રીહતસુરિ પાસે જૈન દીક્ષા પ્રાપ્ત કરી હતી. તેઓ સમય જતાં આં ધરોહરસુરિ એવા નામથી પ્રભાવક જૈનાચાર્ય થયેલ છે. તેઓએ ગિરનાર તીર્થપર ૧૩ દિવસનું અનશન સ્વીકારી સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. આ આચાર્યની પાટિ અનુક્રમે આં શ્રી પ્રહુત્તરસુરિ આં શ્રી યુલુસેનસુરિ આં શ્રી દેવચંદસુરિ અને કલિકાલસર્વજ્ઞ આં શ્રી હેમચંદસુરિ (વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૬) થયેલ છે. (કુમારપાલપ્રતિબોધ)

રાજકુમારો (વીર નિ. સં. ૧૫૮૭)—આં શ્રી ચક્રધરસુરિના ઉપદેશથી ૪૧૫ રાજકુમારો પ્રતિબોધ પામ્યા હતા.

શ્રીપાલ (વીર નિ. સં. ૧૬૧૨) એલીચપુરનો રાજા એલક શ્રીપાલ જૈન રાજા હતો. તેણે મલધારી આં શ્રી અભયદેવસુરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૧૪૨ ના મહા શુદ્ધિ પ રવિવારે શ્રીપુરનગરમાં શ્રી અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. તથા મુક્તાગિરિ પર્વત પર શ્રી શામળીયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી. આ બન્ને સ્વેતામ્બર તીર્થો આજે પણ વિશ્વમાન છે. મુક્તાગિરિ તીર્થમાં મૃગનાયક પણ તે સમયના પ્રતિષ્ઠિત વિશ્વમાન છે. આ તીર્થ વિ. સં. ૧૬૪૦ સુધી સ્વેતામ્બરોના તાત્પ્રામાં હતું.

નરવર્મા (વીરનિ. સં. ૧૬૩૭)—ધારાપતિ નરવર્માએ આં શ્રી વલ્લભસુરિને બહુ માન આપ્યું હતું, એ એ રાજા જૈનધર્મનો પ્રેમી હતો, એમ બતાવે છે.

—(જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પેશ ૩૧૪)

કુમારપાલ (વીરનિ. સં. લગભગ ૧૬૮૦)—ત્રિજીવનાગિરિ (તહનગઢ)નો માદવ વંશી રાજા કુમારપાલ આં શ્રી જિનહતસુરિના ઉપદેશથી જૈનધર્મનો પ્રેમી બન્યો હતો.

—(ભારતીય વિશ્વ ત્રૈમાસિક, ભા. ૨ અં. ૧)

પહેલો કર્ણુદેવ સોલંકી (વીર નિ. સં. ૧૫૯૦ થી ૧૬૨૦)—ગૂર્જરપતિ રાજા કર્ણુદેવ જૈનધર્મ પ્રત્યે સદ્ભાવ ધરાવનાર રાજા હતો. તેણે આં શ્રી વિમલચંદ્રસુરિના પદ્ધતિ આં શ્રી સર્વદેવસુરિના પદ્ધતિ આં શ્રી દેવસુરિને “ રૂપશ્રી ”નું બિરુદ આપ્યું હતું. તેમજ પ્રભવાહન કુલના હર્ષપુરીય ગચ્છના આં શ્રી જયસિંહસુરિના શિષ્ય આં શ્રી અભયદેવસુરિને “ મલધારી ”નું બિરુદ આપ્યું હતું.^{૧૨} તે ગોવિંદાચાર્યને પણ બહુ માનતો હતો.

આ રાજાના મંત્રી ધવલક, મહામાત્ય મુંગલ અને મહામાત્ય શંત્રૂ વગેરે જૈનધર્મી હતા.

—(તપમગ્ધ પદ્ધાવલી, સિદ્ધરાજ અને જૈનો, પ્રભાવકચરિત્ર, ભારતીય વિશ્વ ભા. ૨, અં. ૧)

મહાસાગર સિદ્ધરાજ જયસિંહ (વીર નિ. સં. ૧૬૨૦ થી ૧૬૬૬)—કર્ણુદેવ પછી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહ આગ્યો.

^{૧૨} તેઓને આ બિરુદ સિદ્ધરાજ જયસિંહે આપ્યું હોય એવા પણ કલ્પના અમે છે, સંભવ છે કે-જાન કર્ણુદેવ અને સિદ્ધરાજ સાથે હરો અને બિરુદની ઘટના બની હશે.

૨૧. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેશાર્પના કહેવા પ્રમાણે કદાચ તે રાજ્ય જૈનધર્મના સ્તિરક્ષકાર કરનારો હતો, પરન્તુ સમય જતાં તે જૈન નહીં કિન્તુ જૈનધર્મ પ્રત્યે સમભાવી બનેલ છે અને તેણે જૈનધર્મનાં અનેક કાર્યોમાં સક્રિય ભાગ લીધેલ છે જે પૈકીની દૂધી નોંધ નીચે મુજબ છે—

સૌરાષ્ટ્ર ઉપર નીમેલા હાકેમ સજ્જને રાજ્યની ત્રણ વર્ષની ઉપજ ખરચી ગિરનાર ઉપર નેમિનાથ ભગવાનનું મંદિર ફરીથી બાંધાવ્યું અને મહારાજ સિદ્ધરાજે તેને બહાલી આપી. અને પૂજના ખર્ચાં સારું ૧૨ ગામ ધર્માદા આપ્યાં. આ જ રીતે તે બ્રાહ્મણોની મના છતાં સિદ્ધાચલજીના પહાડ ઉપર ગયો, જાં આદિનાથની પૂજા કરી અને દેવદાસમાં ૧૨ ગામોનું દાન કર્યું.-(ગુ. પ્રા. ૪૦ પૃ. ૧૭૪-૧૭૫)

સિદ્ધરાજે અદ્વગંધના-શાંડિલ્ય ગંધના આ. શ્રીભાવદેવસરિના શિષ્ય આ. વિજયસિંહ-સરિના શિષ્ય આ. શ્રીવીરસરિને એમ ટકાર કરી કે “તમારું તેજ રાજ્યના આશ્રયથી જ વિકસિત લાગે છે.” આથી આચાર્યે ત્યાંથી વિહાર કરી બિન્ન બિન્ન દેશના રાજાઓનો સત્કાર પામી પુનઃ સિદ્ધરાજની આગ્રહભરી વિનંતિથી અને રાજ્યને એવા વિદ્વાનની ખોટ સાલતી હતી તેથી પાટણમાં પ્રવેશ કર્યો. અને તે જ દિવસે સાંખ્ય મતના વાદી સિંહને જીતી સિદ્ધરાજ તરફથી “જયપત્ર” મેળવ્યું. તેમજ દિગંબર મુનિ કમલકીર્તિને જીતી સિદ્ધરાજ તથા તેની સભા તરફથી ધણું સન્માન મેળવ્યું.

સિદ્ધરાજે આ આચાર્યને ધણું માન આપ્યું અને માલવાની યુદ્ધયાત્રા પ્રસંગે આં બાવદેસરિના ચૈત્યના બહાનકે પોતાની વિજયપતાકા ચડાવી ચૈત્યનું ધણું ગૌરવ કર્યું.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે મલધારી આં શ્રી અભયદેવસરિના ઉપદેશથી પોતાના રાજ્યમાં પદ્મધ્વજાપવં અને અખારશ વગેરે મોટા દિવસોની શાસનદાનપૂર્વકે અમારી પ્રવર્તાવી હતી. ૧૩

તેઓના પદ્મધર મલધારી આ. શ્રીહેમચંદ્રસરિના ઉપદેશથી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સકલ દેશમાં જિનાલયપર સ્વર્ણકલશ ચડાવ્યા, ધંધુકા, સાચોર વગેરેમાં જૈન વરધોડાની છૂટ કરાવી આપી, જિનાલયોની દેવદાસો ચાલુ કરાવી છે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે સં. ૧૧૫૨માં ૧ રુદ્રમહાલય, ૨ સુવિધિનાથ (મહાવીર) મંદિર, ૩ આર પ્રતિભાયુક્ત સિદ્ધપુર વિહાર અને ૪ પાટણમાં રાજવિહાર કરાવ્યા છે.

આ રાજ્યે આ. દેવસરિને દિગંબરવાદી કુમુદચંદ્રને જીતવાનું જયપત્ર આપ્યું (સં. ૧૧૮૧ ના વૈશાખી પૂનમ), અને તે ઉપરાંત લાખ સોનામહોરો આપી, પરન્તુ આચાર્યે જૈનમુનિ હોર્ધને તે લેવાની મના કરી એટલે તેના વડે જિનપ્રસાદ બનાવી તેમાં આર આચાર્યો દ્વારા વિ. સં. ૧૧૮૦ વૈ. શુ. ૧૨ દિને શ્રીકૃષ્ણજીવે ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી.

૧૩ યસોવદેશાદક્ષિલસ્વદેવો, સિદ્ધાધિપઃ શ્રીજયસિંહદેવઃ ।

एकावशीमुख्यदिनेष्वमारी-मकारवच्छासनदानपूर्वम् ॥

(આં વિજયસિંહસરિકૃત ધર્મોપદેશમાલા વિવરણ સં. ૧૧૬૧)

जेण जयसिंहदेवो, राया मणिज्जं सयल्लदेवमि ।

अथविमो अमारिं, पञ्जोसवणाहसु तिहीसु ॥

(આં શ્રી ચંદ્રસરિકૃત શ્રીમુનિસુવતરવાગીચરિત્ર)

ત્યારથી આ આચાર્ય વાદિદિવસરિ તરીકે વિખ્યાત થયા છે. તેમણે સ્વાધ્યાસરત્નાકર નામનો ૮૪૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ન્યાયનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે. સિદ્ધરાજે સિદ્ધાંતાલ્પવાના નિર્માતા આઠ અમરચંદ્રસરિને વાદીને જીતવાની ખુશાલીમાં “ સિદ્ધસિદ્ધક ” બિંદુ આપ્યું હતું.

સિદ્ધરાજે કલિકાલસર્વસ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસરિને આચાર્યપદ અપાવ્યું અને ગુજરાતની મહત્તા વધારે તેવું વ્યાકરણ બનાવવા વિનંતિ કરી જેથી આચાર્યશ્રીએ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ બનાવી તેને સ્વોપગ નાની મોટી ટીકા બૃહદ્-ન્યાસ અને ચારે અનુશાસન વગેરેથી સમૃદ્ધ કર્યું.

સિદ્ધરાજના મહામાત્યો સાંબ, આશુક, ઉદાયન, દંડનાયક સભ્યજન અને ખળનન્દી સોમ એ દરેક જૈન હતા.

—(પ્રભાવકચરિત્ર, જૈ. સા. સં. ઇતિહાસ પેરા ૩૦૯ થી ૩૩૯, તપગચ્છ ગ્રંથસુ વંશવૃક્ષ, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, બારનીય વિભા ૨-૧)

કટુકરાજ (વીરન. સ. ૧૬૪૨)—સિલની ગાદી ઉપર અનુક્રમે ચૌહાણ અજયહિલ્લ, જીંદ, અમરાજ, કટુકરાજ, અને જયંતસિંહ રાજ્યો થયેલ છે. કટુકસિંહ પારમી સદીના ત્રીજા ચરણમાં યુવરાજપદે હતો ત્યારે તેને યુવરાજપદના ભોગવટામાં શમીપાટી (સેવાડી) ગામ મળ્યું હતું. સં. ૧૧૬૭ અને ૧૧૭૨ના શિલાલેખોમાં તેને યુવરાજ તથા શમીપાટીના ભોક્તા તરીકે વર્ણવ્યો છે. ત્યારપછી એક સં. ૩૧ (જે પ્રાય: ૧૨૩૧) હરી, ના શિલાલેખમાં તેને કટુકદેવ રાજ તરીકે અને તેના પુત્ર જયંતસિંહને યુવરાજ તથા શમીપાટીના ભોક્તા તરીકે વર્ણવ્યા છે. આ કટુકરાજ—કટુકદેવ જૈનધર્મપ્રેમી રાજ હતા.

ખંડરેક ગચ્છના સેનાધિપતિ યશોદેવે વીર ભગવાનના મંદિરથી શોભતા શમીપાટીમાં મંદિર કરાવ્યું. આ યશોદેવનો પુત્ર બાહક અને પૌત્ર ચલ્લક નામે હતા. ચલ્લક અમરાજ રાજનો કૃપાપાત્ર હતા. તે ચલ્લકની પ્રેરણાથી યુવરાજ કટુકરાજે યશોદેવના મંદિરમાં શાન્તિનાથની પૂજા માટે પ્રતિવર્ષ ખર્ચ બાંધી આપ્યો હતો.—(સેવાડી ગામના શિલાલેખો)

રાજમાતા આનલદેવી (વીરન. સં. ૧૬૯૧)—નાડોલના રાજ બાલ્હણની પત્ની આનલદેવી જૈનધર્મની પ્રેમી હતી. તેણે પોતાના પુત્ર કેલ્હણદેવના રાજ્યકાળમાં વિ. સં. ૧૨૨૧ મહાવર્ષ રત્ને શુક્રવારે ખંડરેક ગચ્છના મહાવીર મંદિરમાં ભગવાન મહાવીરસ્થામીના ચૈત્ર શુદ્ધિ ૧૩ના જન્મોત્સવ નિમિત્તે રાજકીય મહેસુલમાંથી (પ્રતિવર્ષ) ભુવારનો એક હાએલ આપવાનું ઝરી રાખ્યું હતું. તે રાષ્ટ્રકૂટ સહુલની પુત્રી હતી એટલે તેના પિયરના રાષ્ટ્રકૂટ ખાતુ અને કેલ્હણ વગેરેએ પણ ભ.મહાવીરના જન્મોત્સવ નિમિત્તે એકેક દ્રમ આપ્યો હતો.

—(જિનવિજયજી સંપાદિત પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ભા. ૨ લેખાંક ૪૪૬)

પરમાર્જુન મહારાજ કુમારપાલ (વીર નિ. સં. ૧૬૬૯ થી ૧૬૯૯)—મહારાજ કુમારપાલ સોલંકી એ પરમ જૈન રાજ હતા.

ગુજરાતનો રાજ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધદેવ અપુત્રિયો મરણ પામ્યો, એટલે તેની ગાદીએ, જીમદેવરાજના પુત્ર હેમરાજ (હરિપાળ)ના પુત્ર ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર કુમારપાળ આવ્યો. તેણે વિ. સં. ૧૧૯૯ માગસર શુદ્ધિ ૪ થી ૧૨૨૬ ના પોષ શુદ્ધિ ૧૨ સુધી એમ ૩૦ વર્ષ ૧ મહિનો તે ૭ દિવસ રાજ્ય ભોગવ્યું. તેને ૨ ભાઇ, ૨ બહેન, ૨ પત્ની અને મહાબલભોજ નામે બાણેજ હતા. સિદ્ધરાજે પોતાનો ઉત્તરાધિકારી કુમારપાલ યશો એમ જળધી કુમારપાલને મારવા અનેક પ્રયત્નો કર્યા હતા પણ તે બધા નિષ્ફળ નિવળ્યા. આ વિકટ અવસ્થામાં કલિકાલ-

મહારાજાશ્રી હેમચંદ્રસરિણા ઉપદેશથી મંત્રી ઉદાયન, મંત્રી વાગ્દત્ત તથા આલિંગ સર્વજન, કુમ્ભાર (સમરા), બીમસિંહ ખેડૂત, દેવસી કટુકવાણીયો અને વેાસિરી બ્રાહ્મણે કુમારપાળને કિમતી મદદ કરી છે. અને કુમારપાળે પણ રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં તે દરેકના ઉપકારને ચેત્ત્ર પદ્ધતિ વાળી આપ્યો છે, અને પોતાની કૃતગતા પ્રગટ કરી છે.

તેને રાત્ર્ય પ્રાપ્ત થતાં જ પ્રથમ શાકંબરીના અણ્ણોરાળ સાથે મહત્ત્વનું યુદ્ધ થયું છે. પોતાનું સૈન્ય કૂટી જવા છતાં એકલાએ જ આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો.

સારપછી માળવાના બદ્ધાલ, સૌરાષ્ટ્રના સયર, કોંકણના મહિલકાળૂન, સાંભરરાળ અને ચેદીરાળને પણ છતી તે દેશમાં પોતાની આણુ ફેરવી હતી. મહારાજા કુમારપાલ કણ્ણાદક, ગુજરાત, લાટ, સોરઠ, કચ્છ, સિન્ધુ, ઉચ્ચ, લંબેરી, મરૂ, માળવા, કોંકણ, મહારાષ્ટ્ર, કોર, ભલધર, સપાદલક્ષ, મેવાડ, દીવ અને આબીર એ ૧૮ દેશોના રાજા હતા. મહારાજા કુમારપાળનાં બિરુદો અને વિશેષણો નીચે મુજબ મળે છે—

મહારાજાધિરાજ—અણ્ણોરાળને છતવાથી તેનું આ ૫૬ સાર્થક મનાય છે.

મૌલમતાપ—સિદ્ધરાજ જયસિંહની મના છતાં તે એકાએક ગુજરાતના રાજા બન્યો તેથી તેને આ બિરુદ અપાય છે.

અવન્તીનાથ—રા. ગો. હા. દેશાર્ધ લખે છે કે—“કુમારપાળે માળવા અને સાંભરના રાજ્ય ઉપર છત મેળવી હતી, એ નિર્વિવાદ છે. ‘અવન્તિનાથ’ એ કુમારપાલનાં બિરુદો પૈકીનું એક છે.” (ગુ. પ્રા. ઈ. પ. ૧૯૩-૧૯૪) ૧૩

અક્ષર્ણી—ગુજરાતના ૭ રાજાઓ ચક્રવર્તિઓ મનાય છે. બીમદેવ, કણ્ણદેવ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, અજયપાલ, મૂળરાજ અને બીમદેવ (ગુ. ઐ. લે. લેખાંક ૧૬૬થી ૨૦૬). સિદ્ધરાજ, કુમાળપાલ, અજયપાલ, બીજો મૂળરાજ, વિશળદેવ, અજૂનદેવ, અને સારંગદેવ (સં. ૧૩૩૩ નો આમરણ લેખ, પુરાતત્ત્વ પુ. ૧ અ. ૧)

વિજયોદયી—મહારાજા કુમારપાળ એક પછી એક વિજય પામતો ગયો અને ઉત્તરે-તર પ્રકાશતો ગયો.

વિચારચતુરાનન—કુમારપાલે ૫૦ વર્ષની ઉંમરે કપર્દીમંત્રીના “રાજા મૂર્ખ ન બોધે” એવા આમ્રહથી બાણવાનું શરૂ કર્યું. અને એક જ વર્ષમાં ત્રણ કાવ્ય સુધીનું જ્ઞાન મેળવ્યું, ત્યારથી તેને આ બિરુદ અપાય છે.

ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમ—પાશુપતાચાર્ય ચંડ ભાવજીહરપતિની પ્રભાસપાટણમાં રહેલ પ્રથસ્તિમાં કુમારપાળને તેજોવિશેષોદયી, અચિન્ત્યમહિમા, ચલ્લાલધરાધિપજાંગલ-કરેણચિજેત અને ત્રેલોક્યકલ્પદ્રુમ વિશેષણો આપ્યાં છે.

મહારાજા કુમારપાળના આંતરિક જીવન ઉપર ઉપરનાં બિરુદો-વિશેષણો સુદર પ્રકાશ પાડે છે. તેણે કરેલ પ્રજાપાલનનાં પાર્થિક કાર્યોના વિસ્તૃત ઉલ્લેખો મળે છે જેની દૃષ્ટી નોંધ નીચે મુજબ છે.

૧૩ મહારાજા કુમારપાલે માળવાના વિજયસ્થાનક તરીકે ચિત્રોડના કિલ્લામાં સિપ્રેશ્વર મહા-દેવનું મંદિર બનાવેલ છે જે આજે મોક્ષલના મંદિર તરીકે વિખ્યાત છે, એમાં મહારાજા કુમારપાળને ૧૮ હાથીમાં શિલાલેખ પણ ચેડેલો છે. આ મંદિરના નક્ષત્રમાં જૈન તીર્થંકરના કલ્યાણકો વિનાશિષેકા અનેકેશ આદિઓ છે. કુમારપાળને તે શિલાલેખ દિગંધર સુદિ રામકર્તિકે તૈયાર કરેલ છે.

મહારાજ કુમારપાણે પ્રગળું સુંદર રીતે પાલન કર્યું, ન્યાય પ્રવર્તાવ્યો. પ્રગળેસ સંપાદન કર્યો^{૧૪} અને અનેક રાજ્યોને વશ કરી પોતાની આજ્ઞા નક્કી કરીતે હજુ સુધી રેલાયી.

તેણે પહેલવહેલાં પ્રભાસપાટણના સોમનાથના મંદિરનો છુટોદાર શરૂ કરાવ્યો, અને તેની સફળતા માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસુરિજી પાસે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો અને પ્રક્રમ્યમનો સ્વીકાર કર્યો (સં. ૧૨૦૭-૮). ત્યાર પછી સાત કુલસેના (હિંસા, માંસ, ભુગાર, વેશ્યાગમન, પરત્નીસેવન, મદિરા અને ચોરી)નો હંમેશને માટે ત્યાગ કર્યો. પોતાના રાજ્યમાં અમ્યારીપટલ વગડાવ્યો. (સં. ૧૨૦૮), જેનો અવાજ મારવાડના રત્નપુર કિરાકુ લાટકુડ, શિઓની વગેરે સ્થાનો સુધી પહોંચ્યો હતો. પરિણામે ત્યાંના જાગીરદારોએ પણ આ અમ્યારી-આજ્ઞાને વધાવી લીધી હતી. મહારાજ કુમારપાણે પોતાના રાજ્યમાં ભુગાર સર્વથા બંધ કરાવ્યો તથા અપુત્રિયાનું ધન રાજ લે એવો પુરાણુચુગથી ચાલ્યો અમલો કાયદો રદ કર્યો. સ્ત્રીહત્યા કાનુનમાં કાન્તિ કરી. (સં. ૧૨૦૮ થી ૧૨૧૨). સોમનાથપાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરનો છુટોદાર કરાવ્યો. (સં. ૧૨૦૮ થી ૧૨૧૧), અને પાર્શ્વનાથનું હહેરાસર પણ કરાવ્યું. કુમારવિહારો, જૈન મદિરા બનાવ્યાં, ૭૨ દેરીવાસો ત્રિજીવનવિહાર કરાવ્યો. જગવાન પાર્શ્વનાથ, જાન નેમિનાથ વગેરેની પ્રતિમાઓ બરાવી. આવકમાં ૧૨ વ્રત સ્વીકાર્યાં (સં. ૧૨૧૬). દાનશાળા ખોલી અને તેની વ્યવસ્થા શ્રીમાળી નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અભયકુમારને સુપ્રત કરી. પર્વોના દિવસે સર્વથા શીલ પાળ્યું. મોટા તપ કર્યો નથી, રથોત્સવ કર્યા, અક્રાંત મહોત્સવ કર્યા, શત્રુજય તીર્થની યાત્રા કરી, કિન્તુ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે ગિરનાર તીર્થની યાત્રા કરી શક્યો નહીં. (વિ. સં. ૧૨૨૨-૨૩)

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાણે શ્રી હેમચંદ્રસુરિનો આવક હતો. તેણે જગજગ ૧૪૪૦ કુમાર-વિહારો બનાવ્યા છે, જે પૈકી પાટણ, સોમનાથપાટણ, થરાડ, અંજોર, લાડાલ, અંજાલ, તારંગા, શત્રુજય વગેરે સ્થાનોના કુમારવિહારોના સિલાલેખો અને ઉલ્લેખો મળે છે. ૧૫ તેનો આ ધર્મપ્રચાર તેના જ ઉત્તરાધિકારી અજયપાળને ખટક્યો હતો એટલે તેણે પોતાને કલિકાલનિકલકાલતર તરીકે જાહેર કરીને કુમારવિહારો જૈનમુનિઓ અને જૈન ગૃહસ્થોના વિનાશ કરવા કમ્બર કસી, પરન્તુ આજ્ઞા આવક અને શીલ બાંડના પ્રયત્નથી

૧૪ દરિરિતિશ્ચાતઃ પ્રમાવાજ્ઞે, શુદ્ધાચારવાચતારતરણિઃ, સદ્ધર્મકર્મકમ્-પ્રાપ્તુર્માવિશારદઃ નવ-પથપ્રસ્થાનસાર્થાધિપઃ ॥ યઃ કૃતયુગં સંપ્રત્યવતારયત્ ॥-વડનગર કિલ્લાની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૪-૧૬.

ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમ-ગંડ બાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૧.

ચૌલુચયકુલકલ્પદ્રુમ, વિચારચતુરાગલ ॥-અબિનવ સિદ્ધરાજ જયંતિસિદ્ધનું તામ્રપત્ર.

ત્રૈલોક્યદરશાક્ષમઃ ચિકિત્સાઃ, લોકકૃત્તૃગૈરલગુણૈરલંબઃ ॥-શ્રીધરની પ્રશસ્તિ શ્લો. ૧૬.

૧૫ કુમારપાણે જૈન દેવલે પાટણ ખર્ચ કરેલા છે. સાયલવસદિત્ત, કરંભાવિહાર, મુશકવિહાર, શોભિકાવિહાર અને આ સિવાય જાન ૧૪૪૪ જૈન દેવલે કુમારે વંશાભ્યાની કંટકાશ ચડે છે.

(સુ. પ્રા. ૬૦ પૃ. ૧૬૧)

તેણે તે અનર્થજનક કાર્યને શેકી દીધું. છતાંય એનું એ જીવ્હી વર્તન એને નુકસાનકારક નિવડ્યું.^{૧૬} એના જીવજમથી યતુજન્ય અને તારંગા વગેરે સ્થાનોના કુમારવિકાસે બચી ગયા છે.

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ વિ. સં. ૧૨૧૬માં પરમાર્હત બન્યો ત્યારથી તે નિરન્તર-સવારે-નમસ્કારમંત્રનું રમરણ, જિનેન્દ્રવંદન, ચૈત્યવંદન, અષ્ટપ્રકારી જિનપૂજન, ચંદન કપૂર અને સ્વર્ણકમળાથી ગુરુપૂજન, પ્રત્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, ઘર દેરાસરમાં બોજન ધર્માં પછી બોજન કરવું, આઠમ ચૌદશે એકાસણું, બપોરે વિદ્વજોષી, રાજકાર્ય, સાંજે-બોજન, હરેરાસરમાં આંગી, આરતી, મંગળદીવો, જિનેન્દ્રનાં ગુણગાન, રાત્રે મહાપુરુષોનાં જીવનની વિચારણા અને નિદ્રા-આ પ્રમાણે સાધારણ દૈનિક કાર્યક્રમને પાળતો હતો.

એકંદરે ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ તે વડનગર અને શ્રીધરની પ્રશસ્તિ વગેરેના આધારે વસુધાનો ઉદ્ધારક, હરિ જેવો પ્રભાવક, નયમાર્ગપ્રવર્તક, પ્રલોક્ય રક્ષાક્ષમ વિક્રમ અને લોકપ્રિય ગુણુવાળો મહારાજ છે એટલે કે એક આદર્શ રાજા છે. તેમજ શતાર્થો આ. શ્રી સોમપ્રભ-સૂરિના કથન પ્રમાણે—

સત્વાનુકંપા ન મહીભૂજાં સ્યાદિત્યેષ કલ્પતો વિતથપ્રવાદઃ ।

જિનેન્દ્રધર્મે પ્રતિપદ્ય ચેન, પ્રલાધ્યઃ સ કેષાં ન કુમારપાલઃ ॥

—(કુમારપાલ પ્રતિબોધ પૃ. ૪૭૫)

એટલે કે કુમારપાળ એ સાચો અર્હસક અને પરમ જૈન રાજા હતા.

કુમારપાળના મહામાત્યો-મંત્રીઓ ઉદાયન (ખંભાતનો સુબો), આલિંગ, બાહડ, પૃથ્વીપાલ, કુમારસિંહ, કપદી, સર્જન, આંગડ અને આબડ એ દરેક જૈન હતા.

—(કથાશ્રય કાવ્ય બન્ને, કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્રબંધચિંતામણિ, મોહરાજપરાજય નાટક, કુમારપાલઅરિત્ર, શિલાલેખો, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, “પરમાર્હત મહારાજા શ્રી કુમારપાળ” લેખ જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૪૫, ભારતીય વિદ્યા ૨-૧.)

પ્રાંતે—વીર નિ. સં. ૧૭૦૦ પછી જૈન રાજાઓ નહીંવત્ થયા છે, જેનો પરિચય અવસરે રજુ કરવામાં આવશે.

૧૬ અળખપાલે આદીપર જેસનાં જ જૈન લોકોપર જીલમ કરવા માંડ્યો, કુમારપાલે બંધાવેલાં જૈન દેવળો તેણે તોડી નાખ્યા માંડ્યાં. જૈન ઐશ્વર્યો તેને જાણ્યું. પિતૃધાતક અને નારતિક તરીકે વધુ વે છે. અળખપાલે કૂર જન્મત અને દેશીલી ચાલ ચલાવી છે, એમાં કંઈ શક નથી. કુમારપાલ શબ્દના માળીતા મંત્રી કપદીને ધનધમતી તેલની કંડાઈમાં તળી નાખ્યો. આઠ રામચંદ્રસૂરિને તપાવેલી તાંબાની પાટ કપર સુવરાચી મારવાનો હુકમ કર્યો. અને મંત્રી આંબડને મારી નાખ્યો. વગેરે. આ જીવ્હી શબ્દનું શબ્દ ધણાં વર્ષ ટકી શક્યું નહીં. તેણે ત્રણ વર્ષ શબ્દ કર્યા પછી વિજયદેવ નામના તેના દ્વારપાળે તેના પેટમાં કાઢી મારીને તેના પ્રાણ લીધા.

—(સં. જન. ગો. હા. દેશાઈવિત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦૩-૨૦૪)

પરમાર્હત મહારાજ કુમારપાળ

[એક આદર્શ રાજવી]

લેખક—શ્રીયુત ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિલુવનદાસ, ભાવનગર.

પારમા સૈકામાં ગુજરાતના પાટનગર પાટણની જાહોજલાલી બહુ જ ઉચ્ચ હોઈ ગયેલી હતી. કુમારપાળ મહારાજ પહેલાં ગુજરાતની ગાદી ઉપર સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજ રાજ્ય કરતો હતો. તેમની સાથે પ્રથમ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજનો પરિચય થયો હતો; પરંતુ કુમારપાળ મહારાજનો પરિચય આચાર્ય મહારાજ સાથે થયો અને બંને મહાન વ્યક્તિઓથી શાસનપ્રભાવનાનાં શું શું કાર્યો થયાં તે જણાવવાનો જ આ લેખનો હેતુ છે.

આચાર્યપદ પ્રાપ્ત થયા પછી શાસનોદ્ધાર કરવાની પ્રતિજ્ઞા આચાર્ય મહારાજે કરેલી હતી. અને રાજમહારાજ ભ્યાં સુધી જ્ઞેનધર્મના નાયક ન થાય ત્યાં સુધી આ સંકલ્પ સિદ્ધ થવો મુશ્કેલ છે એમ વિચારી મંત્રારાધન કરી દેવતા પાસેથી તે ઇષ્ટસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થતાં સમયની રાહ જોતા હતા. આચાર્ય મહારાજે સરસ્વતીદેવીનું આરાધન કર્યું હતું. જેથી તેમને પ્રસન્ન થયાં હતાં. શ્રેજિરનારજી તીર્થ ઉપર તેમને શ્રી અબ્ધિકાદેવીનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો. અને વિમલેશ્વરદેવી પાસે આરાધના કરી હતી.

સિદ્ધરાજ મહારાજને પુત્ર નહોતો અને થવાનો પણ નહોતો; પરંતુ તેમની પાછળ કુમારપાળ રાજ ગાદીપતિ થશે, તેમ દેવી શક્તિ અને જ્યોતિષથી તેમના જાણુવામાં આવ્યા પછી પૂર્વજવના કોઈ વૈરભાવથી કુમારપાળને મારી નાખવાના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં ભાવિ-ભાવના યોગે, ભવિષ્યકાળમાં આચાર્ય મહારાજના ઉપદેશથી કુમારપાળ મહારાજ વડે શાસન-પ્રભાવનાનાં કાર્યો થવાનાં હોવાથી, સિદ્ધરાજનું ધાર્યું બન્યું નહિ. તે દરમિયાન કુમારપાળને પોતાનું જીવન સાચવવા દેશાટનમાં ગુપ્ત રીતે રહેવું પડ્યું હતું, જે વખતે આચાર્ય મહારાજે કુમારપાળનું જીવન બચાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજના અવસાન બાદ કુમારપાળ મહારાજ ગાદીપતિ થયા. પૂર્વજવે કરેલ ધર્મોપદેશનથી પ્રગટ થયેલ પુણ્યબળ, પુરુષાર્થ અને મહાન પુરુષોના ઉપદેશ-પરિચય વગર આદર્શપણું પ્રાપ્ત થતું નથી. મહારાજ કુમારપાળે પૂર્વજવે કરેલી આરાધનાના ફળરૂપે કુમારપાળ રાજવી થયા. અને રાજ તરીકેનો પુરુષાર્થ પણ તેમનામાં હતો. અને કલિકાલસર્વજ્ઞ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના પરિચય-ઉપદેશ અને ગુરુભક્તિ વડે તેઓ એક આદર્શ નૃપતિ થયા હતા, કે જે પછી કોઈ તેવો રાજવી અભાર સુધી થયેલ નથી.

કુમારપાળ મહારાજ ગાદીપતિ થયા તે વખતે પાટણ ભારતના સર્વોત્કૃષ્ટ નગરમાંનું એક હતું. વ્યાપાર, કલાકૌશલ્ય વગેરેમાં તે ધણું જ આગળ વધીને સમૃદ્ધિના શિખર ઉપર પહોંચ્યું હતું. કહેવાય છે કે પાટણમાં તે વખતે ૧૮૦૦ કરોડપતિ હતા.

રાજ્યવિસ્તાર—ગાદીએ એકા પછી કુમારપાળ રાજ્યએ રાજ્યનો વિસ્તાર વધાર્યો હતો. તેના વિસ્તાર ઉત્તર દિશામાં તુર્કસ્તાન, પૂર્વમાં ગંગા નદી, દક્ષિણમાં વિંધ્યાચલ અને પશ્ચિમમાં સમુદ્રપર્યંત સિંધદેશ અને પંજાબના કેટલાક ભાગ સુધી હતો.

ઉપર પ્રમાણે રાજ્યની વૃદ્ધિ કર્યા પછી દરેક કાર્યો માટે રાજ્યએ સમય નિયત કર્યો હતો.

કુમારપાળ રાજની કાર્યવાહી—પ્રથમ વિભાગમાં ખર્ચ લાવકે ધનનો વિચાર,

ખીજમાં પ્રજાની રક્ષાના ઉપાયના વિચાર, ત્રીજામાં દેવભક્તિ અને યોગ્ય વિભાગમાં ખજાનાનો હિસાબ લેવો, પછી બહાર ફરવા જવાનો, પછી હાથી, ઘોડા વગેરે રાજ્યની રિવાજસતતી રક્ષા કરવા માટેનો, પછી ખીજ રાજ્યોને તાણે કરવાનો, નવી સેના તૈયાર કરવા અનુકૂળ ઉપાયો શોધવા વગેરે તેમની કાર્યવાહી હતી.

આ બધું જાણીને કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય ભગવાન બહુ જ ખુશ થયા અને હવે સાસનોદારની પોતાની પ્રતિષ્ઠા પૂર્ણ થવાનો સમય નજીક આવ્યો જાણી પાટણ નગરમાં પધાર્યા.

શુરુદેવના ઉપદેશની અસર—કેટલાક સમય બાદ જ્યારે કુમારપાળ મહારાજને યથાર્થ ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની જિજ્ઞાસા થઈ, ત્યારે આચાર્ય મહારાજે સ્વયં ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં, પ્રથમ જીવહયાનું સ્વરૂપ અને અભયદાન ઉપર શાસ્ત્રીય દૃષ્ટાંતો આપવાથી, કુમારપાળ રાજ્યનીએ માંસ નહિ ખાવાનો, શિકાર નહિ કરવાનો અને જીવહયા પાળવાનો નિયમ કરતાં પોતાના આખા રાજ્યમાં અમારી ધોષણાનો પડક વગાડાવ્યો. ત્યારપછી શુરુ મહારાજે ક્રુત વગેરે સાત વ્યસનોનો ઉપદેશ આપતાં તે પછી બંધ કરાવ્યાં. અને પરદારાગમનના ઉપદેશથી રાજ્યે પરદારાગમનનો નિયમ કર્યો. ત્યારબાદ શુરુમહારાજે દેવપૂજનો અધિકાર, સર્વજનું સ્વરૂપ, દેવશુરપૂજ-ઉપાસનાનો ઉપદેશ આપતાં કુમારપાળે ત્રિશુવન-વિકાર જિનમંદિર બંધાવી શ્રી નેમિનાથ ભગવાનને પ્રતિષ્ઠિત કર્યાં. ધર્મના ચાર પ્રકાર—દાન, શિયળ, તપ અને ભાવનું સ્વરૂપ જણાવતાં કુમારપાળ મહારાજે બાર વ્રતો મહત્વ કર્યાં અને પરમ જૈન બન્યા.

રાત્રિના પછી કુમારપાળ મહારાજ પ્રામાણિક પુરુષો સાથે વાતચીત કરવી, શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવું, સંગીત સાંભળવું, ધ્યાન કરવું, દેવને નમસ્કાર કરવા, મંત્રજાપ કરવો વગેરે નિયત સમયે કરતા. કોઈ કોઈ દિવસ રાત્રિના નગરચર્યા જેવા પણી જતાં. એક વખત રાત્રિના નગરમાં ફરવા જતાં, કોઈ અપુત્ર મનુષ્યના મૃત્યુ બાદ તેની સંપતિ રાજ્ય લેતું તે દારૂણ નિયમ છે અને પ્રજા તેથી બહુ પીડાય છે તેનો અનુભવ થતાં, સવારે તેનું ધન રાજ્યે નહિ લેવું તેવો પોતાના રાજ્યમાં નિયમ કર્યો; એટલે કે પ્રજાના કોઈ પણી કુંપો જાણી તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ પણી તરત કરતા.

પરિમહ અને રાજ્યરિવાસતનું પરિમાણ—કુમારપાળ રાજ્યે આચાર્ય ભગવાનના ઉપદેશથી બાર વ્રતો મહત્વ કર્યાં પછી રાજ્યે પરિમહપરિમાણ હતું. ૧ કરોડ સેનાયા, ૬ કરોડ રૂપિયા, ૧૦૦૦ રત્નો, ૫૦૦ મહેલો-મકાનો, ૫૦૦ વખારો, ૮૦૦૦૦ ગાયો, ૫૦૦ માડાંઓ-એટલા સામાન્ય પરિમહ સાથે સૈન્યમાં ૧૧૦૦ હાથી, ૫૦૦૦૦ રથ, ૧૧૦૦૦૦ ઘોડા, ૧૮૦૦૦૦૦ પાયદળ એટલાથી વધારે રાખવાનો નિયમ લીધો હતો.

કુમારપાળ મહારાજે કરેલી દેવશુરભક્તિ અને શાસનપ્રભાવના—કુમારપાળ મહારાજે ૧૪૦૦ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં. અઢાર દેશોમાં જીવહયા પજાવી. ૧૬૦૦ જિનમંદિરના જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા. ૧૪૪૪ નવાં જિનચૈત્યો પર કળશ ચડાવ્યા. ૬૮ લાખ રૂપિયાનો ઉચિત દાનમાં વ્યય કર્યો. ૭ વખત તીર્થયાત્રા કરી. ૨૧ જ્ઞાનભંડાર સ્થપાવ્યાં. ૭૨ લાખ અપુત્રીયાનું ધન છોડી દીધું. ૭૨ લાખ રૂપિયા આવકોનો કર માફ કર્યો. આવકોને સહાયતા માટે એક કરોડ રૂપિયા પ્રતિવર્ષ આપ્યા.

કુમારપાળ રાજાનું દિનકૃત્ય અને ધાર્મિક ભાવના—એ પ્રમાણે શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજની દેશના સાંભળતાં કુમારપાળ ભૂપાલ સમસ્ત તત્ત્વો જાણીને જિનધર્મમાં પરાયણ

થયો. એટલે પ્રભાતે પંચનમસ્કારનું સ્મરણ કરતાં તે જગૃત થતો. તેમજ હૃદયમાં દેવ, ગુરુ અને ધર્મની પ્રતિપત્તિ-પ્રાપ્તિનો વિચાર કરતો. પછી કાવચુદ્ધિ કરીને તે પુષ્પ, ફળ, સ્તોત્રરૂપ વિવિધ પૂજાથી જિનપ્રતિમાને પૂજતો. સત્વગુણના સ્થાનરૂપ તથા સમસ્ત જ્ય-લક્ષ્મીના તિલક સમાન તે પ્રતિદિન યથાશક્તિ વ્યાખ્યાન આદરતો. વળી તે હસ્તીના સ્કંધ પર આરૂઢ થઈ સમસ્ત સામંત મંત્રીઓના પરિવાર સાથે જિનજવનમાં આવતો અને ત્યાં વિધિપૂર્વક પ્રવેશ કરતો હતો. પછી અષ્ટપ્રકારની પૂજાથી તે જિનપ્રતિમાઓને પૂજતો અને પ્રણામ કરીને પવિત્ર સ્તોત્રોથી ભગવંતના ગુણગાન કરતો હતો. વળી શ્રીહિમચંદ્ર ગુરુમહારાજના ચરણ ચંદન, કપૂર અને કનક-કમળોથી પૂજીને તે પ્રણામ કરતો અને પ્રત્યાખ્યાન લેતો. તથા ગુરુની સમક્ષ બેસીને પરલોકમાં સુખ આપનાર એવા ધર્મનું તે શ્રવણ કરતો અને પોતાના મહેલમાં આવીને તે લોકોને દાદરિયાદ કરવાનો અવસર આપતો હતો. વળી ભોજન વિશેષના થાળ વ્યાજળ ધરીને પુનઃ ગૃહચૈત્યની પૂજા કરતો અને યોગ્ય સંવિભાગવત સાચરીને તે પવિત્ર આહારનું ભોજન કરતો હતો. ભોજન કર્યા પછી રાજ-સભાના મંડનરૂપ સિંહાસન પર બેસીને તે પંડિતોની સાથે શાસ્ત્રાર્થોનો વિચાર ચલાવતો હતો. વળી અષ્ટમી કે ચતુર્દશી વિના તે દિવસના આક્રમા ભાગે ભોજન લેતો અને સંજે ગૃહચૈત્યોની પુષ્પાદિકથી પૂજા કરતો હતો. એમ પુણ્યના નિધાનરૂપ કુમારપાળ રાજ પવિત્ર આચરણોથી કાળ વ્યતીત કરતો.

નવકારમંત્ર માટે રાજાની અચ્ચલ શ્રદ્ધા—કુમારપાળ મહારાજ હંમેશાં પંચપર-મેષ્ઠિનું સ્મરણ કરતાં નિદ્રાવશ થતો અને નમસ્કારમંત્રનું સ્મરણ કરતાં અને બંદીજનોને કહેલ જિનસ્તવનથી જગૃત થતો. પંચપરમેષ્ઠિનમસ્કારના માહાત્મ્ય માટે કુમારપાળ નરેશ કહેતો કે તેથી મને સાક્ષાત્ ફળ મળ્યું. સૈન્ય સહિત દિગ્વિજાત્રા કરવા જતાં માત્ર કામ ન સરતું અને વિપરીત ફળ મળતું, પરંતુ હવે નમસ્કાર મંત્રનું સ્મરણ કરતાં તેના પ્રભાવથી મારા શત્રુઓને મારા દંડનાયકો પણ જીતી શકે છે. વળી કયાંય પણ અનર્થ ઉપજતો નથી. મારા દેશમાં દુષ્કાળનું પણ કોઈ વખત નામ સાંભળવામાં આવતું નથી. વળી શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના સ્મરણના મહિમાને પણ અદ્વિતીય ગણતો હતો.

કુમારપાળ મહારાજના ધાર્મિક જીવન માટેની હકીકતો કુમારપાળચરિત, કુમારપાળ-પ્રબંધ, કુમારપાળપ્રતિબોધ, પ્રબંધચિંતામણિ, પ્રભાવકચરિત, કુમારપાળ રાસ વગેરે પૃથક ગ્રંથોમાં લખાયેલ છે; પરંતુ કુમારપાળપ્રતિબોધના કર્તા શ્રીસોમપ્રભાચાર્ય રાજ કુમાર-પાળના સમકાલીન હતા, અને રાજાના ખાનગી જીવનના પણ માહિતગાર હતા તેથી તેમનું લખાણ વધુ માનનીય છે. કુમારપાળ મહારાજ એક આદર્શ રાજવી, ધાર્મિક-શ્રદ્ધાળુ વૃદ્ધપિત, પરમાર્હત જૈન રાજા હતા. ધર્મના સર્વ નિયમોનું એક સરખું પાલન કરતા ઉદાર રાજા હોવાથી સર્વ ધર્મને માન આપનાર હતા. જિંઘા પ્રકારનું ચારિત્ર હોવાથી સદ્ગુણી મનુષ્યોનો સત્કાર કરતા અને તેમના રાજ્યકાળમાં પ્રજા સર્વ રીતે સુખી હતી.

કુમારપાળ રાજાનો જન્મ સં. ૧૧૪૯, રાજ્યાભિષેક સં. ૧૧૯૯, સમ્યક્વચ્છના બાર વ્રતસ્વીકાર સં. ૧૨૧૬, સ્વર્ગગમન સં. ૧૨૩૦. એ રીતે ૫૦ વર્ષની પ્રૌઢ ઉંમરે માદી ઉપર બેઠો પછી ૩૧ વર્ષનો રાજ્યકાળ ભોગવી ૮૧ વર્ષની ઉંમરે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્ય સેવા

ક

લેખક :

૫. મુનિમહારાજ
શ્રી ચતુરવિજયજી
ગંભીરા.

જૈન સાહિત્યના સૃષ્ટિઓ મુખ્ય ભાગે ત્યાગી મહાત્મ્યો છે, જેઓ સાંસારિક ઉપાધિથી સર્વથા મુક્ત હોવાને કારણે અભ્યાસ અધ્યાપન તથા સહિત્ય-સર્જનમાં જ મોટા ભાગે પોતાના સમયનો ભોગ આપતા. સાહિત્યરચનામાં નિવૃત્તિ અગ્રસ્થાન ભોગવે છે. જૈન ગૃહસ્થોમાં ધણા ખરા મંત્રીઓ વગેરે વિદ્યાવ્યાસંગી તેમજ વિદ્વદર્ગમાં પ્રતિષ્ઠાપાત્ર તથા વિદ્વાનોની ક્રવિતાની યોગ્ય કદર કરનારા અને તેના ગુણદોષનું નિરૂપણ કરવામાં શક્તિ ધરાવનારા હતા. પરંતુ તેમનું જીવન વ્યાપારિક, સામાજિક, રાજકીય અનેક વ્યવસાયોમાં

પ્રવૃત્તિમય હોવાથી સાહિત્યસર્જનમાં વિશેષ ઉદ્દેશથીય થયા જોવામાં આવતા નથી. છતાં સર્વથા અભાવતો નથી જ. બલે અદ્ય પ્રમાણમાં હોય પરંતુ ગૃહસ્થ કવિઓએ પણ સાહિત્યમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. જે કે સર્વ સાહિત્યથી હું પરિચિત નથી, છતાં મારા અભ્યાસ પ્રમાણે કેટલાક જૈન ગૃહસ્થોની સાહિત્યસેવાનું દિગ્દર્શન કરાવવા પ્રવૃત્તિમાન બાકી છું.

૧ કવિ ધનપાણી-ગૃહસ્થ જૈન કવિઓમાં સકુથી અગ્રસ્થાન પં. શ્રી ધનપાણી ભોગવે છે. એઓ જ-મથી શૈવધર્મી હતા. છતાં એમના લઘુ ભાતા શોભન (જેણે જૈનદીક્ષા સ્વીકારી હતી)ના સહવાસે જૈનતત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી શુદ્ધ શ્રદ્ધા થવાથી જૈનત્વ ઓગીકાર કર્યું હતું. એ ધારાધીશ મુંજનો અતિમાનીતો રાજસભાલંકાર મહાકવિ હતા. મુંજ પછી ધારાધીશ ભોજરાજાએ 'સિદ્ધસારસ્વત કવીશ્વર' 'દૂર્વાલ સરસ્વતી' એ નામનું ગ્રંથ આપ્યું હતું. ભોજ અને ધનપાણી બાદમાંવરથાથી જ પરસ્પર પરમસ્નેહિઓ હતા.

ધનપાણે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી જૈનસિદ્ધાંતોક્ત વિચારો અને સંસ્કારોને પ્રતિષ્ઠાદલ કરનારી તિલકમંજરી જેવી અદ્વિતીય અને અદ્ભુત કથા રચી. જે મુદ્રિત અને સુપ્રાપ્ય છે.

કવિ પોતાની વંશપરંપરાદિ હકીકત નીચે પ્રમાણે જણાવે છે.

અસ્તિત્વ દ્વિજન્માચકિલમન્વદેશે પ્રકાશશકાસ્યનિવેશજન્મા ।

અભ્યુદય દેવધિરિતિ પ્રસિદ્ધિ યો દાનવાર્ધિત્યવિમૂર્ષિતોઽપિ ॥

શાસ્ત્રેષ્વધીતી કુશલઃ કલાસુ બન્ધે ચ હોમે ચ ગિરાં પ્રફુલ્લઃ ।

તત્સ્યાત્મજન્મા સમમૂલ્મહાત્મા દેવઃ સ્વયંમૂર્ચિત સર્વદેવઃ ॥

તત્ત્વજન્મા જનકાદિપૂર્વજરજઃસેવાતત્ત્વિચાલ્લભો ।

વિપ્રઃ શ્રીધનપાલ હત્યવિશદામેતાત્મજન્માત્ કથામ્ ॥

અમુણ્જોઽપિ વિચિત્તસુકરચને યઃ સર્વવિદ્યાગ્ચિતઃ ।

શ્રીમુંજૈન 'સરસ્વતી' તિ સદસિ ક્ષોણીશ્વતા વ્યાહતઃ ॥

મિઃકોષધાત્મમયધિવોઽપિ જિગામલોકાઃ શ્રોતું કથાઃ સમુપજાતકુતુંહલસ્ય ।

તત્સ્યાવદાતચરિતસ્ય વિનોદદેતો રાજઃ સ્ફુટાદ્મુતરસા રચિતા કથેયમ્ ॥

ભાવાર્થ—મગદેશમાં આવેલા સાંકર્યનામાં નિમેશમાં (સંયુક્ત પ્રાંતમાં ફરકાપાદ વિસ્તારમાં સંકિસ નામનું હાલ ગામ છે ત્યાં (જુઓ હિંદુવન હિસ્ટોરિકલ ક્વોર્ટર્સ માર્ચ, ૧૯૨૬ પ. ૧૪૨) દેવર્ષિ નામનો દિગ્ગ હતો કે જેનો પુત્ર સર્વ શાસ્ત્રમાં કુશલ સ્વયંભૂસમાન સર્વજિવ નામે થયો. તે પિતાના ચરણકમળની સેવાથી વિદ્યાલવને પ્રાપ્ત થયેલા અને સર્વ વિદ્યાના અનુદ્રષ્ટા મુજરાળએ સહામાં જેને ‘સરસ્વતી’ એવા ઉપનામથી યોદાવેલો એવા તેના પુત્ર ધનપાલ વિષે સર્વ શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ, જૈનશાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી કથાઓ સાંભળવા માટે ઉત્પન્ન થયેલા કૌતુહલવાળા તેમજ નિર્મલ ચરિતવાળા ભોજરાળના વિનોદ ખાતર આ તિલકમંજરી નામની રકૂટ અને અદ્ભુત રસવાળી કથા રચી.

કથામાં ઉત્પન્ન પ્રપણા ન થાય તેવી દૃષ્ટિએ જૈનાચાર્ય વાદિવેતાલ શાંતિચરિત્રે તેનું સંશોધન કર્યું હતું.^૧ તિલકમંજરીની તાડપત્રની પ્રત સં. ૧૧૩૦માં લખાયેલી જ્ઞેસલમેર જંડારમાં છે. કલિકાલસર્વજ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવાએ પણ તિલકમંજરીનાં પદો ઉચ્ચ જોડિનાં માન્યાં છે અને કાખાનુશાસન તથા જોનુશાસનમાં ઉદાહરણ તરીકે મૂક્યાં છે.

સં. ૧૦૨૯ માં જ્યારે માળવાના રાજ્યની ધાડે મનખેડ નામનું ગામ લૂંટ્યું ત્યારે ધારાનગરીના પ્રતિષ્ઠિત ધનપાળ પડિતે નિર્દોષ માર્ગ ઉપર રહેલી પોતાની સુંદરી નામની બહેન માટે ‘પાર્થિવલચ્છી નામમાળા’ રચી. જે સં. ૧૬૭૩માં પં. બેચરદાસે સંશોધિત કરી જી. સ્વે. કોન્ફરન્સ ઓરીસદારા પ્રગટ કરેલ છે.

ધનપાળરચિત નામમાળા શ્લો. ૧૮૦૦ એવી યાદી એક દિપણ્ડિમાંથી મળે છે. તે પ્રાચ: સંસ્કૃત નામમાળા હોવી જોઈએ. ધનપાલે સંસ્કૃત કોષ રચ્યો હતો તેની સમ્પત્તી તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના કોષોમાંથી મળી આવે છે. કારણ કે તેમણે પોતાના અભિમાન-ચિંતામણિ નામના સંસ્કૃતકોષની ટીકાના પ્રારંભમાં જ વ્યુત્પત્તિર્ચનપાલતઃ એવો ઉલ્લેખ કરી શબ્દોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણભૂત માન્યો છે. એવી જ રીતે દેશનામમાળાની ટીકામાં પણ ધનપાળનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલ ક્યાંય પણ દૃષ્ટિગોચર થતો નથી.

ધનપાળના લઘુ બંધુ શોભન મુનિએ યમકાલકારમય ૨૪ તીર્થંકરોની જે સ્તુતિઓ રચી છે તે શોભનસ્તુતિ નામે પ્રસિદ્ધ છે. તે સ્તુતિ પર ધનપાલે સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. તે ટીકામાં તે જણાવે છે કે—^૨

અજાયતાસઃ સમજાયતાઽસ્ય પ્રહાણ્યસ્તનૂજો ગુણલબ્ધપૂજઃ ।

સ લોમનર્ત્ત્વં સુમર્ષર્ણમાજા ન જામ જામ્મા વપુવાન્યખત્ત ॥ ૩ ॥

કર્ત્ત્વર્ત્ત્વોદિતતૈર્જલેવી યો બુદ્ધર્થોદ્ધાર્તતત્ત્વતત્ત્વઃ ।

સાલિત્વચિષ્ણર્ણવપાર્દર્શો નિર્દર્શનં કામ્યકૃતાં વમ્બૂજ ॥ ૪ ॥

૧ અધોચવિમાં વાસાલુસ્ત્રાણાં પ્રસ્ખ્યાત્ । સન્દસાહિત્યદોષાસ્તુ સિદ્ધસારસ્થતેષુ કિમ્ ? ॥

૨ પહેલા બે શ્લોક પોતાના પિતામહ તથા પિતાચંબમાં, તિલકમંજરીમાં આપ્યા તે પ્રમાણે છે.

કૌમાર પથ કૃતમારવીર્યેશ્વર્યાં ચિકીર્ષ્યન્નિવ રિદ્ધનેમેઃ ।

યઃ સર્વસાવધનિવૃત્તિગુર્વીં સત્યપ્રતિજ્ઞાં વિવૃદ્ધે પ્રતિહામ્ ॥ ૫ ॥

અધ્યસ્યતા ધર્મમકારિ યેન જીવામિધાતઃ કલયાપિ નૈવ ।

ચિત્રં ચતુઃસાગરચક્રકાશ્ચિસ્તયાપિ ભૂર્વ્યાપિ ગુણસ્વનેન ॥ ૬ ॥

પતાં યથામતિ વિમૃદ્ય નિજાનુજસ્ય તસ્યોજ્જ્વલાં કૃતિમલંકૃતવાન્ સ્વવૃત્ત્યા ।

અધ્યર્થિતો વિદ્યતા ત્રિવિધપ્રયાણં તેનૈવ સાંપ્રતકવિર્ધનપાલનામા ॥ ૭ ॥

અતે કૃતિરિયં તસ્યૈષ જ્યેષ્ઠઞ્ચાતુઃ પંકિતધનપાલસ્ય ।

તે ઉપરાંત પ્રા. ૨૦ ગાથામાં શ્રાવકવિધિ (પાટણું સૂચિ નં. ૨૬), તથા પ્રાકૃતમાં ૫૦ ગાથામાં ઋષભદેવપ્રભુની સ્તુતિ રચી કે જે ઋષભપંચાશિકના નામે ઓળખાય છે. વળી ધર્મશિલાલંકારવાળી શ્રી મહાવીરસ્તુતિ, અને સત્યપુરીય શ્રી મહાવીરકૈતસાહ નામનું સ્તુતિકાવ્ય તત્કાલીન અપભ્રંશ ભાષામાં રચેલ છે, જે કેટલીક ઐતિહાસિક હકીકત રજુ કરે છે. અર્થ સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમય સ્તોત્ર અરમદીય જૈન સ્તોત્રસંદોહમાં મુદ્રિત છે.

ધનપાળ માટે અન્ય કવિઓ આ પ્રમાણે માનપૂર્વક ઉલ્લેખ કરે છે—

જૈનવત્ ધનપાલો ન કસ્ય રાજપ્રિયઃ પ્રિયઃ ।

લક્ષ્મીભરણં યસ્માત્ જજ્ઞે તિલકમંજરી ॥ મુનિરત્નકૃત અમમચરિત્ર

લ્લખનં ધનપાલસ્ય ચન્દનં મલયસ્ય ચ ।

સરસં હૃદિ વિનસ્ય કોઽમૃતમ ન નિર્વૃતઃ ॥ પ્રવંચચિંતામણિ

૨ શિવનાગ—આ ભિન્નભાગ (શ્રીભાગ)ના વતની કોડાધિપતિ શેઠ હતા. અને ત્યાંના પરમાર રાજા દેવરાજના માનીતા હતા. એમને ધરણેન્દ્રનું વરદાન હતું કે જ્યાં તેમનો હાથ અડતાં જ ગમે તેવા કાળા નામનું ઝેર લીનરી જતું. તેઓ હંમેશાં ધરણેન્દ્રની સ્તુતિ કરતા અને તે માટે એક સ્તવન બનાવેલ છે. જે ‘ધરણેન્દ્ર’ નામથી પ્રસિદ્ધ છે. એ દીક્ષાધિકૃત મુદ્રિત થયેલ છે. (જુઓ જૈનસ્તોત્રસંદોહ ભા. ૨ યાને મંત્રાધિરાજચિંતામણિ પૃ. ૭૦)

એમને પૂર્ણહતા નામની સુશીલા સ્ત્રી હતી. એમના પુત્ર વીર તે પવિત્રાર્યાય નામે ઓળખાય છે. તેઓ વિદ્યાસંપન્ન મહાપ્રભાવક હતા. ચામુંડરાય તેમનો ભક્ત થયો હતો. શ્રી વીરસુરિનો જન્મ વિ. સં. ૬૩૮ માં થયો હતો. દીક્ષા સં. ૬૮૦ માં અને સ્વાર્વાસ સં. ૬૯૧માં થયો હતો એવું પ્રભાવકચરિત્રમાં જણાવેલ છે. પરંતુ મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીએ કરેલા સંશોધન મુજબ એ સમય વિક્રમની અચારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ ભાગ હોવો જોઈએ. વિશેષ માટે જુઓ પ્રભાવકચરિત્ર ભાષાંતર પ્રસ્તાવના.

૩ પદ્માનંદ—એ શ્રીજિનવલ્લભસુરિના ભક્ત અને નાગપુર (નાગોર)ના વતની

૩ આ સ્તુતિ અનેક સ્થળે મુદ્રિત થયેલ છે. તેના ઉપર પાદલિપ્તાર્થકૃત તરંગલોલાનો સંક્ષેપ કરનાર હારિજગજ્ઞના વીરભદ્રના શિષ્ય નેમિચંદ્રે દીક્ષા રચી છે. (કાં. વડો)

૪ આ બન્ને સ્તોત્રો જૈન સાહિત્ય સંશોધક ખંડ ૩, અંક ૩ માં પૃ. ૨૬૫ અને ૨૪૧ પર વિવેચન સહિત પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. વે. નં. ૧૮૨૨ માં સં. વીરસ્તવસાવચરિત્ર નોંધેલ છે.

૫ એમની પાસે સુભદ્રા નામના પરમાર વંશના રાજકુમારે દીક્ષા લીધી હતી. જેમનું નામ બદ્ધમુનિ હતું. યોગ્ય શિક્ષણ આપી તેને આચાર્યપદ આપી ચંદ્રસુરિ નામ રાખવામાં આવ્યું.

ધ્વનદેવના પુત્ર હતા. એમણે વૈરાગ્યશતક રચેલ છે, જે કાવ્યમાલા સપ્તમ ગુચ્છક (નિ. સ્થ.) માં પ્રગટ થયું છે. વિશેષ માટે જુઓ પં. લાલચંદ બ. ગ્રંથીનો દ્રૂકો લેખ નામે “કવિ પદ્માનંદ” જૈન ૭-૮ સન ૧૬૨૭ પૃ. ૫૫૫.

૪ વાગુભટ્ટ—એનું બીજું નામ બાહડ હતું. અને એના પિતાનું સોમ હતું. તેના પોતાના જ શબ્દો આ પ્રમાણે છે—

વંમંહસુસિસંપુડસુસિમમણિણો પદ્માસમૂહ વ્ય ।

સિરિવાહરણિ તળમો આસિ મુદ્ધો તસ્લ સોમસ્સ ॥

એમણે પાંચ પરિચ્છેદમાં જળસિંહના રાજ્યમાં વાગુભટ્ટાલંકાર રચ્યો. કોઈ ઉદયન મંત્રીના પુત્ર વાગુભટ્ટ (બાહડ)ને આ ગ્રંથના રચયિતા માને છે. વળી નેમિકુમારના પુત્ર વાગુભટ્ટ છે, જેણે કાવ્યાનુશાસન રચ્યું છે. તેમાં ઉક્ત વાગુભટ્ટાલંકારનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. તે ઉપરાંત નેમિનિર્વાણના કર્તા પણ વાગુભટ્ટ છે.

૫ શ્રીપાળ—આ કવિ સિદ્ધરાજ જળસિંહની પ્રતિભાશાલી પરિવ્રજનો પ્રમુખ સભ્ય-સભાપતિ હતા. તે જાતે જૈન પોરવાડ વૈશ્ય હતા. અને સિદ્ધરાજના બાલમિત્ર-પ્રતિપક્ષ બધું હતા. તેને કવિરાજ યા કવિચક્રવર્તી એ નામનું ગિરુદ તેની લોકાકાર કવિવશકિતથી પ્રસન્ન થઈ નૃપતિએ આપ્યું હતું. ૬૩૬૪૭ના સર્વદેવસુરિ-ચરોભદ્ર-મુનિચંદ્રસુરિ-અજિત-દેવસુરિના શિષ્ય હેમચંદ્રસુરિએ નાભેયનેમિદ્વિસંધાન નામનું કાવ્ય રચ્યું (પાટણમાં કાં. વડો. નં. ૧૪૧) તેનું તથા શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના દ્વાચાત્રવનું સંશોધન કવિચક્રવર્તી શ્રીપાલે કર્યું હતું.

આ કવિ નેત્રહીન હોવાની એક કિંવદંતી એ છે કે—ભાગવત સંપ્રદાયના કોઈ દેવબોધિ નામના વિદ્વાન પાટણમાં આવતાં તેની પાસે શ્રીપાળ સાથે સિદ્ધરાજ ગયો હતા. અને શ્રીપાળની ચક્ષુહીનતાની મશ્કરી કરતાં શ્રીપાળે પોતાની વિદ્વતાથી તેનો ગર્વ ઉતાર્યો હતો.

આ શ્રીપાળે સિદ્ધરાજ સહઅલિંગ સરાવરની, નેમિરાજ સરાવરની તથા રુદ્રમાળની પ્રશસ્તિ સારી કરી હતી અને કુમારપાળના રાજ્યમાં આવેલ આનંદપુર (વડનગર)ના વપ્ર

૬ જિનવલ્લભગુરુના શાંત ઉપદેશથી એમણે નાગોરામાં શ્રીનેમિનાથનું મંદિર કરાવ્યું હતું.

૭ આ ગ્રંથ ઉપર જિનવર્ધનસુરિકૃત, ક્ષેમકંસગણિકૃત, અનંતભદ્રસુતકૃત, રાજહંસ-ઉપાધ્યાયકૃત અને સિંહદેવગણિકૃત એમ ૫ ટીકા પ્રાચીન ભંડારમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં સિંહદેવગણિકૃત સુંદર ટીકા લગભગ ૧૫ વર્ષ ઉપર નિષ્કૃયસાગર પ્રેસ (મુંબઈ) દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ છે. વાગુભટ્ટે એક કોડ ૬૦ લાખ ખર્ચાં સ્વચ્છનના વચનથી સં. ૧૧૧૨ માં સિદ્ધાચલ ઉપર જિનભવન બંધાવ્યું. તથા દેવસુરિના ઉપદેશથી વીરચૈત્ય એક વર્ષમાં તૈયાર કરાવ્યું.

૮ એના સમકાલીન શ્રીસોમપ્રભાચાર્યે એના પુત્ર સિદ્ધપાલની વસતિમાં રચેલા કુમારપાળ પ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં જણાવ્યું છે કે—

પ્રત્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમપ્રહઃ કૃતઃ ક્ષમી, વાગ્મી સુક્તિસુધાસિધાનમજાનિ ઓપાલનામા પુનાન્ ।

યં લોકોત્તરકાવ્યંતંજિતમતિઃ સાહિત્યવિધારતિઃ શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ કવિન્દ્ર ક્ષિતિ ચ પ્રતેતિ ચ વ્યાહરત ॥

૬. એકાદશસ્કન્ધપ્રબન્ધઃ શ્રીસિદ્ધરાજપ્રતિપક્ષવંશુઃ ।

શ્રીપાલનામા કવિચક્રવર્તી સુધીરસું શોધિતવાન્ પ્રબંધમ્ ॥

—હેમચંદ્રકૃત નાભેયનેમિકાવ્ય (કાં. વડો. નં. ૧૧૧) ,

(પ્રકાશ-૨૬)ની પ્રકાશિત^{૧૦} પણ રચી હતી. એક જ દિવસમાં એક મહાપ્રબંધ-વૈરાગ્યન પસંજન્ય નામનો રચ્યો હતો. તથા યમકમવ ચતુર્વિંશતિ જિનસ્તુતિ પણ રચેલ છે જે જૈન સ્તોત્ર સંહાહમાં મુદ્રિત થયેલ છે.

૬ સિદ્ધપાણી—ઉપરાંત પદ્માપા કવિચક્રવર્તી શ્રીપાળનો પુત્ર સિદ્ધપાળ પણ મહાકવિ હતો. તેના વસતિગૃહમાં મોટા મોટા જૈન વેદાન સાધુ-આચાર્યો નિવાસ કરતા હતા. એ કુમારપાળ રાજાનો ૧૧ પ્રોતિપાત્ર અને અધ્યેય સુધુહ હતો. અને એની પાસેથી તે રાજા શાંતિદાયક અને નિર્જીતિજનક આખ્યાન કોઈ કોઈ વખત સાંભળતો હતો. આપું એક આખ્યાન. તેની વસતિમાં જ રહી સં. ૧૨૪૧માં સોમપ્રભસૂરિએ પૂરા કરેલા કુમારપાળ-પ્રતિષેધ નામના ગ્રંથમાં છે. એ કવિ સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ અને મૂળરાજની સહામાં એટલે સં. ૧૨૧૧ થી ૧૨૫૦ સુધીમાં વિદ્યમાન હતો. એની કોઈ કૃતિ જોવામાં આવતી નથી.

૭ વિજયપાળ—ઉપર જણાવેલા મહાકવિ શ્રીપાળનો પુત્ર વિજયપાળ પણ મહાકવિ હતો. એણે રચેલું દ્રોપદીસ્વયંવર નામનું દ્વિઅંકી સંસ્કૃત નાટક ગુજરાતના સોલંકી અભિનવ સિદ્ધરાજ ગિરુદધારક મહારાજ ભીમદેવ (બીજો ભીમ-ભોજો ભીમ, રાજ્ય સં. ૧૨૩૫ થી ૧૨૬૮) ની આજ્ઞાઅનુસાર ત્રિપુરવંદેવ રહામે વસંતોત્સવ સમયે ભળવવામાં આવ્યું હતું, અને તેના અભિનયથી ગૂર્જર રાજધાની અણહિલપુરની પ્રજા પ્રમુદિત થઈ હતી. (જુઓ તે નાટકની જિનવિજયજીએ લખેલી પ્રસ્તાવના પ્ર. આ. સહા બાવનગર.)

૮ આસડ કવિ—આ મહાકવિ તે જિભાલ (શ્રીમાલ) વંશના કટુકરાજનો આનલ-દેવીથી થયેલ પુત્ર હતો. કટુકરાજને જૈનદર્શનમાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. ગૂર્જરધરીમાં મંડલી (માંડલ) નગરમાં શ્રી મહાવીરચેલની પ્રતિષ્ઠા કરાવનારા અને શ્રદ્ધિવંદસૂરિના સ્વહસ્તથી સરિપદ પ્રાપ્ત કરનારા એવા ભદ્રશરસૂરિના પદ્ધર કલિકાલગૌતમ ગિરુદધારક શ્રીઅભ-યદેવસૂરિના ઉપદેશથી આસડે જૈન સિદ્ધાંતમાં પ્રવીણતા મેળવી હતી. આસડને કવિતાશૃંગાર નામનું ગિરુદ મધ્યું હતું. એણે કાલિદાસના મેઘદૂત^{૧૧} પર ટીકા, અનેક જિનસ્તોત્ર સ્તુતિઓ અને ઉપદેશકંદલી નામના પ્રકરણ (પી. ૫, ૪૮) ની રચના કરી. વળી પોતાના ‘બાળ-શરસ્વતી’ નામના પ્રખ્યાત પામેલા રાજડ નામના પુત્રના તરુણ વયમાં જ થયેલા મૃત્યુથી પોતાને થયેલ શોકમાંથી અમરદેવસૂરિએ બોધ આપી જન્યૂત કર્યો હતો અને તેમના

૧૦ જુઓ નિર્ણયસાગર ગ્રેસ મુદ્રિત પ્રાચીન લેખમાળા પ્રથમ ભાગ (કાવ્યમાળા નં. ૩૪) ક્ષેપ નં. ૪૫ માં પોતાને માટે જણાવે છે કે—

एकविंशत्यवस्थाप्रबन्धः श्रीसिद्धराजप्रतिपन्नः श्रीपालनामा कविचक्रवर्ती प्रशस्तिमेतामकरोत् प्रशस्ताम् ।

॥ સં. ૧૨૦૮ વર્ષે આશ્વિન શુદ્ધ ૨ ગુરૌ લિખિત નાગરમાહાળ પંક્તિ ચાલમેન ॥

૧૧ સુતુસ્તસ્ય કુમારચલનપતેઃ પ્રોતેઃ પદં ધીમતામુતંસઃ કવિચક્રમસ્તકમગિઃ શ્રીસિદ્ધપાણોડનક્ષત્ર ।

યં બ્યાલોક્ષ્ય પતોપકરકલ્પાસૌજન્યસત્યલમા-દાક્ષિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ, કૃતયુગાર્મો જ્ઞાનૈર્મન્યતે ॥

૧૨ આસડઃ કાલિદાસસ્ય ચક્ષોવીપમદીપયત્ । મેઘદૂતમહાકવ્યે ટીકાસ્તેહનિષેચનાત્ ॥

શ્રુત્વા નવરસો રાગરોડીસ્ય કવિતાગિરઃ । રાજસમ્માઃ ‘કવિસમ્મદુગાર’ હિતિ ચં જનુઃ ॥

જિનસ્તોત્રસ્તુતીઃ પથગાયત્ર્યૈરલેકશઃ । ચક્રે ચઃ કૂરકર્માદિજાગૃહીર્મજ્જસક્ષિભઃ ॥

જ્યોત્સ્વિકંદલ્યાજ્ઞાનપ્રકલ્પચલત્ । કૃતં મોક્ષાચ્છનોનેભ્યઃ પાથેયાતિધ્યમહાયમ્ ॥

વાક્યોથી વિવેકમંજરી નામનું^{૧૩} પ્રકરણ પોતે સંજિત કર્યું (પી. ૨. ૫૬, પી. ૩, ૧૨ તથા ૧૦૦)

૯ દુર્લભરાજ—અતે પ્રાગ્વાટ વણિક અને મૂળ બીમદેવ રાજના વ્યવહારુષદાભાવ્ય નહિલના^{૧૪} પુત્ર મહત્તમ નરસિંહનો પુત્ર હતો. એ કવિ હતો. તેને કુમારપાળ મહત્તમ^{૧૫} (મહેતો-પ્રધાન) કહેલો હતો. તે મંત્રીએ સં. ૧૨૧૬ માં સામુદ્રિકતિલક નામના સામુદ્રિક ગ્રંથની રચના કરી (વે. નં. ૪૦૧, લી. દા. ૨૭ નં. ૬૭).

૧૦ જગદેવ—ઉપરાંત દુર્લભરાજનો પુત્ર હતો. એણે શુભ-અશુભ નામક એ પ્રકરણમય સ્વપ્નચિંતામણિ ગ્રંથ રચેલ છે. પોતાના પિતાએ રચેલા સામુદ્રિકતિલકનું પણ સમર્થન કર્યું હતું. તથા ચૈલુક્ય રાજની વારાહી નામની નગરીમાં વસતા કાપાધિપતિ (અગત્યથી) શ્રીપાલકુલના યશોધવળના પુત્ર જગદેવને પણ હેમચંદ્રાચાર્ય બાલકવિ શિરુદ આપ્યું હતું જેની વિનંતીથી પૌર્ણમિકગચ્છના સમુદ્રધોષસુરિએ સં. ૧૨૫૨ (દ્વિપચંદ્રિકૃત) વર્ષે પતનમાં અમમચરિત રચ્યું.

૧૧ મહારાજ કુમારપાલ—સિદ્ધરાજ જયસિંહ પછી સં. ૧૧૯૯ માં કુમારપાળ ગાદિએ આવ્યો. અને કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી સં. ૧૨૧૬ માં સંપૂર્ણ જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તે હેમાચાર્યકૃત યોગસાત્ર તથા વીતરાગસ્તોત્રનું દરશન જન કરતા હતા. એમણે રતનાકર પચ્ચીસીના સમાન જિનેશ્વર સ્તુતિરૂપ સ્તોત્ર રચેલ છે, જે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે કુમારવિહાર, ત્રિજુવનવિહાર, ત્રિવિહાર વગેરે અનેક જિનચૈત્યો બંધાવ્યાં, જીર્ણોદ્ધાર કર્યા હતા. તે ઉપરાંત ૨૧ જ્ઞાનબંડારો સ્થાપાવ્યા હતા. જૈન આગમોની સુવર્ણક્ષેત્રે સાત પ્રતો અને શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય વ્યાકરણાદિ ગ્રંથોની ૨૧ પ્રતો લખાવી હતી.

૧૨ પ્રહ્લાદનદેવ—આ ગુજરાતના સામંત, આખૂના રાજ ધારાવર્ષ (કુમારપાળના મહા-સામંત યશોધવળના પુત્ર) નો ભાઈ હતો. એણે પાર્શ્વપરાક્રમવ્યાયોગ રચ્યું (પ્ર. ગા. ઓ. સી.) ને પોતાના નામથી પ્રહ્લાદનપુર (પાલજપુર) વસાવ્યું. અને ત્યાં પાલકવિહાર નામનું જૈન મંદિર કરાવ્યું. અન્યપાળ મેવાડના રાજ સામંતસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં બહુ ધવાયો હતો ત્યારે તેના પ્રાણોની રક્ષા આ પ્રહ્લાદનદેવે (પાલનસીએ) પોતાની વીરતાથી કરી હતી. આ પ્રહ્લાદનદેવે શ્રી ભોજ અને મુંજ સંબંધી એક કરુણારસપ્રધાન કથા રચ્યાનું સોમેશ્વર કહે છે પરંતુ તે કથા કે પ્રહ્લાદનદેવના બીજા ગ્રંથો કાચ લાગતા નથી. પણ આ (રાજ) કે જે સોમેશ્વરના પિતાના ગુરુ થાય, તે અત્યંત પરાપકારપરાયણ પુરુષ હશે, એમ સોમેશ્વરના એક વચનથી જણાય છે.

વૈષ્ણવ્ય વિગતાશ્ચર્ય ચિતવતિ ઓદિમચંદ્રે વિવે .

શ્રીમદ્ધાવલમ્પતરેણ વિરતં ચિમ્બોપકાવચ્ચતમ્ .

૧૩ એના ધર્મોપદેશક ગુરુ અભયદેવસુરિના શિષ્ય હરિભદ્રસુરિના શિષ્ય બાલચંદ્ર કવિએ ઉપદેશકંદલી અને વિવેકમંજરી ઉપર રૂતિ સં. ૧૨૪૭ (૮) માં રચી. (કી. ૨. ૫, પી. ૩. ૧૦૦) તે ઉપદેશકંદલીવૃત્તિની તાડપત્રીય પ્રત સં. ૧૨૬૬ માં લખાવેલી પાટણના બંડારમાં છે. (પી. ૫. ૪૨). એ બન્ને સદીક ગ્રંથો મુદ્રિત કર્મ ગણેલ છે.

૧૪ બાલીવૃ તત્ર વિચિત્રશ્રીમજ્જાહિલસંજ્ઞયા જાતઃ । વ્યવહરણપદમાભયો નુપતેઃ શ્રીમીમયેલસ્ય ॥

૧૫ શ્રીમંત્ દુર્લભચણ્ડસ્તવપત્યં કુદિધામ સુકવિરજૂત । ચં શ્રીકુમારપાળે મહત્તમં કિતિપતિઃ કૃત્તવાન્ ॥

૧૩ યશઃપાલ—એ મોહવંશના મંત્રી ધનદેવ અને રૂકમણીનો પુત્ર અને અજયપાળના સમયમાં જૈન મંત્રી હતો. એણે શારાપદ (ચરાદ) માં ત્યાંના કુમારવિહારકોઠાલકાર શ્રી વીરજિનેશ્વરના યાત્રામહોત્સવ પ્રસંગે મોહરાજપરાજય નાટક રચ્યું હતું. તેમાં આલંકારિક રીતે કુમારપાલરાજ સાથે ધર્મારાજ અને વિરતી દેવીની પુત્રી કૃપાસુદરીનું પાણ્ડિત્ય શ્રી મહાવીર અને હેમચંદ્રાચાર્ય સમક્ષ કરાવવામાં આવેલ છે. જેની મિતિ સં. ૧૨૧૬ ના માગસર શુદ્ધિ ૨ યતાવી છે. તે દિવસે કુમારપાળે પ્રગટરૂપે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

આ મંથ સં. ૧૨૨૬ થી ૧૨૩૨ની વચમાં રચાયો જણાય છે.

મુનિરત્નસુરિએ પતનમાં શાંતિનાથના મંદિરમાં સભાસમક્ષ પૌર્ણમિકગમ્જના સમુદ્ર-ધોષસુરિકૃત અમમચરિત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. તે વખતે વૈધાકરણ શ્રી પૂર્ણપાલ, યશઃપાલ, જગદેવ (બાલકવિ) આદિ હાજર હતા, તે આજ યશઃપાલ હશે.

૧૪ મહામંત્રી વસ્તુપાલ—એ સં. ૧૨૭૬ માં ૧૧ વીરધવલના મંત્રીપદે નિયુક્ત થયો હતો. વસ્તુપાલ વીર પુરુષ હતો એટલું જ નહીં પરંતુ પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન-કવિ પણ હતો. તેણે નરનારાયણાનંદ નામનું કાવ્ય (પ્ર. ગા. ઝો. સી. નં. ૨) ૧૬ સર્ગમાં રચ્યું. તેમાં પોતાનું નામ કર્તા તરીકે-કવિ હરહર અને સોમેશ્વરે આપેલ વસંતપાલ રાખેલ છે. (જુઓ સર્ગ ૧૬-૩૮) અને તે જ નામ ઉપરથી બાલચંદ્રસુરિએ તેના (વસ્તુપાળના) ચરિત્ર રૂપ વસંતવિલાસ નામનું મહાકાવ્ય રચ્યું. નરનારાયણાનંદના રચનાકાળ સં. ૧૨૭૭ થી ૧૨૮૭ ની મધ્યમાં અનુમાનાય છે. આની પહેલાં સંસ્કૃતમાં આદિજિનેશ્વરમનોદયમય સ્તોત્ર રચ્યું હતું (જુઓ નરનારાયણાનંદ ૧૬-૨૬. તેના પરિશિષ્ટમાં મુદ્રિત) તથા અધિકાસ્તવન રચ્યું. (જુઓ જૈનસ્તોત્ર સમુચ્ચય પૃ. ૧૪૩) તથા અનેક સંક્રિતઓ ૧૭ બનાવી હતી, જેનાં અવતરણો જલ્દહણની સૂક્તમુક્તાવલીમાં અને પ્રયધર્મિતામણિ, અતુવિશતિપ્રમંથ અને સારંગધર પદ્ધતિમાં લેવાયાં છે. વસ્તુપાળની કવિ તરીકેની ખ્યાતિ ફક્ત ગુજરાતમાં જ નહીં પણ આરે દિશાએ પ્રસરી હતી, તે વાત તેનાં બિરુદો સાબીત કરે છે. તેને આ સુજન્ય બિરુદો હત્યા-સરસ્વતીપુત્ર, વાગ્દેવીસુન, (સરખાવો શારદાપ્રતિપન્નાપત્ય-ગિરનાર પ્રશસ્તિ) કાવ્યદેવીપુત્ર (ગિરનાર પ્રશસ્તિ), કવિકુન્જર, કવિચક્રવર્તી, મહાકવિ વગેરે. સોમેશ્વરે તેને શ્રેષ્ઠ કવિ વર્ણવેલો છે. એ કવિઓનો આશ્રયદાતા પણ હતો.

મલધારી દેવપ્રભસુરિના શિષ્ય નરેન્દ્રપ્રભસુરિએ વસ્તુપાલના વિનોદ માટે આઠ પ્રકરણમાં અલંકારમહોદધિ નામનો મંથ રચ્યો.

૧૫ મંત્રી યશોવીર—એ જવાહીપુરના આદ્યમાન રાજા ઉદયસિંહનો મંત્રી હતો.

૧૬ આ અંકની યોજના પ્રમાણે આમાં વિ. સં. ૧૨૩૦ લગભગના સમય સુધીની હકીકત આવી શકે એમ હોવા છતાં આ વિષયની વિગતો એકસાથે હોય તો વધુ ઉપયોગી થઈ પડે એમ સમજી ઉક્ત સમય પછીની કેટલીક હકીકત પણ આમાં આપવી ઉચિત ધારી છે. નં. થયો હતો. સાક્ષરસમૂહ વસ્તુપાલ અને તેજપાલના નામથી જાગ્યે જ અપરિચિત હશે.

૧૭ અંમોજસંમલુતા વક્ત્રામ્મોજેઽસ્તિ વસ્તુપાલસ્ય । યદ્વાપીરણિતાનિ ધ્રુવન્તે સુષિદંમેન ॥

ઉ. રા. ૮ મો સર્ગ

સત્રે જ્ઞપિઃ ક્રુતા પૂર્વ દુર્ગસિંહેન ધીમતા । વિસત્રે તુ ક્રુતા તેન વસ્તુપાલેન મંત્રિણા ॥

અને 'કવીન્દ્રબંધુ' નામનું ગિરુદ ધરાવતો હતો. એ બહુશ્રુત, વિદ્વાન અને રાજનીતિનિપુણ પ્રધાન હતો. પિતાનું નામ ઉદયસિંહ અને માતાનું નામ ઉદયશ્રી હતું. મહામાત્ય વસ્તુપાલ તથા તેજપાલની સાથે આની ગાઢ મૈત્રી હતી. તેજપાલના બનાવેલા આશુ પરના નેમિનાથ ચૈત્યના શિલ્પકામમાં એણે કેટલાક ફોપો બતાવ્યા હતા. (ભુગોળ ગિરનહર્ષનું વ. ૨૬, તથા ઉપદેશતરંગિણી) તેણે ૧૮મ્નાહીમાં સં. ૧૨૮૮ માં ગિરપ્રતિષ્ઠા તથા સં. ૧૨૬૧ માં આશુ પર દેવકુલિકા કરાવી હતી. તેના બે શિલાલેખો સં. ૧૨૮૮ ના 'કૈન' તા. ૧૩-૧૧-૨૭ પૃ. ૭૮૭ માં પ્રગટ થયા છે. અને સં. ૧૨૬૦ ના લેખ માટે ભુગોળ ગિરનવિ. જી. લે. સં. ભા. ૨. ૧૦૮-૯. સુંદર પદ્યમય લેખો છે. અન્ય કોઇ કૃતિ ઉપલબ્ધ થઇ નથી.

૧૬ નેમિન્દ્ર બાંડગારિક—એને ખરતરગચ્છીય જિનપતિસ્થરિએ જૈનધર્મ બનાવ્યો હતો. (ભા. ૪, ૧૪૬) એ શ્રેષ્ઠિએ સદ્વિમય (પશ્ચિમતક) નામક ઉપદેશપ્રકરણ રચેલ છે. (વે. નં. ૧૬૭૦-૭૨, પ્ર. હી. હં. અને મોહનલાલજી મં. નં. ૨, સત્યવિજય મં. નં. ૧) તથા સં. ૧૨૫૮ માં તથા સં. ૧૨૪૫ માં જિનવર્ણભસ્મરંગીત રચેલ છે.

આ શ્રેષ્ઠીના પુત્ર સં. ૧૨૨૫ માં દીક્ષા લઇ પછી જિનપતિસ્થરિના પદ્ધતિ જિનેશ્વરસ્થર નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

૧૭ સંપ્રામસિંહ—આ માંડવગઢના પ્રસિદ્ધ ઓસવાળ અને માળવાના મહમદ ખીલજીના માનીતા વિશ્વાસપાત્ર બંડારી હતા. એમણે સં. ૧૫૨૦ માં છુદ્ધિસાગર નામનો સર્વમાન્ય અપુરુષપોગી ગ્રંથ રચ્યો (કાં. વડો., છુદ્ધ ૨, નં. ૨૬૬) જે થોડાં જ વર્ષો ઉપર સુદ્રિત થયેલ છે.

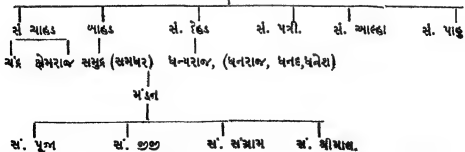
૧૮ મંડનમંત્રી—એ શ્રીમાલ વંશમાં સ્વર્ણગિરીયક (સોનગરા) ગોત્રમાં જ્ઞવાલ-પત્તન (જલોર) ના સૂળ વતની હતા. અને વંશપરંપરાથી માળવાના મંડપદુર્ગ (માંડ) ના મંત્રી હતા. તેઓ ચૌદમી સદીની અંતે અને પંદરમી સદીના પ્રારંભમાં થયેલ છે.

મંડનમંત્રીના સમકાલીન—આગ્રિત મહેશ્વર નામના પંડિતે વિદ્વાન મંડનને કહેવા-સાંભળવા માટે રચેલા કાવ્યમનોહરમાં મંડનની વંશાવલી આપેલ છે. તે ત્યાંથી અગર મો. ૬. દેશાધિકૃત જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૭૬ થી અથવા વિરાટિતિત્રિવેણીની ભૂમિકામાંથી જિજ્ઞાસુઓએ જોઇ લેવી. લ'બાણના ભાષે અહીં માત્ર વંશવૃક્ષ રજુ કરું છું—

આશુ—અભયદ—આંબડ—સહજપાળ—તૈલ્યા—

દુસાજક—વીકા—ઝાઝ્યુ અને ઝાઝ્યુ પછી—

ઝાઝ્યુ

૧૮ માંહી તે કાલનું માદી કે જે ઝેરનપુરા શેડથી ૩૦ માઇલ પશ્ચિમે જોધપુર રાજ્યનું ગામ છે, તે તે વખતે મોટું સહેર હતું.

મંડન જેવો વિદ્વાન હતો તેવો ધની પશુ હતો. એણે પોતાના મથિમાં પોતાનું નામ નોંધ્યું છે, તે તેમાં મંડનેનો અર્થ બુધ્ધ પશુ લઈ શકાય. મંડનના અર્થે આ છે—

૧ સારસ્વતમંડન—આ સારસ્વત વ્યાકરણ પરનો અર્થ છે. (પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથ ભં.)

૨-૩ કાવ્યમંડન, ચંપૂમંડન—તે બન્નેને સારસ્વતમંડનના અનુજ કહેલ છે.

૪ કાદબરીમંડન—અનુષ્ટુપ્ ૪ પરિચ્છેદમાં છે.

૫ મંદ્રવિજય—૧૪૧ લક્ષિત પદ્યમાં જે પદ્યમાં છે.

૬ અલંકારમંડન—પાંચ પરિચ્છેદમાં છે.

૭ શૃંગારમંડન—જેમાં શૃંગારિક પરચૂરણ શ્લોક છે.

૮ સંગીતમંડન અને ૯ ઉપસર્ગમંડન.

આ બધા અર્થો મંડને પોતે જ લખ્યા હોય તેમ સં. ૧૫૦૪માં કાયસ્થ વિનાયકદાસના હાથની તાડપત્રીય પ્રતો જે પાટણ વાડીપાર્શ્વનાથના મંદિરના બંડારમાં વિદ્યમાન છે તે ઉપરથી પ્રતીત થાય છે. તે પૃષ્ઠી ૧,૮ અને ૯ સિવાયના સર્વ છે. અં. માં મુદ્રિત થયા છે. દશમી કૃતિ નામે કવિકદ્વપદુમરકંધ છે.

મંડનને ચાર પુત્રો હતા. આ બાપબાએ શ્રીજિનભદ્રસૂરિના ઉપદેશથી એક વિશાલ સિદ્ધાંતકોષ લખાવ્યો હતો. આજે તે સિદ્ધાંતકોષ વિદ્યમાન નથી. પાટણનો એક બંડાર કે જે સાગરગમ્યના ઉપાશ્રયમાં રક્ષિત છે, તેમાં ભગવતી સૂત્ર (મૂળ) ની એક પ્રતિ છે, જે મંડનના સિદ્ધાંતકોશની છે. તેમાં જણાવ્યું છે. કે—

સં. ૧૫૦૩ વૈશાલ શુદિ ૧ પ્રતિપત્તિયૌ રવિદિને અષ્ટોદ શ્રીસ્તમ્મતોર્થે શ્રીચરતરગચ્છે શ્રીજિનરાજસૂરિપદે શ્રીજિનભદ્રસૂરીશ્વરનામુપદેશેન શ્રીશ્રીમાલ-જ્ઞાતીય સં. માંડળ. સં. ધનરાજ મગવતીસૂત્રપુસ્તકં નિજપુણ્યાર્થે લિખાપિતં ।

આ પૃષ્ઠી મંડનની પ્રશસ્તિ સારસ્વતમંડનમાં પહેલાં ત્રણ પદ્ય (છેલ્લા પાદ સિવાય) માં મુદ્રા છે તે તે પૃષ્ઠી ચોથું પદ્ય ઉમેરેલું છે. પૃષ્ઠી ગણમાં જણાવ્યું છે કે—

શ્રીમાલજ્ઞાતિમંડનેન સંધેશ્વરશ્રીમંડનેન સં. શ્રીધનરાજ, સં. જોગરાજ, સં. ઉદયરાજ, સં. મંડનપુત્ર સં. પૂજા, સં. જીજી, સં. સંપ્રામ, સં. શ્રીમાલ પ્રમુજપરિ-વાપરિજુતેન સકલસિદ્ધાન્તપુસ્તકાનિ લેખ્યાંચકાણિ શ્રીઃ ।

આ ઉપરથી ૨૫૪ જણાય છે કે—મંડનને ચાર પુત્રો થયા હતા.

૧૮ ધનદ—મંડનની પેઠે તેના કાકા—દાદા દેહડનો પુત્ર ધનવરાજ—ધનરાજ—ધનદ પશુ એક નામી વિદ્વાન હતો. તેણે ભર્તૃહરિશતકત્રયની પેઠે શૃંગારધનદ, નીતિધનદ, અને વૈરાગ્યધનદ નામના ત્રણ શતક—ધનદનિશતી રચેલ છે. તે પૃષ્ઠી નીતિધનદની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે તેણે તે મંડપદુર્ગમાં સં. ૧૪૯૦ માં વૈશાખ શુદિમાં ગુરુ પાસે રચેલ છે. વળી તેમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે અને તત્કાલે વિદ્યમાન ખરતરગમ્યીય આચાર્ય શ્રીજિનભદ્રસૂરિનું સ્મરણ કરેલ છે. વૈરાગ્યધનદ નામના તૃતીય શતકના ત્રીજા શ્લોકમાં પોતે કહે છે કે—

શ્રીમાલઃ શ્રીવિશાલઃ ચરતરમુનિતોઽધીતચર્મોપચારઃ

પારાવારાવ્યતીપ્રચુરદુરયશાદાનસન્તાનબન્ધુઃ ।

નાનાવિદ્યાવિનોદસ્ફુરદમલશમઃ કામરૂપાભિરામો

જીયાદ્ બન્ધો ધનેશઃ શમશતકમિદં યસ્ય નામ્ના ચિન્તાતિ ॥

ત્રણેય શતકને અંતે ગદ્યમાં જણાવ્યું છે—

તપા સિદ્ધતરહરતરમાય સોનવંશાવર્તસ ધ્રોમાલકુલતિલક સંવપાલ
ધ્રીમદ્ વેદહતામજ વિવિધ વિહરારાત્રી વિરાજમાન સંવપતિ ધ્રી બનવરાજવિરચિતે ।

—(કાવ્ય. ગુ. ૧૩ મુદ્રિત.)

૧૯ અંડપાળ—પોરવાડ વણિક યશોરાજનો પુત્ર અને લુણિગનો વિદ્યાર્થી હતો. એણે ત્રિવિક્રમભટ્ટકૃત દમયંતી કથા (નવમંપૂ) પર ૧૯૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ વિષમપદપ્રકાશ નામે વિવરણ રચેલ છે. ૧૯ ત્રિવિક્રમનો સમય ઇ. સ. ૯૧૫નો છે. દીકારાનો કાલ નિર્ણૂત નથી પરંતુ એના વિવરણ ઉપરથી સં. ૧૬૪૬ માં ખ. ક્ષેમશાખાના ક્ષેમરાજ-જયસોમના શિષ્ય ગુણવિજય ઉપાધ્યાયે દીકા રચી છે. તેથી તેના પૂર્વે થઈ ગયેલા સંજ્ઞા છે.

૨૦ આશાધર—એણે ૧૦ શતકમય જિનસહસ્ર નામ સ્તવન રચેલ છે. જે અર્હન્નામ સહસ્રસમુચ્ચય (પ્ર. જૈ. ધ. પ્ર. સભા બાવનગર) પરિશિષ્ટમાં પ્રગટ થયેલ છે.

આ કવિ શ્વેતાંબર છે કે દિગંબર તે નિર્ણૂત નથી. દિગંબરી પંડિત આશાધર સં. ૧૩૬૨ માં માળવાના પરમાર દેવપાળના રાજ્યમાં ત્રિપરિશ્ચરિતમંથ અને સં. ૧૩૦૦ માં જયપુત્રિજિવ (જયસિંહ)ના રાજ્યમાં ધર્માશ્રુતશાસ્ત્ર વગેરે અનેક મંથો રચેલ છે.

૨૧ કલપતિશય—આ કવિ ક્યારે થયો તે ખ્યાલમાં નથી. એણે સિદ્ધવિશિકા તથા પ્રશાષ્ટક રચેલ છે. (જૈ. રતો. સં. પૂ. ૨૫૧ તથા ૨૫૭) આ બન્ને કૃતિઓ એની વિદ્વતા પ્રકટ કરે છે.

૨૨ આલહાદ મંત્રી—એમનોય સમય નિર્ણૂત નથી. એમણે પાર્શ્વજિનસ્તવન રચેલ છે. (ભુઓ મંત્રાધિરાજ ચિંતામણિ નં. ૫૨)

આ તો સંસ્કૃતસાહિત્યસેવીઓની વાત થઈ. હવે કેટલાક ગૂર્જરગિરોપાસક આવકા તરફ દ્રષ્ટિ કરીએ—

૧ સોલણ—(વિ. નો ૧૪ મો સૈકા) એણે પ્રાચીન ગુજરાતીમાં ૩૮ કડીની અર્ધરિકા રચી છે. (જૈ. ગુ. ક. ભા. ૧, નં. ૧૨)

૨ વસ્તિક—એણે સં. ૧૪૬૨ પહેલાં ચિહ્ન ગતિ ચોપદ રચી. (જૈ. ગુ. ભા. ૧ નં. ૨૧)

૩ વચ્છ ભંડારી—એણે મંગળપુર (મંગરોળ) મંડન નવપદ્ય પાર્શ્વનાથ કલસ રચ્યો છે. (જૈ. ગુ. ક. ભા. ૧ નં. ૬૩)

૪ અમીપાલ—એણે સં. ૧૫૭૨ માં મહીપાલનો રાસ રચ્યો. (સં. સા. ઇતિ પૂ. ૫૨૭)

૬ લીમ જાવસાર—એણે સં. ૧૬૨૧ ભા. શુ. વદપદ (વડાદરા)માં એણિક રાસ બનાવ્યો, જેના અંતે લખે છે કે—

૧૧ હતિ વિષમપદપ્રકાશમેનં દમયંત્યાં તણુતે સ્મ ચંદપાલઃ ।

શિશુમતિલતિકાવિકાસચૈત્રં ચતુરમતિસ્ફુટમિતિચાકવિચ્રમ્ ॥

ધ્રીપ્રામ્નાટકુલાન્ધિ...શશસુત્ર ધ્રીમાન્ ચશોરાજ દ-

ત્યાર્યો મસ્ય પિતા પ્રબન્ધસુકવિઃ ધ્રીચંડસિદ્ધોદ્દમ્પ્રજઃ ।

ધ્રીસારસ્વતસિદ્ધયે ગુરુરપિ ધ્રીહિણિગઃ કુલધીઃ

સોડકાર્ણવ્ દમયંત્યુવારવિદ્વાતિ ધ્રીચંદપાલઃ કૃતી ॥

હતિ ધ્રીચંદપાલવિરચિતે દમયંતીવિવરણે સપ્તમ ઉચ્ચ્ચાસઃ સમાપ્તઃ ॥

અસ્મિન્ વિવરણે દુર્ગપદત્તવાબુદ્ધયે । ણ્કોર્ગર્ભિણતિઃ સ્લોકશતાતિ પ્રબંધસંખ્યા ॥

ગૌતમપામે સારદાએ, ચિત રાખુ ચરણે સમું;

ભાવસાર ભીમ કરજોડી બોલે, સાધ સહુ ચરણે નયું. — (નં. ૧૫૧)

૬ શ્રીમિત્ર—એણે સુવૃન્ન ચૈત્યપ્રવાહી (પરિષદી) કહી ૩૨ માં રચી. જોની ૧૬૧૬ ની વા. સ્ક્રોલરનાં લિખિત પ્રતિ મળે છે. તેથી તે કવિ ઋષભદાસ કરતાં જૂના જણાય છે.

૭ શ્રીમિત્ર—એણે પાર્શ્વનાથનો સવેગરસ ચંદ્રાલેખો બનાવેલ છે.

સં. ૧૬૭૦ માં કવિ ઋષભદાસે બનાવેલા કુમારપાળરાસમાં બીજા કવિઓ સાથે આ જાનેને પણ સંભળ્યો છે. તે આ પ્રમાણે—

આમિ જે મોટા કવિરાવ, તાસ ચરણુરજ ઋષભાવ;

સાવણ લીબો ખીબો ખરો, સકલ કવિની દીરતિ કરો.

૮ હીરાણુંદ—આ કાન્ધાનો સુત સંપર્ષિત હતો. એણે સં. ૧૬૬૮ પહેલાં અધ્યાત્મ-બાવની બનાવી, જોનો અંત ભાગ આ પ્રમાણે છે—

મુનિરાજ કહઈ મંગલ કરઉ, સપરિવાર શ્રી કાન્ધસુઅ;

બાવન વરન બહુ ફલ કરઉ, સંપર્ષિત હીરાણુંદ તુઅ. (નં. ૨૧૬)

૯ કવિ ઋષભદાસ—જૂર્જરિરાના જૈન કવિઓમાં ઋષભદાસનો ફાળો સહુથી મોટો છે. એ ખંભાતનો વતની આવક હતો અને વિજયહીરસુરિ-વિજયદેવસુરિનો પરમભક્ત હતો. એના પિતાનું નામ સાંગજી હતું. જાતે પ્રાગુવાટ (પોરવાડ) હતો. અને માતાનું નામ રીડી હતું. એણે સંવત ૧૬૬૬ થી ૧૬૮૮ સુધી જૂર્જરિરામાં પચસાહિત્યનો પ્રવાહ વહેવડાવ્યો હતો. સર્વ કૃતિઓ માટે જુઓ ને. ગૂ. ક. ભા. ૧ પૃ. ૪૦૯ થી ૪૫૮ તથા સુરતની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે લખેલા મો. દ. દેસાઈનો જૈન કોન્ફરન્સ હેરફર્કમાં ૧૯૧૫ ના ૭-૯ અંકમાં પ્રગટ થયેલા નિબંધ.

૧૦ વાનો—એ તપાગચ્છીય શ્રીવિજ્યાનદસુરિનો આવક શિષ્ય હતો. સં. ૧૬૮૬ માં વિજ્યાનદસુરિ મહારાજે બારેળમાં ચાતુર્માસ કરેલું તે વખતે તેમના મુખે શ્રવણ કરીને એણે પોષ શુદ્ધિ ૧૩ ગુરુવારે જ્યાનંદરાસ રચેલ છે. તેથી પ્રાચ્ય બારેળનો જ વતની હોય એમ જાહેર છે. અંત્ય ઉલ્લેખ—“છતિ શ્રી જ્યાનંદ ચરિત્રે-રાસપ્રબંધે વાના કવિ વિરચિતે ચક્ષાધુધ દીક્ષા મદલ્ય, મોક્ષપ્રાપ્તિ, શ્રીજ્યાનંદરાજ્યપાલન, દીક્ષામહણ, નિર્વાણગમનો નામ પચમેદાક્ષા; સમાપ્તઃ । ઉક્ષાસ ૫, પ્ર. ૨૪૦, દ્વિ. ૨૭૦, ત્રિ. ૨૮૪, ચ. ૨૪૪, ૫. ૧૬૧ એવં સર્વકે ૧૨૦૭, શુભં ભવતુ લેખકપાઠકચોઃ ।”

૧૧ શાંતિદાસ—એણે સં. ૧૭૩૨ આસો શુદ્ધિ ૧૦ ગૌતમસ્વામીનો શસ (કદી ૬૫) રચ્યો. (જુઓ ને. ગૂ. ક. ભા. ૨, નં. ૩૬૮.)

૧૨ ગોડીદાસ—એ તપાગચ્છી આવક હતો. એણે સં. ૧૭૭૫ આશો શુદ્ધિ ૧૦ (વિજ્યાદશમી) ભોમવારે વટપ્રદ (વડોદરા)માં નવકારરાસ-અથવા રાજસિંહ-રાજવતીરાસ વિજયરત્નસરીશ્વરરાજ્યે ઢાળ ૨૫ મય રચ્યો. (નં. ૪૧૧)

આ પ્રમાણે સંસ્કૃત તથા ગુજરાતી સાહિત્ય સરજનાર જૈન ગૃહસ્થોની સામાન્ય હકીકત રજુ કરી છે. એ સિવાય અન્ય કેટલાય વિદ્વાનોએ પોતાની પ્રતિભાકુસુમોની પરિમલ વેરી સાહિત્યોદ્ધાનને સુવાસિત બનાવ્યો હશે, પરંતુ તે સર્વની માહિતી અને સાધનના અભાવે આટલેથી જ સંતોષ માની, પ્રમાદોષને લીધે થયેલી ક્ષતિઓ માટે સાક્ષર અપૂરૂ પ્રત્યે ક્ષમા યાચી વિરખું છું.

અંબિકા દેવીની એક પ્રાચીન જૈન મૂર્તિ, અંબાલ

[પરિચય માટે જુઓ પ. ૧૮૫]

[કોપી રાહલ કમાલન પ્રેમાનંદ સાહ]

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ દીપિકાઓ અંગે

અમદાવાદના જૈન મહાસ્થાન

Adyar Press, Ahmedabad.

આ ચિત્રના વિશેષ પરિચય
મળે જુઓ આ અંગ્રાનો
પૂજ્ય મુનિમહારાજ શ્રી જ્ઞાન
વિભવજી મહારાજનો “જૈન
તીર્થ” શિર્ષક લેખમળે
ચિત્રોડને લખતો ભાગ.

વીરનિ. સંવત ૧૦૦૦ થી વીરનિ. સંવત ૧૭૦૦ સુધીનાં

જૈન તીર્થો

લેખક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી પ્રાન્નવિજયજી

ક્રિષ્કમ—૨૩ ભગવાનની કલ્યાણક ભૂમિએ, તક્ષશિલા, મથુરા, અગ્નરા, શંખેશ્વરજી, અન્નાવમોધ-શકુનિકાવિહાર, ક્ષનિવકુંડ, મજ્જુવાલુકા, મુંડસ્થલ, નાદિયા-એ સિદ્ધક્ષેત્રો અને અતિશય ક્ષેત્રો ભગવાન મહાવીરસ્વામીના નિર્વાણ પહેલાનાં તીર્થો છે. વીરનિર્વાણ શંકર ૧૦૦૦ સુધીમાં ખવાપુરી, વૈભારગિરિ, ભદ્રેશ્વર, મથુરા, દ્વારિકા, જગન્નાથપુરી, બદ્રી, અવન્તીશાસ્ત્રનાથ, ચિરાપદ્ર, ઓશિયા, ભિભમાલ, સત્તુજય, વલભીપુર, પ્રભાસપાટણ, રથાવર્તગિરિ, સ્વર્ણગિરિ, સાચોર, નાચોર, નાગહદ (નાગદા), અદળદહ અને આણંદપુર વગેરે તીર્થો થયાં છે. જેનો પરિચય અમો જૈન સત્ત્વ પ્રકાશના પદ્યોમાં પર્વ વિશેષાંક (ક્રમાંક ૩૭-૩૮)માં આપી મયા છીએ. વીરનિર્વાણ સં. ૧૭૦૦ સુધીમાં બીમપત્તી (બીલડીવાણ), જલ્લીજી, વટપદ્ર જેને પ્રતિમા હાલ કેશરિવાણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે), ઝોસમ (જુનાગઢ રોડ) પહાડ, કરેડા (મેવાડ), ઢાંકગિરિ (ઢાંકની ટેકરી) વગેરે અનેક તીર્થો સ્થપાયાં છે. પરંતુ તેના પૂરાં પ્રમાણો ન મળવાથી અને અને તેના પરિચય આપ્યો નથી. વીરનિર્વાણ સં. ૧૦૦૦ થી ૧૭૦૦માં સ્થપાયેલ તીર્થો પૈકીનાં કેટલાંએક નીચે પ્રમાણે છે—

કુદ્ધપાકજી (વિ. સં. ૬૦૦ લગભગ)—નિઝામ રોડમાં કુદ્ધપાકજી તીર્થ છે જેને લોકો કુદ્ધપાક, કુદ્ધપાક, કોલીવાપાક અને માણેકસ્વામી એમ વિવિધ નામોથી સંબોધે છે. ભરતચક્રવર્તીએ અષ્ટાષ્ટક પર્વત સિંહનિષ્ઠાપ્રાસાદમાં ચોવીરી તીર્થકેશોની રત્નમય પ્રતિમાએ સ્થાપી તેમજ પોતાની આંગળીના લીલામાણેકમાંથી શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનની જટાભુજ વાળી “માણિકચસ્વામી” નામની મૂર્તિ બિરાજમાન કરી જે પ્રતિમા ક્ષણી જ ક્ષણે હતી. એટલે અનુક્રમે વિદ્યાધરા, સૌધર્મેન્દ્ર અને રાવણ-મહોદરીએ પોતાપોતાના સ્થાનમાં આ પ્રતિમાને લાવી તેની પૂજા કરી. લોકોનો નાશ થયો ત્યારે મહોદરીએ આ પ્રતિમાને સમુદ્રમાં પધરાવી, જ્યાં તેની પૂજા હોવા કરતા હતા. કણ્ઠાટકના શંકર રાજ્યએ પોતાના પાટનગર કલ્યાણીમાં ફેલાયેલ મરકોને શાંત કરવા માટે લવણાધિપતિદેવને આરથી આ પ્રતિમા મેળવી, તેને સાથે લઈ કલ્યાણી તરફ પ્રયાણ કર્યું. ચિકટ માર્ગ વટાવી કુદ્ધપાક પહોંચતા શંકર રાજ્યને પ્રતિમાજીનો રથ આ ચિકટ માર્ગ વટાવી આવે છે કે નહીં એમ શંકા થડતાં જ (પાછળ જોયું તેટલામાં) રથ કુદ્ધપાકજીમાં જ સ્તબ્ધિત થઈ ગયો. એટલે શંકર રાજ્યએ માણિકચસ્વામીની કુદ્ધપાકજીમાં પ્રતિષ્ઠા કરી. તેની પૂજા માટે ૧૨ માસ આપ્યાં. તેના અભિષેકનું પ્રાણી છાંટવાથી કલ્યાણીની મરકો શાંત થઈ અને કુદ્ધપાકજીનું ધાત્ત તીર્થ તરીકે વિખ્યાત થયું. વિ. સં. ૬૮૦માં અને ૧૨૪૩માં વિષ્ણુએ તરફથી આ તીર્થનો વિનાશ કરવા માટે આક્રમણો થયા હતાં, જેમાંથી આ તીર્થનો જથ્થાવ થયો છે.

આ તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે ક્યારે થયો તેની પૂરી વાદી થજતી નથી, કિન્તુ ત્યાંના શિલ્પકર્મીઓ પરથી કેટલાંએક જીર્ણોદ્ધારનો ઇતિહાસ નીચે મુજબ મળે છે.

વિ. સં. ૧૪૮૩માં તપાગચ્છાધિરાજ શ્રી સોમસુંદરસુરિના સિધ્ધ પં. શાંતીસમ્પન્ની સંઘ સાથે અહીં પધાર્યા. આ લેખ ગાદી પર છે. માટે જીર્ણોદ્ધાર કરી ગાદી પર આ લેખ ખોદાવ્યો હોય એમ માની શકાય છે.

વિ. સં. ૧૬૬૫ ચૈ. શુ. ૧૫ સોમવારે હસ્ત નક્ષત્રમાં માણેકસ્વામીની મૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી.

વિ. સં. ૧૭૬૭ ચૈ. શુ. રવિવારે પુષ્પ નક્ષત્રમાં વિજયમૂર્હતમાં શ્રી માણેકસ્વામીની પ્રતિષ્ઠા કરી, દિલ્લીના બાદશાહ ઔરંગઝેબના પુત્ર બાદશાહ બહાદરશાહના રાજ્યમાં સૂબા નવાબ મહમ્મદ યુસફખાનની મદદથી તપાગચ્છના આ. શ્રીવિજયપ્રભસુરિના પદધર આ. શ્રી વિજયરત્નસુરિની વિજયાનતામાં પં. ધર્મકુશલગણોના સિધ્ધ પં. કેસરકુશલના ઉપ-દેશથી જીર્ણોદ્ધાર થયો.

સં. ૧૬૬૬ પોષ (માગશર) વદી ૧૧ શુક્રવારે તપાગચ્છે વિદ્યારત્ન મુનિ શાંતિ-વિજયગુના ઉપદેશથી શ્રીસંઘે કુદ્દપાકજી તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, ખ્વજદંડ ચડાવ્યો.

આજે પણ આ તીર્થ પ્રભાવક તીર્થ તરીકે વિખ્યાત છે. નિઝામ રોડમાં ગંગનચુંબી ચિખરવાણું જે કોઈ હિન્દુ મંદિર હોય તો તે માત્ર આ કુદ્દપાકજીનું જ જૈન મંદિર તરીકે ઓળખાય છે. આ સ્થાન દક્ષિણના નિઝામ હૈદરાબાદથી ઈશાન ખૂણામાં ૪૭ માર્મલ અને બે ફાર્સંગ પર છે. હૈદરાબાદથી ખેઝવાડા જતી મોટર સડક અને રેલ્વે લાર્બન પર ૪૩ માર્મલની દુરી પર આવેરે રોડેશન છે, ત્યાંથી ૪ માર્મલ અને બે ફાર્સંગ પર કુદ્દપાક ગામ છે. કુદ્દપાક ગામની બહાર ઉગા જાવ્ય મંદિર જોઈ શકાય છે.

—(આ. જિનપ્રભસુરિકૃત તીર્થકંઠપ, પં. સોમધર્મગણીકૃત ઉપદેશસંપ્રતિષ્ઠા, પં. દેવવિમલગણીકૃત હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય સર્ગ-૬ કો, બસવપુરાણ, વિજયજ્ઞ કાવ્ય, શ્રી કુદ્દપાકજી તીર્થ લેખ-જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૬૮ થી ૭૨)

મહાતીર્થ મોદેરા (વિ. સં. ના આઠમા સૈકા પહેલાં)—વિ. સં. ૮૦૨માં અણુ-હિલપુર પાટણ વસ્યું, તે પહેલાંનું આ તીર્થ છે. અહીં ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું મંદિર હતું. આં બપ્પભદ્રિસુરિ ગ્વાલીયરથી વિદ્યાના બળે અહીં રોજ જિનદર્શન કરવાને આવતા હતા. અહીંથી મોદ ગચ્છની ઉત્પત્તિ થઈ છે, જે ગચ્છમાં આ. સિદ્ધસેનસુરિ આંબપ્પ ભદ્રિસુરિ જેવા ધર્મપ્રભાવક આચાર્યો થયા છે. મોદગાતિનું ઉત્પત્તિસ્થાન પણ આ જ ભૂમિ છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીદેવચંદ્રસુરિ, આં શ્રીબાલચંદ્રસુરિ જેવા શાસનસ્તંભ આચાર્યો અને મહાદેવ જૈનો પણ આ ગાતિનાં જ રત્નો છે.

ગુજરાતના રાજા અજયપાળે દેવણદિથી જૈનમંદિરોનો ખર્ચ કરાવ્યો હતો તેમાં પાટણ મોદેરા અને રાંતેગ વગેરે સ્થાનમાં જૈન મંદિરોનો નાશ થયેલ છે.

વનરાજ ચાવડાએ પાટણ વસાવ્યું ત્યારે ત્યાં જૈન મંદિર બનાવી તેમાં પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમજ ત્યાં પોતાની ભક્તિભાવયુક્ત મૂર્તિ કોતરાવી. આ વનરાજ ચાવડાની જમણી બાજુએ મંત્રી આસકની મૂર્તિ છે જે મોદ ગાતીના જૈન છે એમ તેપરના શિલા-લેખમાં ઉલ્લેખ છે: મોદેરા તીર્થ આજે તીર્થરૂપે નથી.

—(પ્રભાવકચરિત્ર, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૬)

કરંજેડા (વિ. સં. ૮૬૧)—સંપ્રતિ ગામએ અનેક જિનમંદિરો બનાવ્યાં હતાં. જે પૈકીનાં ૬૦૦ જિનાલયોનો જીર્ણોદ્ધાર વિ. સં. ૮૬૧ માં જ્ઞાનભંડારના સ્થાપક આ. શ્રી

જ્ઞાનદસરિના ઉપદેશથી થયો હતો. આ જ અરસામાં આં શ્રી જ્ઞાનદસરિના ઉપદેશથી શાહ ખીમસીહ ઓસવાળે કરહેડા પાર્શ્વનાથનો પ્રાસાદ કરાવ્યો હતો. ત્યારપછી મહાપ્રભાવિક આં શ્રી ધર્મધાપસરિના ઉપદેશથી મંત્રી ઝંઝુકુમારે વિ. સં. ૧૩૪૦માં તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હતો. કરેડા પાર્શ્વનાથના મંદિરમાં બાવનજિનાલયોની દેરીઓની પાટ ઉપર ભિન્ન ભિન્ન લેખો છે જે ઘેડી એક લેખ વિ. સં. ૧૦૩૯ નો છે, જેમાં લખેલ છે કે—સંડરક ગચ્છીય શ્રીયશોભદ્રસરિએ પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.

આ સ્થાન ઉદિપુર—ચિતોડ રેલ્વેના કરેડા સ્ટેશનથી લગભગ ૧૧ માઇલ દૂર છે.

—(જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ, મેવાડની પંચતીથી, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૬)
ચિતોડ—ચિતોડના કિલ્લામાં બે જગ્યા કીર્તિસ્થંભો છે, જે ઘેડીનો એક બં મહાવીરસ્વામીના મંદિરના કંપાર્ણમાં જૈન કીર્તિસ્થંભ છે. જે સમયે સ્વેતાંબર અને દ્વિજ-અરના પ્રતિભાબેદો પડ્યા ન હતા તે સમયનો એટલે વિ. સં. ૮૬૫ પહેલાંનો એ જૈન સ્વેતાંબર કીર્તિસ્થંભ છે. અદ્વલટરાજ જૈનધર્મપ્રેમી રાજા હતો. તે વાદીજેતા આ. પ્રણમસરિ આ. નન્દકગુરુ આ. જિનપથ (આ. સમુદ્રસરિ) વગેરે સ્વે. આચાર્યોને માનતો હતો. એટલે સંભવ છે કે તેના સમયમાં બ. મહાવીરસ્વામીનું મંદિર અને કીર્તિસ્થંભ બન્યાં હશે. આ કીર્તિસ્થંભનું સિદ્ધપરચાપત્ય અને પ્રતિભાવિધાન તે સમયને અનુરૂપ છે.

આ કીર્તિસ્થંભના પાસેના મંદિરના જીર્ણોદ્ધાર અંગે જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ. ૪૫૫ માં લખ્યું છે કે :— “ આ ગુજરાતે ચિત્રકૂટ પર મોકલ રાજાના આદેશથી તે રાજાનો ધણે પ્રસાદ પામી કીર્તિસ્થંભ પાસેના પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર કર્યો કે જે જગ્યા મંડપો તથા દેવકુલિકાઓથી વધુ શોભા પામતો હતો. આમાં તેના પુત્રપુત્ર બાલને તેના કાર્યમાં દેખરેખ રાખવા રોક્યો હતો. તે તૈયાર થયા પછી ગુજરાતના પાંચે પુત્રોએ વર્ષમાનજિનની નવીન પ્રતિમા સ્થાપી અને તેની સોમસુંદરસરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી. સં. ૧૪૮૫ માં. (પ્રતિષ્ઠા પહેલાં ગુજરાતનો સ્વર્ગવાસ થયો લાગે છે.) ”

નાકુલાઈ (વિ. સં. ૬૫૪)—નાકુલાઈ પાસે શત્રુજય અને ગિરનાર નામની બે પહાડીઓ છે. શત્રુજય નામની પહાડી ઉપર શ્રી આદિનાથ ભગવાનનું પ્રાચીન મંદિર છે. જેનો ઇતિહાસ આ પ્રમાણે છે—

ખંડેરક ગચ્છના આ. શ્રી યશોભદ્રસરિ અને એક કાપાલિક યોગીએ પોતપોતાની મંત્રશક્તિ અજમાવવા માટે એવી હરિક્ષા કરી કે મારવાડના પાલાણી ખંડમાંથી (ખેડ-નગરથી) પોતપોતાના ઇષ્ટ દેવનું મંદિર મંત્ર બળે ઉડાવીને નાકુલાઈ લઈ આવવા. જે પોતાના મંદિરને સવાર થતાં પહેલાં નાકુલાની ટેકરી ઉપર પ્રથમ સ્થાપન કરે તેની જીત થઈ જાયવી. આ. યશોભદ્રસરિએ આ હરિક્ષામાં આ ટેકરી પર સૂર્યોદય થતાં પહેલાં આદિનાથનું મંદિર ઉતાર્યું જે આજે વિશ્વમાન છે અને ત્યારથી ઉક્ત ટેકરી શત્રુજયના નામથી ઓળખાય છે. આ ઘટના વિ. સં. ૬૫૪માં બનેલ છે.

તે જ સરીકે નાકુલાના મોઢાણેને ઉપદેશ આપી જૈન બનાવ્યા છે અને તેના ગોત્રની બંડારી તરીકે સ્થાપના કરી છે. આચાર્યશ્રીના પટ્થર શાલિસરિ પછુ મોઢાણુવંશના હતા. આદિનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર બંડારીઓએ જુદા જુદા સમય પર કરાવેલ છે. છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર તપગચ્છના આ. શ્રી વિજયદેવસરિના ઉપદેશથી નાકુલાઈના સંધે સં. ૧૬૮૬ વ. શુ. ૮ શનિવારે પુષ્પનક્ષત્રમાં મહારાણા જગતસિંહના રાજ્યમાં કરાવેલ છે.

નકુલાઈની પાસે નાટક એ પણ પ્રાચીન જૈન તીર્થસ્થાન છે. બી. બી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વેના ફાલના અને રાષ્ટ્રી સ્ટેશનથી આ સ્થાનોમાં જવાય છે.

રામસેન (વિ. સં. ૧૦૧૦ ની પૂર્વે)—આ. શ્રી ઉદ્યોતનસરિએ વિ. સં. ૬૬૪માં આશુ પાસે ટેલી ગામમાં એક મોટા વડના ઝાડની તીરે એક સાથે પોતાના ૮ શિષ્યોને આચાર્યપદ આપ્યું અને તેઓને પોતાની પાટે સ્થાપ્યા. તેઓમાં મુખ્ય આ. સર્વદેવસરિ વડમચ્છના આદિ આચાર્ય છે. આ. સર્વદેવસરિએ વિ. સં. ૧૦૧૦ માં રામસેનમાં આદિનાથ ભગવાનના મંદિરમાં ચંદ્રમંચની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે અને ચંદ્રાવતીના મંત્રી કુંકુચુને દીક્ષા આપી પોતાનો શિષ્ય બનાવેલ છે આ ઉપરથી નક્કી થાય છે કે રામસેન તીર્થ એ પ્રાચીન તીર્થ છે.

રામસેનમાં ૧૧ મા સૈકાની જિનપ્રતિમાઓ છે. ભોંયરામાં ચાર ચમત્કારી મૂર્તિઓ છે ત્યાંની જનતા તેને બહુ માને છે. આ સ્થાન બીલડીયાથી ૧૨ કોશ દૂર છે.

—(ગુર્વાવલી, તપગચ્છપદાવલી, જૈનતીર્થોના ઇતિહાસ)

આશુ (વિમલવસહિકા—વિ. સં. ૧૦૮૮)—આશુ સંબંધી ઇતિહાસ તો ધણો મહે છે. અને સાહિત્યપ્રેમી પૂજ્ય ગુનિમહારાજ શ્રી જયન્તવિજયજીએ આપું પુસ્તક પ્રકાશિત કરી આશુનો ઇતિહાસ આપણી સામે રજુ કર્યો છે. આશુના વર્તમાન તીર્થના સ્થાપક ગુર્જરેશ્વર ભીમદેવ(પહેલા)ના મંત્રી દંડનાથક વિમલમંત્રી છે. તેઓ પોરવાડ જૈન હતા. તેમના પૂર્વજે શ્રીમાલમાંથી ગૂજરાતના માંજૂ ગામે રહેતા. અને ત્યાંથી વનરાજ ચાવડો તેમને પાટણ લાવેલો. તેમાંના નીના મંત્રીએ પાટણમાં ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવેલું. વિમલને પણ મુખ્ય ઉપદેશ આપનાર તે વખતના પ્રાભાવિક આચાર્ય શ્રી ધર્મધોષસરિજી હતા. વિમલ પહેલેથી જ જૈનધર્મનો અનુરાગી હતો. મંત્રી અને છેલ્લે ચંદ્રાવતીના પરમાર રાજાને જીતી ત્યાંના દંડનાથક બન્યા પછી તેમને પોતાનું જીવન સફલ કરવાની તક મળી અને આશુના શિખરે મનોહર જિનપ્રાસાદ બનાવ્યા

વસ્તુપાલ ચરિત્ર (સંસ્કૃત-રચના સં. ૧૪૯૭)માં શ્રી જિનહર્ષ આપણને વિમલનો એ પરિચય આપે છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે—

“ચંદ્રાવતીમાં પ્રાચવાટ વંશના વિમલનામે દંડપતિ થયા. તે શ્રી બીમ ગુર્જરપ્રતિના પરમ પ્રસાદરૂપ હતા. સિંહરાજના દારણુ ગુહમાં તેણે રાજાને મોટી સહાય આપી હતી. પરમાર રાજા પણ તેનાથી પરાજયની શંકાથી પોતાની રાજધાની છોડી ગિરિકુર્ચમાં જઈ રહ્યા હતા. તેણે માલવીય રાજાની સાથે સંત્રાસમાં ભીમરાજના સેનાપતિપદને પામી વિજ્ય મેળવ્યો હતો. ત્રણ દિવસમાં સ્થૂટ (૧) નામના રાજાને હરાવી બાંધી લીધો હતો. નલ્લનગરના રાજાએ તેમને સુવર્ણનું સિંહાસન આપ્યું હતું, ને ચોગ્રીની દિલ્હી ખતિએ તેને છત્ર આપ્યું હતું. વિમલાચલની યાત્રામાં ચાર કોટી સુવર્ણનો વ્યય કરી સંપ્રતિપતિ થયા હતા. તેમની સ્ત્રીનું નામ શ્રી હતું. પુત્ર નહોતો. અંગિકાની આરાધના કરી અણીદગિરિ પર ચૈત્ય બાંધવાનું ને વંશની ઉત્તતિરૂપ પુત્ર થવાનું—એમ બે વર માગ્યાં. દેવીએ બેમંથી એક મળશે એમ કહેતાં જિનચૈત્યની માંગણી કરી અને તે ફળી. ચૈવર્તિઓનો વિશેષ યતાં અંગિકાની સહાયથી ત્યાંથી નયલહેવની પ્રતિમા નીકળી. આખરે સં. ૧૦૮૮

માં આદિદાસની દિવ્ય ધાતુમય પ્રતિમા કરાવી પોતાના કરેલા મંદિરમાં બૃહદ્ગમ્મનાયક શ્રી રત્નસૂરિસાહે તેની પ્રતિષ્ઠા કરાવી સ્થાપી, તેમાં ૮ કોટી સુવર્ણના વ્યય થયો."

આણુના વિમલવસહીના મંદિર માટે સમગ્ર ભારતવર્ષને ઘોરવ કરવા જેવું છે—

" આ મંદિરને વિમલવસતિ—વિમલવસહિ કહેવામાં આવે છે. તેની અદ્ભુત કારીગરી માટે તે જગપ્રસિદ્ધ છે. આખી દુનિયામાં આવું મંદિર—મકાન પહેલવહેલું થયું છે." " આ વિમલમંત્રીના કીર્તિસ્મૃતિ છે." " આ મંદિર અને તેની પાસેનું વસ્તુપાલના બાઈ તેજપાલ-કૃત નેમિનાથનું મંદિર કારીગરીની ઉત્તમતાને માટે સંસ્મારભરમાં અનુપમ છે. તેમાં પણ વિમલમંત્રીનું મંદિર સિદ્ધની હૃદયે અધિક ઉત્તમ છે. મુખ્ય મંદિરની સામે વિરાજ સભામંડપ અને ચારે બાજુએ નાની નાની કેટલીક કેવલુક્ષિકા છે. આ મંદિરમાં મુખ્ય શ્રીવિંકલકર્ણવની છે, જેની બન્ને બાજુએ એક એક જોડી મૂર્તિ પણ છે. આ મંદિરની એટલી પ્રથક્ષા કરીએ એટલી એાછી છે. સ્તંભ, તોરણ, ગુંબજ, ઇત, ફરવાળ આદિ પર અત્યંત જ નજર નાંખીએ ત્યાં ત્યાં કારીગરીની સીમા-અવધિ જ આલમ પડે છે." કનૈસ ટોરે આ મંદિરના વિશે લખ્યું છે કે "ભારતભરમાં આ મંદિર સર્વોત્તમ છે, અને તાજમહેલ સિવાય કોઈ બીજું સ્થાન આની બરાબરી કરી શકે તેમ નથી." કમ્પુસને જણાવ્યું છે કે " આ મંદિર કે જે સંજેમરમરનું બનેલું છે, તે અત્યંત પરિશ્રમ સહન કરનાર હિન્દુઓના ટંકણથી શીત જેવી બારીક સાથે એવી મનોહર આકૃતિઓ બનાવવામાં આવી છે કે તેની નકલ કાગળ પર કરવામાં કેટલાય સમય તથા પરિશ્રમથી હું પણ સમર્થ થઈ શક્યો નથી." હજી આગળ લખતાં તેઓ જણાવે છે કે— " આ મંદિરની કોતરણીના કામમાં સ્વાભાવિક નિર્જીવ પદાર્થોનાં ચિત્ર બનાવ્યાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સાંસારિક જીવનનાં દૃશ્ય-વ્યાપાર તથા નૌકાશાસ્ત્ર સંબંધી વિષય તો શું પણ રણસેનનાં મુદ્રોનાં ચિત્રો પણ કોતરવામાં આવ્યાં છે. હતોમાં જૈનધર્મની અનેક કથાઓનાં ચિત્રો પણ અંકિત છે. "

વિમલ મંત્રીશ્વરના મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપક ધર્મધોષસૂરિ નામના આચાર્ય છે. આ નામના બીજા પણ આચાર્યો થયા છે.

આ મંદિરમાં તેરમી સદીના પૂર્વાર્ધના લેખો મળે છે.

૧ આણુના મંદિરના પ્રતિષ્ઠાપક ટરીક શ્રી ધર્મધોષસૂરિ અને આ. ૧૦ શ્રી રત્નસૂરિનું નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. જિનપ્રભસૂરિય વિવિધ તીર્થકરપ્રમાં કોઈ પ્રતિષ્ઠાપક આચાર્યનું નામ નથી આપતા, તેમના મતસુબળ—

" વૈભવે વહુલસ્થાણ (૧૦૮૮)મિતેડને મુરિરેવ્યવાત્ । સ્ત્રાણાદં સ વિમલવસ્યાહં વ્યવાપયત્ ॥ "

વિમલવસહીના પ્રતિષ્ઠાપક કે વિમલને જૈનધર્મના ઉપદેશ આપનાર કોઈ આચાર્યનું નામ મળતું નથી. બાકી શ્રી વર્જમાનસૂરિતો થઈ શકતા જ નથી. આ સમયે તેઓ વિદ્યમાન જ નથી. વિમલ અને તેના પૂર્વજો જૈનધર્મના ફક્ત અનુયાયી હતા. એટલે વિમલને જૈન બનાવ્યાની વાત સંભવ નથી. મહાપ્રતાપી શ્રી ઉદયોત્તમસૂરિએ વિ. સં. ૬૨૪માં વડ નીચે શ્રીસર્વજિવસૂરિ આદિ આદિ શિષ્યોને આચાર્ય બનાવ્યા છે. આ વખતે આચાર્ય બનનાર ૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન દોષ એ માનવું જ વધુ પડતું છે. વર્જમાનસૂરિય પહેલાં ચૈત્યવાસી હતા. આદિમાં હિંદુશાસ્ત્ર કર્મો અને આચાર્ય બન્યા ત્યારે બોજામાં એાછી ટીક વર્ષ ૭૫૧ સમય હતો. આથી તેઓ ૧૦૮૮ માં વિદ્યમાન દોષ એ સંભવતું નથી.

આ તીર્થની યાત્રાએ જવા માટે બી. બી. એન્ડ. સી. આર્થ. રેલ્વેના આયુરોડ સ્ટેશને જોતરતું પડે છે. ત્યાં ગામમાં સુંદર મ્હે. જૈન ધર્મશાલા તથા જિનમંદિર છે. આયુરોડને ખરેડી-પણ કહે છે. ત્યાંથી સ્ટેશન પાસેથી ઉપર જવા મોટર મલે છે. રસ્તામાં તલાટી આવે છે. ઉપર ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી આયુ ક્રમ્પ થઈ મ્હે. જૈન મંદિરો પાસે જવાય છે. ત્યાં સ્ટેટ મોટર છે, જે ટેક્સ લે છે. ત્યાં વિશાલ ધર્મશાળા છે અને મંદિરો છે.

આખી આસપાસ સિરોહી રાજ્યમાં વિ. સં. ૧૨૩૦ પહેલાંના ધણા જૈન શિલા-લેખો મળી શકે છે: જેમકે નાંદિયાના નદીશ્વર ચૈત્યમાં સં. ૧૧૩૦માં વાવ બની, કાન્નરામાં સં. ૧૨૨૪નો પાર્શ્વનાથ મંદિરનો સ્તંભલેખ, મુંગરચલાના દેરાસરમાં સં. ૧૨૧૬નો ૧૨૧૬ શિલાલેખ. — (સિરોહી રાજ્યકા ઇતિહાસ, જૈન સત્ય પ્રકાશ ક્રમાંક ૧૧)

રથભાણુ પાર્શ્વનાથ—આ તીર્થની સ્થાપના ચંદ્રગચ્છના નવાંગીશ્વરના અભયદેવસુરિજીના હાથે થઈ છે. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રમાંના ઉલ્લેખનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

એક વખત શ્રી અભયદેવસુરિજી મહારાજ કોઠના રાગથી પ્રસિદ્ધ થયેલા પીડા પામતા હતા, તેમને ઊંધ આવતી ન હતી. ત્યારે ધરણેન્દ્ર આવીને કહ્યું: “હવે આજે દીનતા તજીને જિનમિત્તના ઉદ્ધારથી તમે જૈનશાસનની પ્રભાવના કરો. શ્રીકાંતનગરીનો ધનેશ આવક વહાણુ લઈને સમુદ્રમાંગે જતો હતો ત્યારે માર્ગમાં તેના વહાણુને ત્યાંના અધિષ્ઠાયકદેવે ધંભાવી દીધું. આથી તે ગ્રેહીએ તે અધિષ્ઠાયકની પૂજા કરતાં તે વ્યંતરે વ્યવહારીને ઉપદેશ આપી તે જૂમિમાં રહેલ જિનેશ્વર ભગવંતની ત્રણ પ્રતિમાઓ બહાર કઢાવી. તેમાંની એક પ્રતિમા ચાણકી ગામમાં સ્થાપી તેથી ત્યાં તીર્થ થયું. બીજી પાટણમાં સ્થાપન કરી અને ત્રીજી પ્રતિમા સ્તંભન ગામમાં સેટીકા (સેટી) નદીના તટ પર વૃક્ષધટાની અંદર જૂમિમાં સ્થાપન કરેલ છે. તે શ્રી પાર્શ્વનાથજીની પ્રતિમાને તમે પ્રગટ કરો. કારણ કે ત્યાં મહાતીર્થ થવાનું છે. પૂર્વે વિદ્યા અને રસસિદ્ધિમાં બારે પ્રવીણુ એવા નાગાર્જુને જૂમિમાં રહેલા એ મિત્તના પ્રભાવથી રસનું સ્થંભન કર્યું; અને તેથી તેણે ત્યાં સ્તંભનક નામનું નગર સ્થાપન કર્યું. તે પ્રતિમાથી તમારી પવિત્ર કીર્તિ અચલ થશે. આ કાર્યમાં ક્ષેત્રપાલની જેમ મ્હેતરવરૂપથી તમારી આગળ, અન્ય જનોના જોવામાં ન આવે તેમ, એક દેવી માર્ગ બતાવનાર રહેશે.” એ પ્રમાણે કહીને ધરણેન્દ્ર અંતર્ધાન થઈ ગયો.

આ વર્ણન સુરિજીએ શ્રી સંધને જણાવ્યો. સંધ ધણો ખુશી થયો અને નવસે ગાડાં સાથે યાત્રાએ નીકળ્યો. સુરિમહારાજ પણ સંધ સાથે આગળ ચાલવા લાગ્યા. ધીમે ધીમે સંધ સેટીકા નદીના કિનારે આવ્યો ત્યારે ત્યાં બે વૃક્ષ અમ્મો અદસ્ય થઈ ગયા. એટલે સંધે ત્યાં જ પડાવ નાંખ્યો. ત્યાં ગાયો ચરાવતા ગોવાળોને સુરિજીએ પૂછ્યું કે અહીં કોઈ ચમત્કારી સ્થાન છે? ત્યારે એકે કહ્યું કે આ પાસેના ગામના મહીણુ પટેલ છે તેની કાળી ગાય અહીં આવી દૂધ ઝરી ગય છે. સુરિજીએ ત્યાં બેસી પ્રાકૃતમાં ગાથાબદ્ધ શ્રી પાર્શ્વજિનની સ્તુતિ શરૂ કરી જયતિહુવણ સ્તોત્ર બનાવવું શરૂ કર્યું. ત્યાં સત્તરમી ગાથા બોલતાં પ્રભુજીનાં દર્શન થયાં છે. બત્રીસ ગાથા પૂરી થતાં પ્રભુજી બહાર નીકળ્યા. તેનાં દર્શન અને ન્હવણુના અભિપ્રયોગ સુરિજીનો કોઠનો રાગ મટ્યો, શરીર નીરોગી થયું. બધાએ તે જોયું અને તેનો ઉપયોગ કર્યો. પછી તેા સંધે ત્યાં દાનશાળા બંધાવી અને વિશાલ જિનમંદિર પણ

બનાવ્યું. એ તીર્થની વિ. સં. ૧૧૫૬માં સુરિજીમહારાજના હાથે પ્રતિષ્ઠા થઇ. પાછળથી દેવના કહેવાથી સુરિએ જયતિહુયણ ની બે ગાથા બંધારી દીધી.

અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથજી (વિ. સં. ૧૧૪૨)—દક્ષિણમાં આવેલ અમરાવતીથી ઉત્તરે બગીચા માર્ગ દ્વારા એલચપુરના રાજા એલચ શ્રીપાલને કાઢતો રોગ થયો હતો. રાજા રાજપાટ છોડી રાણી અને થોડા માણસો સાથે જંગલમાં નીકળ્યો. બહુ દૂર જતાં એક વાર એક તળાવમાં પાણી પી હાથ મ્હોં ધોયા. આ જલથી રાજાના રોગને થોડી યાંતિ વળી. થોડા વધુ દિવસ આ પાણી પીવાથી તેને વધુ ફાયદો થયો. આથી તેને લાગ્યું 'અહીં' કંઈક અમરકાર છે. તળાવ ખોદાવતાં મહાઅમરકારી શ્રીપાર્શ્વપ્રજ્ઞની સુંદર પ્રતિમા નીકળી. રાજાએ ઉત્સવપૂર્વક તેને બહાર પધરાવી, સીરપુર નગર વસાવી ચોતાના ખર્ચે મંદિર બંધાવ્યું. પરંતુ રાજાના અભિમાનને લીધે, અધિકાર્યે કહ્યું: ' રાજાના મંદિરમાં પ્રજ્ઞજી નહિ બિરાજે; સંધના મંદિરમાં પ્રજ્ઞજી બિરાજશે.' સંધે નૂતન જિનમંદિર બંધાવ્યું. આ વખતે દેશમાં વિચરતા સ્વેતાંબર જૈનસંધના પ્રતાપી આચાર્ય, રાજ્યમાન્ય અને મહાવિદ્વાન મલધારી અભયદેવ-સુરિજીને લાં બોલાવ્યા અને સુરિજીએ વિ. સં. ૧૧૪૨માં મહા શુદ્ધ ૫ તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. રાજા એલચે પૂજના ખર્ચ માટે સીરપુર ગામ અર્પણ કર્યું.

આ મૂર્તિ બહુ જ પ્રાચીન છે. લંકાપતિ રાવણરાજાને જિનમૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં, સિવાય બોજન ન કરવું એવો નિયમ હતો. એકવાર બહાર જતાં સાથે જિનમૂર્તિ લેવાનું બૂલી ગયા. રાજા સ્નાન કરવા જતાં ખરદૂધણે વેળુની પ્રતિમા બનાવી; રાજાએ તેની પૂજા કરી. પછી આ મૂર્તિ પધરાવી દીધી, તે આ રાજાના સમયે બહાર નીકળી. સાત કષ્ટામય આ મૂર્તિ મહાઅમરકારી અને પરમપ્રભાવક છે. રાજા એલચના બધા રોગો તેનાથી મટ્યા.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર ઉપર ટીકા રચનાર શ્રીભાવવિજયજી ગણિ, જેઓ આંખોથી દેખતા નહતા તેઓ, ખંભાતથી સંધ સાથે અહીં આવ્યા; પ્રજ્ઞનાં દર્શન કર્યાં, ભાવના બાવી જેથી દેખતા થયા. તેમણે અંતરીક્ષમાહાત્મ્ય બનાવ્યું છે. કવિ લાવણ્યસમયે પણ અંતરીક્ષપાર્શ્વનાથજીનું માહાત્મ્ય ગાયું છે. જિનપ્રભસુરિએ વિવિધ તીર્થકંદપમાં કલ્પ આપ્યો છે.

પ્રતિષ્ઠા થઇ તે વખતે પ્રજ્ઞજી જમીનથી અદ્ધર હતા. પછી ધીમે ધીમે કાળપ્રભાવે મૂર્તિ નીચે આવતી ગઇ છે. અત્યારે એક અંગુલુ નીકળી ગય એટલી જમીનથી અદ્ધર છે.

આ તીર્થનો બધો વહીવટ બાલાપુર આદિ ગામોના સ્વેતાંબર જૈન સંધ કરે છે. અંતરીક્ષ પાર્શ્વનાથ જવા ઇચ્છનારે આકાલાથી મોટરમાં ૪૩ માઇલ દૂર સીરપુર જવું. ત્યાંથી ત્રણ માઇલ આ તીર્થ છે. હમણાં સ્વેતાંબર જૈનસંધ તરફથી જીર્ણોદ્ધારનું કામ ચાલે છે.

સુકતાગિરિ તીર્થ (વિ. સં. ૧૧૪૨)—એલીચપુરના એલચ શ્રીપાલે સુકતાગિરિની પહાડી પર મલધારી આચાર્યશ્રી અભયદેવસુરિના હાથે પાર્શ્વનાથની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. સ્વાસ્થી તે તીર્થ ધણી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ છે. આજે પણ ત્યાં એ જ પ્રાચીન શામળિયા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પૂજાય છે. વિ. સં. ૧૯૪૦ સુધી આ તીર્થ સ્વેતાંબરોના તાબામાં હતું.

આ સ્થાનમાં આકાલા અને અમરાવતીથી જવાય છે. અમરાવતીથી લગભગ ૪૦ માઇલ એલચપુર છે તેની પાસે પરતવાડી ગામ છે તેની પાસે નાની ટેકરી પર આ તીર્થ છે.

સેરીસા પાર્શ્વનાથજી—(લોડસણ પાર્શ્વનાથ, બારગીસદી)—આ તીર્થની સ્થાપના

બારમી સતાબ્દિમાં થયેલ છે. એકવાર નાગેન્દ્ર ગચ્છના આચાર્ય દેવેન્દ્રસરિજી વિહાર કરતાં યુગરાતના સેરીસા નગરમાં પધાર્યા. તેમના શિષ્યો તેમની સાથે હતા. એક શિષ્ય યુરુ પાસે એક ધનની પોથી છે તે બાજુતો હતો. યુરુજ તેનાથી તે પોથી યુગ રાખતા. એક વાર આ જ નગરમાં પધાર્યા ત્યારે યુરુજ નિદ્રાવસ્થ થતાં શિષ્યે લાગ જોઇ તે પોથી કાઢી. ચંદ્રના અભ્યુદયમાં તે વાંચી, તેનાથી બાવન વીર હાજર થયા અને પૂછ્યું ‘ શું કામ છે ? ’ શિષ્યે કહ્યું : “ આ નગરમાં એકે જિનમંદિર નથી માટે કાન્તિનગરથી એક ભવ્ય જિનમંદિર લાવે ” વીરોએ કહ્યું : “ કુકડા બોલે તે પહેલાં જેટલું થઈ શકશે તેટલું કરીશું. ” તેઓ કાન્તિનગરથી મૂર્તિઓ સહિત મંદિર લાવ્યા. કુકડા બોલ્યા જેથી અહીં મંદિર મૂક્યું. યુરુએ કોલાહલથી જોયું તો પોથી ન મહે. શિષ્યનું કામ સમજી પોથ લાઇ લીધી અને ચક્રશરીફીને સંભારી.

પછી સરિજના ઉપદેશથી ભવ્ય મંદિર બન્યું અને સરિજએ બારમી સદીમાં જ તેમની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ પછી તે તીર્થ યુસ્ત્રલમાંની જગાનામાં, બારમાની સુલતાનીમાં જમીનમાં ખુપાકાયું. તે આ વીજમી સદીમાં મંદિર અને ભવ્ય મૂર્તિઓ સહિત બહાર નીકળ્યું છે. ત્યાં પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયનેમીસરીશ્વરજીના ઉપદેશથી અસલના સ્થાને જ અમદાવાદના નગરશેઠ કુટુંબના નખીરા શેઠ સારાભાઈ ડાલાભાઈએ ભવ્ય જિન મંદિર બંધાવ્યું છે, જેમાં તે જ પ્રાચીન ભવ્યમૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થવાની છે. ૨૯. શેઠશ્રી સારાભાઈના સુપુત્રો આ કાર્ય પૂર્ણ કરી પોતાના પિતાશ્રીની ભાવના સફળ કરે એમ ઇચ્છીએ.

આ તીર્થ અમદાવાદથી મહેસાણા જતાં વચમાં કલોલ જંકશનથી ત્રણ માઇલ દૂર છે. અમદાવાદથી ૧૦ થી ૧૧ કોશ દૂર છે. ત્યાં શ્રી સારાભાઈ શેઠે મોટી ધર્મશાળા બંધાવી છે.

છરાવલાપાર્શ્વનાથ (વિ. સં. ૧૧૬૧)—આજુની પાસે છરાઉલી ગામ છે ત્યાંના શેઠ કાંધલની ગાંધી જંગલમાં ચરવા જતાં એક સ્થાન પર શેઠ દૂધ ઝરી આવતી. શેઠે જમીન ખોદી તો ત્યાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ પ્રગટ થઈ; અધિષ્ઠાત્રદેવે શેઠને સ્વપ્ન આપ્યું કે—પ્રભુજીને છરાઉલા નગરમાં સ્થાપને. પછી શેઠે ભવ્ય જિનમંદિર બંધાવ્યું. તે વખતે વિચરતા મહાપ્રતાપી શ્રી અગ્નિતેવસરિજીને ત્યાં બોલાવ્યા અને તેમણે ૧૧૬૧ માં તેની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ તીર્થ આજે પણ વિશ્વમાન છે. આ તીર્થના અત્યાર માટે ઉલ્લેખ મળે છે કે—

પ્રલેપિ કલિકાલે સ્મૃતમપિ યન્નામ હરતિ દુરિતાનિ ।

કામિતફલાનિ કુક્ષે સ જવતિ જરાહલિપાર્શ્વઃ ॥ ”

—(તપામચ્છપદાવલી, જૈ. કે. હેરફ઼)

નવખંડ પાર્શ્વનાથ-ધોધા (વિ. સં. ૧૧૬૮)—ધોધા ખંદરમાં આ. શ્રી અગ્નિત-સરિજ સમકલીન આ. શ્રી મહેન્દ્રસરિજા ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૧૬૮ માં શ્રીમાળી નાણાવટી જૈન હીરેએ પાર્શ્વનાથ ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. આ પ્રતિમાના, ધર્મદ્વિષીઓએ નવ કુકડા કરી નાખ્યા, કિન્તુ તે દૈવી સહાયથી જોડાઇ ગયા. ત્યારથી તેનું નવખંડ પાર્શ્વનાથ નામ પડેલ છે. નવખંડ ધરતીના માણસો તેની પૂજા કરતા માટે પણ આ નામ સાર્થક છે.

આ સ્થાન કાઠિઆવાડમાં બાવનગરથી ૬ કોશ દૂર સમુદ્ર કિનારે છે.

કુંભારિયાજી (વિ. સં. ૧૧૬૩)—આખશી દક્ષિણે આરાસણ ગામ છે જે અત્યારે કુંભારિયા એવા નામથી પ્રસિદ્ધ છે. લાંના ગોમા મંત્રીનો પુત્ર પાસિલ નિર્ધન દશામાં

પાટણ મેંસ હતો. ત્યાં રાજવહારમાં જિનબિખને નમી તેનું આપ કરવા લાગ્યો, આથી હકર છાડાની પુત્રીએ તેની મસ્કરી કરી કે ભાઈ ! તમારે આતું નાતું જિનબિખ બનાવતું છે ? પાસીલે ઉતાર આપ્યો કે-હા બેન ! એ દિવસ આવે ત્યારે તમે પણ પધારજો. એમ કહી તે આરાસણુ જઈ પહોંચ્યો. તેણે ત્યાં ૧૦ ઉપવાસ કરીને દેવીની આરાધના કરી અને ધન મેળવ્યું. અને જિનાલય તૈયાર કરાવ્યું, જેમાં સં. ૧૧૯૩ ના વૈ. શુ. ૧૦ ગુરવારે આ. શ્રી વાદીદેવસુરિના હાથે શ્રી નેમિનાથ જાગવાનની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. તે સમયે તેના આમંત્રણથી હકર છાડાની પુત્રી પણ તે પ્રતિષ્ઠામાં આવી હતી અને તેણીએ તે મંદિરનું બાકી રહેલ કામ પૂરું કરાવ્યું તથા નવલાખ દ્રવ્ય ખરચીને મેધનાદ મંડપ તૈયાર કરાવ્યો.

આ તીર્થમાં આખૂરાડ રોશનથી મોટર રસ્તે જવાય છે. —(પુરાતનપ્રબંધસંગ્રહ)

ફલોધી (વિ. સં. ૧૧૯૯ (૧૨૦૪)—આ તીર્થની સ્થાપના શ્રી વાદીદેવસુરિજીના હાથે થઈ છે. તેઓ જ્યારે ગુજરાત છાડી નાગોર તરફ પધાર્યા ત્યારે વિચરતા વિચરતા ફલવર્ધિ આવ્યા. ત્યાં પારસ નામે શેઠ રહેતો હતો તેણે ગામ બહાર જંગલમાં ઝાડીની વચ્ચે એક ઢગલો જોયો અને તેની પૂજા થયેલી હતી તે જોઈ. તેણે દેવસુરિજીને તેનું કારણ પૂછ્યું. સુરિજીએ કહ્યું તે ઢગલો દૂર કરી નાંખો. ઢગલો હટાવતાં ત્યાંથી શ્રી પાર્શ્વનાથ-પ્રભુજીની મૂર્તિ કાઢી. વાદી શ્રી દેવસુરિજીએ ત્યાં આવી વાસક્ષેપ નાંખ્યો. અને ઉત્સવપૂર્વક પ્રભુજીને શહેરમાં પ્રવેશ કરાવ્યો.

એક વાર અધિષ્ઠાયકદેવે સ્વપ્નામાં પારસ શેઠને કહ્યું: તું મંદિર બંધાવી પ્રભુને બિરાજમાન કર ! શેઠે કહ્યું: મ્હારી પાસે દ્રવ્ય નથી. દેવે કહ્યું: પ્રભુજી સન્મુખ જોટલા આવલ (ચોખા) ચઢશે તે સુવર્ણના થઈ જશે. બીજા દિવસથી આ પ્રમાણે થવા માંડ્યું; પારસ શેઠે તે દ્રવ્યથી મંદિર બનાવ્યું. થોડું કામ બાકી હતું ત્યાં શેઠના પુત્રાએ પૂછ્યું કે આપણી પાસે દ્રવ્ય નથી અને તમે મંદિર ક્યાંથી બનાવો છો ? તેમના બહુ આગ્રહથી શેઠે યથાર્થે વાત જણાવી; છોકરાઓએ બીજે દિવસે જોયું તો કશું ન મળે, મંદિરનું કામ અપૂર્ણ રહ્યું.

૧૧૯૯ માં ફાગણ સુદિ ૧૦ પ્રભુજીની પ્રતિષ્ઠા શ્રી વાદીદેવસુરિના હાથે થઈ, ૧૨૦૪ માં મંદિર ઉપર કલશ-પ્રવજપ્રતિષ્ઠા વાદીદેવસુરિજીના શિષ્યશ્રી જિનચંદ્રસુરિજીના હાથે થઈ.

આજે પણ આ તીર્થ વિશ્વમાન છે. બારમા સૈકાના અંતમાં અને તેરમા સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં વાદી શ્રી દેવસુરિજીના હાથે આ તીર્થ સ્થપાયું. આ સંજોગી વિવિધતીર્થકલ્પ, ઉપદેશસન્નતિ, ઉપદેશતરંગિણી, પુરાતનપ્રબંધ સંગ્રહ, તથા શ્રી ક્ષમાકલ્યાણકૃત પર્વકથા સંગ્રહમાંની પોષ દશમીની કથા અને જૈન સત્ય પ્રકાશના અંક ૧૧૭૨ે જોવા.

બુધુકલ્પ-ભરૂચ (વિ. સં. ૧૧૨૦)—આ તીર્થ બહુ જ પ્રાચીન છે. શ્રી મુનિ-સુવ્રતસ્વામીના સમયથી આ સ્થાન તીર્થરૂપે પ્રસિદ્ધ થયું છે. આ યુગમાં કલિકાલસર્વત શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી મહારાજ કુમારપાલના મંત્રી બાહડે ભગીરથ પ્રવ્રત્ન કરી આ તીર્થને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને ૧૨૨૦ માં ઉક્તાસુરિજી મહારાજના હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી.

ભરૂચમાં અત્યારે પણ આ મૂર્તિ વિશ્વમાન છે. બાહડ મંત્રીએ વિ. સં. ૧૨૧૩ માં શત્રુંગ્ય તીર્થ પર ઉદ્ધાર કરેલ છે, જેનું બનાવેલ જિનાલય આજે પણ વિશ્વમાન છે.

આ તીર્થની પ્રાચીનતા માટે તો જ્ઞપ્તિતામણિ ચૈત્યવંદનમાં “ મહમચ્છદિ મુખિ-
સુખ્ય ” પાઠ જ બસ છે. મુસલમાની જમાનામાં આ વિશાલ મંદિરનો બંધ થયો છે.
મૂર્તિની રક્ષા થઈ છે. એ વિશાલ મંદિરની મુસલમાનોએ મસિદ કરી જે અત્યારે વિશ્વમાન છે.

આ સ્થાને બી. બી. એન્ડ સી. આર્ક. રેલ્વેના ભરૂચ સ્ટેશને કોતરીને જવાય છે.

તારંગા (વિ. સં. ૧૨૨૧)—મહારાજ કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી કલિકાલ-
સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી ૧૪૪૦ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં તેમાં તારંગાનું ભવ્ય
જિનાલય પણ બંધાવ્યું. આ સંબંધી પ્રભાવકચરિત્રમાં નિમ્ન ઉલ્લેખ મળે છે—

“પછી એકદા રિપુચ્છેદના સંકલ્પથી પૂર્ણ એવા, શ્રીમાન અજિતસ્વામીની સ્તુતિ કરતા
અને તેનો પ્રાસાદ બનાવવાને ધ્વજતા રાજને શ્રીહેમચંદ્ર મહારાજે પ્રગટ રીતે આદેશ
કર્ચો કે હે જૂપાલ ! અનેક સિદ્ધોથી ઉત્તર સ્થિતિયુક્ત એવા શ્રી તારંગાજી પર્વત પર
અક્ષય સ્થાન અને વૈભવથી સુશોભિત એવો પ્રાસાદ કરાવવાની જરૂર છે. એ પર્વત શત્રુજ-
બની અપર મૂર્તિ હોય, એમ સમજી લ્યો.” આ પ્રમાણે શ્રી ગુરુની આજ્ઞા થતાં રાજાએ
ગોવીણ હસ્તપ્રમાણ મંદિર કરાવ્યું અને તેમાં એકસો ને એક અંગુલપ્રમાણનું બિમ્બ સ્થાપન
કરાવ્યું. તે પ્રાસાદ અઘાદિ દેવો અને રાજગોની સ્તુતિથી શોભિત અને પર્વતના મુકુટ
સમાન શ્રી સંધજનોને દર્શનીય છે.” આ મંદિર બનાવવા માટે બે કારણ કહેવાય છે :

૧. કુમારપાલે અજમેરના અણ્ણેરાજ ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે છેલ્લીવારનો સંપૂર્ણ
વિજય પ્રાપ્ત કરવા જતાં પહેલાં પાટણમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુનાં દર્શન કરી એક ગોખલામાં
બિરાજિત શ્રી અજિતનાથપ્રભુનાં દર્શન-પૂજન તેણે કર્યાં. અને તેથી જ કુમારપાળ વિજય
પામ્યો. આની સ્મૃતિમાં તારંગાજી ઉપર વિશાલ મંદિર બંધાવી અજિતનાથપ્રભુની મૂર્તિ
સ્થાપી છે. આ પ્રસંગ તો કુમારપાલ જૈન બન્યા પહેલાંનો છે.

૨. કુમારપાલે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યા પછી એકદા તેને માંસાહારની સ્મૃતિ થઈ
આવવાથી તેના પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે આ મંદિર બંધાવ્યું છે.

કેટલેક ઠેકાણે આ પ્રાયશ્ચિત્ત માટે ૩૨ મંદિર બંધાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ મળે છે.

તારંગાજીની પ્રતિષ્ઠા આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રચરિત્ર મહારાજના હાથે ૧૨૨૧ માં થઈ
છે. ત્યારપછી ઈસર રાજ્યના માન્ય સંધપતિ ગોવિંદ સોમચંદ્રચરિત્રના ઉપદેશથી આ મંદિરનો
જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને તેની પ્રતિષ્ઠા ઉક્ત ચરિત્રના હાથે ૧૪૭૬ માં થઈ.

—(પ્રભાવકચરિત્ર-તપગચ્છપદાવલી, જૈન કો. હેરલ્ડ વગેરે જોવાં.)

ઉપસંહાર—આ રીતે સાતસો વર્ષના ગાળામાં થયેલાં તીર્થોની દ્વંદ્વી વિમલ અહીં
આપી છે. આ તીર્થો અંગે વધુ હકીકત આપી શકાય એમ છે, તેમજ આ સિવાયનાં બીજાં
નાનાં-મોટાં તીર્થોનો પણ આમાં સમાવેશ કરી શકાયો હોત. પરંતુ સ્થાન, સમય અને
સાધનના અભાવે આટલી દ્વંદ્વી નોંધ આપીને સંતોષ માનવો પડે છે.

અંબિકા-દેવીની એક અપ્રસિદ્ધ પ્રતિમા

લેખક-શ્રીશુભ ઉમાકાન્ત પ્રેમાનંદ શાહ. એમ-એ., વડોદરા

જૈન શાસનદેવતાઓમાં અંબિકા-દેવીનું સ્થાન ધણું જીંચુ છે. રૂપમંડન નામના સિદ્ધપ્રથમાં જણાવ્યું છે:

જિનસ્ય મૂર્ત્યોઽનન્તાઃ પૂજિતાઃ સર્વસૌખ્યદાઃ ।

ઘત્ત્વોઽતિશયેર્યુક્તાસ્તાસાં પૂજ્યા વિશેષતઃ ॥ ૨૫ ॥

શ્રીઆદિનાથો નેમિશ્ચ પાશ્વૌ લીરશ્ચતુર્યકા ।

લક્ષ્મ્યર્ચામ્બિકા પદ્માવતી સિદ્ધાયકેતિ ચ ॥ ૨૬ ॥

રૂપમણ્ડન, પૃષ્ઠ ૪૫.

આ સૂચવે છે કે શ્રી આદિનાથ, નેમિનાથ, પાશ્વનાથ, મહાલીરસ્વામી, ચલેશ્વરી, અંબિકા, પદ્માવતી અને સિદ્ધાયિકાની પ્રતિમાઓ ખાસ કરીને વધારે પ્રમાણમાં પૂજતી હશે. સારાચે ભારતવર્ષમાં જૈન પ્રતિમાઓ પુષ્કળ છે અને ઉપર જણાવેલા ચાર તીર્થંકરો તથા ચાર શાસનદેવીઓ સિવાય અન્ય દેવદેવીઓની પણ પ્રતિમાઓ મળી આવે છે. કિંતુ જૈનધર્મીઓને આ ચારેય શાસનદેવીઓ વધારે પરિચિત છે એટલું જ નહિ પણ ધણી પ્રાભાવિક મનાઈ વિશેષતઃ પૂજતી આવે છે.

અંબિકાદેવીની પ્રાચીન પ્રતિમાઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં મળી આવે છે અને દિલ્હી, ચતુર્લુજ, અષ્ટલુજ તથા વિંશતિલુજ પ્રતિમાઓ પણ નજરે પડે છે. આ સર્વે સ્વરૂપો જુદા જુદા સમયે, જુદા જુદા પ્રદેશમાં પૂજામાં છે અને સ્વેતાશ્વર તેમજ દિગંધાર સંપ્રદાયમાં અંબિકાદેવીની પ્રતિમાઓનો ખૂબ પ્રચાર માલમ પડે છે. એ સર્વેનો દૂંકા હેવાલ આપવાનો અહીં પ્રયાસ આ પહેલાંના મારા Iconography of the Jain Goddess Ambika (જૂઓ, Bombay University Journal, September 1940, pp. 147-169) માં મળી આવશે. એમાં ચતુર્લુજ પ્રતિમાઓનાં જિન જિન આયુષ અને મુદ્રાવાળાં સ્વરૂપો પણ જતાવ્યાં છે. એ પછીથી એક નવીન સ્વરૂપની પ્રતિમા મળી આવી છે.

આ પ્રતિમા (જુઓ આ સાથેનું ચિત્ર) ખંભાતના એક દહેરાસરમાં પૂજાય છે. સદેહ આરસ ઉપર કોતરેલી આ પ્રતિમામાં વચ્ચે લદાસને, મુકુટ, કુંડલ, હાર, નૃપુર આદિ અલંકારોથી સુશોભિત દેવી અંબિકા વિરાજે છે. ઉપરના બેઉ હાથમાં આમ્રકુંભિ ધારણ કરી છે જ્યારે જમણા નીચેના હાથ વરહમુદ્રાએ રાખી તેમાં માત્રા મહત્ત્વ કરી છે, અને નીચેના ડાબા હાથ વડે પોતાના જોળામાં બેઠેલા પુત્રને સાચવે છે. દેવીના મુકુટના ઉપરના ભાગમાં ભગવાન નેમિનાથની ધ્યાનમુદ્રાએ પદાસનસ્થ પ્રતિમા વિરાજે છે. દેવી આમ્રવૃક્ષની છાયા નીચે બેઠેલાં છે એ સૂચવવા માટે ત્રણ ત્રણ આમ્રકુંભ સાથેના આમ્રપક્ષ્વોના મુચ્છોની રચના કરી છે. એ મુચ્છોની વચમાં મજૂરો પણ બેઠેલા દેખાયા છે.

આ ઉપરાંત બે થાંભલીઓ ઉપર એક તોરણની રચના કરી દેવીને એની વચ્ચે ગોઠવી છે. થાંભલીઓ ઉપર ચાર ચાર દેવીઓ કાતરી છે. નીચેની એક એક જોબી છે જ્યારે ાકીની છ દેવીઓ બદાસને બેઠેલી છે. સર્વેને ચાર ચાર હાથ છે, હાથમાંનાં આયુધો પૂરતાં સ્પષ્ટ નથી.

દેવીને સિંહ ઉપર બેઠેલાં બતાવ્યાં છે. વાહનની બેઠે બાબુની બળ્બે નાની આકૃતિઓ કાતરી છે. આ આકૃતિઓ દેવીના ભકતોની છે અને પ્રત્યેકને પોતાના બેઠે હાથ જોડી વંદન કરતી બતાવી છે, જમણા પગના પાછગના ભાગમાં એક જોબી મૂર્તિ છે તે અંબિકાદેવીના મીઝ પુત્રની છે.

શ્રી જિનપ્રભશ્રિકૃત અમ્બિકા-કલ્પ* માં અંબિકાદેવીની ઉત્પત્તિ બતાવી છે. તે અનુસાર આ બે પુત્રો તે સિદ્ધ અને શુદ્ધ નામના છે. વાહન તરીકે બતાવેલ સિંહ પૂર્વ ભવમાં અંબિકાનો પતિ હતો.

આખી પ્રતિમા સારી રીતે સચવાયલી છે. કલાવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ આ મૂર્તિ અગત્યની છે, કેમકે એમાં ગુજરાતની તે સમયની કલાના ગુણ્ય તેમજ દોષ દોષાર્ધ આવે છે. તોરણ, થાંભલીઓ પરની દેવીઓ, અંબિકાને વંદન કરતી ચારેય આકૃતિઓ અને આગ્રજશ્વનું સૂચન કરતા આગ્રજપલ્લવોના ગુચ્છો વગેરે સુંદર છે. વંદન કરતી ચારેય આકૃતિઓમાં બારમી સદી આસપાસની ગુજરાતની કલાની છાયા દેખાઈ આવે છે. અમ્બિકાના ઉપલા બે હાથની અંગુલીઓનું રેખાંકન પણ આકર્ષક છે.

આમ છતાં, ગુજરાતની ક્ષીણ થતી, ઝોસરતી જતી કલાનો એ નમૂનો છે. આકૃતિઓમાં એક જનતની કૃત્રિમ કડકાઈ નજરે ચડે છે. જમણા પગનો નીચેનો ભાગ બેડોળ હોઈ આંખને ખૂંચે છે. આ પ્રતિમા લગભગ સોળમી કે પંદરમી સદીથી વધારે જૂની હામતી નથી.

મૂર્તિવિધાન (Iconography) ની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રતિમા અગત્યની છે, કેમકે નવું સ્વરૂપ નજરે ચડે છે. ઉપરના બે હાથમાં આગ્રજહુમ્મિ, નીચેના જમણા હાથમાં માલા અને યોધા હાથમાં પુત્ર એ રીતનું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ નવું છે.

દ્વિગચ્છર તેમજ શ્વેતાચ્છર સમ્પ્રદાયમાં મળીને લગભગ સત્તર વિવિધ ચતુર્ભુજ સ્વરૂપો મારા જાણવામાં આવ્યાં છે. એમાંના ૧૪ સ્વરૂપોની ચર્ચા ઉપર બતાવેલ લેખમાં કરી હતી. આ સ્વરૂપ એ ૧૪ થી જિન્ન છે. આ ઉપરાંત આ પ્રતિમામાં એક વિશેષતા છે. અંબિકાદેવીની ઘણી પ્રતિમાઓ મળે છે પણ આમ આઠ દેવીઓ સાથેની આ પ્રતિમા નવીન છે. આ નાની દેવીઓને ઝાળખવી મુશ્કેલ છે, આમ છતાં એ કઈ દેવીઓ છે તેનો ખુલાસો કોઈ સાધુમહારાજ અથવા જૈન પંડિત કરશે એવી આશા રાખું છું. દેવતાઓને પરિવાર હોય છે એ વાત જાણીતી છે; સંભવ છે કે આ આઠ દેવીઓ અંબિકાદેવીની પરિવારદેવીઓ હોય.

ભૃગુકચ્છ-ભરૂચનો શકુનિકાવિહાર

લેખક:—શ્રીયુત ધનપ્રસાદ ચંદ્રલાલ મુનશી, મુંબઈ.

અશ્વાવબોધ તીર્થ યાને ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ ભારતવર્ષનું અતિ પ્રાચીન નગર અને બધા ધર્મેમાં પવિત્ર તીર્થ ગણાય છે. આ તીર્થમાં પુરાતન કાળમાં અને સોલંકી યુગમાં શકુનિકાવિહાર હતો. એની યથોગાથા પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. સોલંકીઓના સુવર્ણયુગ પછી અને વાઘેલા રાજ્યના પતન પછી શકુનિકાવિહાર મરજીબમાં પરિવર્તન પામ્યો હતો.

ભારતવર્ષના અતિ પ્રાચીન નગરોમાં ભરૂચનો ઉલ્લેખ મળે છે, પણ એ નગરની ઉત્પત્તિ અથવા સ્થાપના ક્યારે થઈ તે યુગ-સમય અંકિત કરવાનાં પુરાતત્ત્વસાધનો પ્રાપ્ત નથી. ૨૬૦૬ પુરાણમાં, બૌદ્ધોના દિવ્યાવદાનમાં અને અશ્વાવબોધ તીર્થકલ્પમાં આ જૂના ભરૂચની સ્થાપનાની કથા છે. કથાનકના દોહનમાં નગરના પુરાતત્ત્વ અંકુરોનું દિગ્દર્શન થતું નથી, પણ ઇ. સ. પૂર્વે મહાજનપદયુગમાં-ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ માં ભરૂચ નગર અસ્તિત્વમાં હતું એમ નક્કી ફળે છે. જૈનધર્મના ત્રેવીશમા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથ અને ચોવીશમા તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરસ્વામીના સમયમાં ધર્મના ક્ષેત્ર કરતા વ્યાપારના કેન્દ્ર તરીકે ભરૂચ વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું. ૨૯. પંડિત કે. પી. જયસ્વાલે બૌદ્ધની જ્ઞાતક કથા-સુપારક જાતકમાં બોધિસત્ત્વની સાગર સફરમાં અનેક મહાસાગરોની સંકલ્પના કરી છે. એ વિષયની વિવેચના પ્રમાણે ભરૂચ નગરની મહત્તા ઇશુની પૂર્વે ૧૦૦૦ સુધીની મળે છે.

અશ્વાવબોધ તીર્થ અને જગજૂના શકુનિકાવિહાર વિશે જિનપ્રભસરિના 'વિવિધતીર્થ-કલ્પ'માં પ્રખ્યાત છે. 'પ્રખ્યાતિ-તામણિ' અને 'પ્રભાવકચરિત'માં પણ આ વિહાર અને તીર્થની આખ્યાયિકા છે. કથાનકની સંક્ષિપ્ત જૂથિકા આ પ્રમાણે છે. "લાટ દેશના અલંકારસમા નર્મદા નદીના તટે ભરૂચમાં શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી પૈથાલુધી આવ્યા, અને કારંટકે ઉદ્યાનમાં વાસ કર્યો. સ્વામીનો ઉપદેશ અવલું કરવા નગરનો રાજા જિલસણુ અશ્વારૂઢ થઈ ઉદ્યાનમાં આવ્યો. ઉપદેશ અવલું કરતા ધોડાને જાતિરમસણુ થતાં તે મૃત્યુ પામ્યો." કારંટકે ઉદ્યાન ચૈલ બન્યું. રેવાતટનું ભૃગુકચ્છ-ભરૂચ જોનાનું પવિત્ર ધામ અશ્વાવબોધ તીર્થ ગણાયું. ઉદ્યાન એ શકુનિકાવિહાર ગણાયું.

'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં સોમપ્રભકૃત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'માં અને મુનિસુવ્રતસ્વામીનાં બીજાં ચરિત્રોમાં-અશ્વાવબોધતીર્થ કથાનકના અનુસંધાનમાં આ પ્રમાણે કથા પ્રાપ્ત થાય છે. "ગુરુએ આપેલ નમસ્કારનું સ્મરણ કરતાં એક પક્ષિણી મૃત્યુ પામી. એ પછી એ પક્ષિણીનો સિંહલદ્વીપના રાજાને લાં સુદર્શના નામની પુત્રીરૂપે અવતાર થયો. લાં આવકે

કહેલ નમસ્કાર સાંભળતાં તે જાતિસ્મરણ પામી. ભરૂચ આવી એણે શ્રી સુનિસુવતસ્વામીના ચેત્ય શકુનિકાવિહારનો છણોંકાર કરાવ્યો અને પુષ્કળ ધન-દાન કર્યું.”

શકુનિકાવિહાર ‘સમલીવિહાર’ નામે પણ સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ડૉ. થાઈન્ટિયર અને જોકેબી જેવા જૈનધર્મના અભ્યાસી અને પંડિતના મત પ્રમાણે શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈનધર્મના અરૂપક અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ સીમાસ્તંભ ગણાય, અને ભગવાન મહાવીર તથા તેમના શિષ્ય સુધર્માએ જૈનધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરીને તેને સંપૂર્ણ રીતે બંધરિયત કર્યો છે. તેઓનું માનવું છે કે શ્રી પાર્શ્વનાથ પહેલાનું સર્વસ્વ, કદિપત કથાનકમાં અને માન્યતાઓના ગર્ભમાં અદૃશ્ય થઈ ગયું છે.

અન્યાયબોધવૃત્તીર્થ—શકુનિકાવિહાર પાને સમલીવિહારના કથાનકમાંથી આટલું તારવી શકાય છે કે દક્ષિણાપથના અરમક અને મુલક પ્રદેશનું નામ પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. અસ્મકની રાજધાની પોતલી અને મુલકનું પાટનગર પ્રતિજ્ઞાન હતું. આધુનિક પૈથાણ એ જૂના કાળનું પ્રતિજ્ઞાન. આ નગરથી મહાજનપદયુગમાં વણજનરાની પોઠો અને વ્યાપારીઓના સાથે કાફલા મગધ સુધી અને નર્મદા તટના ભરૂચને કુરુએ આવતા હતા. મધ્ય ભારત-માનિક પ્રદેશ અને મગધથી ઉજ્જન થઈ ગોદાવરી કાંઠાના અરમક-મુલક દેશે જવાનું અને અવનતીની દક્ષિણ રાજધાની માહિભમતીથી પૈથાણ અને નર્મદાના કિનારે કિનારે ભરૂચ સુધીનો રાજપથ હતા.

ભારતવર્ષનો આંતરિક વ્યાપાર નદી તરફ, સમુદ્ર અને ખુશકી માર્ગે બંધરિયત ચાલતો હતો. ઉત્તરાપથના ગાંધારથી જમીન માર્ગે (ખુશકી માર્ગે) ઉજ્જન સુધી અને પશ્ચિમ ભારતના બંદરગાહ સૌરાષ્ટ્ર અને ભરૂચ સુધીના રાજમાર્ગે બધો વહેવાર હતો. ભરૂચના બંદરેથી દૂર દૂર દેશ સુધી વહાણો જતાં. વહાણો તામ્રદ્વીપ-તામ્રપર્ણી-સિંહલદ્વીપ થઈને સુવર્ણભૂમિ (વર્તમાન બરમા), રાતા સમુદ્ર, ઇજિપ્ત અને ઈરાનના અખાત અને એથિયોપિયા સુધીનો વ્યાપારી બંધાર, આયાત નિકાસ, અને રાજપ્રતિનિધિઓ જતા એમ સાહિત્યથી કહે છે.

ભરૂચ પ્રાચીન કાળથી રાજકીયતા કરતાં વ્યાપારના પટન-બંદર તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે. ઉજ્જવિની-ઉજ્જન એ અવનતીનું ઉત્તરનું રાજધાનીનું નગર. લોકપ્રસિદ્ધ વિક્રમ રાજના નામ સાથે ઉજ્જન જોડાયેલું હોવાથી, વિદ્યા અને જ્યોતિષને માટે પ્રખ્યાત હોવાથી, ઉજ્જવિનીનું સ્થાન મહત્વનું ગણાતું. ઉજ્જન પશ્ચિમ ભારતનું સંગમસ્થાન હતું. મહાક્ષત્રપ નહાપાના સમયમાં પશ્ચિમની કુનિયાનાં વહાણો સુપારક બંદરે આવતાં તો તેઓને પ્રથમ બંદરી અકસાઈ સાથે ભરૂચ પાછા જવું પડતું. તીર્થ અને વિહારની લોકકથામાં જગજૂના કાળનું તથ્ય સમાયેલું છે.

બૌદ્ધો ॥ નિકાયમાં શુદ્ધ ભગવાનનું ‘નિર્વાણ’ થયા પૂર્વે બૌદ્ધધર્મ પશ્ચિમ ભારતમાંના સૌરાષ્ટ્ર અને ભરૂચ સુધી પ્રવર્તમાન થયો હતો. ઉજ્જનના મહાસ્થવિર કચ્છાને પશ્ચિમ ભારતમાં શુદ્ધધર્મ પ્રચલિત કરેલો, જ્યારે જૈન ધર્મ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં અથવા મૌર્યસમ્રાટ સમ્રાટ પૂર્વ ગુજરાતને આંગણે વધુ પ્રગતિમાન થયો હોય એમ જણાતું નથી. સમ્રાટનું કાર્યક્ષેત્ર અને ધાર્મિક કેન્દ્ર ઉત્તર ભારત અને મધ્ય ભારત હતું. ભદ્રબાહુના કષ્ટ-સત્રમાં ભરૂચનો ઉલ્લેખ છે. (ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦)

શકુનિકાવિકાર: કુમારપાલપ્રતિબોધ, પ્રભાવકચરિત, સમ્યક્ત્વસમાપ્તિ વૃત્તિ, કથાવલી, અને ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ વગેરે પ્રચીની શકુનિકાવિકારનો ઐતિહાસિક યુગ ધરતી સન પૂર્વેની પહેલી-ખીજ સદીથી શરૂ થયો એમ માનવાને કારણ મળે છે. શકુનિકાવિકારનું દિગ્દર્શન આર્ય અપુટાચાર્યના પ્રબન્ધમાં થાય છે. આપણે ઉપર જોયું તેમ શુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અને પછીના એક સૈકામાં બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ, વિકારો અને ઉપાસકો અને બૌદ્ધોના નિવાસ ભરૂચમાં મળ્યા હતા. આર્ય અપુટાચાર્યના વિદ્વાન શિષ્ય જીવનો વિકાર-વાસ શકુનિકાવિકારમાં હતો. એણે બૌદ્ધોને વાદમાં હરાવી જીત્યા હતા. આર્ય અપુટાચાર્યે બૌદ્ધ ભિખ્ખુ બહુ (વધુ) કરને વાદમાં જીત્યો હતો અને નમાવ્યો હતો.

આર્ય અપુટાચાર્યનો અને આ. કાલકાચાર્યનો સમય એક સરખો મનાય છે. ભરૂચમાં એ સમયે બલમિત્ર અને બાનુમિત્ર શાસન કરતા હતા. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૩ ની આસપાસ ભારતવર્ષમાં ઉત્તરનમાં ગર્હભસ્લ રાજા ગાદીનશીન હતો. આથી જણાય છે કે આર્ય અપુટાચાર્યનો ભરૂચના શકુનિકાવિકારમાં નિવાસ હતો અને બૌદ્ધો જોડે વાદ થયેલો એ સમય પૂર્વે ગુજરાત અને ભરૂચમાં જૈન ધર્મ પ્રચલિત થઈ ગયો હતો. એ જ અરસામાં બીજો પ્રસંગ જૈનોના પરમ પવિત્ર એવા ચતુર્જયતીર્થ અથવા પાલીતાણાનું ખાતમુદ્દત થયેલું.

પ્રભાવચરિતમાં વિજયસિંહસૂરિનો પ્રબન્ધ છે.^૧

આ પછી ગુપ્ત, વલ્લભી અને ભરૂચના ગુલ્જર રાજાઓના રાજ્યશાસન દરમિયાન શકુનિકાવિકાર ઇતિહાસના પાને મળતો નથી. રાષ્ટ્રકૂટથી ચાવડા અને સોલંકી કર્ણદેવ સુધી ઇતિહાસ ઉપર શકુનિકાવિકારનું દર્શન થતું નથી.

આપણે આધુનિક ગુજરાત ભગવાન મહાવીરના સમયમાં પશ્ચિમ ભારતનો પ્રદેશ ગણીએ છતાં. સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત અને લાટ જે ગુજરાતના જૂના વિભાગીય નામ આપણને મળે છે એ મૌર્ય યુગનાં વિભાગીય નામ છે. લાટ દેશ એ દક્ષિણ ગુજરાત. એની સીમા ધણી જ ઉચ્ચપાચલ થયેલી મળે છે. સોલંકી યુગમાં મહીથી નર્મદા નદી સુધી અથવા તાપી સુધીના પ્રદેશ લાટ કહેવાતો. મૂળરાજ અથવા દુર્લભરાજે લાટ ઉપર પ્રભુત્વ જમાવવા પ્રયત્ન કરેલો પણ તે નિષ્ફળ ગયો હતો. લાટ દેશને તાજે કરનાર કર્ણદેવ સોલંકી હતો એમ તેના વિ. સં. ૧૧૩૧ ના નવસારી દાનપત્રથી કુળે છે.

૧ યુનિ. શ્રી કલ્યાણવિજયજી વિજયસિંહસૂરિના પ્રબન્ધ ઉપર આ પ્રમાણે નોંધ લખે છે. “ભરૂચમાં પશ્ચા જ પ્રાચીન કાળથી વીસમા તીર્થંકર યુનિસુવનનું તીર્થંકર ચૈત્ય હતું. જે પ્રથમ ‘અશ્વાવબોધ’ એ નામથી જાણીતું હતું. સિદ્ધ રાજાની પુત્રી મુદર્શનાએ તેનો જીજ્ઞાસુ કરાવીને શકુનિકાવિકાર એ નામ પાડ્યું હતું. તે પછી ચાર્ચરાજ સંપ્રતિ અને તેના પછી સિદ્ધસેન દિવાકરના ઉપદેશથી વિક્રમાદિત્યે આ તીર્થનો જીજ્ઞાસુ કરાવ્યો હતો. વીર સંવત ૪૮૪ ઈ. સ. પૂર્વેના પહેલા શતકમાં ભરૂચના રાજા બલમિત્ર બાનુમિત્રના શાસનકાળમાં આચાર્ય અપુટાચાર્યે બૌદ્ધો પાસેથી આ તીર્થે જાડાવ્યું હતું. આનંદદેશના સાતવાહન રાજાએ આ તીર્થનો જીજ્ઞાસુ કરેલો અને પાદલિખન સૂરિએ એના ‘અનર્ધ’ની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હતી. વિજયસિંહસૂરિના સમયમાં અંકદેવેશ્વરમાં દાવાનળ પ્રગટ્યો ને નદી પર અગ્નિના પ્રવેશથી આ વિકાર નાશ પામેલો ને તે સૂરિએ ગામના બ્રાહ્મણો પાસેથી દ્રવ્ય સંપાદન કરી ફરી વિકાર બંધાવેલો. પૂર્વે આ વિકાર કાળનો હતો અને પછી આખરે ૫૫૪૨નો બંધાવ્યો.

સોલંકી કણ્વદિવા સંપત્તર-શાન્ત મહેતા-મંત્રી હતા. કણ્વદિવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાલના સમયમાં શ્રીમાલી જૈન વાણિયા લાટ દેશની મંત્રીશ્રી શોભાવતા હતા, એટલે દંડનાયક નિમાતા હતા. વિ. સં. ૧૧૬૩ માં પૂર્વે શ્રીમાળીવણિકે લાટના દંડનાયક અને પાછળથી દીક્ષા લઈ શ્રી ચંદ્રસૂરિ નામ ધારણ કરેલું તેમણે પ્રાકૃતમાં મુનિશુભતરવાશી ચરિત્ર લખ્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે વરણગના પુત્ર સંતુષે (સાન્તુષે) ભરૂચમાં અભિષેક-વિહાર-શકુનિકાવિહારને સોનાના કળશો ચડાવ્યા હતા.

પ્રખ્યાત નવાગીશ્વરિકાર અભયદેવસૂરિના શિષ્ય અસન્નચંદ્રસૂરિના શિષ્ય દેવભદ્રસૂરિએ કહારણ્ય કોસ (ક્યારત્નકોસ વિ. સં. ૧૧૫૮) લખ્યો છે અને સુવર્ણદંડથી મંડિત થયેલા શુનિશ્ચય અને વીર પ્રભુના મંદિરોથી રમણીય એવા ભરૂચમાં આગ્રહતના મંદિરમાં રહી સં. ૧૧૬૫માં પ્રાકૃતમાં પાર્શ્વનાથચરિત્ર રચ્યું એમ ઊડતો ઉલ્લેખ આ વિહારનો મળે છે.

કુમારપાલ સોલંકીના રાજ્યસાસન વિશે ધણી પ્રશ્ન-ધોમાં હકીકત મળે છે. પ્રશ્ન-ધ-ચિન્તામણિમાં કુમારપાલ પ્રશ્ન-ધમાં લાટના મંત્રી આંબડ અને શકુનિકાવિહાર વિશે ઉલ્લેખ છે તેમાં લખ્યું છે કે “ એક વખત સોરઠના સુવંર (પહારવડીઓ ?) સામે ઉદામહેતાને જૈન્ય લઈ મોકલ્યો હતો. પ્ર. ચ. મ્નો. ૪૨૯ માં કુમારપાલનો ભાઈ કીર્તિપાલ સોરઠ સામે ગયો ત્યારે તેને ઉદયને ખંભાતથી પોતાના લશ્કરની મદદ કરી હતી. સોરઠમાં ઉદયન મંત્રીને વાગ્યું, ધાવલ થયો અને મરવા પડ્યો, પણ એનો શ્રવ જતો ન હતો. એના મનમાં શત્રુજન્યના મંદિરનો અને ભરૂચના શકુનિકાવિહારનો અર્જોદ્ધાર કરવાનો વિચાર રમ્યા કરતો હોવાથી શ્રવ જતો નહોતો. કીર્તિપાલે એ અર્જોદ્ધાર વાગ્લટ અને આંબડ કરશે એમ કબૂલ કર્યું. વાગ્લટે વિ. સં. ૧૨૧૧ માં શત્રુજન્યના મંદિરનો અર્જોદ્ધાર કર્યો અને ધ્વજ ચડાવી.

ગુજરાતની દક્ષિણે કોંકણ રાજ્ય હતું. પૂર્વકાળમાં અપરાન્તનો છેડો કોંકણ સુધી ગણાતો હતો. એનું પાટનગર થાણપત્તન હતું અને સિલાહારવંશી રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. કોંકણ રાજ્યની પેલી બાજુની દક્ષિણે સીમા ઉપર કર્ણાટકના કદંબવંશીનું રાજ્ય હતું. જેની રાજધાની ગોપકપટ્ટન-ગોવા હતું. સિદ્ધરાજની માતા અને કણ્વદિવની રાણી મયણદેવિકાએ બંધની હતી. સિદ્ધરાજના રાજકામમાં કર્ણાટકનો અંબે મંત્રી ભાવે રહ્યો. એના અરણ્ય પછી કોંકણના ઈવિષ્ટ રાજ મલ્લિકાજીને ગુજરાત સામે માથુ ઝાલ્યું. એ સમયે મારવાડ અને માલવાના રાજા કુમારપાલ જોડે રણે ચડ્યા હતા. કુમારપાલે ઉદયન મંત્રીના પુત્ર આંબડને કોંકણના મલ્લિકાજીને મહાત કરવા મોકલ્યો. ગુજરાતનું લશ્કર એક વેળા હાર્યું, પણ મારવાડ ઉપર વિજય મેળવી આંબડે કોંકણને હરાવ્યું અને ‘ રાજપિતામહ ’નું બિરુદ કુમારપાલે આંબડને અર્પિત કર્યું.

કુમારપાલે કોંકણે અત્યા પછી આંબડને લાટનો દંડનાયક નીમ્યો. લાટનું રાજનગર ભરૂચ હતું. ભરૂચ આવી પિતાની ઇચ્છાને માન આપી ભરૂચમાં શકુનિકાવિહાર બંધાવાનું કાર્ય આરંભ્યું. ‘ પ્રશ્ન-ધિન્તામણિ ’ પ્રમાણે કૃષ્ણપુરમાં શ્રીશકુનિકાવિહારનું મંદિર બાંધવાની શરૂઆત કરતાં પાયા ખોદતા હતા ત્યાં નર્મદા પાસે હોવાથી અકસ્માત જમીન ભેગી થઈ જઈને પાયા પૂરાઈ જતાં મળુરો હેરાન થયા (ઠટાર્થ જવા). લાગ્યા એટલે તે મળુરોની દવાને વશ થઈને પોતાની જ ખૂબ નિન્દા કરતાં કરતાં આગ્રહતે સ્ત્રી પુત્ર સાથે એ પાયામાં ઝંપાપાત કર્યો. આખરે અતિથય સાહસથી તે વિધ દૂર થઈ ગયું. મંદિર મૂકું

ચલું. કળાકા અને ધર્મ વ્યાવહારીક ઉત્સવ વખતે શહેરના સંધાને નિમંત્રણ મૂકે તેવાવી સન્માન કર્ત્ત્વ : x x x થી સમુદ્ધિલભ્યુચી ધર્મ વ્યાવહારીક શુભ પ્રકારે બહારે મીઠેમચંદ્ર અને કોલકી રાજા કુમારપાલ અને પાટણના સંધને પચુ ભક્ત્ય બોલાવ્યો. શ્રી સુવત સ્વામીના અદિરથાં મહાધર્મ વ્યાવી કુમારપાલદેવને હાથે આરતી ઉતારાવી. (ઇ. સ. ૧૨૧૧ અથવા ૧૨૨૨).

કાર્ય પતાવી આત્મભક્તિ અનુભવને મેળવી ચુકુ અને રાજા પ્રાદણ પાછા સિધાવ્યા. પાટણમાં ચુરથી હેમચંદ્ર આવ્યા પછી શ્રી આત્મભક્તને દેવીના દોષથી છેલ્લી સ્થિતિએ આવી જતા રાજા આંમતો પત્ર પાટણ આવ્યો. તે જ વખતે, મહામાત્સ (આત્મભક્ત) અદિરના શિષ્યર ક્રિપર નૃત્ય કરતા હતા ત્યાં તેના ક્રિપર હૃદિવાળાઓ (અન્નૈતો)ની દેવીનો દોષ જાણ્યો છે એમ નક્કી કરીને રાતે યસ્યન્દ નામના સાધુ જોડે આકાશમાર્ગે ઊડીને એક નિમેષમાં ભરૂચના પાદરે આવી પહોંચ્યા. શ્રી હેમાચાર્ય ડ્રણ્યને સૈન્યવી દેવીને પ્રભાવ કરવા માટે કાયોત્સર્ગ કર્યો અને મિથ્યાદૃષ્ટિવાળાઓની જગતી (બન્દરી)ના દોષને દૂર કરી શ્રી સુવતસ્વામીના અદિરે આ.

બુગુકમ્ભ-ભરૂચમાં સકુનિકાવિહારનું સ્થળ ક્યાં હતું તે આપણે આગળ જોઈશું. સૈન્યવી એ સિન્ધવાર્ધ માતાનું મંદિર અત્યારે પચુ છે. માતાની પ્રતિમા કુમારપાલના સમયની છે, પચુ મંદિર સો-દોઢસો વર્ષનું નવું બાંધેલું છે. અત્યારે ત્યાં મંદિર છે ત્યાંથી પાંચ-છ ફરસાંગ જૂના સિન્ધવાર્ધ-સૈન્યવી દેવીનું સ્થળ હતું, ત્યાં માત્ર ફૂલો ઊભો છે. સકુનિકા-વિહાર નદી કંઠે ઉત્તર તરફ હતો, ત્યારે દેવીનું મંદિર દક્ષિણે એ માર્ગને અંતરે છે.

કુમારપાલ પછી અન્ય દેવ ગાદીએ આવ્યો. અન્યદેવ શિવભક્ત હતો. અન્યદેવ પછી બાલ મૂળરાજ અને ભીમદેવ બીજા પાટણના સામ્રાજ્યના સ્વામી થયા.

સં. ૧૨૩૩ માં વાલ્લિવસુરિના શિષ્ય રત્નપ્રભસુરિએ પ્રાકૃતમાં નેમિનાથ ચરિત્ર અને સં. ૧૨૩૮ માં ભરૂચના અશ્વાવળોધ તીર્થમાં-સકુનિકાવિહારમાં ધર્મદાસકૃત ક્રિષ્ણ-આશા ક્રિપર દૃષ્ટિ રચી કે જે દૃષ્ટિ બદેશ્વરચરિ આદિએ સંશોધિત કરી હતી.

કુમારપાલની માસિકી પુત્ર અણોરાજ જે આનંદ બીમપદવી ભાવવા બામપદવીસો રત્નમૂલ સામન્ત હતો. એને પરાક્રમી લવણપ્રસાદ નામનો પુત્ર હતો. લવણપ્રસાદે ગૌરવ અને શરાતનથી પોતાનું મંડળ વધાર્યું અને પિતામહ કવલના નામથી કવલ-ધોલકા સ્થાપ્યું અને રાજ્યવાની સ્થપી. એને કુત્ર વીરકવલ, એ પચુ પિતા જેવો પરાક્રમી અને શૂરો હતો.

વીરકવલ વાંધેલાના સંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલ હતા. તેઓ જેન ધર્મના મોટા પ્રભાવક અને પ્રાગ્વટ વાણિયા હતા. વીરકવલે સંત્રીપદને યોગ્ય સ્તરમાં, શાસ્ત્રમાં, અનેમાં (ધન નીળવવામાં), પ્રજન (યજુને ચારવા)માં કુશલ હોય એવા સંત્રીને વાસ્તે ભીમદેવ સોલકા પાસે માંગણી કરેલી અને લાકડેદાની સ્પરહદના ખંભતની જાડાઈમાં વસ્તુપાલે રાણાની જોડે રક્ષીને કુશળતા બતાવેલી. ઇ. સ. ૧૨૭૭ માં વસ્તુપાલ આંભાતનો દંડનાયક નિમણ્યો. અણુઅણુકિત અને હજીકદૃષ્ટિએ ગુજરાતનું ગૌરવ વસ્તુપાલ અને તેજપાલે વધાર્યું. વસ્તુપાલ તેજપાલના દાનવી, વણવી અને ગ્રિહતા અને જેન તીર્થોની યાત્રાના અપાને એક પ્રમ-વેળમાં મળે છે. ભરૂચમાં ત્રણ સસ્વતી બંધાર (મુસ્તકાલય) વસ્તુપાલ તેજપાલે સ્થાપ્યા હતા.

મંત્રીશ્રવર તેજપાલની જીવનપદના જોડે શકુનિકાવિહાર અગત્યનું સ્થાન ભોજવે છે. પ્રથમમાં કથાનક આ પ્રમાણે મળે છે: એક સમયે ભરૂચના પ્રસિદ્ધ શકુનિકાવિહાર નામના મુનિસુત્રતસ્વામીના મંદિરની યાત્રાએ તેજપાલ આવ્યા હતા. મંદિરના આચાર્ય વીરસુરિના શિષ્ય જ્ઞાસિંહસુરિએ મંત્રીની સ્તુતિ કરી. આગ્રભટ મંત્રીએ (આખરે) શકુનિકા વિહારમાંની પચ્ચીસ દેવકુલિકા માટે સુવર્ણ પ્થ્વજ કરાવી આપવાની વિનંતિ કરી. મંત્રી ભાઈ વસ્તુપાલની સંમતિ મેળવી તેજપાલે પચ્ચીસ દેવકુલિકાને સુવર્ણ દંડ કરાવી આપ્યા.

વીરસુરિના શિષ્ય જ્ઞાસિંહસુરિ વિહારના આચાર્ય ઉપરાંત એક કવિ હતા. કવિ જ્ઞાસિંહસુરિ વિશે ખીજી માહિતી મળતી નથી, પણ મંત્રીશ્રવર વસ્તુપાલ-તેજપાલના દાનની સ્મૃતિ ચિરંજીવી રાખવા એક સુંદર લાંબું પ્રશસ્તિ કાવ્ય રચ્યું છે, જેમાં મૂળરાજથી વીર-ધવલ સુધીની વંશાવળી અને ટૂંક વર્ણનનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રશસ્તિકાવ્ય શકુનિકા-વિહારમાંની ભોંતના પથ્થરમાં અંકિત કર્યું હતું.

કવિ અને આચાર્ય જ્ઞાસિંહસુરિની ખીજી કૃતિ ‘હમ્મીરમદમદન’ ગ્રંથ, જેમાં મુજરાત ઉપર દુર્રષ્ટકાએ-મુસલમાનોએ કરેલા હુમલો, વસ્તુપાલ-તેજપાલનું શૌર્ય, તેઓએ દુર્રષ્ટકરોના ઉપર વિજય મેળવ્યો તે વગેરે નાટકના રૂપમાં આપ્યું છે. આ કાવ્યને અંતે બંને મંત્રીભાઈઓની પ્રશંસાનું પ્રશસ્તિકાવ્ય આ ભરૂચના કવિએ બનાવેલું આપણને મળે છે એ જ આપણું ભાગ્ય છે.

હમ્મીરમદમદન કાવ્ય-નાટક વસ્તુપાલના પુત્ર જ્ઞાતસિંહની આઝાથી ખંભાતના બીજેશ્વર ભગવાનની યાત્રાના ઉત્સવ પ્રસંગે પહેલવહેલું બળવાયું હતું. આ નાટકમાં પાંચ અંક છે અને તેની તાડપત્રની સં. ૧૨૮૬ની લિખિત પ્રત મળી આવી છે.

વાયેલા વંશના છેલ્લા રાજા કહ્યુંદેવ સુધી શકુનિકાવિહાર અસ્તિત્વમાં હતા. એ પછી તથલખ વંશના આસુદેવ તથલખના સમયમાં જૈન વિહાર મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યો.

શકુનિકાવિહારનું મોક્ષસ સ્થળ નિર્ણય કરવાનાં સાધન નથી; તેમજ ભરૂચના કવિની કાવ્ય પ્રસાદી વસ્તુપાલ-તેજપાલનું પ્રશસ્તિકાવ્ય અંકિત દશમાં ઉપલબ્ધ નથી, પણ વર્તમાનમાં ભરૂચમાં જૂના કાળમાં જૈન વિહાર મસ્જિદમાં પરિવર્તિત થયાના અવશેષ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે ભરૂચની જુમ્મા મસ્જિદ છે. પુરાતત્ત્વની દ્રષ્ટિએ આ મસ્જિદના સ્થળનું ધારીક અવલોકન કરતા અને એની વિશિષ્ટતા જોતાં આખંડ ભટ્ટે પથ્થરનું બંધાવેલું શકુનિકાવિહાર આ જ સ્થળ હોય એમ મારા પોતાનો અભિપ્રાય છે.

મહારાજ બરજેશ ઇ. સ. ૧૮૬૫-૬૬માં મુજરાતના અવશેષોની સરવે કરવા આવેલા ત્યારે આર્કિયોલોજીકલ સર્વે આર્ક વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પુસ્તક ૬ ક્ષમાં જુમ્મા મસ્જિદ વિષે આ પ્રમાણે નોંધ લખે છે :—

“ઈ. સ. ૧૨૬૭માં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ મુજરાત સર કર્યું એ સમયે ભરૂચ પણ મુસલમાનોને હસ્તક ગયું. તેઓએ મુજરાતમાં ઘણું સ્થળે હિંદુ અને જૈન દેવાલયોને મસ્જિદમાં ફેરવી નાંખ્યાં. એ કાળમાં ભરૂચની જુમ્મા મસ્જિદ પણ જૈન મંદિરમાંથી પરિવર્તિત થયેલી લાગે છે. અત્યારે પણ ત્યાંના અવશેષો ખંડિત થયેલા પુરાતન જૈન વિહાર કે મંદિરનો ભાગ છે એમ જણાય છે. સં. ૧૮૦૩ સુધી આ જગ્યા અવડ રહેલી લાગે છે. ત્યારે અંગ્રેજોએ એ સાલમાં ભરૂચ લીધું ત્યારે આ સ્થળમાં લશ્કરે મુકામ કર્યો હતો.

લક્ષરના પડાવથી અને તે રાધવાને લઈને તેમજ બુના કાળમાં એ જગ્યા અવકાશ પડી રહેવાને લીધે હત વગેરે સર્વ ટેકાણે ધૂમાડાથી કાળું ચેસ થઈ ગયેલું હતું. તે બરજેસ સાહેબે જોયેલું.”

વધુમાં “આ સ્થળની પ્રાચીન કારીગરી, આકૃતિઓની કાતરણી અને રસિકતા, સ્થાપત્ય, શિલ્પીની કળાનું રૂપ અને લાવણ્ય ભારતવર્ષમાં અજોડ છે.” એમ તેઓશ્રીએ અભિપ્રાય ટાંક્યો છે. [A. S. of India Vol. VI. p. 22 ff.]

સુલતાનોના રાજ્યતંત્ર નીચે પણ કાયમ રહેલી હિંદુ કળાનું આમાંથી સૂચન થાય છે. જુમ્મા મસ્જિદની લંબાઈ ૧૨૬૬ અને પહોળાઈ ૫૨ રીટની છે. અડતાલીસ થાંભલાની સરખી હાર છે અને તે ઉપર અગાથી છે અને ત્રણ ભવ્ય ધુમ્મટ છે. હત ઉપર આજુના વિમળ-વસતિમાં જે સુંદર કાતરણી છે તેવી કાતરણી છે. થાંભલામાં શિલ્પીની કારીગરી અને કળા અદ્ભુત છે. થાંભલા ઉપરના પાટમાં જૈન અને હિંદુ ધાર્મિક જીવનના ફેલાવે દરેક કાતરેલા છે. [પુરાતત્ત્વ અને વિદ્યારસિક આ કૃતિઓને પુરાતત્ત્વ દૃષ્ટિએ ઝોળખવાને પ્રયાસ કરે તો એમાંથી કળા અને ઇતિહાસમાંથી ધણું જાણવા મળે તેમ છે. ધણી કૃતિઓના મુખ્યારવેદ ખવાઈ ગયા છે અને હતની કૃતિ પણ વરસાદના પાણીથી ટૂટી ગઈ છે, પણ તેમાં ઇતિ-હાસનું જીવન છે.] નીચેની પગથાર સાદી છે. સિદ્ધરાજ અથવા કુમારપાલે ભર્યોના કાદ બધાવેલો તેના પથ્થર અને આ મસ્જિદની દીવાલના પથ્થર એક જ છે અને એક જ સમયના છે. ભાંતે ત્રણ આરસના મહેરાખ છે. મધ્ય મહેરાખની (Qiblah) સુંદર કાતરણી છે. તેમાં અરેબીક ધર્મની કલમાં કાતરેલી છે. બે દરવાજા છે અને ઉત્તર તરફનો દરવાજો જૈન દેવળનો છે. દારપાળ-પક્ષ દંડ લઈને જોએલા છે. આખું દાર આરસનું છે. કેટલીક કળા ધસાઈ ગઈ છે. ઉંચો આરસનો છે અને પ્રતિમાના આસનની ઝાંખી કરાવે છે.

દાર ઉપર ઉત્તર તરફના ધુમ્મટની નીચે હી. સ. ૭૨૧ ઇ. સ. ૧૩૨૧નો શિલાલેખ આ પ્રમાણે મળે છે. આ લેખ આસુદીન તખલખના સમયનો છે :—

“તમામ દુનિયાના સુલતાન ગયાસુદ-દુન્યા વદ દીન (આસુદીન)ના સમયમાં દીલ્હતશાહ મોતમદ ખુતમારા(ખુતુમારા)ને આ જગ્યા પ્રાપ્ત થઈ (એનો) સાલ સાતસો એકવીસ હતો.”

(આ અરેબીક શિલાલેખનો અનુવાદ મારા મિત્ર કાજી સૈયદનુરુદ્દીન હુસેન અહમદ હુસેને કરી આપેલો છે જેઓ એક ઇતિહાસ રસિક છે.)

આ શિલાલેખ આસુદીન તખલખના સમયનો છે. આસુદીનનો રાજ્ય કાળ ઇ. સ. ૧૩૨૦ થી ૧૩૨૫નો હતો. અલાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાત જીતી લઈ દક્ષિણ સુધી સવારી કરી હતી. ગુજરાતમાં કર્ણદેવ વાઘેલાનું શાસન હતું. કર્ણદેવ સુલતાનને હાથે હાર્યો અને ગુજરાત પકડ્યું. દિલ્હીની હુકુમત ગુજરાત ઉપર થઈ. સુલતાન તરફથી નાઝિઓ (અમીરો) ગુજરાતમાં દિલ્હીની સલતનતના પ્રતિનિધિ તરીકે શાસન કરતા હતા. સુલતાન અલાઉ-દ્દીનના સમયમાં આસુદીન સરહદ પ્રાંતનો સૂબો અને સૈન્યનો અમલદાર હતો. આસુદીને એ પ્રદેશના મોગલ લોકોને શિસ્ત કપા, અને આ પરાક્રમના બદલામાં અલાઉદ્દીન ખીલજીએ એને ગાત્રી-મલીકનું નામ એનાયત કર્યું હતું. ધર્મપ્રેમી સુલતાન અલાઉદ્દીન પછી કેઈ ગૌરવશાળી બક્ષિત દિલ્હીના તખ્તને સામવનાર રહી નહિ. આ તક અને અધાધુધીનો

જાતક લઈને અપસુદીન તપસ્યે કિલ્હીની રાજવાદી કબજે કરી અને તપસ્ય પંથની સ્થાપના કરી. ખીલછવંજના રાજની સરહદ-સીમાના વિસ્તારનો માલીક આસુદીન. થયો. તે વિદ્વાન અને નીતિમાન સુલતાન હતો. ભાર્ય સરકારમાં (ભાર્ય પ્રભાષ) તપસ્યનો પ્રતિનિધિ સ્થિત મોહમદ જુઝમરી શાસન કરતો હતો. તેણે આ સ્થળે જે મૂર્તિ જૈન ચિત્ર-ચૈત્ય મંદિર હતું તેનું મસ્જિદમાં પરિવર્તન કરાવેલું હોય છે.

કથાનકના મુનિવતરવામીનો અધ્યાવબોધ તીર્થ સમલીપિકાર અને સિદ્ધલદીપની સંજ્ઞાનો શકુનિકાવિહાર હિંદ મહેતાના પુત્ર આમલ-આબંડ મંત્રીએ પથ્થરમાં બંધાવેલો, સોલંકી રાજ્ય કુમારપાલ અને આચાર્ય હેમચંદ્રચરિત્રે પ્રતિષ્ઠા અને ખજૂર દરકાવેલો શકુનિકા-વિહાર મસ્જિદમાં પરિવર્તન પામ્યો. એ સ્થળ અને વિહારના રૂપાન્તરમાં ભાર્યની ભુવનમસ્જિદ ભળી છે.

લેખના આધાર થયા.

૧ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિભાગ ૧-૨

૨ ભારતી રૂપરેખા, જિલ્લ ૧.

૩ પ્રબંધચિન્તામણિ, ગુ. અનુવાદ, રા. દુ. કે. શાસ્ત્રી.

૪ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જૈનધર્મ, લેખક સી. જે. શાહ.

૫ જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મોહનલાલ દ. દેશાઈ.

૬ મહાક્ષત્રપ રૂપમાળા, વિજયેન્દ્રચરિ.

૭ ભારતીય વિદ્યા, રાજર્ષિ કુમારપાલ લેખ, પૃ. ૨૨૧.

૮ જૈન સત્ય પ્રકાશ, વર્ષ ૪ અંક ૬ મહારાજ શ્રી કુમારપાળ.

૯ વિવિધ તીર્થકથા, ગિનપ્રભાસરિ, સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા.

૧૦ પ્રભાવકચરિત્ર, ગુ. બાવનગર.

૧૧ Early History of the Spread of Buddhism and the Buddhist schools by Nalikanth Dutta.

૧૨ શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાત સભા 'ત્રૈમાસિક' ઈ. સ. ૧૯૩૬ પુ. ૪ અ. ૩ ભાર્યના ઇસ્લામી યુગના શિલાલેખો. લેખક અને સંપાદક ધ. ચં. મુનશી અને સંપાદક રફ. કાજી સેયદ તુરેદીન.

૧૩ લેખકના નિબંધ: અગિયારમી સાહિત્ય પરિષદ "ગુજરાતે ગુજરાત નામ ક્યારે ધારણ કર્યું" અને બારમી સાહિત્ય પરિષદનો નિબંધ "ગુજરાતના પ્રાચીન કિનારાની ભૂગોળ."

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ની ૨, ૩, ૪, ૫, ૬ વર્ષની પાકી

તથા કાચી ફાઇલો તૈયાર છે.

મૂલ્ય-પાકીના અઢી રૂપિયા, કાચીના બે રૂપિયા.

(ટપાલ ખર્ચ સાથે)

શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સચિતિ

જેશિંગભાઈની વાડી, ધીર્મટા, અમદાવાદ.

‘ સ્રી જન સત્ય મહારાજી ’ દીપિકાઓ અંગે

તક્ષશિલાના જોડકામમાંથી નીકળેલાં
છત્ત વજરનાં મહાનો.

[જેને વિશ્વવિદ્યાલયના મહાનો નદીઃ આગળાવવામા આવે છે]

[પરિવિચ્ચ મંદિર - ગુપ્ત ૧. ૧૯૯]

સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના યાત્રાધામસમી, આર્યવર્તની પ્રાચીનતમ નગરી

તક્ષશિલા

[તેનું સુપ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલય]

લેખક : શ્રીયુત નાથાલાલ છગનલાલ શાહ, પાલનપુર

તક્ષશિલા નગરનો ભૌગોલિક પરિચય

ભારતવર્ષની પુરાતન રાજધાની તક્ષશિલા નગરનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ આદિ યુગમાં આપણી નજરે આવે છે. તેના વૈભવ અને જહોજલાલીનું ગૌરવ પુરાતન સાહિત્યોમાં સુવર્ણાક્ષરે આલખાયેલ છે, જે આજળ ઉપર પ્રાચિનતાના પ્રકરણમાં આપણને જોવા મળશે.

પંજાબના સુપ્રસિદ્ધ શહેર રાવળપિંડિથી નૈઋત્યકોણમાં વીસ માઈલના અંતરે અને સરાર્ધકલાથી પૂર્વ અને ઇશાન કોણમાં આ તક્ષશિલા નગરના પુરાતન ખડેરો અલ્પાધિ પર્યંત વિસ્ત્રામ છે, જે આશ્ચર્યકારક રીતે સુંદર ખીણમાં આવેલ છે. ખીણની આબુઆબુ ફરતી હેરો નામની નદી તેના નાના નાના પ્રવાહોમાં વહે છે. તેની ઉત્તર દિશાએ નાની નાની ટેકરીઓની લાંબી હારમાળા તેની સુંદરતામાં વધારો કરે છે. પૂર્વ દિશાએ મોન્ડી અને હઝારા નામના સફેદ બરફના પર્વતો ચળકતા દેખાય છે. તેમજ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા તરફ મરગલા અને ખીજ નાની કુંગરીઓ દેખાઈ આવે છે. તક્ષશિલાની પૂર્વ અને ઇશાન દિશાના વિભાગમાં તેમજ નૈઋત્ય અને પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં કુંગરીઓની હાર આવેલ છે. જેમાંના પશ્ચિમ તરફના ભાગને હથીઆળ કહેવામાં આવે છે. કુંગરીઓના ઉત્તર તરફના વિભાગમાં હેરો નદીમાંથી નહેરો નીકળેલી છે તેમજ દક્ષિણ તરફના વિભાગમાં ધણુ જોડા ખાડાઓ અને પત્થરોની નાની ટેકરીઓ આવેલ છે, જેમાં પ્રાચીન સમયના સ્તૂપો અને મઠો(વિકારો)ના અવશેષો મળી આવેલ છે.

પુરાતત્ત્વવેત્તા જનરલ કર્નિંગહામ એન્ક્યન્ટ ગેઓગ્રી ઓફ ઇન્ડિયા (Ancient Geography of India) નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૬૮૦-૬૮૩ માં જણાવે છે કે:-આમંડા જિલ્લાના નીચા સપાટ મેદાનમાં તક્ષશિલા આવેલ છે, જે યુકોપોલીટીસથી ૬૦ રોમન માઈલ અથવા અંગ્રેજી ૫૫ માઈલ પર છે.

(પ્લીની ૪-૨૩) તે સિંધુ અને હાઈડાસપેસ (એરિયન એમ. ફ્રિન્ડલ. અલેક્ઝાન્ડર પૃષ્ઠ ૮૮) વચ્ચે જે મ્હોટાં શહેરો આવેલાં છે, તેમાં તક્ષશિલા સર્વથી મ્હોટું શહેર છે. તેની વસ્તી ગીચ છે અને જમીન ધણી ફળદ્રુપ છે. (સ્ટ્રેબો પૃ. ૩૪ એમ. ફ્રિન્ડલ) અને માન્ધારથી સાત દિવસના અંતરે પૂર્વ તરફ આવેલ છે. અને સિંધુની પૂર્વ તરફ ત્રણ દિવસના અંતરે છે. તેના વિસ્તારવાળા આ શહેરની જાર અથવા તેર 'લી'ની ઉત્તર તરફ છુદ્ધ તેમના માથાને બિશ્વામાં અર્પણ કરેલ તેને લગતો સ્તૂપ આવેલ છે. આ પ્રદેશની જમીન ધણી ફળદ્રુપ છે. તેમાં ધણુ ઝરાઓ વહે છે, તેમ ધણી વનસ્પતીઓ પાકે છે. આ

સમયપર આ પ્રદેશ કાશ્મીરનો ખંડીઓ લાગ હતો. અને તેનો વિસ્તાર ૨૦૦૦ 'લી'નો હતો. (હુએનત્સાંગ પૃષ્ઠ ૨૪૯) તે પછી તક્ષશિલા વિષે આપણે કંઈ સાંભળતા નથી, તેમ તેનો નાશ ક્યારે થયો તેની આપણને ખબર મળતી નથી. મુસ્લીમ લેખકો આ સમયમાં તફત મુખ છે. કર્મવિભાગના ૨૬ મા પ્રકરણમાં આદ્યોદ્ધનીએ તક્ષશિલાને “ મારીકાલા ” નામથી જણાવેલ છે. તક્ષશિલાની ઉત્તરે ઉરસા, પૂર્વે જલમ, દક્ષિણે સિંહપુરા, અને પશ્ચિમે સિંધુ આવેલ છે.

રાવળપિંડીની ઉત્તર-પશ્ચિમે બાર માઇલના અંતર પર આવેલ શહાદેરી નજીક તક્ષશિલા હતું એમ જનરલ કોનિગહામ જણાવે છે. અહીં મહોટી મૂર્તિઓ, દુર્ગા સિકાઓ, ઝોલામાં ઝોલા પંચાવન સ્તૂપો, અઠાવીશ મઠો અને નવ મંદિરો જડયાં છે. તે ઉપરાંત તક્ષશિલાનું નામ ધરાવતું એક તામ્રપત્ર અને ખરોદિ લિપિમાં કાંતરાએલ Vase (પાત્ર વિશેષ) મળી આવેલ છે. આના ઉપરનો ભાગ તક્ષશિલામાં તૈયાર થયેલ હતો. (C. A. R. S. II) આના ખરોદ કંટલાક માઇલો સુધી લંબાયેલ છે, જે હસનઅખડલ સુધી જોવામાં આવી શકે છે. (હસનઅખડલ એ પંજાબમાં અટક જિલ્લામાં આવેલ છે.) આ ખરોદો થોડા સમય પર યોદવામાં આવ્યા હતા.

—(Annual Report A. S. I. 1912-13 P. 1-5 and Vol. I P. 10-12).

સર જોન માર્શલની ગાઇડમાં તક્ષશિલાનું વર્ણન કરતાં હેરા નદીના પાણીની ખીણમાં આવેલ ત્રણ જુદા જુદા શહેરોના ખરોદોનું વર્ણન આપેલ છે. આ શહેર સરાધકાલા કે જે રાવળપિંડીની ઉત્તર-પશ્ચિમે વીસ માઇલ પર આવેલું રેલ્વે જંકશન છે, તેની ધણી જ નજીક આવેલ છે.

મીનાઈ યાત્રી હુએનત્સાંગના વર્ણન પ્રમાણે તક્ષશિલા જિલ્લાનો વિસ્તાર ૨૦૦૦ 'લી' અથવા ૩૩૩ માઇલનો હતો. તેની પશ્ચિમે સિંધુ નદી, ઉત્તરે ઉરસા જિલ્લો, પૂર્વે જલમ અથવા બેહુત નદી અને દક્ષિણે સિંહપુર જિલ્લો આવેલ છે. હેલા જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર પહાડો વચ્ચે કેટીઝની નજીક આવેલું હતું. તેથી દક્ષિણ-પશ્ચિમે તક્ષશિલાની સરહદ સુહાન નદીથી બંધાઈ જતી હતી અને દક્ષિણ-પૂર્વે બકરાલાના કુંગરો આવેલ હતા. જે આ રીતથી તક્ષશિલાની હદો લગભગ ખરી છે એમ આપણે માનીએ તો સિંધુ અને જલમ નદીની આગલી લાઇન અનુક્રમે એશી માઇલની અને પચાસ માઇલની થાય અને ઉત્તર અને દક્ષિણની સરહદો સાઠ અને એકસો વીસ માઇલની અનુક્રમે થાય. અથવા ખીજ સંખ્યામાં કહીએ તો આ હદો બધી મળીને ૩૧૦ માઇલની થાય છે, જે હુએનત્સાંગે જણાવેલ તે પ્રમાણે આપણી સાથે લગભગ મળતું આવી શકે છે.

—(Connigham-Ancient Geography of India P. II.)

તક્ષશિલા-વિશ્વવિદ્યાલય

તક્ષશિલા નગરમાં પુરાતન સમયમાં ઉચ્ચ શિક્ષણ-અભ્યાસ માટે મહાન વિદ્યાલયો ચાલતાં હતાં, જ્યાં હિન્દ અને એશિયામાંથી ઘણા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાસંપાદન અર્થે આવતા, જેથી તક્ષશિલા જગતભરમાં વિદ્યાના કેન્દ્ર તરીકે મશહૂર ગણાતું. ભારતીય સંસ્કૃતિના ઉત્થાનમાં તક્ષશિલાએ બહુ ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવ્યું છે. વર્તમાનમાં જેમ સંસ્કૃત ભાષાના અધ્યયનનું કેન્દ્ર કાશિ (બનારસ) અને ન્યાયસામ્રાજ્ય અભ્યાસ માટેનું કેન્દ્ર નાદિયાશાંતિ ગણાય છે, તેમ પુરાતન સમયમાં એ વિદ્યાઓ પ્રાપ્ત કરવાનું વિદ્યાર્થિઓ તક્ષશિલા હતું.

શિશુ નાગવંશીય મગધસમ્રાટ શ્રેણિક (ગ્રિગિસાર) કે જેઓ ઈ. સ. પૂર્વે ૭સોની શતાબ્દિ લગભગ યદ્ય ગયેલ છે, તેમના પ્રખ્યાત રાજ્યવૈજ્ઞાનિક-જીવકે પશુ અહોના વિદ્યાલયમાં વૈજ્ઞાનિકો ઉચ્ચ અભ્યાસ પ્રાપ્ત કરેલ હતા. તેઓએ પોતાના વૈજ્ઞાનિક ઉપચારોથી મહારાજા ગ્રિગિસાર, ચંડપ્રહોત અને મહાત્મા ગૌતમબુદ્ધને નીરોગી બનાવેલ હતા, જે માટે જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યોમાં ઘણા ટેકાણે ઉલ્લેખો મળી આવે છે.

પાયથાગોરસ અને તેણે તત્ત્વજ્ઞાન

મહાન ગ્રીક તત્ત્વજ્ઞ પાયથાગોરસ જ્યારે હિંદની મુલાકાતે આવેલ તે સમયે તેણે તત્ત્વ-શિલામાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાન મેળવેલ એમ જણાઈ આવે છે. આ સમયમાં જૈન તીર્થંકર શ્રમણ, ભગવાન મહાવીરસ્વામી પોતાના ધર્મોપદેશનો પ્રચાર કરતા હતા, જેમનો ઉપદેશ પાયથાગોરસે મેળવેલ હોય તેમ સંભવે છે. તત્ત્વશિલાના પ્રદેશમાં મંધારજનપદના મહારાજા નિગ્ધધ (નિગ્ગતી)ને મહાવીર આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપેલ હતા તે પ્રતિબુદ્ધના નામથી જૈન સાહિત્યમાં પ્રસિદ્ધ છે.

— (ઉત્તરાખ્યયન સૂત્ર અધ્યાય ૧૮)

શ્રમણ જૈન તીર્થંકર મહાવીર અને મહાન તત્ત્વજ્ઞ પાયથાગોરને સંબંધ થયેલ હતા.

— (જુઓ જુદા અને મહાવીર, મૂલ લેખક ઍનર્સ્ટ હોર્ધર્મન જર્મની.)

(પ્ર. નરસિંહભાઈ ઇશ્વરભાઈ પટેલ પુના, ૧૯૨૫.)

પાયથાગોરસ ઈ. સ. પૂર્વે. ૫૮૦ સામેસ નામના ગામમાં જન્મ્યો હતો. તેના સિદ્ધાંત સંબંધી આપણે એટલું જાણીએ છીએ કે પ્રાચીન આયોનિક તત્ત્વજ્ઞાનીઓના સિદ્ધાંતોના ઇજાપ્તના ધર્મશુરઓ સાથેના તેના મહાન પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે પરિચય સાધ્યો હતો. આ પ્રવાસમાં માત્ર ઇજિપ્તનો જ નહીં પણ ફોએનીશીયન્સ, શેલડીઅન્સ, પર્શીયન માગી, હિન્દુ, જ્યુઝ, કુષ્ઠક અને થેસિન્સના સંપર્કમાં તે આવ્યો હતો. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૩૦ના અરસામાં તેણે માગના ગ્રેશીયાના કોટોનામાં સ્થિરવાસ કર્યો, જ્યાં તેણે પોતાના નામની નીતિશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર શિખવવાની પાઠશાળા સ્થાપિત કરી.

પાયથાગોરસના સિદ્ધાંત જીવનશાસ્ત્રને અનુકુળ હતા. પ્રસિદ્ધ કાવ્યમય ધર્મેને પ્રતિકૂળ પણ પવિત્રતા અને નૈતિક આત્મજ્ઞાન પ્રેરતા આ સિદ્ધાંતો જુના...વિદ્વાનો અને સંસ્થાઓ પ્રતિ ઉદાર હતા. તેમનું મહત્ત્વનું તત્ત્વ આત્માનો પુનર્જન્મ ગણાય છે. આ ઉપરાંત ધાર્મિક અને નૈતિક નિયમોના તેમજ સંખ્યાની નવીન શોધની શરૂઆત તથા સંખ્યાના વિવિધ સંબંધો વગેરે માટે પાયથાગોરસની પાઠશાળા પ્રસિદ્ધ હતી. ઈ. સ. પૂર્વે ૫૧૦ કોટાની-એટોથી સાઇમિરીટોની હાર પછી પાયથાગોરસ અને...અપ્રિય થયાં પહેલાં જ ઇટાલીમાં લોકશાહી મંડળને તોડી પાડવામાં સાધનબૂત થયાં અને પછી તે તેમના પાસા બદલાયા અને તેઓને અત્યાચારમાંથી નાસવું પડ્યું. પાયથાગોરસનું યુનુ જેવી રીતે થયું તે જરાબર જણાયું નથી. દંતકથા પ્રમાણે કહેવાય છે કે તેમનું યુનુ એપોન્ટમ પાસે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦માં થયેલ હોય.

તેણે પોતાના હેઠમાં કેસોફિલ, સાઇરોસના, ફેરીસીડઝ અને બીજાઓ પાસે અભ્યાસ

૧ હર્મોનો મહાયાનનો ઉપોદ્ધાત આચાર્ય હેમચંદ્રનું સ્થવિરાવલીચરિત્ર ૮ પૃષ્ઠ ૨૩૧, ટા. હર્મન ચાકોળી.

૨ જુદાચર્ચા. લેખક ત્રિપિટકઆચાર્ય તત્ત્વ સાંકુત્યાચન. પૃષ્ઠ ૨૬૭-૩૦૦

કર્ષે હતો. તેમજ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે ઇચ્છા અને પૂર્વમાં ધણા દેશોમાં પ્રવાસ કર્યો કહેવાય છે. તેમના પ્રવાસો પછી તેણે ઇટાલીના કોટોનામાં સ્થિરવાસ કર્યો તેમ કહેવાય છે. અહીં તેમની પ્રતિષ્ઠા જલદી વધી અને તેને ખાસ કરીને ઉમરાવ અને શ્રીમંત વર્ગના અનુયાયીઓ મોટી સંખ્યામાં મળ્યા.

આમાંના ત્રણસોનું એક બાંધુમંડળ બનાવવામાં આવ્યું જે પાર્થિયાગોરસ અને એક-બીજાને માટે સહાયક થવા, ગુરૂના આદેશ પ્રમાણે ધાર્મિક અને સાધુચરિતાના આચાર કેળવવા અને ધાર્મિક તેમજ તત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાંતોનો અભ્યાસ કરવા પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થયું હતું. આ મંડળમાં પ્રવેશ કરનારને બેથી પાંચ વર્ષ માટે ઉમેદવાર તરીકે દાખલ કરવામાં આવતા હતા. આ સમય દરમિયાન ખાસ કરીને મૌનચરિત્ર કેળવવાની શકિતની કસોટી કરવામાં આવતી હતી. સંયમ અને જીવનની પવિત્રતાનું સખત રીતે પાલન કરવામાં આવતું. કોટોના જેવાં મંડળો સાઈરિસ, મેટાપોન્ટમ, ટેરેન્ટમ અને માગ્ના ગ્રેશીયાના બીજા ક્ષેત્રોમાં પણ સ્થાપિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

પાર્થિયાગોરસના ધાર્મિક સિદ્ધાંતોનું મુખ્ય તત્ત્વ આત્માના પુનર્જન્મ (Feature) વિષે હતું. તેમાં મનુષ્યના મરણ પછી મનુષ્ય કે તિર્યંચયોનામાં અને તિર્યંચનો મનુષ્યયોનામાં પુનર્જન્મ થઈ શકે છે. આત્માનો પુનર્જન્મ તે પવિત્રતાની ક્રમિક ગતિ છે. પવિત્ર આત્માઓ જીવનની ઉચ્ચ ગતિને પ્રાપ્ત કરે તે સ્વાભાવિક છે.

પાર્થિયાગોરસનો^૧ બાપ ધનાઢય વેપારી હતો. તેણે પૂર્વના દેશો (હિંદુસ્તાન) તરફ ધણા પ્રવાસ કર્યો હતો. આત્માને જન્મોન્મત્તર થાય છે તેનું તે માનતો, પેથાગોરસ ભૂમિતિ-શાસ્ત્ર અને ગણિતશાસ્ત્રનો પ્રખર વિદ્વાન અને પારંગત હતો. પરંતુ તે જેટલો તત્ત્વવેત્તા હતો તે કરતાં અધિક ધર્મનો ઉપદેશક હતો. તેના શિષ્યોને નવી અને વિશેષ નિર્ભજ કરણી શિખવવાને દેવતાઓએ તેને નિર્માણ કરેલ, એનું તે પોતાને ગણ્યો. તેણે પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા માગ્ના ગ્રેશીયામાં સત્તર પ્રવાસ કર્યો. અને તેમના પંથની મંડળીઓ સિપ્લાસ્સિ, મેટાપોન્ટમ, તારેન્ટમ તેમ બીજા નગરોમાં સ્થાપન કરી.

ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૬ના વસંતકાળમાં મહાન અલેક્ઝાન્ડર તક્ષશિલામાં દાખલ થયો તે સમયે આ શહેર ઘણું જ સમૃદ્ધ હતું. આ જ સમયમાં તક્ષશિલામાં ઓકિડા અને જોનેઝ પરસ્પર સમાગમમાં આવતા, તેમ આ સમયમાં પણ કેટલીક વિદ્યાપીઠો સ્થાપિત થયાનું જાણવામાં આવી શકે છે. મી. હેવલ્ડના જણાવ્યા પ્રમાણે સત્રાદ્ અશોકે-તક્ષશિલા અને જીન્જેનીની વિદ્યાપીઠોમાં ઉચ્ચ કેળવણી મેળવેલ હતી. તક્ષશિલા કાવ્યમાં^૨ જણાવ્યા પ્રમાણે મહારાજ દશરથ અને સંપ્રતિએ તક્ષશિલાના વિશ્વવિદ્યાલયમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ કરેલ હતો.

વૈષ જીવકનો તક્ષશિલા-વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ

ભારતીય વૈદ્યોમાં વૈષ જીવક સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટના જાણવા જેવી છે. મગધના પ્રખ્યાત મહારાજ ગિંધિસાર યાને એલિયુકના સમયમાં તેણે તક્ષશિલા વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન સંપાદન કરેલ. તે સંબંધી તેના જીવનની કેટલીએક ઘટનાઓ ઓદ તેમજ જૈન સાહિત્યોમાં મળી આવે છે. વૈષ જીવકે તક્ષશિલામાં વૈદ્યકીય જ્ઞાન સંપૂર્ણ રીતે મેળવેલ તે સંબંધી ઐતિહાસિક ઘટના વર્તમાનમાં બહાર આવેલ છે.

૧ ઓક્સફોર્ડના ઇતિહાસ, યુ. વ. સો. ૫૪૭ ૩૭૬-૭૭

૨ તક્ષશિલા કાવ્ય. ઇન્ડીયન પ્રેસ પ્રકાશ.

નેપાલ રાજ્યના જાંઝારમાંથી એક તાકપત્ર પર લખાએલ “કાસ્યપ સંહિતા યાને વૃદ્ધ જીવકીય તન્ત્ર” એ નામનો પુરાતન ગ્રંથ હાલમાં રાજ્ય તરફથી બહાર પડેલ છે. તેમાં ઈ. સ. પૂર્વેની આયુર્વેદના વિષયની અતિ ઉપયોગી હકીકત શ્લોકબદ્ધ આપેલ છે. આ પરથી રહેજે જણાઇ આવે છે કે-તક્ષશિલા વૈદ્યવિદ્યા માટે પણ એક ઉપયોગી કેન્દ્ર હતું.

—(નેપાલ સંસ્કૃત ગ્રંથમાલા, પ્રથમશતક)
“કાસ્યપ સંહિતા” સંવત ૧૯૯૫, પંડિત હેમરાજ શર્મા.

તક્ષશિલા-વિદ્યાપીઠ અંગે સર જહોન માર્શલિનેનો મત

તક્ષશિલા વિશ્વવિદ્યાલયના સંશોધનમાં સર જહોન માર્શલ જણાવે છે કે—

“હું રજા ઉપર યુરોપ ગયો તે વખતે નવ માસની મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન તક્ષશિલાનું ખોદકામ રોકી દેવામાં આવ્યું હતું અને તે દરમ્યાન સીથો-પાર્થોયન સમયના મકાનોનાં કેટલાક વિભાગો જે સીરકપ ગામમાંથી મળી આવ્યા હતા, તેના નીકાલનું બાકી રહેલું કામ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. આ કાર્ય મારા ખોદકામના મદદનીશ મિ. એ. ડી. સીદ્ધીકીએ બહુ જ બાહોશીપૂર્વક કર્યું હતું. શહેરના ઉત્તર તરફના દરવાજા, અને જેને હું સીથો-પાર્થોયન રાજ્યઓનો મહેલ માનું છું તેની વચમાં, મુખ્ય માર્ગની બાજુએ, મકાનોનાં અગિયાર વિભાગો આવેલ છે, જે વિભાગો સાંકડી શેરીઓથી એક બીજાથી જુદા પાડેલ છે. આમાંના ચાર વિભાગોના, મુખ્ય માર્ગ ઉપર પડતા, મુખ આગળ એક એક પવિત્ર મંદિર છે. આમાંનું એક મોટું મંદિર છે તે નિઃશંક રીતે બૌદ્ધ મંદિર છે અને બાકીના ત્રણ સ્વૂત છે જે બૌદ્ધ અથવા જૈન હોવા જોઇએ. વધારે સંભવ તો એ જૈન હોવાનો જ છે. આ અગિયાર વિભાગોમાં પુષ્કળ ઓરાડાઓ અને પ્રાંગણો છે. આ વિભાગો સામાન્ય વસ્ત્ર વાટ માટેના હતા કે નહીં, એ એક ચર્ચાનો વિષય છે. જો એ સ્વીકારવામાં આવે કે એ બે માળના હતા (અને એ ઓછામાં ઓછા બે માળના તો હોવા જ જોઇએ) તો સામાન્ય રીતે દરેક વિભાગમાં, ઉપરના ભાગમાં કેટલાંક ખુલ્લાં પ્રાંગણો ઉપરાંત એ પ્રાંગણોને ફરતા ૨૦૦ ઓરાડાઓ હશે જ. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એ વિભાગો સામાન્ય પ્રકારના એકલવાયાં ધરો ન હોઈ શકે. આગળના અહેવાલમાં મેં જણાવ્યું છે કે એ કોઈ ખાસ કાર્ય માટે બનેલાં હોય. મીઠા, સિંચીયનો અને પાર્થોયનોના યુગમાં, સૌ જાણે છે તે મુજબ, તક્ષિલા એક પ્રસિદ્ધ વિશ્વવિદ્યાલયનું શહેર હતું, અને એથી એમ માનવું અવૈયકિક નથી કે-શહેરનો આ ખાસ વિભાગ, જે તેની એક સરખા પ્રકારની રચના અને ધણા ધર્મોના મંદિરોથી જુદો તરી આવે છે તે, વિશ્વવિદ્યાલયનું સ્થાન હોય અને મકાનોના આ મોટા વિભાગોમાં જુદા જુદા આચાર્યો (સિક્ષકો) અને તેમના શિષ્યો રહેતા હોય. કારણકે આપણે જાણીએ છીએ કે માનવ સિક્ષણના લગભગ દરેક વિભાગો, જેવા કે-વેદોના જ્ઞાનથી લઈને કાયદાઓ અને વૈદ્યકનું જ્ઞાન તેમજ હાથી પાળવાની કળાથી માંડીને નિર્જાનબાજીની કળા-એ બધાનું જ્ઞાન તક્ષિલામાં આપવામાં આવતું હતું, અને અહીં તેમજ કારતવર્ષના અન્ય પ્રદેશોમાં એ અચૂક નિયમ હતો કે વિદ્યાર્થીઓને તેમના ગુરુઓ સાથે રહેવું પડતું.”

—(આક્રોસોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા, એન્થ્રોપલ રીપોર્ટ, ૧૯૨૬-૨૭, પૃ. ૧૧૦-૧૧૧ ઉપરથી અનુવાદિત.)

તક્ષશિલા-વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરનારાઓ

અલેક્ઝાન્ડર ધી ગ્રેટના યુરોપિયન સિદ્ધાંત જૈનોના સિદ્ધાંતની સાથે કેટલાક અંશે મળતા આવે છે. એરિષ્ટોટલના સિદ્ધાંત સંબંધીના તત્ત્વજ્ઞાનનો ફેલાવો ગ્રીક દેશમાં આ સમય પર સારા પ્રમાણમાં થયેલ. મહાન તત્ત્વજ્ઞ રોઝર્ક અને એનો જે ગ્રીક દેશમાં મહાન તત્ત્વજ્ઞાની થઈ ગયા તેમના સિદ્ધાંત અને જૈનો તત્ત્વજ્ઞાનમાં સામ્ય હોવાનું પ્રતીત થાય છે. આ મહાન તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠમાં જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરેલ જાણીતો આવે છે.

મીથોના રાજ્યકાળ પછીના સમયમાં આ પ્રદેશ બેક્ટ્રીયન ગ્રીકોના હાથમાં આવ્યો. તે સમયમાં પશ્ચિમ એશિયા અને ચીનમાંથી વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવતા. તેમ બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો અહીંની વિદ્યાપીઠમાં ઉચ્ચ અભ્યાસ અર્થે દૂર દૂરના પ્રદેશોથી આવતા. તથા મૌર્ય સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્તના રાજ્યમંત્રી ચાણક્ય તક્ષશિલાની વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરેલ હતા. જે નીચેના ઉલ્લેખથી જાણવામાં આવી શકે છે—

“પચ્ચમાધનેકલંચિધાનકનિધાને તત્ર નગરેડ્ડવશસુ વિદ્યાસુ સ્મૃતિષુ પુરા-
જેષુ ચ દ્રાસતૌ કલાસુ ભરત-વાત્સાયન-ચાણક્યલક્ષણે રત્નત્રયે મન્ત્ર-યન્ત્ર-
તન્ત્રવિદ્યાસુ રસવાદ-ધાતુ-નિધિવાદાજ્ઞન-ગુટિકા-પાદપ્રલેપ-રત્નપરીક્ષા-વાસ્તુ-
વિદ્યા-પું-સ્ત્રી-ગજાશ્વવૃષભાદિલક્ષણેન્દ્રજાલાદિ-ગ્રંથેષુ કાવ્યેષુ ચ નૈપુણચરણાસ્તે
સે પુરુષાઃ પ્રત્યુષકીર્તનીયનામધેયાઃ ।”

—(શ્રી જૈનપ્રબલ્કરિ-વિવિધ તીર્થંકર-પ-સિધી જૈન ગ્રંથમાલા) પાટલિપુત્ર નગર કંપ ૫૪ ૬૨-૭૦)

અર્થ—આ રીતે અનેક વિદ્યાઓના કાંડારસમાં એ નગરમાં અઢાર વિદ્યાઓ, સ્મૃતિઓ, પુરાણો અને ૭૨ કળાઓમાં ભરત, વાત્સાયન અને ચાણક્યરૂપી ત્રણ રત્નો, મંત્ર-યન્ત્ર-તંત્રની વિદ્યાઓમાં, રસવાદ, ધાતુવાદ, નિધિવાદ, અંજન, ગુટિકા પાદલેપ, રત્નપરીક્ષા, વાસ્તુવિદ્યા, પુરુષ, સ્ત્રી, ગજાશ્વ, વૃષભ વગેરેનાં લક્ષણોમાં ઇન્દ્રજાલ વગેરેના ગ્રંથોમાં અને કાવ્યોમાં નિપુણ થયેલા એવા એ પુરુષો પ્રાતઃસ્મરણીય છે.

પ. સ. ૬૬૩-૬૪ વીર નિર્વાણ સંવત ૧૧૬૦-૬૧ માં જૈનાચાર્ય પંડિતવર્ષ ૫૨૦-
જેવસુરિ કે જેઓનો જન્મ નાગરકુલમાં થયેલ હતો તેમને “તક્ષશિલા-વિશ્વવિદ્યાલય”માંથી “સાહિત્યપર્યાનિધિ” અને “અધ્યજ્ઞ (?)” નામની પદવીઓ મળી હતી.

પતઃ નાગરવાહચકુલજઃ સાહિત્યપર્યાનિધિર્વિદ્યોદેવઃ ।

અજ્ઞનીતિ ચિદ્વદ્ વિવિતોડ્ઝજિ જનિતજગજનાનંઃ ॥

—(નાગપુરી તપગચ્છ પદાવલી. ૫૪ ૧૬-૩૬ લે. આચાર્ય ભાતૃચંદ્રસુરિ.)

ઉપરોક્ત ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો પરથી સિદ્ધ થાય છે કે સાતમી શતાબ્દ સુધીમાં જૈન ગ્રંથજ્ઞોનો વિહાર જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કરવા માટે તક્ષશિલા પધર્મિત હતો.

મૌર્યવંશીય સમ્રાટ અશોક,^૧ સંપ્રતિ, દશરથ અને વૃષભેન યાને સોભાગસેન વગેરે

^૧ નીચેના લખાણોમાં તેમનો જન્મ ચિક્રમ સં. ૬૬૫ માં થવાનું જણાવેલ છે.

^૨ તક્ષશિલા કાવ્ય-ઇન્દ્રજાલ ગ્રંથ પ્રમાણ.

રાજવીઓએ અહીંની વિદ્યાલયમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલ હતી. બૌદ્ધોની જાતન કથાઓમાં^૧ જણાવ્યા પ્રમાણે અહીંની વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરતા કેટલાક રાજપુત્રોનાં નામો મળી આવે છે:

વાલ્યારસી(કાશી)નો રાજકુમાર અહાલત.

મગધરાજનો પુત્ર અરિન્દમ.

કુરુદેશનો રાજકુમાર સુતસોમ.

મિથિલાનો રાજકુમાર વિદેહ

ઉદ્ધપ્રસ્થનો રાજકુમાર ધનંજય.

કમ્પિલ દેશનો રાજકુમાર.

મિથિલાનો રાજકુમાર સુરુચિ.

એવી જ રીતે અહીંના વિદ્યાલયોમાં ધણા રાજાઓના રાજકુમારો ઉચ્ચ પ્રકારનું શિક્ષણ મેળવવા આવતા. એવા ઉલ્લેખો મળે છે કે તક્ષશિલામાં એક આચાર્ય પાસે એકસો એક રાજકુમારો અભ્યાસ કરતા હતા. આ રાજકુમારો પોતાના આચાર્યને એક હજાર કાર્પાપણ રૂા આપતા અને ત્યાં રહી અભ્યાસ કરી તૈયાર થતા. જ્ઞાન મેળવ્યા પછી સ્વયં અવલોકન દ્વારા શિક્ષક આદિના ક્રિયાત્મક અભ્યાસ કરવા યાત્રા માટે નીકળતા. પછી રાજ-ધાનીમાં જઈ યોગ્યતા બતાવી સફળ રાજકર્તા નીવડતા.

મહાસુતસોમ જાતક કથામાં જણાવેલ છે કે-કુરુદેશનો રાજકુમાર સુતસોમ તક્ષશિલામાં અભ્યાસ અર્થે જાય છે અને રસ્તામાં તેને કાશી દેશનો રાજકુમાર અહાલત મળેલ છે. આ બંને સાથે ત્યાં જાય છે, અને કેવી રીતે તેઓ અભ્યાસ કરી તૈયાર થાય છે તેની રસિક કથા આમાં આપવામાં આવી છે.

તક્ષશિલાની પ્રત્યેક શાળાના, વિશિષ્ટ અધ્યાપકથી અધિકૃત એવી, ૧૮ શાખા સંપન્ન હતી. સમસ્ત ભારતમાં જુદાના પ્રદેશમાં આ પુરાતન નગર આધિપત્ય ભોગવતું. વિદ્યાપીઠમાં ન્યાયશાસ્ત્ર, તર્કશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, શિક્ષકળા, મૂર્તિશાસ્ત્ર, ચિત્રકળા આદિ ધણા વિષયોનું જ્ઞાન સંપાદન કરવાનું મહાન ક્ષેત્ર હતું. અહીંના કેટલાક વિદ્યાલયો જુદા જુદા વિષય માટે સ્થાપિત થયેલ હતાં તેમાં “ સીરકાપ ” વિભાગમાંની વિદ્યાપીઠ ઇ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકામાં સ્થાપિત થઈ હતી અને ઇ. સ. બારમા સૈકામાં મુસલમાનોમાં બખ્તીયાર ખિલજીની આગેવાની નીચે ધણા સ્થાનો અને વિદ્યાલયોનો નાશ થયો.

પ્રાન્તે—વિદ્વાન વાચક! ભારતવર્ષમાં રાજ્યવિપ્લવો અને ધર્મદંપના કારણે જૈનોના પુરાતન ધણા સાહિત્યો પુષ્પગિત્ર અને મુસલમાનોના રાજ્યના સમયમાં નાશ થયો છે, જે બીના બચીતી છે. તેથી કરીને આપણા સાહિત્યોમાંથી પુરતો ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. આર્કાયોલોજીકલ ખાતાએ કરેલ શોધખોળના પરિણામે આપણને તેમાંથી કંઈક અંશે જાણવા મળી શકે છે, એ બીના જાણવા જેવી નથી. તક્ષશિલાનું ખોદકામ હજુ થોડુંક થયું છે. અને ખાત્રી છે કે જો શોધખોળ ખાતા તરફથી પુરતું ખોદકામ થઈ જશે તો જૈનોના પુરાતન અવશેષો મળી આવવા સંભવ છે. કમનસીમે હોંદ બરમાં જૈનો તરફથી એક પથ્થ સંશોધનખાતું સ્થપાયેલ નથી. તેને લઈને તેઓ પોતાના પૂર્વજોની ઐતિહાસિક ધટના બહાર લાવી શકતા નથી એ ધણા ખેદનો વિષય છે. આશા છે હવે પછી પથ્થ જામત થઈને આ સંબંધમાં આપણે કંઈક કરીશું.

तक्षशिलाका विध्वंस

लेखक—श्रीमान् डा. बनारसीदासजी जैन, एम. ए., पी एच. डी., लाहोर

तक्षशिला भारतीय संस्कृतिका एक अति प्राचीन तथा प्रसिद्ध केन्द्र था, जो आज शताब्दियोंसे उजड़ा पड़ा है। इसके अवशेष पंजाबमें रावलपिंडी नगरसे २० मील उत्तर-की ओर टेक्सिल रेलवे स्टेशनके पास विद्यमान हैं। इसकी खुदाईका काम कुछ वर्ष पूर्व सर 'जोन मॉर्रिल' की देखरेखमें आरम्भ हुआ था।

इसके उल्लेख भारतके प्रायः सभी—ब्राह्मण, जैन तथा बौद्ध—साहित्योंमें प्राप्त होते हैं। ब्राह्मण—साहित्यमें इसका सम्बन्ध जनमेजयसे है, जिसने नागयज्ञ करके तक्षकनागको पराजित किया था।^१ बौद्ध—साहित्यमें तक्षशिला एक विशाल विश्वविद्यालयके रूपमें आती है। यहाँ अनेक बौद्ध विहार हैं, जिनमें बड़े बड़े विद्वान् भिक्षु रहा करते थे। विद्यादान ही इनके जीवनका परम लक्ष्य था, और इनसे विद्या प्राप्त करनेके लिए विद्याप्रेमी दूरस्थ देशोंसे आते थे। इस बातकी पुष्टिके लिए चीनी—यूनानी आदि विदेशी दूतों, यात्रियों तथा लेखकोंके कथनोंका आश्रय लेना पड़ता है।

जैन—साहित्यमें तक्षशिलाका वर्णन आदि तीर्थङ्कर श्रीऋषभदेवके काल तक पहुँचता है। वीक्षा ग्रहण करते समय भगवान् ऋषभदेवने अपना साग राज्य अपने पुत्रोंमें बाँट दिया। भरतको अयोध्याका राज्य मिला और बाहुबलीको तक्षशिलाका^२। फिर जब भरत दिग्विजयके लिए निकला, तो उसके भाई बाहुबलीने उसका विरोध किया। घोर युद्ध हुआ, परन्तु ऋषभदेवके उपदेशसे बाहुबलीने भरतकी अधीनताको अङ्गीकार कर लिया^३। एक बार विहार करते हुए ऋषभदेव तक्षशिला नगरके निकट आ पहुँचे। बाहुबलीको सूचना मिली। दूसरे दिन प्रातः वह भगवद्दर्शनके लिए आया तो उद्यानको खाली पाया। भगवान् कहीं अन्यत्र चले गये थे। बाहुबलीको असीम खेद हुआ। इसके उपलक्ष्यमें बाहुबलीने भगवान् आदिनाथके पदबिम्ब बनवाये^४।

१ महाभारत, सांख्य १९९७; आदिपर्व अ० ३, श्लो० २०,—१७२.

२. त्रिपिटकालम्बुपुराणवर्तित, प्रथम पर्व, भावनगर १९९२, सर्ग ३, श्लो० १७; श्री विजयानन्दसूरि: जैन तत्त्वार्थ, उत्तरार्ध, अम्बाला १९९३, पृ. ३७६।

३ त्रिपिट० पर्व १, सर्ग ५; पटमचरित, भावनगर, पृ० १६, श्लो० ३८, ४०, ४१.

४ त्रिपिट० पर्व १, सर्ग, ३३५-८५। महेंद्रप्रभसूरि: विधिपक्षगच्छीय पञ्चप्रतिष्ठापण बम्बई, ...पृ० २५४, श्लो० ५६-८ यही वर्णन हरिभद्रसूरिकृत आषट्पकनिर्युक्ति; तथा दर्शनरात्नाकरमें भी आता है।

यद्यपि इनका कोई अवशेष अभी तक नहीं मिला, तथापि तक्षशिलाके ५० या ६० मील दक्षिणकी ओर सिंहपुरनामक एक और प्राचीन नगर था (वर्तमान कटसरवाजे के पास मूर्तिप्राम) । चीनी यात्री ह्युनचांगने लिखा है—“यहां (सिंहपुरमें) श्वेत पटधारी पास्तण्ड-योंके आदि उपदेष्टाने बोधिको प्राप्त किया, और प्रथम देशना दी । इस घटनाका सूचक एक शिलालेख भी यहां रक्खा हुआ है । पास ही एक देवमन्दिर है । जो लोग यहां आते हैं वे घोर तपस्या करते हैं.....”^५ ।”

सम्भव है कि ऋषभदेवस्वामी यहां पहुंचे हों औ यहाँसे बाहुबलीको समाचार मल्य हो । और यहीं पर दर्शनार्थ आकर वे निराश हुए हों ।

जैन अवशेषः—जैन-साहित्यमें तक्षशिलाका जो वर्णन आता है उसके आधार पर इस नगरीको जैनधर्मका एक बड़ा मारी केन्द्र माननेमें कोई आपत्ति न होनी चाहिए । इससे यह भी सिद्ध होता है कि यहां अनेक जैन मन्दिर तथा स्तूप होंगे, जिनमेंसे कई निःसंदेह अति सुन्दर और अति विशाल भी होंगे । पर अब वहां कोई ऐसा अवशेष नहीं मिला, जिसको निश्चित रूपसे जैन कहा जा सके । केवल दो स्तूप ही ऐसे हैं जिनके विषयमें सर जॉन मॉर्शलेने लिखा हैः—“अब मेरा विश्वास है कि सिरकपके एफ (F) और जी (J) ब्लॉकके छोटे मन्दिर इन्हीं (जैन) मन्दिरोंमेंसे हैं । पहले मैं इन मन्दिरोंको बौद्ध-मन्दिर समझता था । परन्तु अब एक तो इनकी रचना मथुरासे निकले हुए आयागपट्टों पर उत्कीर्ण जैन स्तूपोंसे मिलती है, और दूसरे इनमें और तक्षशिलासे अब तक निकले हुए बौद्ध-मन्दिरोंमें काफी भिन्नता है । इन कारणोंसे अब मैं इनको बौद्धकी अपेक्षा जैन स्तूप ही मानता हूं । यद्यपि इस निश्चयके लिए अभी तक अकाट्य प्रमाण नहीं मिला ।”^६

तक्षशिला का विध्वंसः—तक्षशिलाका विध्वंस विक्रमकी प्रांचवी शताब्दिके श्वाभग माना जाता है । सर जॉन मॉर्शलेके मतानुसार यहांकी विमल अट्टालिकाओंको मिट्टीमें मिलाने-वाले तुरुष्क ही थे । इनका यह अनुमान चन्द्रप्रभसुरिकृत प्रभावकचरित^७के मानदेव-प्रबन्धके आधार पर है जो इस प्रकार हैः—

“सप्तशति नाम देशमें कोरंटक नाम नागर था—जहां भगवान् महावीरका मन्दिर था । वहां उपाध्याय देवचन्द्र रहते थे । विहार करते हुए वे एक बार बनारस आ पहुंचे । वहां इनको आचार्य-पद मिला और ये बुद्धदेवसुरिके नामसे प्रसिद्ध हुए । अन्तमें प्रद्योतनसुरिको अपने पट्टपर बिठा कर श्रीशत्रुंजयतीर्थ पर अनशन करके स्वर्ग सिंचारे । (४-१६)

५ मील=बुधिल्ट रिजोइर्ज ऑफ वेस्टर्न बर्मे, लंडन १८८४, भाग १, पृ० १४१-४५ ।

६. सर जॉन मॉर्शलः आर्केजोलोजिकल सर्वे ऑफ इंडिया, ऐन्नुअल रिपोर्ट १९१४-१५, पृ० २.

७. प्रकाशित बम्बई १९०९, पृ० १९१-१९ ।

“विहार करते हुए प्रद्योतनसूरि नमल (!) में आए। वहाँ श्रीजिनदत्त और धारिणी के मुख मानदेवको वैराग्य उत्पन्न हो गया और उसने वीक्षा लेली। उसने शास्त्रोंका खूब अध्ययन किया। समय पाकर वे चन्द्रगुप्तके आचार्य बने। जया और विजया नामकी दो देवियाँ—मानदेवकी सेविकाएँ बन गईं। (१७-२६)

“अब ऐसा हुआ कि तक्षशिलामें जहाँ ५०० मन्दिर थे भयानक बीमारी फैल गई। लोग धड़ाधड़ मरने लगे। नगरमें घोर चींकार मच गया। कोई किसीका न रहा, सबको अपनी अपनी पड़ी थी। गीध और कौबोंके लिए सुमिक्ष हो गया। घरोंमें दुर्गन्ध फैल गई। मन्दिरों में पूजा बन्द हो गई। यह महामारी किसी प्रकार भी शांत न होती थी। यह देख शासनदेवीने प्रकट होकर कहा: “म्लेच्छोंके घोर अत्याचारसे तंग आकर सब देवी-देवता यहाँसे चले गए हैं। आजसे तीसरे वर्ष तुरुष्कों द्वारा तक्षशिलाका विध्वंस हो जाएगा। इसका उपाय यही है कि तुम सब लोग इस नगरको छोड़कर दूसरे दूसरे स्थानों को चले जाओ। (२७-४१) दूसरा उपाय पूछने पर देवीने कहा—“नदुलमें गुरु मानदेव टहरे हुए हैं—उनके चरणोंका प्रक्षालनजल लेकर अपने अपने घरोंको छिड़को। इससे बीमारी दूर हो जावेगी।” यह कहकर देवी अन्तर्धान हो गई। (४२-४४)

“तक्षशिला निवासियोंने श्रावक वीरदत्तको आचार्य मानदेवसूरिके पास भेजा। उसने वहाँ पहुँचकर आचार्यदेवको ध्यानस्थ देखा। पहले तो उसके मनमें उनके प्रति बहुत अद्वा हुई, परन्तु फिर वह सोचने लगा कि इन्होंने मुझे देखकर कपटध्यान धारण कर लिया है। इस पर श्रीमानदेवसूरिकी सेविका जया तथा विजयाने उसे अदृष्ट बन्धनोंसे बांध दिया।

“अन्तमें गुरुदेवने उसे शिक्षा देकर छुड़वा दिया। तदनन्तर उसने तक्षशिलावासियोंका दुःखक्षान्त सुनाया। मानदेवसूरिने वहाँ जानेसे तो इन्कार कर दिया, परन्तु उसे एक शान्ति—स्तवन प्रदान किया और कहा:—‘इसी स्तवनको पहले कमठने पढ़ा था। इसके कारण ही तक्षशिलकी महामारी प्रशान्त होगी। तक्षशिला छोड़कर वीरदत्तने यह स्तवन संघको दे दिया। इसके पढ़नेसे कुछ दिनोंमें वहाँका उपद्रव शान्त हो गया। (४५-७५)

“इसके ३ वर्ष पीछे उस विशाल नगरी तक्षशिलकी तुरुष्कोंने ईटसे ईट बजा दी।

“बड़े बूढ़ोंसे सुना जाता है कि वहाँ पीतल तथा पाषाणकी जो प्रतिमाएँ थीं वे अश्वी तक भूमिगृहोंमें विद्यमान हैं। (७६-७७)”

मानदेवसूरि—जैन-पट्टाबलियों तथा अन्य ग्रन्थोंमें मानदेव नामक कई आचार्योंका वर्णन आता है, जैसे—

૧—માનવેવસૂરિ જો વૃદ્ધદેવસૂરિકે શિષ્ય પ્રબોતનસૂરિકે શિષ્ય થે ।

—(સ્વતરગચ્છ પદાવલી: તપગચ્છપદાવલી^{૧૦})

૨—સમુદ્રકે પદ્ધત માનવે—(સ્વતરગચ્છ પદાવલી: તપગચ્છપદાવલી)

૩—પ્રધુન્નકે પદ્ધત માનવે, “ ઉપદેશવાચ્ય ” તથા અન્ય ગ્રન્થોકે રચયિતા ।

—(તપગચ્છપદાવલી)

૪—બૃહદ્ગચ્છીય માનવે—इनके शिष्य उपाध्याय जिनदत्तके शिष्य हरिभद्र हुए ।

(મોહનલાલ ૬૦ દેશાઈ: જૈનસાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, વચ્ચે ૧૯૮૯, પૃ. ૧૬૩)

૫—નિવૃત્તિગચ્છકે માનવેવસૂરિ—इनके शिष्य शीलचार्य सं. १२५ में हुए ।

—(દેશાઈ: જૈ. સા. સં. ૬૦ પૃ. ૧૮૧)

હમારે પ્રબન્ધકે નાયક इनमेंसे पहले ही है, क्योंकि प्रबन्धमें स्पष्ट लिखा है कि यह वृद्धदेवसूरिके पद्धत प्रबोतनसूरिके पद्धत थे । पदावलियोंके आधार पर अनुमान किया जा सकता है कि यह मानवेवसूरि विक्रमकी पांचवी शताब्दि में हुए होंगे ।

૧ સ્વતરગચ્છ પદાવલિયોંકે લિે દેલો:—

इण्डियन एंटिकुएरी, जिल्द-११, पृ० २४५-५०

मुनि जिनविजय:—स्वतरगच्छपदावलीसंग्रह पृ० ११

૧૦ તપગચ્છપદાવલિયોંકે લિે દેલો:—

इण्डियन एंटिकुएरी, जिल्द-११ पृ० २५०-५१

जैन साहित्य संशोधक, खण्ड १ तृतीय अङ्क परिशिष्ट-पृ. १-६४

श्रीविजयानन्दसूरि: जैनतत्त्वार्थ, अम्बाला १९२५, उत्तरार्ध, पृ० ४९९-५००

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ના બે મહત્વના અંકો

ક્રમાંક ૪૩

આ અંકમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં માંસાહારનું વિધાન હોવાના આક્ષેપોનો શાસ્ત્ર અને યુક્તિના આધારે સચોટ જવાબ આપવામાં આવેલ છે.

મૂલ્ય—આર આના

[ક્રમાંક ૪૨માં પણ આ સંબંધી એક લેખ છે. મૂલ્ય—ત્રણ આના]

ક્રમાંક ૪૫

આ અંકમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્યના જીવન સંબંધી વિવિધ લેખો આપવામાં આવ્યા છે.

મૂલ્ય—ત્રણ આના

શ્રી જૈનધર્મ સત્ય પ્રકાશક સમિતિ
એસિંગવાડી બારી, ખીકાડા, અમદાવાદ

ત્રિકાલાબાધિત જૈનશાસનની આરાધના

લેખક-શ્રીમાન શેઠ કુંવરજી આણંદજી, ભાવનગર

જૈનશાસન ત્રિકાલાબાધિત એટલા માટે છે કે તેના પ્રકાશક સર્વજ્ઞ છે. તેઓ રાગ દ્વેષથી સર્વથા રહિત થયેલા હોવાથી અસત્યનો અંશ પણ તેમના કથનમાં આવવાનો સંભવ નહોતો. આ જૈનશાસનને પૂર્વકાળમાં કાંઈ બાધા કરી શક્યું નથી, વર્તમાનકાળમાં કરી શકતું નથી, અને ભવિષ્યમાં કરી શકવાનું નથી. એ શાસનના પ્રકાશનારા સર્વજ્ઞોની પછી તેમના ગણધર મહારાજ અને અનેક પુરંધર આચાર્યો મોટી સંખ્યામાં થયા છે. તેમણે એ શાસનની સ્થિતિ અખંડ જળવી રાખી છે. શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામી, ઉમાસ્વાતી વાચક, શ્રી દેવદર્શિણી ક્ષમાશ્રમણ અને શ્રી હરિકલ્પસરિ મહારાજએ આ શાસનને દીપાવ્યું છે. શાસનનું કાર્ય અવિચ્છિન્નપણે ચાલી શકે તે માટે યોગ્ય યોજના કરી, શ્રી દેવદર્શિણી ક્ષમાશ્રમણ મહારાજે આગમ પ્રથોને લખાવીને જે મહાન ઉપકાર કર્યો છે તેને માટે ક્યા શબ્દોમાં ઉપકાર માનવો તે કહી શકાય તેમ નથી. તેમની પછી પણ અનેક ઉપકારી પુરુષો યજ્ઞ ગયા છે. વિક્રમના તેરમા સૈકામાં કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય થયા કે જેમણે અનેક વિષયમાં શાસ્ત્રો ને પ્રયોજી રચના કરીને શાસનની સમૃદ્ધિમાં જોડાઈ કરી. આ મહાપુરુષની જોડના બીજા કાંઈ પુરુષ થયેલા જણાતા નથી. એમણે રાત્ર્યસહાય અને દેવસહાય ઉપરાંત આત્મસહાય વડે અપરિમિત ઉપકાર કર્યો છે. એમનાં ચરિત્રો નાનાં મોટાં ધણાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં હોવાથી અહીં તે સંબંધમાં વિશેષ લખવાની આવશ્યકતા નથી.

જે શાસનમાં આવા મહાપુરુષો થયા તે અપૂર્વ શાસનને પૂરા પુન્યોદયથી પામીને તેના આરાધન માટે બનતો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ફરી ફરીને આવી સામગ્રી મળવી દુર્લભ છે. અત્યારે મળેલી સામગ્રી સાધારણ પ્રયાસનું કળ નથી, પરંતુ પાછલા અનેક ભવોમાં કરેલા અસાધારણ પ્રયાસનું કળ છે. તો તેને સફળ કરવા માટે સુઝ જનોએ પ્રમાદ કરવો ન જોઈએ. આ આર્યક્ષેત્ર, ઉત્તમ કુળ, દેવપુરુષધર્મની જોગવાઈ, ધર્મ સાંભળવાની ઈચ્છા, ધર્મનું શ્રવણ, ધર્મની રુચિ, આરાધન કરી શકે તેવું શરીર, પૂરતું આયુષ્ય અને આશોચ-આ બધા વાનાં મળ્યા છતાં જો સારી રીતે ધર્મોરાધન કરીને આ મનુષ્યલવ સફળ કરવામાં ન આવે તો આપણા જેવો નિર્ભાગી કાણ ? માટે નિર્ભાગી ન ગણાતાં સદ્ભાગીમાં નામ લખાય તેમ પ્રયાસ કરવો ધટે. જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની આરાધના કરો, બીજા પાસે કરાવો, કરનારને ઉત્તેજન આપો, તેને સહાય કરો, અવલંબનભૂત થાઓ ! શાસનનો વિરોધ બૂલે ચૂકે કરશો નહી. શાસનના વિરોધીઓથી હેરા રહેજો, તેના સંસર્ગ પણ પાપમાલ કરશે. શુદ્ધ માર્ગને ઝોળાજો ! શુદ્ધ માર્ગે ચાલો ! શુદ્ધ અરૂપક, શુદ્ધ માર્ગો-વેધો તેમજ શુદ્ધ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનાર આપણા આચાર્યોદિકના સંસર્ગમાં રહો ! ને બની શકે તેટલું આરાધન કરો જેથી આવી ને આવી સામગ્રી ફરીને પણ પ્રાપ્ત થાય અને સ્વલ્પકાળમાં આત્મા સંસારનો પાર પામી મોક્ષમાં જાય. તથસ્તુ !

ભદ્રાવતી

[કચ્છનું એક પ્રાચીન મહાતીર્થ]

લેખક પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી વિદ્યાવિજયજી.

રહે છે ઉલ્લુ ગુલ્શનમાં, હતો જ્યાં વાસ છુલ્લુલનો;
મથૂરા જ્યાં હતા ત્યાં રાગ, ગાયે કાગડાઓ છે.

કચ્છ એક મહાપુરાતન દેશ છે, એ વાત સમજાવવા જેવી નથી રહી. પ્રાચીન કાલના આ કચ્છ દેશમાં એવી નગરીઓ હોવાનું સંભવિત છે, કે જેની જાહોજલાલી દેશ-દેશાન્તરોમાં ફેલાયેલી હશે અને તેમાંથી કચ્છદેશ હમેશાંથી દરિયા કિનારે આવેલો દેશ હોવાથી એ દરિયાકાંઠાનાં શહેરો મહાબંદરો તરીકે-આપારનાં કેન્દ્રસ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ હોય, એ પણ સ્વાભાવિક છે.

કચ્છમાં 'ભદ્રેશ્વર' નામનું એક ગામ છે, કે જે કચ્છના મુદ્રા તાલુકામાં આવેલું છે. આ ભદ્રેશ્વર એ પ્રાચીન જમાનાની 'ભદ્રાવતી' નગરી. ખીન સંદર્ભોમાં કહીએ તો ચૈદમી શતાબ્દના પ્રારંભમાં થયેલા મહાદાની જગદુશાહની જે ભદ્રાવતીનું વર્ણન જૈન ગ્રંથોમાં આવે છે, તે આ જ ભદ્રાવતી.

એક કાળે જે નગરીની ભાગેળમાં જ દરિયો ઉઠાળા મારી રહ્યો હશે, જ્યાં હજારો વહાણોની આવ-જવથી અને લોકોના કોલાહલથી કાન પડ્યું સંભળાતું નહિ હશે, મોટાં મોટાં શિખરોથી આકાશને સ્પર્શ કરી રહેલાં મંદિરોના ધંડાનાદો ગાજી રહ્યા હશે, મોટી મોટી અદ્વાલિકાઓથી સુરોભિત અસંખ્ય મહેલો પોતાની સુંદરતા બતાવવા સ્પર્ધા કરી રહ્યા હશે અને જ્યાં અનેક પ્રકારના બાગબગીચાઓ જુદી જુદી જાતનાં પુષ્પોની સૌરભો માંડેલી સુધી ફેલાવતા હશે, તે ભદ્રાવતી નગરી આજે—

“ રહે છે ઉલ્લુ ગુલ્શનમાં, હતો જ્યાં વાસ છુલ્લુલનો,

મથૂરા જ્યાં હતા ત્યાં રાગ, ગાયે કાગડાઓ છે. ”

આ કથનની સત્યતા શાખીત કરી રહી છે. પરિવર્તનશીલ સંસારમાં એમ થતું જ આવ્યું છે.

ભદ્રાવતી નગરીનો ઇતિહાસ બહુ જૂનો બતાવવામાં આવે છે. કહેવાય છે કે મહાભારતમાં વર્ણવેલી યૌવનાશ્વ રાજની નગરી, તે આ જ ભદ્રાવતી અને પાંડવોએ અશ્વમેધનો ધોડો પણ અહીં જ બાંધ્યો હતો.

ઉપરની વાત તો બહુ ધૌરણિક છે. પણ જેને આપણે ઇતિહાસકાળ કહીએ, એ સમયનાં પ્રમાણ લઈએ તોપણ ભદ્રાવતી એક પ્રાચીન નગરી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે. ભદ્રાવતીનો ઇતિહાસ અત્યારના 'ભદ્રેશ્વર'ના જૈન મંદિરની સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ ધરાવે છે. વિક્રમ સંવતથી ચારસો પચાસ વર્ષો પૂર્વે, એટલે આજથી લગભગ ૨૪૪૪ વર્ષ ઉપર, આ નગરીના કેવચંદ્રનામના એક જૈન ધનાઢ્યે એક વિશાલ જૈનમંદિર બનાવેલું. એવું એક તામ્રપત્ર ઉપરથી જણાયું છે. આ તામ્રપત્રમાંના ઉલ્લેખ પ્રમાણે વીર નિ. સં. ૨૩ થી આ મંદીર બન્યું. આ ત્રણ તામ્રપત્ર જુળના કોઈ મંત્રિ પાસે છે, અને તેની નકલ ભદ્રેશ્વરના મંદિરમાં સાચવી રાખેલ છે. તેમ જ કચ્છની જૂગાળમાં પણ જપાયેલ છે. વિક્રમ

સંવત્ આઠથી દશ સુધી ભદ્રાવતી નગરી પટ્ટીપાર જાતિના રાજપુતના હાથમાં હતી, એમ શ્રીયુત લાલજી મુલજી જોશી પોતાના ‘કમ્બની લેઝિકલ્સ’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે.

જુની ભદ્રાવતીના જે અવશેષો અહીં દર્શિગોચર થાય છે, તેમાં જગડુશાહે બંધાવેલી ‘જુડીઆ વાવ’ ‘ભાણેશ્વર ચોખંડા મહાદેવનું મંદિર,’ ‘પુલસર તલાવ,’ ‘આશાપુરીમાતાનું મંદિર’ ‘લાલસા બાજીરનો કુખો,’ ‘સોલ ચાંબલાની મસ્જીદો,’ ‘પિંજરપીરની સમાધિ’ અને ‘ખીમલી મસ્જીદ’—આમ હિંદુ—મુસલમાન સંસ્કૃતિના અનેક અવશેષો અહીં મોજૂદ છે. તેમાંના કેટલાક ઉપર અને કેટલાક પાળીવાઓ ઉપર શિલાલેખો પથ્થુ છે. દાખલા તરીકે આશાપુરાના મંદિરના એક ચાંબલા ઉપર સંવત્ ૧૧૫૮નો લેખ છે. કેટલાક પાળીવાઓ ઉપર સંવત્ ૧૩૧૬ના લેખો છે. ચોખંડામહાદેવના મંદિરની ડેલીના એક ઓટલાના અણેલા પત્થરમાં સંવત્ ૧૧૬૫નો સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયનો લેખ છે. કહેવાય છે કે આ પત્થર દુધીયાવાલા મંદિરમાંથી લાવીને બેસારવામાં આવ્યો છે.

ચોવીસો વર્ષ ઉપર કેવલન્દ્ર નામના ગૃહસ્થે બનાવેલા મહાવીરસ્વામીના મંદિરનો જે ઉદ્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે, તે મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કુમારપાલ રાજાએ પથ્થુ કરાવ્યાનો ઉદ્દેશ મેલે છે. તે પછી જે જગડુશાહનું નામ ઉપર લેવાયું છે, તે જગડુશાહે આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. આ જગડુશાહે દેશના રક્ષણ માટે અદ્યત્ન દ્રવ્ય ખર્ચ્યાનાં પ્રમાણો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ‘વીરધવલપ્રબંધ’માં જે ‘વેલ્લાપુર બંદર’નું નામ આવે છે તે આ જ ‘ભદ્રાવતી’ હતું, એમ પથ્થુ ઇતિહાસકારો માને છે.

આ પ્રસંગે આપણે મહાદાની જગડુશાહની દાનવૃત્તિ જરા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનમાં પડોશી પનશતેરો દુકાલ (૧૩૧૫) ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. જગડુશાહનું ચરિત્ર કહે છે કે, તે વખતે ભદ્રાવતી, વાધેલાને તાબે હતી. જગડુશાહે તેમની પાસેથી પોતાને કબજે લીધી. અને આ દુષ્કાલમાં એટલું બધું દાન કર્યું, કે આખા દેશને દુષ્કાલની અસર ન થવા દીધી. બધાં કવિઓ કંપના કરે છે કે, દુકાળને પથ્થુ ખૂબ ખબર પાડી દીધી, અને એને કહેવું પડ્યું—

‘મેલ જગડુશાહ જવતો, (કે) ફરી ન આવું તારા દેશમાં.’

જગડુશાહના દાનનું અનુમાન આપણે એટલા ઉપરથી કરીશું કે, એમની ભુદા ભુદા દેશમાં અનેક દાનશાલાઓ ચાલતી હતી. રૈવાકાંઠા, સોરઠ અને ગુજરાતમાં ૩૩, મારવાડ ૧૪ અને કમ્બમાં ૩૦, મેવાડ, માલવા અને ઢાલમાં ૪૦ અને ઉત્તર વિશાલમાં ૧૨ એમ એમની સત્રશાલાઓ (દાનશાલાઓ) હતી. વળી એમણે ૮૦૦૦ મુંડા વિશલદેવને, ૧૨૦૦૦ મુંડા સિંધના હુમીરને, ૨૧૦૦૦ મુંડા દિલ્હીના સુલતાનને, ૧૮૦૦૦ મુંડા અલલાના રાજાને, અને ૩૨૦૦૦ મુંડા મેવાડના રાજાને અનાજના આપ્યા હતા. વળી આ જ અરસામાં મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને પથ્થુ હજારો જીવોને રાજી આપી સુખી કર્યા હતા.

જે નગરીમાં આવા દાનવીરો મોજૂદ હતા તે નગરીની બહોળલાલી કેવી હશે, એની કંપના કરવી જરા પથ્થુ કઠિન નથી.

ભદ્રાવતી એ બંદર હતું. વ્યાપારનું મોટું મથક હતું. એ વાત ઇતિહાસકારોએ સ્થિર કરી છે. શ્રીયુત સાક્ષરવર્ષ કુંગરશી ધરમશી સંપદ પોતાના ‘કમ્બની વ્યાપારતંત્ર’ નામના પુસ્તકમાં લખે છે—

“કચ્છની પ્રાચીન ભદ્રાવતી એક સરસ બંદર હતું. અને ત્યાંના વેપાર અને ત્યાંનું વહાણવટું અતિ વિકાસને પામ્યા હતાં. તેરમા સૈકામાં એ ભદ્રાવતીમાં જગદુશાહ નામે મોટા વેપારી થઈ ગયો છે. એ બહુ ધનવાન હતો. તેની અનેક પેઢીઓ દુર દેશાવશેમાં હતી. તેનાં વહાણો જમનાનાં બંદરોમાં ફીંમતી માલ લઈ આવ-જવ કરતા હતાં. એમણે ભદ્રેશ્વરમાં મોટું જૈનપ્રાસાદ બાંધ્યું છે, જે અઘાપિ પર્યન્ત જૈન ભાઈઓનું યાત્રાનું સ્થલ જણાય છે. કચ્છમાં એવત્ ૧૩૧૫ની સાલમાં બારેઅનાચુદિ થઈ, લોકો અને જનવરો ભયંકર દુષ્કાલના પંજમાં સપડાયા હતા. તે વખતે જગદુશાહે પોતાના લોકારો ખોલી મનુષ્યોને અન્નવજ્રો, અને જનવરોને આરો પૂરો પાડ્યો હતો. એણે લાખો રૂપિયા ધર્માદા માટે ખર્ચ્યા હતા.” પૃ. ૬-૭.

આ બધા ઉપરથી એ નક્કી થાય છે કે, આ ભદ્રાવતી એક વખતે જગર નગરી હતી, અને દેશદેશાંતરોની સાથે વ્યાપારનો સંબંધ ધરાવતું એક મોટું બંદર હતું, એ વાત ચોક્કસ છે. અને તે ચોદમી શતાબ્દિ સુધી તો પુર જહોજલાલીવાળું શહેર હતું.

પછી, તે પછી તો તેનો પડતો કાળ આવ્યો હોય એમ જણાય છે. ભદ્રાવતી નગરી શાથી બાંગી ? એ સંબંધી ખાસ કંઈ પ્રમાણ મલતું નથી. પણ એના જે ખંડેશ વગેરે અવશેષો દેખાય છે, તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે, કે ધરતીકંપને લીધે આ નગરી દટાઈ ગઈ હોવી જોઈએ.

આ સંબંધમાં શ્રીયુત લાલજી મૂલજી જોશી પોતાના ‘કચ્છની લોકકથાઓ’ નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે ભદ્રાવતી ઉપર નોટ લખતાં લખે છે કે:—

“વિક્રમ સંવત્ ૮ થી ૧૦ સુધી તે ‘પહોયાર’ નામની એક શરતીર રાજપુત કોમના હાથમાં હતું. તે પછી વાધેલાઓના હાથમાં આવ્યું, તે પછી સભા જામ બાડેલાઓના હાથમાં ગયું. એ રીતે આપણે જોયું તો વિક્રમ રાજ્યની તેરમી શતાબ્દિની છેલ્લી પચીસીમાં ભદ્રેશ્વર જાડેજ રાજપુતોના હાથમાં આવ્યું હતું. પરન્તુ પહોયાર રાજપુતોની હકુમત જતાં, શહેરની ઉત્તિ, સમૃદ્ધિ પણ હટવા લાગ્યા. ધરતીકંપથી થયેલા ફેરફાર અને ઉપરાઉપરી પડેલ દુષ્કાલોના કારણે, તથા રાજ્યના પરિવર્તનના લીધે આ સમૃદ્ધિશાલી શહેર દિનપ્રતિ-દિન પતન તરફ ધસડાવા લાગ્યું.” પૃ. ૫૪-૫૫.

પણ, ખરી રીતે ચોદમી શતાબ્દિ સુધી તો આ નગરી પુરજહોજલાલીમાં હતી. બેસક વિદ્વાન લેખક કહે છે તેમ, ધરતીકંપો અને દુષ્કાલ ઉપર દુષ્કાલ પડવાના કારણે અને હમોશા બનતું આવ્યું છે તેમ, ચડતી પડતીના નિયમે ચોદમી શતાબ્દિથી આ નગરીનું પતન શરૂ થયું એ વાત તો ખરી છે.

જે કે, આવી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ભદ્રાવતી નગરી અત્યારે ખંડેશ-તુટવાકુટલા અવશેષોના આકારમાં જ દેખાય, પરંતુ આ જુની ભદ્રાવતીના ખંડેશની નજીક જ એક ‘ભદ્રેશ્વર’ નામનું ગામ છે. કચ્છના કુદા તાલુકાનું આ ગામ જણાય છે. આ ગામમાં નવમી સદીનાજી હજાર માણસની વસ્તી છે. હજારાતનું આ ગામ છે. આ ગામ નવું વસાવેલ છે. આ ગામની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં રાવસાહેબ મગનલાલભાઈ અખ્તરનો મત છે કે—

“જામ રાવલનું શાલું જૂના ભદ્રેશ્વરમાં હતું. તેને શુદીવાલીવાલા સમયસુજના ભાઈ મેરામજીએ એ શાલું ઉઠાડીને સર કર્યું. તેના દીકરા કુંબરજીએ તેને તોડીને નવું ભદ્રેશ્વર બનાવ્યું. એ વાતને આજે ચારસો વર્ષ થયાં છે.”

આ બદેશ્વરથી પૂર્વમાં લગભગ અડધા માઈલ દૂર અનેક શિખરોથી સુશોભિત જૈન-મંદિર અનેક ધર્મશાલાઓ વગેરે એક મોટું ધામ છે. આને 'વસહી' કહેવામાં આવે છે. આ મંદિર તેજ છે, કે જેનો ઉલ્લેખ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે. અને જે ભગવાન મહાવીર સ્વામીના નિર્વાણ પછી ૨૩ વર્ષે એટલે આજથી લગભગ ૨૪૪૪ વર્ષ ઉપર આજ બ્રાહ્મણોના દેવચંદ્ર નામના ગૃહસ્થે બંધાવ્યું હતું. આરંભમાં, આ મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી હતી. તે પછીનો ઇતિહાસ કંઈ જાણવામાં આવ્યો નથી. પણ કુમાર-પાલ રાજ્યએ, અને સંવત્ ૧૩૧૫ માં જગદુશહે આ મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કરાવ્યાની વાત પહેલાં કહેવામાં આવી છે. કહેવાય છે કે જ્યારે બ્રાહ્મણો ભાંગી પડી, ત્યારે આ મંદિર એક બાવાના હાથમાં આવ્યું. બાવાએ પ્રભુની મૂર્તિ ઉપાડી ભોંયરામાં રાખી દીધી. ત્યારપછી જૈનોએ સંવત્ ૧૬૨૨ માં મહાવીરસ્વામીની મૂર્તિ પથરાવીને પ્રતિષ્ઠા કરી. તે પછી તે પેલા બાવાએ પણ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ જૈનોને પાછી સોંપી. આ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ હાલ મંદિરની પાછળ એક દેવકુલિકામાં મૌન્ય છે.

કહેવાય છે કે, બીજી વાર પણ એવા પ્રસંગ આવેલો, કે મંદિરનો કબજો લાંબા કાંકારના હાથમાં ગયેલો, પણ પાછલથી કાંકાર પાસેથી જૈનોએ લઈને સંવત્ ૧૮૨૦ માં રાવશી કેશવજીના પુત્ર રાવશી પ્રાગમલજીના સમયમાં છૂર્ણોદ્ધાર કર્યો. છેલ્લામાં છેલ્લો છૂર્ણોદ્ધાર સંવત્ ૧૯૩૯ ના મહા સુદ ૧૦ ને દિવસે આંડવીનિવાસી શેઠ મોહનશી તેજશીનાં પત્ની મીઠીબાઈએ કરાવ્યો હતો.

બદેશ્વરના આ મંદિરની રચના ખૂબ ખુબીવાલી છે. સમતલ જમીનથી મંદિરનો ગભારો ધણો જાંચો અને દૂર હોવા છતાં, લગભગ સો કે-તેથી વધારે ફૂટ દૂરથી પણ સુખ્ય મૂર્તિનાં દર્શન થઈ શકે છે ૪૫૦×૩૦૦ ફૂટના ચોગાનમાં આ મંદિર આવેલું છે. સુખ્ય મંદિરની ચારે તરફ બાવન નાની નાની ફેરીઓ છે. ચાર મોટા ધુમ્રમટ અને એ નાના ધુમ્રમટ છે. ધણા મોટા એવા બસો અદાર થાંભલા છે. મંદિરની ચારે તરફ અને કમ્પાઉન્ડથી બહાર પણ આંડવી, જૂજ અને બીજાં ગામો તરફથી બનેલી અનેક ધર્મશાલાઓ છે. એક મોટા ઉપાધ્ય છે. વચમાં વિશાલ મુંદર ચોક છે.

દર વર્ષે ફાગણ સુદ ત્રીજ. ચોથ, પાંચમનો મેળો ભરાય છે. પાંચમે ધૂમધામ પૂર્વક ખવળ ચડાવવામાં આવે છે. મેળામાં સમય પ્રમાણે હજારો માણસો આવે છે.

આ મંદિરનો વહીવટ 'વર્ધમાન કલ્યાણજી' એ નામની પેઢીદાર ચાલે છે. જૂજ, આંડવી અને કચ્છના બીજાં ગામોના આજેવાન ગૃહસ્થો આ પેઢીના વહીવટદારો છે. કમીટીના પ્રમુખ જૂજના નગરશેઠ સાકરચંદ પાનાચંદ છે.

પાટણના રહીશ અને મુંબઈના મહાન વેપારી ધર્મપ્રેમી શેઠ નગીનદાસ કર્મચંદ, સંવત ૧૯૮૩ માં કચ્છની યાત્રાએ હજારો માણસોની મેદનીવાલો સૂંઘ લાવેલા અને આ તીર્થની યાત્રા કરેલી, ત્યારથી આ તીર્થની પ્રસિદ્ધિ વધારે થઈ છે. ખરેખર, તીર્થ ભવ્ય અને દર્શનીય છે.

બ્રાહ્મણો ભાંગી, પણ બ્રાહ્મણોનાં અવશેષો અને બ્રાહ્મણોનાં આ ભવ્ય મંદિર બ્રાહ્મણોની ભવ્યતાને હજી પણ પરિચય કરાવી રહ્યાં છે. કચ્છરાજ્ય આ સ્થાનની શોધ-ખોળ કરાવે તો ધણી વસ્તુઓ મળી શકે.

‘શ્રી જૈન સત્ય પ્રકાશ’ લીપીલેખની અંક

શ્રી જિનમૂર્તિ મહુડી

[પરિવ્રજ્ય મઠિ ભુખ્યા પૃ. ૨૧૫]

[ચિત્ર ૧નો બોલક મળી નહીં શકવાથી નથી આપ્યો. આ બોલક ‘શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ’ના અંક ૫-૬માં તથા વર્ષ ૬ના અંક ૧૧માં છપાયેલ છે]

[શ્રી સારાભાઈ નવાબના સૌભાગ્યથી]

શ્રી સુવર્ણચંદ્ર, અમુલિ
[પ્રાચીન ગ્રામીણ, ૪. ૧૧૫]

અ] સુવર્ણચંદ્ર, ગુજરાત

સુવર્ણચંદ્ર, ગુજરાત

બારમા સૈકા પહેલાંની

પ્રાચીન ધાતુપ્રતિમાઓ

[લેખક : શ્રીયુત સારાભાઈ મહિલાલ નવાબ, એમ. આર. એ. એસ, અમદાવાદ]

ભારત વર્ષની ત્રણે મુખ્ય સંસ્કૃતિઓમાં ધણા પ્રાચીન સમયથી મૂર્તિપૂજની ભાવના પ્રચલિત હોય તેમ જણાઈ આવે છે. આ ત્રણે મુખ્ય સંસ્કૃતિઓ પૈકી ૧ હિંદુ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે શ્રીયુત ડી. એ. ગોપીનાથરાવે Hindu Iconography (હિંદુ મૂર્તિવિદ્યાનશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક આર વોલ્ફમમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. Buddhist Iconography (બૌદ્ધ મૂર્તિવિદ્યાનશાસ્ત્ર) નામનું પુસ્તક બૌદ્ધ સંસ્કૃતિના અભ્યાસીઓ માટે ડૉ. વિનોયતોષ બહાચાર્યે લખ્યું છે જે ઑક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસની મુંબઈની શાખાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. પ્રાચીન જૈનોનાચાર્યોએ જિનમંદિરના નિર્માણ અને મૂર્તિવિદ્યાનનાં શાસ્ત્રો રચેલાં હોવા છતાં, તેમજ અનેક કળામય જિનમંદિરો, જિનપ્રતિમાઓ તથા અન્ય યક્ષ યક્ષીણીઓની પ્રતિમાઓ વિદ્યમાન હોવા છતાં અને જૈનોની પાસે અખૂટ સંપત્તિ હોવા છતાં જૈન મૂર્તિવિદ્યાનશાસ્ત્રને પ્રસિદ્ધિમાં લાવવા માટે જોઈએ તેવો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો નથી.

શ્રી ૬૪૮૭વાયા પ્રયત્નો જરૂર થયા છે. ડા. ત. શ્રીયુત પં. ભગવાનદાસ જૈન, જયપુર-વાળાએ ૬૪૨ ફેરફાર વાસ્તુસાર નામનો ગ્રંથ ગુજરાતી તથા હિંદી ભાષાંતર સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે, પરંતુ સિદ્ધપના પારિભાષિક સંકેતો અંગે તેમાં કેટલીક ભૂલો રહી જવા સાથી છે. સિદ્ધપણાની નમંદાશર મિત્રીએ પણ ‘સિદ્ધપણાકર’ નામનો ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં અનેક મિત્રો સહિત પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમાં પણ જૈન તીર્થંકરોના વર્ણના વર્ણનમાં મૂલ્ય શ્લોકોના ભાવાર્થની નીચે ખુલાસો આપ્યો નથી. વડોદરાનિવાસી શ્રીયુત ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહ (મુંબાઈ મહાવિદ્યાલય Bombay University તરફથી રજીસ્ટર્ડ પ્રોફેસર) અને મુંબઈનાં વિદ્યારીયા મ્યુઝીયમના curator શ્રીયુત શાંતિલાલ ઉપાધ્યાય પણ Jain Iconography સંબંધી નિબંધ માટે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. ડૉ. હસમુખલાલ ધી. સંઘળીઆએ પણ અંગ્રેજીમાં કેટલાંક લેખો લખ્યા છે.

ઉપરોક્ત વિદ્વાનો તથા મિત્રોનો હું અંગત પરિચય ધરાવતો હોવા છતાં ભરતભરમાં પર્વતે પર્વતે અને ગમેગમે પથરાયેલાં જિનમંદિરોના બારીક અભ્યાસપૂર્ણ અવલોકન વગર જૈન મૂર્તિવિદ્યાનશાસ્ત્રને પૂરપૂરા ન્યાય આપવામાં સફળ ન થઈ શકાય એમ મને લાગે છે.

હિંદુધર્મ અને બૌદ્ધધર્મમાં સાત્ત્વિક, રાજસિક અને તામસિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દેવ-દેવીઓનાં મૂર્તિવિદ્યાન છે, જ્યારે જૈનધર્મમાં દેવજ સાત્ત્વિક પ્રતિમા જ આશ્ચર્ય છે.

જિનમૂર્તિઓની ખાસ વિશિષ્ટતા—પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પીઓએ મૂર્તિઓ બનાવવામાં તેના અત્યંતરિક ભાવ અને પરિચિતનું દર્શન કરાવવાની યોજા કરી છે. આ યોજામાં તેઓએ મૂર્તિની પ્રત્યક્ષ નિરીક્ષણ કરી જોવાની અને તેમાં યોગ તથા શાંતિના અવસ્થાવવાની વિશેષ કળાશક્તિ રાખી છે. ભારતીય કલાનું સર્વોત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ જિનમૂર્તિઓમાં

મળી આવે છે. કેટલીક મૂર્તિઓ તો નિઃસંદેહ સર્વોત્તમ પ્રકારની છે, જે જોતાં જ તેઓની શાંતમુદ્રા અને પ્યાનમુદ્રા એકદમ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અને મહાકવિ ધનપાલે કહેલા નીચેના ઉદ્દગારો સહસ્રા મુખમાંથી નીકળી પડે છે:—

પ્રથમરસનિમગ્નં દદિદુર્ગમં પ્રસન્નં, લલનકમલમંકઃ કામિનોલંગશૂન્યઃ ।

કરયુગલમપિ થસે શસ્ત્રસંલગ્ધવન્ધ્યં, તદ્વસિ જગતિ દેવો વીતરાગસ્ત્વમેવ ॥૧॥

“જેઓનું નયનયુગલ પ્રથમરસમાં નિમગ્ન છે, જેઓનું લલનકમલ પ્રસન્ન છે, જેઓનો ખોળો સ્ત્રીના સંસર્ગથી રહિત છે, અને જેઓના હસ્તયુગલ શસ્ત્રના સંપર્કથી મુક્ત છે, તેવા તમે છો (અને) તે કારણે વીતરાગ હોઈ જગતમાં ખરા દેવ છો.”

નંદવંશના રાજ્યકાળથી આજ સુધીના જૈન શિલ્પના નમૂનાઓ વિશ્વમાન છે. પ્રાચીન સમયમાં મૂર્તિવિધાન અને ચિત્રાલેખન, સ્થાપત્યને અંગે તેના ભૂષણરૂપે, વિકાસ પામ્યાં હતાં. લલિતકલામાં આપણું સ્થાપત્ય ને પ્રતિમાનિર્માણ, આમ કલાની તવારીખમાં વિશેષ મહત્ત્વનું છે. એમાંયે ખાસ કરીને મૂર્તિવિધાન તો આપણી સંસ્કૃતિનું, આપણી ધર્મભાવનાનું અને આપણી વિચારપરંપરાનું મૂર્તિ સ્વરૂપ છે. આરંભથી લઈ મધ્યકાલીન યુગના અંત સુધી આપણા શિલ્પકારોએ એમની ધાર્મિક અને પૌરાણિક કલ્પનાઓનું અને હૃદયની પ્રાકૃત ભાવનાઓનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. જૈનધર્મ નિશ્ચિતપ્રધાન ધર્મ છે અને તેનું પ્રતિબિંબ તેના મૂર્તિવિધાનમાં આદિકાળથી લઈ આજસુધી એક જ રીતે પડેલું મળી આવે છે. ઇ. સ. ના આરંભથી કુશાન રાજ્યકાળની જૈન પ્રતિમાઓ અને સેંકડો વર્ષ પછી અનેક જિનમૂર્તિઓમાં બાક દૃષ્ટિએ બહુ જ થોડો ભેદ જણાશે. જૈન અર્હતની કલ્પનામાં આદિકાળથી શરૂ કરીને આજસુધીમાં કાંઈ બેઠા ફેરફાર થયો જ નથી. તેથી બૌદ્ધકલાની તવારીખમાં મહાપાનવાદના પ્રાકુભાવ પછી જેમ ધર્મનું અને એને લઈને તમામ સંસ્મરતાનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું, તેમ જૈનકલાના ઇતિહાસમાં બનવા પામ્યું નથી. અને તેથી જૈન-મૂર્તિવિધાનમાં વિવિધતા ન આવી. મંદિરોના અને મૂર્તિઓના વિસ્તાર તો દિવસે દિવસે ઘણો જ વધ્યો, પણ વિસ્તારની સાથે સાથે વૈવિધ્યમાં વધારો ન થયો. જૈન પ્રતિમાનાં લાક્ષણિક અંગો લગભગ પચીસસો વર્ષ સુધી એક જ રૂપમાં કાયમ રહ્યાં ને જૈન તીર્થંકરની ઊભી કે આસીન મૂર્તિમાં લાંબા કાળના અંતરે પણ વિશેષ ભેદ થવા ન પામ્યો.

જિનપ્રતિમા ધડનાર જૈન જ હોય એવું નથી, બલકે મોટા ભાગે હિંદુઓ જ હોય છે, અને ઘણા લાંબા વખતથી કેટલાક હિંદુ શિલ્પીઓના તો એ વંશપરંપરાનો ધધો જ છે. જૈન મૂર્તિઓ ધડનારા ભારતવાસીઓ જ હતા, પરંતુ જેમ બાદશાહી જમાનામાં આપણા કારીગરોએ ઇસ્લામને અનુકૂળ ઇમારતો બનાવી, તેમ પ્રાચીન શિલ્પીઓએ પણ જૈન પ્રતિમાઓમાં જૈનધર્મની ભાવનાને અનુસરી પ્રાણ ફૂંક્યો છે. જૈન તીર્થંકરની મૂર્તિ વિરક્ત, શાંત અને પ્રસન્ન હોવી જોઈએ, એમાં માનવહૃદયના નિરંતર વિગ્રહને માટે એની અસ્થાયિ લાગણીઓ માટે સ્થાન હોય જ નહિ. જૈન તીર્થંકરને આપણે ગુણાતીત કહીએ તો એ ગુણાતી-તતાને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપતાં સૌમ્ય અને શાંત મૂર્તિ જ ઉદ્ભવે, એમાં સ્મૃત્ત આકર્ષણ કે ભાવનાની પ્રધાનતા ન હોય (અપવાદ તરીકે કેટલીક મૂર્તિઓ હાસ્યરસ ઝરતી મુખમુદ્રા-વાળી પણ હોય છે). એથી જૈન પ્રતિમાઓ એની મુખમુદ્રા ઉપરથી તુરત જ ઓળખી શકાય છે. આસીન મૂર્તિઓ કરતાં ઊભી મૂર્તિઓના મુખ ઉપર પ્રસન્ન ભાવ ઘણા દાખલાઓમાં

વિશેષ પ્રકારે જોવામાં આવે છે. જૈન પ્રતિભાઓ નગ્ન અને વસ્ત્રાચ્છાદિત એ પ્રકારની જોવામાં આવે છે, અને પ્રકારની પ્રતિભાઓમાં નગ્નતા અને વસ્ત્રાચ્છાદિતતા સિવાય વિશેષ ફેરફાર હોતો નથી. બહુ પ્રાચીન નહીં એવી મ્તેતાંબર મૂર્તિઓમાં પ્રાયઃ એક કટિવસ્ત્ર (લંબોટ) નજરે પડે છે. આસીન (બેઠેલી) પ્રતિભાઓ સાધારણ રીતે પ્યાનમુદ્રામાં ને પદ્માસનમાં તથા કેટલાક દાખલાઓમાં અર્ધપદ્માસનમાં અને કોઈ કોઈ દાખલાઓમાં ઉત્થિતપદ્માસનમાં^x મળી આવે છે અને તેઓના બંને હાથ ખોળામાં ઢીલી રીતે ઉપરાઉપરી ગોઠવાયેલા હોય છે. ચોવીસ તીર્થંકરોનાં પ્રતિભાવિધાનમાં વ્યક્તિબેદ ન હોવાથી લાંબાંતરને લઈને જ આપણે મૂર્તિઓને જુદા જુદા તીર્થંકરનાં નામે ઓળખી શકીએ છીએ. મોટે ભાગે અગિયારમા સૈકા પછીની મૂર્તિઓના આસન પર સાધારણ રીતે તીર્થંકરનું લાક્ષણિક ચિહ્ન (લંછન) કાતરેલું હોય છે.

જૈનાશ્રિત કલાનો પ્રધાન ગુણ એના અંતર્ગત ઉલ્લાસમાં કે ભાનનાલેખનમાં નથી. એની મહત્તા, એની કારીગરીની ઝીણવટમાં, ઉદાર શુદ્ધિમાં, અને એક પ્રકારની બાહ્ય સાદાઈમાં રહેલી છે. જૈનાશ્રિત કલા મુખ્યત્વે વેગપ્રધાન નહિ, પણ શાંતિમય છે. સૌમ્યતાનો પરિમલ, જિનમંદિરમાં પૂજન અર્થે વપરાતા સુમંધિત દ્રવ્યોની પેઠે, સર્વત્ર મ્લેકે છે. એમની સમૃદ્ધિમાં લાગની શાંતિ ઝળકે છે.

ભારતવર્ષના ખૂણે ખૂણે અને ગામેગામે પથરાયેલાં જિનમંદિરોનો અથવા જિન-મંદિરોમાં આવેલી હજારો જિનપ્રતિભાઓનો પરિચય આ દ્ર્ક લેખમાં ન આપી શકાય. તેથી જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓનું, જૈન વિદ્વાનોનું પણ, જે તરફ ખાસ લક્ષ્ય નથી ખેંચાયું, તેવા એક વિષય તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય ખેંચવાની મારી ઇચ્છા છે.

જિનમંદિરો સિવાય મ્યુઝીયમોમાં તથા કળાશાળાઓના ખાનગી સંગ્રહોમાં થોડી એક ધાતુની મૂર્તિઓ હશે પણ ખરી; છતાં પણ ધાતુની પ્રતિભાઓનો મોટો સંગ્રહ દરેક દરેક જિનમંદિરમાં આજે વર્ષોથી સુરક્ષિત છે; પરંતુ એક જૈન તરિકે મારે દિલગીરી સાથે જાણાવવું પડે છે કે આપણે પાપાણુની પ્રતિભાઓનું જેટલી કાળજીથી જતન કરીએ છીએ, તેનાથી ચોથા ભાગની કાળજીથી પણ ધાતુની જિનપ્રતિભાઓનું જતન કરતા નથી. મારા યાત્રા-પ્રવાસ દરમ્યાન તથા તાજેતરમાં “ જૈન ડીરેક્ટરી ”ના કાર્ય માટે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઠી તરફથી મેં કરેલા પંજાબ, સિંધ તથા કાશ્મીર પ્રદેશના પ્રવાસ દરમ્યાન મારા જોવામાં ધાતુની પ્રતિભાઓ પર જેટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો આવ્યા છે, તેટલા પ્રાચીન ઉલ્લેખો પાપાણુની પ્રતિભાઓ પર જોવામાં આવ્યા નથી. વળી ધાતુની પ્રતિભાઓ પરના લેખોમાં જેટલી ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે, તેટલી પાપાણુની પ્રતિભાઓ પરના લેખોમાં મલી આવતી નથી. ટકવાની દૃષ્ટિએ પણ પાપાણુની જાત જલદી તૂટી જાય તેવી (બરફ) હોવાથી પણ ધાતુની પ્રતિભાઓ વધારે જૂના સમયની ટકેલી છે.

મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ જેટલી વિવિધતા ધાતુની જિનપ્રતિભાઓમાં મળી આવે છે તેટલી વિવિધતા પાપાણુની જિનપ્રતિભાઓમાં મળી આવતી નથી.

^x મહુસના કર્જન મ્યુઝીયમમાં B 1 નંબરની નિશાનીવાળી કુચ્છાલીન મૂર્તિ “ ઉત્થિત-પદ્માસન ” વાળી છે.

આ દ્રૂઢ લેખમાં ધાતુપ્રતિભાઓની વિવિધતાનો ખ્યાલ પશુ અપી શકાય તેમ ન હોવાથી, મારા જોવામાં તથા જાણવામાં આવેલી ઇસ્વીસનના બીજા સૈકાથી શરૂ કરીને બારમા સૈકા સુધીની કેટલીક ધાતુપ્રતિભાનો દ્રૂઢ પરિચય આપવાનું મેં ચોખ્ખાં ધાર્યું છે.

મૂર્તિ ૧. આજસુધી મારી જાણમાં આવેલી ધાતુની પ્રતિભાઓમાં સૌથી પ્રધાન પ્રતિભા મહુડીના કોટચાર્ક મંદિરના મહંતના કબજામાંની જિનમૂર્તિ છે, જેનો પરિચય મિત્ર સાથે હું આ માસિકના વર્ષ ૫ માના ૫-૬ સંયુક્ત અંકમાં કરાવી ગયો છું અને વર્ષ ૬ ના ૧૧ મા અંકમાં મુનિ શ્રી ન્યાયવિજયજીએ પશુ તેનો પરિચય કરાવ્યો છે અને વર્ષ ૬ ના ૧૨મા અંકમાં ડૉ. હસમુખલાલ સાંકળિયાએ કેકન કોલેજના સંશોધન વિભાગની ખવિઠાના ઈ. સ. ૧૬૪૦ ના માર્ચ મહિનાના વોલ્યુમ ૧ ના નં. ૨-૪ ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો લેખ મૂળ તથા ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, તેમાં પશુ આ મૂર્તિનો પરિચય ડૉ. સાંકળિયાએ કરાવેલો છે. ડૉ. સાંકળિયા પોતાના લેખમાં આ મૂર્તિના સમય સંબંધી માન્યવર ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રીજીના મતને બરાબર હોવાનું જણાવે છે; પરંતુ મારી તેઓને જાણાપશુ છે કે તેઓ “ ગુજરાતની પ્રાચીનતમ જિનમૂર્તિઓ ” નામનો ‘ ભારતીય વિદ્યા ’ ત્રૈમાસિકના વર્ષ ૧ ના બીજા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા મારા લેખની પાના ૧૮૧ ઉપર આપેલી ફલીલો સંબંધી વિચાર કરે.

મારી માન્યતા પ્રમાણે તો આ મૂર્તિ ઇસ્વીસનના પહેલા અથવા બીજા સૈકાની છે અને તે રીતે ગુજરાતમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર પશુ લગભગ બે હજાર વર્ષ પહેલાંથી શરૂ થયેલો હોવો જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ પુરવાર થાય છે. મારી જાણમાં છે ત્યાં સુધી ગુજરાતના વિદ્યમાન શિલ્પોમાં આટલું પ્રાચીન શિલ્પ હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયું નથી અને તેથી જ જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ માટે આ શિલ્પ જોટલું ઉપયોગી છે, તેટલું જ ઉપયોગી ગુજરાતની શિલ્પસમૃદ્ધિના અભ્યાસીઓ માટે આ શિલ્પ છે. (જુઓ મિત્ર નં. ૧.)

મૂર્તિ ૨, ૩ અને ૪. આ ત્રણે મૂર્તિઓ પશુ ઉપરોક્ત મહુડીના કોટચાર્ક મંદિરના જોદ્ધમઝામાંથી મળી આવી હતી અને આજે વડોદરા સરકારના પુરાતન સંશોધનખાતાની આપીસના કબજામાં છે. આ મૂર્તિઓને પશુ માન્યવર શાસ્ત્રીજીએ બૌદ્ધમૂર્તિઓ તરીકે જાણખાવી હતી અને આ મૂર્તિઓ બૌદ્ધમૂર્તિઓ નથી પરંતુ જૈન મૂર્તિઓ જ છે એવું મારા “ ભારતીય વિદ્યા ” ત્રૈમાસિકના ઉપરોક્ત લેખમાં સાબીત કરેલું છે અને તે જ વર્ષના પૃષ્ઠ ૧૬૪ માં મેં માન્યવર શાસ્ત્રીજીને વિનંતી કરી છે કે;—

“ આ લેખની ફલીલો વાંચીને માન્યવર શાસ્ત્રીમહાશય હવે પોતાનો જો બાંધી લીધેલો જાલજરેમો મત ફેરવવા ઉદાર થશે; અને જો મારી એમાં જૂલ થતી હોય તો તે ચુકિત અને પ્રમાણ પુરસ્સર જાહેરમાં મૂકી મારા માર્ગદર્શક થશે.”

મારા આ લેખને પ્રસિદ્ધ થયે કોઠ વર્ષ ઉપર સમય વીતી ગયો હોવા છતાં માન્યવર શાસ્ત્રીજીએ મારી ફલીલોનો પ્રત્યુત્તર આપ્યો નથી.

“ ભારતીય વિદ્યા ” ત્રૈમાસિક ધણાખરા વાચકોના જોવામાં નહિ આવ્યું હોય તેથી આ મૂર્તિઓનો પરિચય આ માસિકના વાંચકોને કરાવવાથી વધારે લાભ થશે એમ માની મૂર્તિ ૨-૩ અને ૪ નાં ચિત્રો મિત્ર નંબર ૨-૩ અને ૪ માં રજી કરવાનું ચોખ્ખાં ધાર્યું છે.

ચિત્ર નંબર ૨ : શ્રી જિનમૂર્તિ. આ ચિત્રની મૂર્તિના એ મારા “ભારતીય વિદ્યા”ના લેખમાં શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે. પરંતુ તે લેખ લખ્યા પછી મને મળી આવેલા પુરાવાઓ ઉપરથી આ મૂર્તિને શ્રી પાર્શ્વનાથની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવવા કરતાં શ્રી જિનમૂર્તિ તરીકે જ ઓળખાવવી વધારે પ્રમાણપુરસ્કર લાગે છે.

જેમાં પદ્માસન પર મધ્યમાં પદ્માસનની બેઠકે ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલી મુખ્ય મૂર્તિ જિનેશ્વરદેવની છે. તેઓશ્રીના મસ્તકની પાછળ લંબગોળ પ્રભાવલી (આભામંડળ) છે. અને તેઓશ્રીની જમણી બાજુએ પલાંડીની નજીક નીચેના ભાગમાં પીઠ પાછળ પ્રભાવલી સહિતની બાજુએ પલાંડીની નજીક પીઠ પાછળ પ્રભાવલી સહિતની અગ્નિકાલ્પલિપ્તીની બે હાથવાળી મૂર્તિ છે. અગ્નિકાલ્પ કાળા હાથમાંનું બાળક અરુપપદ્મ હોવાય છે; ન્યારે તેણીના કાળા હાથમાં ફળ હોવું જોઈએ. તેના ભાગ વધારે ખવાઈ ગયેલો હોવાથી બરાબર દેખાતો નથી. પદ્માસન ઉપર જુદા કમલની આકૃતિ કાતરેલો છે અને આકૃતિની નીચે આઠ જાળી આકૃતિઓ છે. આ આઠ આકૃતિઓ ડૉ. સાસ્ત્રી માને છે તેમ આઠ દિગ્પાલોની નથી, પરંતુ મહેતી જ છે, અને મહેતી આઠ જ આકૃતિઓની રજુઆત આ શિલ્પ ચિત્ર નંબર ૩ કરતાં વધારે પ્રાચીન હોવાની સાબિતી આપે છે. મારા આજસુધીના નિરીક્ષણમાં કોઈ પણ જિનમૂર્તિના પદ્માસનમાં આઠ દિગ્પાલોની રજુઆત જોવામાં આવી નથી, વળી જિનમૂર્તિવિધાનને લગતા મંથોમાં જિનમૂર્તિના પદ્માસનમાં દિગ્પાલોની રજુઆત કરવાનું વિધાન પણ નથી; તેથી મારું માનવું છે કે આ આઠ મહેતી છે. કારણ કે ન્યોતિય સાસ્ત્રીમાં રાહુ અને કેતુને પહેલાં એક જ મહેતી તરીકે સ્વીકારવામાં આવેલ છે.

ચિત્ર નંબર ૩ : શ્રી પાર્શ્વનાથજી. આ જિનમૂર્તિની પણ વાસ્તવિક ઓળખાણ હું મારા “ભારતીય વિદ્યા”ના લેખમાં કરાવી ગયો છું. મધ્યમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિ બિરાજમાન છે. તેઓશ્રીના મસ્તક ઉપર નાગરાજ (પરજેન્દ્ર)ની સાત ફૂંચાઓ ૨૫૪ દેખાય છે. એટલે આ મૂર્તિ જોનાના ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની છે તેમાં કોઈ બાબતની શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. પાર્શ્વનાથ પ્રભુની જમણી બાજુ બે હાથવાળા મહારાજની તથા કાળી બાજુ બે હાથવાળી અગ્નિકાલ્પની મૂર્તિ છે. અગ્નિકાલ્પની તથા મહારાજની મૂર્તિઓ સહિતની શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની આરસની, પાપાજીની તથા ધાતુની મૂર્તિઓ ભારતના જુદા જુદા પ્રદેશોનાં જિનમંદીરોમાં આવેલી છે. આ જિનમૂર્તિનું શિલ્પ જોતાં તે આઠમા સૈકાની હોય તેમ લાગે છે. આ મૂર્તિની પીઠિકા ઉપર એક અમસાખ્ય સુશોભન છે. એમાં પરસ્પર યુગ્માએલ સર્પના યુગ્મના મુખ્ય પ્રતિમાના કમળાસનને ઊંચે પ્રકડી રાખે છે અને બન્ને બાજુની નાગની મૂર્તિને આગળ ધરી રાખે છે. આ સર્પાકૃતિની નીચે નવ મહેતી અર્ધ આકૃતિઓ શિલ્પીએ રજુ કરેલી છે. આવી રીતના સર્પના યુગ્મજાણી પદ્માવતીદેવીની બે હાથવાળી આરસની પ્રતિમા, પાટલુના ખેતરખાળના પાકમાં આવેલા શીતલનાથના જિનમંદિરમાં આવેલી છે.

ચિત્ર નંબર ૪ : શ્રી કમળદેવ. આ જિનમૂર્તિની ચર્ચા પણ હું મારા “ભારતીય વિદ્યા”ના લેખમાં કરી ગયો છું. આ મૂર્તિને હું કમળદેવપ્રભુની મૂર્તિ તરીકે ઓળખાવું છું, તેનું કારણ મૂર્તિના બને ખલા ઉપર, શિલ્પીએ રજુ કરેલી લટકતી મસ્તકના

વાળી હોય છે, જે એ મૂર્તિના ચિત્રમાં, તથા “ ભારતીય ચિત્ર ”માં નંબર ૮ વાળી પીડવાડા (મારવાડ)ની જિનમૂર્તિનું ચિત્ર જે મારા લેખ સાથે છપાયું છે તેમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે.

જૈનોના ચોવીસ તીર્થંકર પૈકી પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવ સિવાય બાકીના ત્રેવીસ તીર્થંકરોએ પંચમુષ્ટી લેવા કરેલા છે, જ્યારે શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુએ ચાર મુષ્ટી લેવા કરી રહ્યાં પછી પાંચમી મુષ્ટીથી લેવા કરતી વખતે સૌધર્મેન્દ્રની વિનંતીથી, વાળની એ હોટા લેવા ક્યાં વગરની જ રહેવા દીધી હતી, જે સંપ્રદાયી સ્પષ્ટ વર્ણન, આવશ્યકનિર્ણયિત જેવા પ્રાચીન સૂત્રગ્રંથમાં તથા કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ રચેલાં ત્રિપષ્ટીશલાકાપુરુષ-ચરિત્ર જેવા ચરિત્રગ્રંથોમાં મળી આવે છે.

જેમકે—“ તેસિ પંચમુઢિઓ સયમેવ । મગવઓ પુણ સક્કવયણેજ કમગા-
વવાપ્પ શરીરે જહાઓ અંજણરેહાઓ હવ રેહંતીઓ ઉવલમહજ્જણ ઠિઆઓ તેણ તેણ
જહમુઢિઓ છોઓ । ”—(આ ૦ નિ ૦ પૃ ૧૬૧)

અર્થ—તેમનો (તીર્થંકરોનો) સ્વયમેવ પાંચ મુઢિનો લેવા હતો. પણ ભગવાન ઋષભદેવનો ઇન્દ્રના વચનથી, તેમના કનક જેવા ઉજ્જવળ શરીર ઉપર, અંજનની રેખા જેવી શોભતી જટાઓ ઉખાઝા વગરની રહી. તેથી તેમનો ચાર મુઢિનો લેવા છે.”

“ પ્રતિચ્છતિ સ્મ સૌધર્માધિપતિઃ કુન્તલાન્ પ્રમોઃ ।

વસ્ત્રાજ્જલે વર્ણાન્તરતન્નુમણ્ડનકારિણઃ ॥ ૬૮ ॥

મુઢિના પજ્જમેનાડય કોષાન્ કેશાન્ જગત્પતિઃ ।

સમુચ્ચિલ્લનિવન્નેવં યયાચે નમુચ્ચિહ્વિયા ॥ ૬૯ ॥

માય ! ત્વદંસયોઃ સ્વર્ણરુચોર્મરકતોપમા ।

જાતાલીતા વિભાલ્યેષા તદાસ્તાં કેશવલ્લરી ॥ ૭૦ ॥

તથેષ ધારયમાસ તામીશઃ કેશવલ્લરીમ્ ।

યાજ્ઞામેકાન્તમકાનાં સ્યામિનઃ સ્ખન્ડયન્તિ ન ॥ ૭૧ ॥

—(ત્રિપષ્ટીશલાકાપુરુષચરિત્ર, સર્ગ ૩, પૃષ્ઠ ૭૦.)

અર્થ—પ્રભુના કેશોને સૌધર્માધિપતિએ પોતાના વસ્ત્રના છેડામાં ગૂંધણું કર્યાં, તેથી જાણે એ વસ્ત્રને જુદા વર્ણના તંતુ વડે મંડિત કરતા હોય એમ જાણાતું હતું. પ્રભુએ પાંચમી મુષ્ટીથી બાકીના કેશોનો લેવા કરવા ઇચ્છા કરી ત્યારે ઇન્દ્રે કહ્યું કે—‘ હે સ્વામિન્ ! હવે તેટલી કેશાવલી રહેવા હો; કેમકે જ્યારે પવનથી ઉડીને તે તમારી સુવર્ણ જેવી કાંતિ-પાળા ખભાના ભાગ ઉપર આવે છે ત્યારે મરકતમંજિના જેવી શોભે છે.’ પ્રભુએ યાચના સ્વીકારીને તેટલી કેશવલ્લીને તેવી રીતે જ રહેવા દીધી. કેમકે સ્વામીએ પોતાના એકાંત બકતોની યાચનાનું ખંડન કરતા નથી.

પ્રસ્તુત ઉલ્લેખો સિવાય ‘ કલ્પસૂત્ર ’ મૂળ, ‘ ધનપાલપંચાશિકા ’ વગેરે બીજા પણ જૈન ગ્રંથોમાં ત્યાં ત્યાં ઋષભદેવની દીક્ષાના પ્રસંગનું વર્ણન આવે છે, ત્યાં ત્યાં બધે તેમણે ચારમુઢિ લેવા કર્યો હોવાનો જ ઉલ્લેખ મળી આવે છે.

ચિત્ર નંબર ૨, ૩ અને ૪ વાળી જિનમૂર્તિઓનું ચિત્ર જોતાં તે આઠમા નવમા શૈક્ષની હોય તેમ લાગે છે.

મૂર્તિ ૫ અને ૬. આ બન્ને મૂર્તિઓને લગતી વિસ્તૃત માહિતી માટે “ શ્રી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકા ” ના નવીન એડરજી બા. ૧૮ અંક ૨ પૃ. ૨૨૧ થી ૨૩૧ પર પ્રસિદ્ધ અલેખ પ્રતિદાસત્રેમિ પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીનો લખેલો “ મારવાડકી સત્પસે પ્રાચીન જૈન મૂર્તિયાં ” નામનો હિંદી ભાષામાં લખેલો લેખ જોઈ જવા વિનંતી છે. પ્રસ્તુત લેખનો મુખ્ય આધાર લખને મેં પછુ આ માહિતી આપી છે તે માટે તેઓશ્રીનો આભાર માનું છું.

મૂર્તિ ૫ અને ૬ના ચિત્ર માટે અમારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર “ ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેમનું સ્થાપત્ય ” નામના પુસ્તકનાં ચિત્ર ૨૮ અને ૨૯ જુઓ. આ બન્ને મૂર્તિઓ કાથોત્સર્ગ મુદ્રાએ સ્થિત છે. આ મૂર્તિઓ પાંડવાડ (મારવાડ)ના શ્રી મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં આવેલી છે. આ મૂર્તિઓ પૈકીની એક મૂર્તિની પાદપીઠ પર પાંચ લીટીઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાં એક પદ્યબદ્ધ લેખ કાતરેલો છે. મૂળ લેખની અક્ષરશઃ નકલ અને તેનો અર્થ નીચે આપ્યો છે.

(૧) ઝઠ નીરાગત્વાદિમાલેન, સર્વજ્ઞત્વવિભાવકં ।

જ્ઞાત્વા ભગવતાં રૂપં, જિનાનામેવ પાવનં ॥ દ્રો—વચક

(૨) યશોદેવ દેવ.....મિ.....રિદં જૈનં કારિતં યુગ્મમુત્તમં ॥

(૩) ભવચતતપરંપરાજિત-ગુરુકર્મ્મરસો. (જો)...ત.....વર વર્ણનાય શુભ-સજ્જાનચરણભાષાય ॥

(૪) સંવત્ ૭૪૪ ।

(૫) સાક્ષાત્પિતામહેનેવ, વિશ્વરૂપવિધાયિના ।

ચિદ્વિપના ચિવનાગેન, કૃતમેતજ્જિનદ્વયમ્ ॥

અર્થ—વીતરાગત્વ આદિ ગુણથી સર્વગત્વ પ્રગટ કરવાવાલી જિનેશ્વર ભગવતોની મૂર્તિ જ છે. (એવું) જાણીને.....યશોદેવ.....વગેરેએ જિનમૂર્તિઓની આ જોડી બનાવરાવો. સેંકડો ભવ પરંપરાઓમાં ઉપાજન કરેલ કઠિન કર્મરજ.....(ના નાશને માટે તથા) સમ્યગ્દર્શન, શુદ્ધજ્ઞાન, અને ચારિત્રના લાભને માટે (થાઓ). વિક્રમ સંવત્ ૭૪૪ (માં આ મૂર્તિની જોડીની પ્રતિષ્ઠા થઈ. સાક્ષાત્ બ્રહ્માની માફક સર્વ પ્રકારનાં રૂપો (મૂર્તિઓ) ના બનાવવાવાળા શિલ્પી ચિવનાગે આ બન્ને જૈન મૂર્તિઓ બનાવી.

પહેલા પદ્યમાં મૂર્તિ-દર્શનની આવશ્યકતા બતાવી છે; બીજા પદ્યમાં મૂર્તિની જોડી બનાવરાવવાળા ગૃહસ્થોનાં નામ છે જે ધસાઇ જવાથી વાંચી શકાતાં નથી; તેઓમાંથી માત્ર યશોદેવ નામ ચોક્કસ વાંચી શકાય છે. ત્રીજા પદ્યમાં મૂર્તિ-દર્શનથી થતા ફાયદાઓની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાર્થના છે. ચોથી લીટીમાં પ્રતિષ્ઠા કરાવ્યાનો સંવત્ છે અને તેની પાંચમી લીટીમાં મૂર્તિ બનાવવાળા શિલ્પી(સ્થપતિ)ની પ્રશંસા લખવામાં આવેલી છે.

આ રીતે શિલ્પીના નામનો ઉલ્લેખ કાર્ધક જ સ્થલે કરેલો મળી આવે છે.

ઉપરોક્ત મહાવીરસ્વામીના દેરાસરમાં બીજી પછુ ૭ મૂર્તિઓ આઠમા સૈકાની છે. તે ૭ મૂર્તિઓ પૈકીની ત્રણ મૂર્તિઓ નવ ઈંચ જેટલી એકલમલ છે અને બચ્ચી જ ખડિત થઈ જવાથી ધૂળ માટે યોગ્ય નથી. આ મૂર્તિઓ હાલમાં પાછલી દેરીના કપીલામંડપમાં એ એખલામાં રાખવામાં આવી છે. બીજી પછુ ત્રીતીર્થોએ તે જ દેરીના મંડપની અંદર

જ્યાં કાળા હાથ તરફ વિરાજમાન છે. તે ત્રણેની ઊંચાઇ લગભગ સવા ફુટ છે. આ ત્રણે મૂર્તિઓ અત્યાર સુધી સારી હાલતમાં છે. આ ત્રણ ત્રિતીર્થોએ ઘેરાની શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની એક સુંદર ત્રિતીર્થનું ચિત્ર મારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર “ભારતનાં જોતજોતીયો અને તેમનું શિલ્પરચાપત્ય” પુસ્તકમાં ચિત્ર ૩૦ માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે.

મૂર્તિ ૩ : શ્રીપાર્શ્વનાથજી. વાંકાનેર (કાઠીયાવાડ)ના એક જિનમંદિરમાં આવેલી શ્રીપાર્શ્વનાથ ભગવાનની લગભગ આઠમા સૈકાની આ મૂર્તિના ચિત્ર માટે “ભારતીય વિદ્યા” ના મારા લેખની સાથે છપાવેલ ચિત્ર નંબર ૬ તથા મારા તરફથી તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ઉપરોક્ત ગ્રંથનું ચિત્ર નંબર ૩૧ જુઓ. આ પથ્થુ એક ત્રિતીર્થ છે. આ શિલ્પની મૂળમાં પદ્મસુત્રની એક જોડેલાં ત્રેવીસમા તીર્થકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન છે. બન્ને બાજુ બે કાર્યોત્સર્ગસ્થિત જિનમૂર્તિઓ બેસેલી છે, જેના કદીલાગચી છેક નીચે સુધી વચની ૨૫૪ આકૃતિ શિલ્પીએ રણુ કરેલી છે; જે પૂરવાર કરે છે કે એ મૂર્તિ સ્વેતાંબર સંપ્રદાયની છે. મુખ્ય મૂર્તિના મસ્તકના ઉપરની સાત ફણાઓ જાહેર કરે છે કે એ મૂર્તિ ત્રેવીસમા તીર્થકર શ્રીપાર્શ્વનાથની છે. તેની નીચેની જમણી બાજુએ બે હાથવાળો યક્ષ છે, જેનાં આયુષો ૨૫૪ હેખાતાં નથી; પરંતુ કાગી બાજુની યક્ષીની આકૃતિના કાળા હાથનું બાળક ચિત્રમાં ૨૫૪ હેખા છે, જે જાહેર કરે છે કે એ મૂર્તિ યક્ષો અંગિકાની છે.

મૂર્તિ ૮ અને ૯ : શ્રીઋષભદેવ. આ બન્ને મૂર્તિઓ અમદાવાદ શહેરમાં ડોશીવાડાની પોળમાં આવેલાં શ્રીસીમંધરસ્વામીના દેરાસરમાં મૂળનાયક શ્રી સીમંધરસ્વામીની કાળી તરફ આવેલ શ્રીસુખસાગર પાશ્વનાથની ધાતુની પ્રતિમાની જમણી તથા કાગી બાજુ કાર્યોત્સર્ગો મુદ્રાએ સ્થિત છે. આ બન્ને મૂર્તિઓના બન્ને ખભા ઉપર મસ્તકની કેશાવલી શિલ્પીએ કૃતરેલી ૨૫૪ હેખા છે. આ બન્ને મૂર્તિઓનું શિલ્પ જોતાં ઉપરોક્ત મૂર્તિ નંબર ૫ અને ૬ના સમયની હોય તેમ મૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને જણાઇ આવે છે; એટલે કે આ બન્ને મૂર્તિઓ આઠમી સદીની છે. ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદના જૈનમંદિરોમાં આવા સુંદર અને પ્રાચીન શિલ્પ અભ્યાસીઓની દૃષ્ટિએ વર્ષોથી સંશોધન માગી રહ્યાં છે. અને હું માનું છું કે અમદાવાદનાં જિનમંદિરોનું બારીકાથી નિરીક્ષણ કરવામાં આવે તો ગુજરાતની જૈનાશ્રિત શિલ્પકલાના અણુકેન્દ્રના અંકેકાઓનો પત્તો લાગી શકે.

મૂર્તિ નંબર ૧૦ : શ્રી ઋષભદેવ. મારવાડમાં આવેલાં જ્વેષ્ઠપુર શહેરની ઉત્તર દિશાએ નવ કોષ દૂર ગાંધાણી નામનું ગામ આવેલું છે. આ ગામના તલાવ ઉપર એક પ્રાચીન જિનમંદિર છે. તેમાં આવેલી આદીશ્વર ભગવાનની સંવત્ ૬૩૭ ના લેખવાળી ધાતુ-પ્રતિમાનો લેખ સ્વર્ગસ્થ શ્રીમુત પુરુષમંદજી નાહારે જૈન લેખ સંપ્રદાના ખીજ ભાગમાં લેખાંક ૧૭૦૬ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરેલા છે જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ઝં ॥ નવસુ શતેષ્વરનાં । સત્તતું(જિ)શદધિકેષ્વરીસેતુ । શ્રીવજ્જ-
લાંગલીમ્યાં । જ્યેષ્ઠાર્યામ્યાં

(૨) પરમમલયા ॥ માનેયજિનસ્યૈષા ॥ પ્રતિમાડપાદાર્દવાલનિષ્કલ્પા શ્રીમ-

(૩) સોરણકલિતા । મોક્ષાર્થ કારિતા લામ્યાં ॥ જ્યેષ્ઠાર્યવરં મક્કી ક્રત્તથિ

(૪) જિનધર્મવજ્જલો વ્યાતો । ઉદ્યોતનસુરેસ્તો । શિમ્વો શ્રીવજ્જવાલેયો ॥

(૫) સં. ૧૩૭ મવાદાર્દે ।

• ક્રી લેન સત્ત્વ પ્રકાશ 'દીપોત્તમી' અંક ૩

શ્રી પાર્શ્વનાથજી (સારાભાઈ નવાળ)
[પરિવેશ મંદિર જ્યોત્સના પૃ. ૨૧૬]
શ્રી સારાભાઈ નવાળના સોલજ્યો

શ્રી પાર્શ્વનાથજી (પરિવેશ મંદિર નાથાજી)
[પરિવેશ મંદિર જ્યોત્સના પૃ. ૨૨૦-૨૨]

મૂર્તિ નંબર ૧૧-શ્રી પાર્શ્વનાથજી. આ મૂર્તિ મારા પોતાના સંમંદમાં છે. આ મૂર્તિના વિસ્તૃત પરિચય હું મારા “ભારતીય વિદ્યા”ના લેખમાં આપી ગયો છું. તેમાં ચિત્ર માટે આ સાથેનું ચિત્ર નંબર ૫ જુઓ.

મૂર્તિ નંબર ૧૨-શ્રી પાર્શ્વનાથજી. મારવાડમાં આવેલ ઓસીયાનંદેરના મહાવીર-સ્વામીના દેરાસરની બાજુમાં ધર્મશાળાનો પાયો જોઈતાં મંળા આવેલ શ્રી પાર્શ્વનાથજીની ધાતુ પ્રતિમા કે જે કલકત્તામાં નંબર ૪૮ ઈડિયન મીરરરટ્રીટ ધરમતલામાં આવેલ જિનમંદિરમાં છે, તે પ્રતિમાના પરિકરનાં પાછળના ભાગનો લેખ શ્રીયુત નાહારજીના ડૉ. લે. સં. ભા. પહેલાના લેખાંક ૧૩૪ તરફ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

૦૪ સંવત ૧૦૧૧ ચૈત્ર સુદિ ૬ શ્રી કક્કાચાર્ય શિષ્ય દેવવ્રત મુળના ઉપસંનિષ્ઠ ચત્યગૃહે અસ્વયુજ્ય ચૈત્ર વષ્ટયાં શાંતિપ્રતિમા સ્થાપનીયા મંચોદકાન્ દિવાલિકર્મ માસુલ પ્રતિમા હતિ ।

મૂર્તિ નંબર ૧૩-શ્રી પાર્શ્વનાથજી. ખંભાત શહેરના માલેકચોકમાં આવેલા શ્રી પાર્શ્વનાથજીના જિનમંદિરમાં આવેલી સંવત ૧૦૨૪ ની સાલની શ્રી પાર્શ્વનાથની ધાતુ પ્રતિમાજીનો લેખ સ્વર્ગસ્થ યોગનિષ્ઠ શ્રી બુદ્ધિસાગરચરિત્ર દ્વારા સંપાદિત જૈન ધાતુપ્રતિમા-લેખસંગ્રહ ભાગ બીજો. લેખાંક ૬૨૪ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. લેખ નીચે પ્રમાણે છે:

...મહં પિતામહે એ. શ્રી પાર્શ્વચિંત્ત કાંઠ પ્રાં શ્રી સાગરચંદ્રચરિત્તિ: ॥

મૂર્તિ નંબર ૧૪-(શ્રી પાર્શ્વનાથજી). કડી (ઉત્તર ગુજરાત) ના સંભવનાથ ભગવાનના જિનમંદિરના બોયરામાં આવેલ સકસંવત ૬૧૦ (વિક્રમ સંવત ૧૦૪૫) ની ધાતુ પ્રતિમાનો ડૉ. ધા. લે. સં. ભા. પહેલામાં લેખાંક ૭૪૭ ની સાથે પૃષ્ઠ ૧૩૨ પર પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

શક સંવત્ ૯૧૦ આસીજાગેન્દ્રકુલે શીલકદ્રગણિ પાર્શ્વલ્લગણિ...

મૂર્તિ નંબર ૧૫-શ્રી પાર્શ્વનાથજી. ડૉ. લે. સં. ભાગ ૧ માં લેખાંક ૩૮૬ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ લેખ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પ્રાંશાલ સત્ક સં (૨) વંકઃ ચિયા લે સુગ (૩) સ્તુ પુષ્પક ધાવઃ સી (૪) લંગલસુરિ મકલચન્દ્ર કુ (૫) લે કારયામાસઃ ॥ (૬) સંવતુ (૭) ૧૦૭૨

કલકત્તા નંબર ૪૬ ઈડિયન મીરર રટ્રીટમાં આવેલ શ્રી કુમારસિંહદોશમાં સ્વર્ગસ્થ શ્રીમંતઃ પૂરુષચંદ્ર નાહરના સંગ્રહમાં ઉપરોક્ત ધાતુપ્રતિમા આવેલી છે. અને તેઓશ્રીએ ડૉ. લે. સં. ભા. બીજાના પૃષ્ઠ પહેલાની કુટનાટમાં જણાવ્યા મુજબ આ પ્રતિમાજીની ચમ્પમાં પંથોસંનસ્ય (શ્રી પાર્શ્વનાથની) મૂર્તિ છે. અને તે મૂર્તિ તેઓશ્રીને ગુજરાત પ્રાંતમાંથી મેળી હતી. આવી રીતે બીજા પથ્થુ ધાતુપ્રતિમાનાં પ્રાચીન સિંધો ગુજરાત પ્રાંતમાંથી જાંનને પ્રતિમા થયેલાં દરેક દરેક જૈનમંદિરની ધાતુપ્રતિમાઓનું બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી મંળા આવવા સંભવ છે. જરૂર છે માત્ર તે દ્રષ્ટિએ નિરીક્ષણ કરવાવાળા પ્રાચીન સિંધપ્રેમીઓએ સંકેતની. હું મીનું હું કે શેઠ આચુદ્ધ જસ્યાચુજીની પેઢીના સંચાલકો આ તરફ લક્ષ્ય આપશે તો ગુજરાતનાં પ્રાચીન જૈનાશ્રિત સિંધના અભ્યાસકેને તેમના અભ્યાસમાં મહત્વની સંસ્કૃતિ મળી શકે અને તે રીતે ગુજરાતની સિંધપ્રેમી સમુદાયને અને ગુજરાતની સિંધપ્રેમીઓને જાનતામાં જૈન સંપ્રદાયનું જે ગૌરવભર્યું સ્થાન છે તે ગૌરવમાં વધારો થશે.

મૂર્તિ નંબર ૧૬-શ્રી પાર્શ્વનાથજી. શ્રીયુત નાહરના સંગ્રહમાં આવેલી બીજી એક ખાતુપ્રતિમાનો લેખ ડૉ. લે. સં. બા. બીજામાં લેખાંક ૧૦૦૧ અસિદ્ધ થયો છે, જે નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) પજ્જક સુત ઝંઘ દેવેન ॥ સં. ૧૦૭૭

માન્યવર નાહરજીએ આ પ્રતિમાની ઝોળખાણુ ઉપરોક્ત લેખાંકની કુટનોટમાં હિન્દી-ભાષામાં આપી છે, જે આ પ્રમાણે છે:—

यह प्राचीन मूर्ति भारतके उत्तर-पश्चिम प्रान्तसे प्राप्त हुई है। दोनों तर्फ कायोत्सर्गकी खड़ी और मध्यमें पष्पासनकी बैठी मूर्तियें हैं। सिंहासनके नीचे नव ग्रह और उसके नीचे वृषभयुगल है। इस कारण मूल मूर्ति श्रीआदिनाथजी की और वक्ष वक्षिणी आदियों के साथ बहुत मनोह और प्राचीन है।

આ મૂર્તિનું ચિત્ર ડૉ. લે. સં. બા. બીજાના પહેલા પૃષ્ઠની સામે આપવામાં આવેલું છે અને ચિત્રની નીચે અંગ્રેજી ભાષામાં નીચે પ્રમાણે ઝોળખાણુ આપવામાં આવી છે. “Metal Image of Shri Adinath Dated V. S. 1077 (A. D. 1020).”

માન્યવર પૂરણચંદ્રજી નાહારના ઉપરોક્ત વિધાનને સાચું માનીને “જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ” એ નામના પુસ્તકના વિદ્વાન સંપાદક શ્રીયુત મેહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ, એ મૂર્તિ જેવીસમાં તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથની હોવા છતાં એને આદિનાથની મૂર્તિ તરીકે ઝોળખાવી છે. આ મૂર્તિનું ચિત્ર તે પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૩ની સામે ચિત્ર નંબર ૩ તરીકે છપાયું છે. અને તે જ પુસ્તકના પૃષ્ઠ ૮૭ ઉપર ચિત્રપરિચય પણ આપ્યો છે, જે અક્ષરશઃ શ્રીયુત નાહારજીના હિંદી ભાષામાં આપેલા પરિચયનું યુજ્જરાની અવતરણ માત્ર જ છે. આ મૂર્તિનું ચિત્ર-ભાષા “ભારતનાં જૈનતીર્થો” નામના પુસ્તકમાં ચિત્ર નંબર ૩૭ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. આ મૂર્તિનો વારતવિક પરિચય નીચે પ્રમાણે છે:—

મધ્યમાં પદ્માસનની બેઠકે બેઠેલા શ્રીપાર્શ્વનાથજી છે. તેમના મસ્તક પર શિશ્વીએ કોરેલી નાગરાજ(ધરણેન્દ્ર)ની નવ ફૂલ્યાઓ બરાબર નિરીક્ષણ કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુની બન્ને બાજુએ એકેક ચામર ધરનાર પરિચારક બેઠેલા છે. બન્ને પરિચારકની નજીકમાં કાચોત્સર્ગમાં બેઠી રહેલી એકેક જૈનમૂર્તિ છે. નાગરાજની નવ ફૂલ્યાઓના ઉપરના ભાગમાં ત્રણ જ સિશ્વીએ રણુ કરેલાં છે. પાર્શ્વનાથ પ્રભુના પદ્માસનની નીચે બે બાજુ એકેક સિંહની આકૃતિ તથા બન્ને સિંહની વચ્ચમાં એક અરપષ્ટ આકૃતિ કાતરેલી છે, જે બરાબર ઝોળખી શકાતી નથી. આ આકૃતિઓની નીચે નવ મઠની નવ આકૃતિઓ કાતરેલી છે. નવમઠની નવ આકૃતિઓની નીચે મધ્યમાં કોઈક દેવની આકૃતિ કાતરેલી છે, જેનાં આયુષો સ્પષ્ટ દેખાતાં ન હોવાથી તે આકૃતિને ઝોળખવી મુશ્કેલ છે. આ મધ્ય આકૃતિની બન્ને બાજુની આકૃતિઓને માન્યવર નાહારે તથા વિદ્વદર્શી શ્રીયુત દેસાઈએ વૃષભયુગલની આકૃતિ માની લખે, અને પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવનું લંઘન વૃષભ હોવાથી આ મુખ્ય મૂર્તિને ખોટી રીતે શ્રીઋષભદેવની મૂર્તિ તરીકે ઝોળખાવી છે. વાસ્તવિક રીતે એ બન્ને આકૃતિ વૃષભયુગલની નથી, પરંતુ હરણુ યુગલની છે. જૈનમૂર્તિવિધાનશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને સૂચિત છે કે કોઈ પણ જિનેશ્વરની મૂર્તિને ઝોળખવા માટે કોઈ પણ સિશ્વીમાં કોઈ પણ સિશ્વીએ લંઘનની બે આકૃતિઓની

રજુઆત કરી હોય તેવું બાલુવામાં આવ્યું નથી. નવગૃહની આકૃતિની જમણી બાજુએ આ પ્રતિભા બરાબરનાર આવકની તથા ડાબી બાજુએ એકે આવિકાની મૂર્તિ સિદ્ધીએ રજુ કરેલી છે, અને આવકની મૂર્તિની બાજુમાં બે હાથવાળા ચક્ષુરાજની તથા આવિકાની મૂર્તિની બાજુમાં બે હાથવાળો અગ્નિકા ચક્ષુષીની મૂર્તિ રજુ કરેલી છે. આ સિદ્ધ ઉપરોક્ત બન્ને વિદ્વાનો જણાવે છે તે પ્રમાણે નિઃસંશય સુદ છે. (આ મૂર્તિ માટે જુઓ ચિત્ર નંબર ૬)

મૂર્તિ નંબર ૧૭. શ્રી શ્રુતપ્રભેવ. ડીસાકેમ્પથી વાયવ્ય કોણમાં દસ કોષ દૂર પ્રાચીન જૈનતીર્થ “રામસૈન્ય” આવેલું છે, જે હાલમાં રામસેજુના નામથી ઝોળખાય છે. આ તીર્થના ટૂંક પરિચય ઇતિહાસપ્રેમી પં. શ્રી કલ્યાણવિજયજીએ જૈનપુત્ર માસિકના પુસ્તક પાંચના અંક ૧ થી ૩ માં જૈનતીર્થ ભીમપલ્લી અને રામસૈન્ય નામના લેખમાં પૃ. ૬૦ થી ૬૭ ઉપર આપ્યો છે. તે લેખમાં ત્યાંથી ખોદકામ કરતાં મળી આવેલા સંવત ૧૦૮૪ની સાલવાળા લેખવાળા શ્રીશ્રુતપ્રભેવ ભગવાનની ધાતુપ્રતિભા સાથેના છુદા પડી ગયેલા એક પરિકરની ઝોળખાણુ આપી હતી. તે લેખની અક્ષરશઃ નકલ જૈન પ્રતિભાશાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની દૃષ્ટીએ મહત્વની હોવાથી નીચે આપેલી છે—

અનુવર્તમાનતીર્થ—પ્રણાયકાદ્ વર્ષમાનજિનવૃષભાત્ ।

શિષ્યક્રમાનુયાતો જાતો વજ્રસ્તદુપમાનઃ ॥

તચ્છાસ્ત્રાયાં જાતઃ સ્થાનીયકુલોદ્ભૂતો (દ્વમ્બો) મહામહિમા ॥

ચંદ્રકુલોદ્ભવસ્તત(તો) વટેશ્વરાભ્યઃ ક્રમચલઃ ॥

થારાપદ્રોદ્ભૂતસ્તમાદ્ ગચ્છોઞ્ચ સર્વવિકચયાતઃ ।

સુહા-યસાં (સુહાજ્ઞયશો) નિકરૈર્થવલિતદિક્ષ્વક્રવાહોસ્તિ ॥

તસ્મિન્ મૂરેષુ સ્થિતૃ દેવત્વમુપાગતેષુ વિદ્વસ્સુ ।

જા...જ્યેષ્ઠાર્યતસ્માત્ શ્રી શાંતિમદ્રાભ્યઃ ॥

તસ્માન્ સર્વદેવઃ સિદ્ધાંતમહોદધિઃ સદ્ગાઘાઃ ।

તસ્માન્ શાલિમદ્રો મદ્રનિભિગચ્છગતવુદ્ધિઃ ॥

શ્રીશાંતિમદ્રસૂતૃ પ્રતપતિ જા...પૂર્ણમદ્રાભ્યઃ ।

.....રણસેના...સ્તિ...શુદીન્ ॥

—પ (યા?) વિદં ચિંચં નામિત્સનોર્મહાત્મનઃ ॥

લક્ષ્યાશ્ચંચલતાં જ્ઞાત્વા જીવિતવ્યં વિશેષતઃ ॥

મંગલં મહાશ્રીઃ ॥ સંચત્ ૧૦૮૪ ચૈત્રપોર્ણમાસ્યામ્ ॥

અર્થાત્—વર્તમાન શાસનના નાયક ભગવાન વર્ષમાનસ્વામીની શિષ્યપરંપરામાં ૧૦૭ નામના આચાર્ય થયા કે જે વજ્રની ઉપમાને ધારણ કરતા હતા. ॥ ૧ ॥

તેની શાખામાં (વજ્રીશાખામાં) ચંદ્રકુલીન મહિમાવંત વટેશ્વર નામના આચાર્ય થયા. ॥ ૨ ॥

તે વટેશ્વરથી થારાપદ્ર નગરના નામથી ‘થારાપદ્ર’ નામક મન્થ બેટપન્ન થયો, જે સર્વ દિશાઓમાં ખ્યાતિ પામ્યો છે અને પોતાના નિર્મેશ યશવટે સર્વ દિશાઓને ઉગ્રવંશ કરી દોષી છે. ॥ ૩ ॥

તે સમયમાં પ્રણામિક વિદ્વાન આચાર્યો ઉત્પન્ન થઈ દેવગત થયા-પછી નવેપ્રકારે નામના આચાર્ય થયા. જ્યેષ્ઠમાં પછી શાંતિભદ્ર, શાંતિભદ્ર પછી શિશુભદ્રાદિ સર્વદેવ-સૂરિ અને સર્વદેવની પછી શાંતિભદ્રસૂરિ થયા ॥ ૪ ॥

આ પછી છઠ્ઠી આર્યા અને સાતમો અનુષ્ટુપ એ જે પદ્યો ભરાબર વંચાતાં નથી, છઠ્ઠી આર્યાના પ્રથમનો “ શ્રી શાંતિભદ્રસૂરો પ્રતપતિ ” આટલો ભાગ સ્પષ્ટ વંચાય છે, ત્યારપછી બીજા પાદમાં “ પૂર્ણભદ્ર ”, ત્રીજા પાદમાં “ રઘુસેન ” એ નામો વંચાય છે. સાતમી શ્લોકની આદિના અક્ષરો વંચાતા નથી, બાકીનો શ્લોક નીચે પ્રમાણે વંચાય છે-

“યદિદં વિદં નામિસ્તુભદ્રાત્મનઃ ।

લક્ષ્મ્યાચ્ચલતાં જાત્વા જીવિતમ્વ્યં વિશેષતઃ ॥

ઉપર “ મંગલ ” મહાશ્રીઃ ॥ સંવત ૧૦૮૪ ચૈત્ર પોર્ણમાસમાં ॥ ” આટલો ગણના ફકરો લખી લેખની સમાપ્તિ જણાવી છે. ઉલ્લાખિત એ પદ્યોના અર્થનું પૂર્વની સાથે અનુસંધાન કરતાં એવું તાત્પર્ય સમગ્રાય છે કે ઉપર જણાવેલ આચાર્ય શાંતિભદ્રના સમયમાં સં. ૧૦૮૪ ના ચૈત્ર સુદ પૂર્ણિમાને દિવસે પૂર્ણભદ્રસૂરિએ ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના યિખની પ્રતિષ્ઠા કરી. છઠ્ઠી આર્યાના ત્રીજા પાદમાં જે “ રઘુસેન ” નામ વંચાય છે તે પ્રતિષ્ઠા કરાવનાર યુદ્ધસ્થનું લાગે છે, અને તે યુદ્ધસ્થ રામસૈન્યનો રાજા હોવાની સંભાવના થાય છે, કારણ કે ઉપર જણાવેલા વર્ષમાં જ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી એક ધાતુની જોડી પ્રતિમાના લેખમાં “ રઘુસેન-નીયરાજ્યે ” આવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે.

અમદાવાદ કચેરીયાડમાં આવેલા અજિતનાથ ભગવાનના જિનમંદિરની ભસ્મતીમાં જતાં પહેલી જ ઓરડીમાં શ્રી અજિતનાથ ભગવાનની માનુષી આકારની સંવત ૧૧૧૦ ની સાલના લેખવાળી જિનપ્રતિમાની પ્રશસ્તિની પાંચમી લીટીમાં “ રઘુસેનજિનજીવને ” આવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. આ ઉલ્લેખ ઉપરથી ઇતિહાસપ્રેમી પં. કલ્યાણવિજયજીની ઉપયુક્ત માન્યતા મુક્તિમંગલ હોય તેમ લાગે છે. આ જિનમૂર્તિનું વર્ણન આ જ લેખમાં આગળ આપવામાં આવેલું છે.

મૂર્તિ નંબર ૧૮: શ્રી જિનમૂર્તિ. સંવત ૧૦૮૮ની સાલની ઓસીયા (મારવાડ)ના જિનમંદિરમાં આવેલી એક ધાતુપ્રતિમાનો લેખ જે. લે. સં. લા. પહેલાના લેખાંક ૭૯૨ તરફ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે જે નીચે પ્રમાણે છે:—

સં. ૧૦૮૮ ફાલ્ગુન વદી ૪ થી નાગેન્દ્રગચ્છે ઝીવાસ્તદેવસૂરી સંઘ નામેતિહઠ ઝીવાર્ય રાજદોવ કારિતા ।

ઉપસંહાર-આ લેખમાં ઇ. સ. ના બીજા સૈકાથી શરૂ કરી બારમા સૈકા પહેલાંની ધાતુપ્રતિમાઓનો મારી જણાવ્યું છે તેટલો પરિચય આપવાનો મારો હિત્તેહ ફૂં જુગાઉ જાહેર કરી ગયો છું. પરંતુ લેખ જહુ જ મોટો થઈ જવાથી આ અંકમાં વિકસ સંવત ૧૦૮૮ સુધીની ધાતુપ્રતિમાઓનો ટૂંક પરિચય આપવાનું મેં યોગ્ય ધાર્યું છે.

ગુજરાતની જૈનાશ્રિત ચિત્રકલાની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન પ્રત વિક્રમ સંવત ૧૧૫૭ પહેલાંની આજસુધી ઉપલબ્ધ થઈ હોય તેવું મારી જણાવ્યું નથી. માર્ક પશુ કલાપ્રેમીના જણવામાં હોય તો તે કલાપ્રેમીઓની જણુ ખાતર જાહેરમાં મૂકવા મારી નામ વિનંતી છે.

ગુજરાતની જૈનામિત કલાનો દ્રુક પરિચય હું મારા " જૈનાચિત્રકલ્પદ્રુમ " નામના ઇ. સ. ૧૯૩૬માં પ્રસિદ્ધ કુચેલા ગ્રંથમાં કરાવી ગયો છું.

આ લેખમાં મેં જે સિલ્પોનો પરિચય કરાવ્યો છે તે સિલ્પો આજુ (દિલવાડા)ના જ્યોતિષ્માત સ્થાપત્યોનું પ્રથમ સર્જન કરાવનાર મહાત્મની વિમલના સમકાલીન તથા તે પહેલાંના સમયના છે. અભયગીની વાત તો એ છે કે મહાત્મની વિમલે પૃથ્વી પ્રેતે નિર્માણ કરાવેલા જિનમંદિરના મૂળનાયક તરીકે આદીશ્વર ભગવાનની જે પ્રતિમા કરાવી તે પણ ધાતુની હતી એવા ઉલ્લેખો આપણને મળી આવે છે. હું માનું છું કે તેઓએ આરસને બદલે પ્રતિમા નિર્માણમાં ધાતુની પસંદગી કરવાનું તેના ટકાઉપણાને કારણે યોગ્ય ધાર્યું હતી.

ગુજરાતી સિલ્પના અભ્યાસીઓની સામે ઇ. સ. ના બીજા, સાતમા, આઠમા, નવમા દસમા, અને અગિયારમા સેકાના સિલ્પોનું દ્રુક વર્ણન આ લેખમાં આપીને ગુજરાતની સિલ્પકલાના ખુદતાં આકાંક્ષાને શુંબલાબદ્ધ કરવા માટેના મારા પ્રયાસમાં તેઓ પણ પોતાના કુરસદના સમયમાં સંશોધન કરીને મને સહાયકતા થશે એવી આશા રાખું છું. હવે પછીના લેખમાં વિક્રમ સંવત ૧૦૬૦થી વિક્રમ સંવત ૧૨૩૦ સુધીની મળી આવતી ધાતુ પ્રતિભાઓનું વર્ણન આપવાની ઇચ્છા રાખી આ દ્રુક લેખ સમાપ્ત કરું છું. અને આશા રાખું છું કે ઉપરોક્ત સમયની બીજી પ્રતિભાઓ પણ જે કોઈ સંબંધના જાણવામાં આવે તે બહેર જનતાની જાણ માટે પ્રસિદ્ધ કરશે.

નીચેનાં પ્રકાશનો અવશ્ય મંજાવે

(૧) શ્રી મહાવીર નિર્વાણ વિશેષાંક

જ. મહાવીરસ્વામીના જીવન સંબંધી અનેક લેખોથી સમૃદ્ધ અંક.
મૂલ્ય-૭ આના (ટપાલખર્ચ એક આનો વધુ.)

(૨) શ્રી પર્યુષણ પર્વ વિશેષાંક

જ. મહાવીરસ્વામી પછીના એક હજાર વર્ષનો જૈન ઇતિહાસ.
મૂલ્ય-એક રૂપિયા.

(૩) ક્રમાંક ૪૩

જૈન મંત્રોમાં માંસાહારનું ખંડના કરતા અનેક શ્રેણીથી સમૃદ્ધ
મૂલ્ય-આર આના.

[ક્રમાંક ૪૨ માં આ સંબંધી એક લેખ છે. મૂલ્ય-ત્રણ આના.]

(૪) ક્રમાંક ૪૫

અલિકાલ્પસર્વજી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સંબંધી શ્રેણીથી સમૃદ્ધ
મૂલ્ય-ત્રણ આના.

(૫) ભગવાન મહાવીરસ્વામીનું ત્રિરંગી ચિત્ર

મૂલ્ય-આર આના. (ટપાલખર્ચ દોઢ આનો વધુ)
શ્રી જૈનધર્મ સત્યપ્રકાશક સમિતિ
જેરિમલાઈની વાડી, પીઠાંડા-અમરકાંઠા

ગણુધર-સાધર્શતકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

લેખક—પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી કાંતિસાગરજી, સીવની.

આ પાવર્તના સાહિત્યક્ષેત્રમાં જૈનસાહિત્યનું ઉચ્ચ સ્થાન છે. જૈન સાહિત્ય માટે પ્રાચીન વિદ્વાનોનો ધણો જોગો અભિપ્રાય છે. ભારતીય ઇતિહાસ અને સાહિત્યના જ્ઞાન માટે જૈન સાહિત્યનું જ્ઞાન અનિવાર્ય છે એમ વિદ્વાનોને હવે સમજવા લાગ્યું છે. મારા એક સહૃદય રનેલીએ સાચું જ કહ્યું હતું કે “અમે અત્યારે ભારતવર્ષનો ઇતિહાસ લખવા માટે પ્રયત્ન કરીએ છીએ, માટે અમારે જૈનસાહિત્યનો અભ્યાસ ફરજિયાત કરવો પડશે, કારણ કે તે વગર અમારો ઇતિહાસ અધુરો રહેશે.”

જૈન સાહિત્યનું ભારતીય સાહિત્યવાટિકામાં આટલું જોડું સ્થાન હોવાનું કારણ એ છે કે જૈનોએ બનાવેલું સાહિત્ય માત્ર ધાર્મિકદૃષ્ટિ સુધી જ પરિમિત નથી પણ ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને દાર્શનિક આદિ અનેક દૃષ્ટિઓથી પૂર્ણ છે. જૈન વાક્યમયનર્મતાઓએ કોઈ પણ વિષય છોડ્યો નથી. અર્થાત્ એકએક વિષયપર જૈનમુનિઓએ વિદ્વાતાપૂર્ણ મન્થો લખી ભારતીય સાહિત્યમાં મૂલ્યવાન ફાળો આપ્યો છે. પોણાસો ઉપરાંત એવા મન્થો મળે છે જે મૂળ મન્થોના કરતાં જૈનેતર છે અને વૃત્તિ નિર્માતા જૈનો છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એટલું જ કે જૈનેતર સાહિત્યને પણ લોકમોખ્ય બનાવવા જૈનોએ સારો પ્રયત્ન કરી ઉદારતાનો પરિચય આપ્યો છે. માટે જ એક વિદ્વાને કહ્યું છે કે—“ભારતીય સાહિત્યમાંથી જૈન સાહિત્ય બાદ કરવામાં આવે તો આચાર્યવર્તનું સાહિત્ય રહ્યું બાકે.”

ઐતિહાસિક મહત્વવાળા મન્થોના નિર્માણમાં જૈન મુનિઓએ સારો ફાળો આપ્યો છે. અહીં જે મન્થોના પરિચય આપવામાં આવે છે એ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. મૂળ મન્થ પ્રાકૃત ભાષામાં ૧૫૦ ગાથામાં ગુપ્તિત છે, ભાષાની અપેક્ષાએ પણ આ મન્થ મહત્વનો છે.

વિષય—ખાસ કરીને આલોચ્ય મન્થની રચના રત્નત્યામક હોય છે. અને રત્નત્યામક બંધિતઓનો કવચિત્ ઐતિહાસિક પરિચય પણ મળે છે, જે ધણો જ મહત્વનો હોય છે. આમાં અપભ્રંશવાદિ, ગૌતમસ્વામી, સુધર્મસ્વામી, જમ્બુસ્વામી, પ્રભવાચાર્ય, કાશ્યપાચાર્ય, યશોભદ્ર, સમ્મતિસુરિ, બદ્ધબાહુ, રથુલભદ્ર, આર્ય મહાગિરિ, આર્યસુહરતી, આર્યસમુદ્ર, આર્ય-મંથુ, આર્યસુધર્મા, બદ્ધગુપ્ત, મજસ્વામી, આર્યરક્ષિત, ઉમાસ્વાતિવાચક, હરિભદ્રાચાર્ય, શીલાંક, દેવાચાર્ય, નેમિચંદ્રસુરિ, ઉદ્યોતનસુરિ, વર્ષમાનસુરિ, જિનેશ્વરસુરિ, અભયદેવસુરિ, અશોકચંદ્ર-સુરિ, ધર્મદેવ (મથકર્તાના દીક્ષાગુરુ), હરિસિંહ (કર્તાના વાચનાગુરુ), સર્વદેવગણિ (કર્તાના વિદ્યાગુરુ), દેવભદ્રસુરિ (કર્તાના આચાર્યપદ આપનાર), જિનવલ્લભસુરિ (કર્તાના પદ્મગુરુ) આદિની રત્નિ કરવામાં આવી છે.

ઉપરાંત આચાર્યોના સંક્ષિપ્ત ઐતિહાસિક પરિચય આપવાનો વિચાર હતો પણ સમવાકાવ અને સાધનાભાવના કારણે તેમ કરી શક્યો નથી. આ મન્થમાં ખરતરમચ્છન્-આર્યો વિષયક સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.

નામકરણ—“ગણધરજીવસક” નામ અન્નિર્માતાએ આપ્યું છે કે પાછળના લેખકને ૧-એ નિશ્ચિતતા કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે આખીયે કૃતિ વાંચતાં નામને ક્યાં ઉલ્લેખ દૃષ્ટિગ્રસ્ત થતો નથી. પણ અર્થ તરફ ખાસ આપતાં નામ બરાબર બંધાયેલું લાગે છે. ગણધર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ “ગણં જાતકીતિ ગણધરઃ” એ પ્રમાણે છે. ગમ્ભીર-મોહક-અધિપતિ-આચાર્ય આદિ શબ્દો ગણધર શબ્દના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. બધી મળીને ગાંધીએ ૧૫૦ છે. માટે આ નામ જે આપેલ છે તેમાં કશું અસંગત નથી. આની તમામ દીકરાઓમાં પણ આ જ નામનો ઉલ્લેખ મળે છે.

રચનાનો ઉદ્દેશ—પૂર્વજો-ગણધર અને પોતાના પરગણધર સાધુઓનું સ્તુતિરૂપે સ્મરણ કરી પૂર્વજો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા માટે અને પૂર્વજોની કીર્તિ સંભારી તે સમયના લોકોને પ્રમુદિત કરવા માટે આ ગ્રંથ રચ્યો છે. આથી આ ગ્રંથ ઐતિહાસિક, સાહિત્યિક અને ભાષા એ ત્રણે દૃષ્ટિએ મહત્વનો છે. ગ્રંથની વર્ણનશૈલી અતિ રસ્ય છે. પ્રાચીન જૈન સંસ્કૃત ગુર્વાવલીનું જ્ઞાન આ ગ્રંથ સુંદર રીતે આપી શકે તેમ છે. હવે આપણે અન્નરચયિતા અને અન્નિર્માણ વિષયક થોડો વિચાર કરીશું.

અન્નરચયિતા અને તેમનો સમય—આ મહત્વપૂર્ણ અન્નરચના નિર્માતા જિનવંશજ-સરિજના પદ્ધર સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય શ્રીજિનદત્તસુરિજ છે. તત્કાલીન વિદ્વાનોમાં એમનું સ્થાન મહત્વનું છે. એમનો જન્મ ગુર્જરધરાના આજુબજુર પશ્ચિમ નગરમાં સં. ૧૧૩૨ માં થયો હતો. પિતા મંત્રી વાચિજ અને માતા બાહડે હતી. વિ. સં. ૧૧૪૧ માં બાલવયે દીક્ષા અંગીકાર કરી, સર્વશાસ્ત્રોનું અધ્યયન શરૂ કર્યું. જૈન આગમાદિ ગ્રંથોનું અધ્યયન હરિસિદ્ધાચાર્ય પાસે કર્યું હતું. સર્વ યોગ્ય ગુણોથી પરિપૂર્ણ સોમચંદ્રમુનિને દેવબદ્ધસુરિએ આચાર્ય પદ સ્વીકારવા કહ્યું, પણ આ વાત માટે ઉક્ત મુનિએ પોતાની અયોગ્યતા દર્શાવી, પોતાની લઘુતાનો પરિચય આપ્યો. અન્તે સકલ શ્રેયના આગ્રહથી દેવબદ્ધસુરિએ મેવાડદેશની ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ રાજમાની ચિતોડ નગરીમાં તેમને આચાર્યપદથી વિજીવિત કર્યાં. આ પછી તેઓ જિનદત્તસુરિ તરિકે શ્રી જિનવંશજસુરિના પદ્ધર જહરે થયા. આ આચાર્યપદ વિ. સં. ૧૧૬૮માં વૈશાખ વદ ૬ આપવામાં આવ્યું હતું.

અન્નરચના અર્થોગ-આનંદ સુરિજનો પરમ ભક્ત હતો. જ્યારે સુરિજ અન્નરચર ગપ્ત ત્યારે ખુશી થઈ નિત્ય રહેવા વિચિત્ર કરી, પણ આચાર્ય જૈનમુનિને પ્રમુખ કારણ વિના એક જગ્યાએ રહેવું અનુચિત દર્શાવ્યું. આચાર્ય જેવા વિદ્વાન હતા તેવા જ સુપ્રસિદ્ધ અન્નિર્માતા હતા.

૧ ગણધરસાર્વજનિક (પ્રા. ગા. ૧૫૦)	૧૦ વિશિકા
૨ સંદેહોલાવણી (પ્રા. ગા. ૧૫૦)	૧૧ અવસ્થાકુલક
૩ ચૈત્યવંદનકુલક (ગા. ૧૫૦)	૧૨ દર્શનકુલક
૪ ઉપદેશરસાયન (અપ. ગા. ૮૦)	૧૩ સર્વાધિકારિ સ્તોત્ર
૫ ગણધરસમિતિ (પ્રા. ગા. ૭૦)	૧૪ સુચરિતાર્તઝ
૬ ચર્ચરી (અપ. ગા. ૪૭)	૧૫ અખ્યાતમણી
૭ કાલસ્વરૂપ („ „ „)	૧૬ ઉત્તરપદોદ્ધાટનકુલક
૮ ઉપદેશકુલક	૧૭ સુતરતત્ત્વ
૯ અવસ્થાકુલક	

અપભ્રંશ સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એમનું સ્થાન જોવાનું છે.

આલોચ્ય અન્યમાં કર્તાએ રચનાસંવતનો નિર્દેશ કર્યો નથી. તે સમયનાં આત્મચર્ચાનાં કર્તાઓ અન્યમાં પણ રચનાસંવતો મળતા નથી, એ પરથી સહેજે અનુમાન થાય છે કે અન્યમાં રચનાસમય સૂચવેલો જ નોંધ્યો એવો કોઈ પ્રકારનો નિયમ નહોતો. એ દૃષ્ટિએ કર્તાએ કદાચ સૂચન ન કર્યું હોય. અને બીજી વાત એ પણ છે કે પુરાતન કાળમાં ખાસ ઇતિહાસ તરફ એટલું બહુ ધ્યાન ન અપાતું, જેટલું વર્તમાનમાં અપાય છે. તત્કાલીન અન્યમાં સાધનો પરથી નિશ્ચિત જ છે કે અન્યનિર્માણસમય ૧૧૬૭-૧૨૧૧ નો છે, કારણ કે યુનિ સોમચંદ્રે આચાર્યપદ સ્વીકાર કર્યા બાદ અન્યરચના કરી એટલે ૧૨ થી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં એ અન્ય બનેલો હોવો જોઈએ.

આ અન્યનું કદ જો કે નાનું છે તોપણ ગુણ અને ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વપૂર્ણ છે. બધી મળીને આ અન્યપર ચાર ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ બહુ જ મહત્વની છે. આ ટીકાઓમાં અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન ભાવવાહી ભાષામાં સુદર રીત્યા કરવામાં આવેલ છે. અહીં તો માત્ર ચાર ટીકાઓની નોંધોનો જ ઉલ્લેખ કર્યો છે, જાવિખમાં એક એક ટીકાપર વિસ્તૃત આલોચના લખી પ્રકાશિત કરવા પ્રયત્ન થશે. અને કામઢીના જ્ઞાનભંડારમાં ગણધરસાર્થશતકનો ટપો પણ ઉપલબ્ધ થયો છે જે અન્ય તેના પ્રચારનું જ્વલંત ઉદાહરણ છે. ૧૬ થી શતાબ્દનો આ ટપો બનેલો છે જેથી તત્કાલીન દેશ-ભાષાની દૃષ્ટિ પણ અદિતીય મહત્વ ભોગવે એ તદ્દન સ્વાભાવિક જ છે.

ટીકાઓ.

૧ સુમતિગણિ ૧૨૬૫.

૨ ચારિત્રસિંહ, આ વૃત્તિનું મૂળ જુહાવૃત્તિ છે.

૩ સર્વરાજની વૃત્તિ, મારી સામે નથી.

૪ પદમંદી. આ વૃત્તિનો પરિચય સ્વતંત્ર લેખ માંગી લે છે.

આ આલોચ્ય મૂળ અન્ય સર્વ પ્રથમ પૂન્યગુરુવર્ષ ઉપાધ્યાય શ્રી સુખસાગરે બહારાજના સુપ્રસન્નથી સં. ૧૬૭૨ મુબઈમાં ચારિત્રસિંહ નિર્મિત વૃત્તિ સહિત પ્રકાશિત થયો હતો. અને ત્યારબાદ વડોદરા ગા. એ. સિ. તરફથી અપભ્રંશ શાસ્ત્રવ્યવસ્થા નામક મહત્વપૂર્ણ પુસ્તક પ્રકાશિત થતું હતું જેમાં જિનદત્તસુરિ વિરચિત અપભ્રંશ સાહિત્ય આવેલ છે. તેમાં જૈન સમાજના સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પંડિતવર્ધ્ય શ્રીમાન્ જ્ઞાનચંદ્રભાઈ ભગવાનદાસ ગાંધીએ વિદ્વાતાપૂર્ણ જે ભાષાવિષયક નિબંધ આવેલ છે તે ધણી જે મહત્વનો છે.

ઉપસંહાર—ઉપર જે ગણધરસાર્થશતકનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવેલ છે તે સંમત નથી. જૈન સાહિત્યવાદિકામાં આવા અનેક મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક અન્યકૃતિ પુસ્તકો પોતાની અદિતીય સુખ વડે લોકોને આનંદ અર્પે છે. તે તમામ પુણ્ય-અન્ય પર ઐતિહાસિક વિવેચનાત્મક નિબંધો લખી પ્રકાશિત કરવામાં આવે તો જૈન ઇતિહાસ-સાહિત્યની સંસ્કારમાં સારી સેવા થઈ શકે. એવા લેખો જૈનો કરતાં જૈનેતર વિદ્વાનોને વધારે ઉપયોગી મિલે છે. અને બીજા બીજા અન્ય જેવા માટે સુદર પ્રેરણા મળે છે. અર્થાત્ એમાં નિબંધો માંજીવક તરીકે કામ કરે છે. આશા છે જૈન વિદ્વાનો આ વિષય પર ધ્યાન આપી સાહિત્યના પુણ્યપ્રચારમાં ફાળો આપશે. અત્યારે દિલ્હીમાં “ જૈન રિસર્ચ સોસાયટી ” ની સ્થાપના થવાના વિચારો ચાલી રહ્યા છે. એ સંસ્થા આ વિષય પર જો ધ્યાન આપી રચનાત્મક કાર્ય કરશે તો જૈન ઇતિહાસ સંબંધી સાહિત્યને સારી મદદ મળશે.

खानदेशमें प्राचीन जैन शिल्प

लेखक-श्रीयुत भा. रं. कुलकर्णी, बी. ए. शिरपुर (प. खानदेश).

खानदेश यह भारतवर्षके प्रथम खेतीके उपाजाऊ प्रांतोंमेंसे एक है। वर्तमानमें यहांकी काली भूमी कपासके लिये प्रसिद्ध है। प्राचीन समयमें वह धान्यकी विपुलताके कारण विख्यात था। इस नैसर्गिक धान्यके मंडारके सहारे ही अजण्टाके विस्तीर्ण बौद्धविहार निर्माण हुए थे।

इस प्रांतमें बौद्धाके अवशेष अजण्टाके सिवा अन्यत्र नहि पाये जाते। किन्तु जैन शिल्पके अवशेष इस प्रांतमें चारों ओर मिलते हैं। और इससे पता चलता है की एक समय, खानदेशके कोने कोनेमें जैनधर्मके मंदिर इस प्रांतकी शोभाको बढ़ाते थे, इस भूप्रदेशके वैभवका प्रदर्शन करते थे, और यहांकी जनतामें दया और सहिष्णुताका स्रोत बहाते थे।

यहांके जैन अवशेषोंमेंसे अजंटाके पासकी घटीत्कच गुफा और मांगीतुंगी क्षेत्र-इनका कुछ वर्णन गेजेटियरोंमें दिया हुआ है। भांमेरका परिचय आर्कि-ओलॉजीके रिपोर्टमें मिलता है।⁺ अन्य स्थान स्थान पर बिखरे हुए खंडहर और भग्न मूर्तियोंके टुकड़ोंका संकलित परिचय जैन इतिहासकी दृष्टि न रखने वालोंको अनावश्यक ही नहीं साथ साथ अशक्य भी हैं।

खानदेशकी उत्तर सीमा सातपुडा पर्वत, दक्षिणमें सातमाला और अजंटा पहाड, पश्चिममें गायकवाडी और सूरत जिल्ला और पूर्वमें बराड प्रांत है। अजंटा और घटीत्कच ये अजंटा पहाडीमें, भांमेर और मांगीतुंगी यह सछाप्रतीके उत्तरीय शाखाओंमें हैं। किन्तु सातपुडामें खानदेशकी बाजूके विभागमें रहे हुए जैन अवशेष, जो अभीतक कुछ जगतको अज्ञात हैं उनका नाममात्र परिचय मैं इस लेख द्वारा कराना चाहता हूं।

(१) नागार्जुन

सातपुडा पहाडोंमेंका सर्वश्रेष्ठ जैन शिल्प बडवानीका 'बावनगजा' है। उस बावनगजाके ही पासमें इस पहाडके खानदेशकी बाजूपर तोरणमाल नामका एक नाथपंथीय महाक्षेत्र है। इस तोरणमालके मार्गपर जैन मूर्तियां मिलती हैं जिनका धार्मिक ज्ञान कौरव-पांडवोंकी कथासे अधिक बढ़ने न पाया हो ऐसे पात्रियोंमेंसे किसीने उसको नागार्जुन बना दिया।

(२) टवलईकी बावडी

तोरणमालका मार्ग खानदेशकी सपाट भूमीपर अहांसे शुरू होता है उसी मार्ग पर टवलई नामका एक झीलका छोटासा गांव है। उस गांवमें एक अखंड मध्य और विस्तीर्ण सीढ़ीयोंवाली बावडी काले पत्थरकी बनी है। उसकी कमलोंकी दोनों ओर जैन तीर्थकरोंकी आसनस्थ मूर्तियां होते हुए भी किसी महेश्वर भट्टको ब्याल न पड़नेसे यह बावडी बनी, ऐसी कि वर्तनी प्रचलित हो नहीं, खानदेश गेजेटियर में और भूवर्णनमें छपी हुई है।

⁺ जैन सत्य प्रकाश, वर्ष ६ अंक १९ पृष्ठ ४४६ पर इसका कुछ वर्णन आया हुआ है।

(३) पांडव-साण

प्रथम ज्ञानदेशके शहादे नामके तालुकाशहरके पास तीन मील पर गेहनाली नदीके पासमें काले पत्थरोंकी खदान है। उस खदान के पास पत्थरोंमें छोटे छोटे छोट्टियोंका एक जोड़ा ऐसे दो जोड़े कोड़े हुए पाये जाते हैं। एक छोटेछोट्टियोंमें एक छोटा गर्भागार उसके सामने थोड़ा विस्तीर्ण समामंडप देखी उनकी रचना है। गर्भागार और समामंडप के बीच एक छोट्टासन द्वार है। और इसके समुक्त प्रमुख मूर्ति पश्चात्तत्त्व उसी पत्थरकी खुदी हुई बनी है। गर्भागारमें दोनों बाजू और समामंडपमें सर्व बाजूओंमें दीवारों पर अनेक जैन मूर्तियां कड़ी और बैठी खुदी हुई हैं। गर्भागार लगभग ६×६ फीट और समामंडप १०×१० फीट है। उनकी पहार ७ फीट है और किसीको छत नहीं है। इन कमरोंमें उतरनेके लिये पत्थरकी सीढ़ियां बनी हैं।

इन मूर्तियोंके शिल्पसे वे इसवी ११ या १२ वीं शताब्दीकी होनी बाहीये बेसम अभिप्राय हमारे एक पुरातत्त्वज्ञ मित्रका है।

इस स्थानकी बाजूमें लोक पत्थर निकालते हैं और इन मूर्तियोंको पांडवोंकी प्रतिमा समझकर इस पत्थरोंकी खदानको मराठीमें 'पांडवसाण' कहते हैं।

(४) काले पाषाणकी भग्न मूर्तियां

बौधी और शिरपुरकी उत्तरमें १५ मीलपर तथा शहादेसे पूर्व लगभग ३७-३५ मीलपर इसी पहाड़के सहारेसे रहनेवाले एक उजड़े हुए गांवके खंडहरोंमें काले पाषाणकी भग्न जिनमूर्तियां पाई जाती हैं। इसी प्रदेशमें यादवकाळीन अवशेष और शिलालेख पाये जाते हैं। याने लगभग ७०० वर्ष पूर्व यह प्रदेश संपन्न अवस्थामें था।

(५) नागादेवी

पूर्व ज्ञानदेशमें यावलके पास उत्तरमें ५-६ मीलके फासले पर एक नग्न नामका स्थान बताया जाता है। वहां ग्वाल, मेडीये बगैरह लोग वहांकी मूर्तिको सिंदूर लगाकर कारियल बड़ाते हैं। पता चलता है के वह नागादेवी मूलतः जिनमूर्ति थी और अब अज्ञानके कारण सिंदूर में लिप्त होकर नागादेवी नामसे महसूस हुई है।

(६) बलसाणें

भामेरके ईशान कोनेमें लगभग २० मीलपर कुराह नदीपर प्राचीन शिल्पके विपुल अवशेष पाये जाते हैं। वहांके एक शिलालेखसे वे शालिवाहण शककी १३ वीं शताब्दीके प्रतीत होते हैं। उनमेंसे अनेक शिवालय और एक देवीका मंदीर प्रेक्षणीय अवस्थामें है। हिंदुस्थान सरकारके पुराण वस्तु संरक्षक विभागने ये अवशेष अपने ताबे में लिये हैं। इन खंडहरोंमें भी कुछेक भग्न जिनमूर्ति नजर आई है। वह नदीके घाटपर पड़ी हुई थी।

इस दृष्टिसे जोरजाल करनेवालोंको यहकि गांवकों, पहाड़ों और निर्जन जगहोंमें प्राचीन जैन शिल्पके अवशेष सचिकाधिक मिलना संभवनीय है।

ज्ञानदेशमें गत १-२ शताब्दिकी व्यापारके निमित्त आनेवाले गुजराती,

સિત્તમવાસલના ગુફામંદિરમાં પદ્મવરાબ્યની જૈન ચિત્રકળા

લેખક : શ્રીયુત નાથાલાલ હગનલાલ રાઠ્ઠી, પાલનપુર

પુક્રોટા સ્ટેટ એ દક્ષિણમાં આવેલ છે. આ રાજ્યમાં કેટલાંક પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્થળોમાં ગોલ અને પદ્મવર્ણના રાજ્યકર્તાઓના સ્થાપિત કરેલ સ્થળો મળી આવે છે. આમાં સિત્તમવાસલની જૈન ગુફામાં આલેખાયેલ જૈન ચિત્રકળા પુરાતન અને ધણી રસદાયક છે.

આ ગુફામંદિર પુક્રોટા શહેરથી ઉત્તર-પશ્ચિમમાં લગભગ નવ માઈલના અંતરે અંડીઆ જાતના પથ્થરની મોટી ટેકરી ઉપર છે. ઉક્ત ટેકરી સૈકાએ પહેલાં જૈનોની માલીકીની હોવાનું જણાઈ આવેલ છે. કારણ કે ટેકરી-ટોમની દક્ષિણ બાજુ કુદરતી જમીનમાં બહુ જોડાણમાં ગુફા આવેલ છે, જેમાં ખડકની બહારની બાજુ પથ્થરની બનાવટની સત્તર ગાંઠો આવેલ છે—તેમાં એકની ઉપર આઠીલિપિમાં ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દિના દ્વિતીય શિલાલેખ કાતરાએલ છે જેમાં વર્ણવેલ છે કે—આ ગુફા જૈનોના “મુનિવાસ”ના ઉપયોગ અર્થે બનાવવામાં આવેલ છે. આ ટેકરીના પગથીયાની ઉત્તર દિશાએ એક બીજી ગુફામંદિર આવેલ છે. તેનું ખોદકામ ઈ. સ. ની સાતમી શતાબ્દિના પદ્મવસ્થાનોના જેવું દેખાય છે, જેમાં પદ્મવ ચિત્રકળાના પુરાતન અવશેષો જોવાલાયક છે, જે કેટલાક અંશે બચવા પામેલ છે. તેમાંના એક સ્થંભપર “દેવ નર્તકી”નું દ્રશ્ય આલેખાયેલ છે.

પદ્મવ ચિત્રકળા. પ્રો. કુશીલે—“પદ્મવ ચિત્રકળા” વિષે એક લેખ ઈન્ડિઅન એન્ટિક્વરી નામના જર્નલમાં સન. ૧૯૨૩ ના માર્ચ મહિનાના અંકમાં આવેલ છે. પદ્મવ કાતરાકામ અને સ્થાપત્ય સુપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ પદ્મવ ચિત્રકામ એ તદ્દન નવીન વિષય છે. મહાબલીપૂરમ્ અને મામનૂરમાં જડેલાં રંગનાં અવશેષો ઉપરથી લાંબાં સમયથી ચિત્રિત હશે એ જાહેર સ્થાન મળ્યું, પરંતુ આ અવશેષો પદ્મવ ચિત્રકળા (Painting) સમજવા આપણે માટે પુરતા છે. સિત્તમવાસલમાંના પહાડમાં આલેખાયેલ પદ્મવમંદિરમાંના મોડાલક ચિત્રો (Fresco)ની શોધ ધણી અગત્યની છે. આ ચિત્રો ઉપરથી નીચેના સિદ્ધાંતો બાંધી શકાય.

(૧) પદ્મવ ચિત્રકળાની પદ્ધતિ એજન્ટાનાં ચિત્રોને મળતી છે.

(૨) કલાની દ્રષ્ટિએ આપણને મળી આવતા આ અવશેષો ધણી લક્ષમાં રાખવા જેવા છે. એમ જણાય છે કે પદ્મવેળી ચિત્રકળા તેમની મૂર્તિવિધાનકળા કરતાં વધારે સુંદર હતી.

સિત્તમવાસલ પુક્રોટાથી વાયવ્ય દિશામાં નવ માઈલને અંતરે આવેલ નાનું ગ્રામ છે. અને તે નર્તકી, મલેવંદીપટ્ટી, કુડમિયમલે અને કુલન્દરકોઈલથી થોડા માઈલને અંતરે

કાર્મિકાવાંકી ઔર મારવાંકી બ્યાપારિયોંકે સાથ હોં જૈનધર્મ જાનવેદ્યમેં આવ્યા હૈ વેલી કલ્પના ઉપર્યુક સંચોબનદ્વારા સર્વથા નિર્મૂલ હોં સકતી હૈ । ઔર હમિંમે આઠલો વર્ષ પૂર્વે યાનેં દક્ષિણમેં મુસલમાનોંકા આગમન હોંનેસે પૂર્વે જાનવેદ્યમેં જૈનધર્મકા પ્રસાર કારોં ઔર હો ગયા થય વહ પ્રમથિત હોતા હૈ ।

હોઈને પક્ષવ પ્રદેશની મધ્યભાગમાં આવેલ છે. પક્ષવરાગ મહેન્દ્રવર્મન-પહેલાના કાવ્ય અને સંગીતમાં કોશલના માનન્દુરના શિલાલેખોમાં વખાણ કરવામાં આવેલ છે. તે જ રાગએ કોતરાવેલી મામન્દુરની ગુફાઓના જેવી જ સિત્તલવાસલના ગુફામંદિરની સ્થાપત્યશૈલી છે. સિત્તલવાસલની ગુફા જૈનમંદિર છે. રાગ મહેન્દ્રવર્મન-પહેલાએ અપ્પર નામના વિદ્વાનના ઉપદેશથી જૈનધર્મ પ્રહણ કરેલ. ત્યાર પહેલાંના એના સમકાલીન સહધર્મીઓ અને મિત્રોના હાથે એ પહાડમાંથી ગુફા કોતરી કદાવી હતી. અને એક સમય પર એ પુરબપક્ષથી શય-ગારામહું હતું, પરંતુ હાલ માત્ર એના ઉપલા વિભાગો જ એટલે છતનો ભાગ, થાંભલાના ઉપલા ભાગ અને એમની મથોટી પરનાં જ ચિત્રો આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

અઘાપિપર્યંત જળવાઇ રહેલ મુખ્ય ચીજ તે ઓસરીની સમગ્ર છતને શયગારું ભવ્ય મંડાક 'કમળકાસાર'નું ચિત્ર છે. કમળપુષ્પોમાં વચ્ચે વચ્ચે માછલાં, હંસો, બેંસો, હાથીઓ અને હાથમાં કમળપુષ્પો ધરેલા એવા ત્રણ જૈનો છે. આમાંના બે જૈનો ઘેરા રાતા રંગના છે અને ત્રીજો જૈન ઉજળા પીળા રંગનો છે. એમની ઊભા રહેવાની ઢબ, એમના પર પુરાયલા રંગો અને એમની મુખાકૃતિની મધુરતા ખરેખર મોહક અને આનંદ-મય છે. આ 'કમળકાસાર'ના મંડાક ચિત્રમાં કદાચ જૈનોના ધાર્મિક ઇતિહાસમાંના કોઈ દેખાવ હોય એમ જણાઈ આવે છે. રવેસના બે થાંભલાની મથોટીનો શયગાર, સારો જળવાયો છે. ત્યાં ખીલતા કમળદંડોની રસમય ગુંથણીનું ચિત્રકામ છે. થાંભલાઓ નાવિકા-ઓની આકૃતિથી અલંકૃત કરાયા છે. જમણી બાજુનો થાંભલો ઠીક જળવાયો નથી, પરંતુ ડાબી બાજુનો મનુષ્ય અને વરસાદના સપાટથી લગભગ પૂરેપૂરો બચવા પામેલ છે. એના પરની "નાવિકને મંદિરની દેવદાસી તરીકે બતાવેલ છે."x

રાગ મહેન્દ્રવર્મન-પહેલાના જમાનામાં નૃત્યકલાનું ધણું માન હતું. મહારા મિત્ર ત્રિવેન્દ્રમલાળા કે. જી. શંકર આયરે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં મેં મોકલેલા ફોટોગ્રાફની મદદથી મામન્દુરના શિલાલેખોનો અભ્યાસ કર્યો હતો અને એમાં એ **નલહિત્વલ નૃત્યવિહિત** એમ વાંચી શક્યા હતા. એટલે સંભવ છે કે મહેન્દ્રવર્મન-પહેલાએ નૃત્યકલા વિષે ગ્રંથ લખ્યો હતો. એ જ શિલાલેખમાં એમને **ક્રધર નિસ્વર લર્ણવપુર તપુઃ કવિગિર** અને ખીજે ઠેકાણે **કિંચ વિવિધૈઃ કૃત્તવર્ણે ચંદ્રાવર્ણમ્** એ શબ્દો પણ વંચાયા હતા. આ પ્રમાણે નૃત્યકલાથી અવિભક્ત એવી સંગીતકલા વિષે પણ મહેન્દ્રવર્મને ગ્રંથો લખ્યા હતા. વળી 'પક્ષવો'ના ત્રીસપા પાને મેં મારા મત દર્શાવતાં લખ્યું છે કે કુકુમિયામલૈના શિલાલેખમાંના ઉલ્લેખ રાગ મહેન્દ્રવર્મની સંગીત વિષયક પ્રવીણતા વિષે છે.

અહીં એ પણ ઉમેરવું જોઈએ કે-મી. ટી. એ. ગોપીનાથરાવને પુકકોટ્ટે રાગ્યના ગુફામંદિરની તપાસ કરતાં સંગીત વિષયક એક નવો શિલાલેખ જડી આવ્યો હતો. એ વિષે પત્રદ્વારા એમણે મને નીચે પ્રમાણે લખ્યું:—

"દીરૂમયેમની ગુફામાં પણ કુકુમિયામલૈના શિલાલેખ જેવો સંગીત વિષયક લેખ છે.

૧ અપ્પર નામનો સાકુ પહેલાં જૈન દર્શનનો અનુયાયી હતો પરંતુ પાછળથી તે કોઈ શૈવધર્મી બીના પ્રચલથી શૈવધર્મનો અનુયાયી થયો અને રાગ મહેન્દ્રવર્મને પાછળથી શૈવધર્મી બનાવ્યો.

x પ્રો. હુઝારે—સિત્તલવાસલના ગુફા મંદિરમાં ડાબી બાજુના થાંભલા ઉપર "નાવિકાન્મંદિ-રની દેવદાસી" તરીકે બતાવેલ છે પરંતુ ખરી રીતે તે "દેવર્ત્તી" અપ્પરાનું ચિત્રકામ છે. જૈનદર્શનમાં દેવદાસી બનાવવાની કોઈ પણ મુલ્યમાં પ્રથા ન હોતી અને એ પણ નહીં.

પહાડની બાજુ પર કોતરેલા શિવાલયની દિવાલપર એ ટાંકી કઢાયેલો છે, ધણા પાછળના સમયના એક પાંડવ રાજ્યએ એ લેખનો કેટલોક ભાગ એ ન સમજાય એવી લિપિમાં કોતરી કઢાયેલો છે. એને બદલે કેટલાક સિક્કાનું દાન અમર કરવા પોતાનો જ નકમો લેખ કોતરાવ્યો છે. એ બીજારીને ખગર નહીં હોય કે એ અમૂલ્ય શિલાલેખને કેટલું બારે નુકસાન કરેલ છે. મળી આવતા અવશેષોપર ઈધર તીધર કંઈક આમ વંચાય છે:—“ જ (જ) ગંધાર, ઘેવ (જ). ” આ આર્ય સંગીતકલાના પારિભાષિક શબ્દો છે અને તે કુકુમિયમલૈના શિલાલેખ પરની જ લિપિમાં કોતરાયેલ છે. ”

પદ્મવેના સમયની લલિત કળાઓમાં મૂર્તિવિધાનકળા ધણા સમયથી જાણીતી છે. આપણને આ સિત્તલવાસલના ચુકામદારમાંથી ચિત્રકળા, સંગીત અને નૃત્ય વિશે ઉપયોગી માહિતી મળી શકે છે.

જૈનદર્શને પુરાતન સમયથી મૂર્તિવિધાન, ચિત્રકળા, સંગીતકળા અને નૃત્યકલાને ઉત્તેજન આપેલ છે. ઓરિસ્સામાં આવેલ ખડગિરિ-ઉદયગિરિ ટેકરીઓમાં રાણીચુકા અને ગણેશચુકા આવેલ છે જે ઇ. સ. પૂર્વેના સમયની છે તેમાં એ સમયની પુરાત ચિત્રકળાના અવશેષો મળી આવે છે.

સંગીતકલાના વિષયમાં જૈનોના પૂર્વાચાર્યેએ અમૂલ્ય ફાળો આપેલ મળી આવે છે. જૈન આગમોમાં સ્થાનાંગસૂત્ર અને અનુયોગદ્વાર સૂત્ર જે ઇ. સ. પૂર્વેના સમયનાં છે તેમાં સંગીતના વિષય માટે ધણું આપેલ છે. તેમાંના અમુક ભાગ નીચે બતાવેલ છે જે પરથી જાણવામાં આવી શકશે કે—રાજા મહેન્દ્રવર્મને સંગીત વિષયમાં કોતરાવેલ શિલાલેખના પારિભાષિક શબ્દો અને નીચેના શ્લોકના શબ્દો બન્ને એક જ સરખા છે.

સે કિં તં સત્ત નામે ?

હવે સાત (સ્વરોના) નામ તે કયા ?

૨ સત્ત સરા પળ્લસા, સાત સ્વરો કલા છે.

તંજહા—સંજ્ઞે રિસદ્દે ગંધારે, મજ્જિમે પંચમે સરે,

રેવય (ઘેવતે) ઘેવ નેસાય, સરા સત્ત વિમાહિયા ॥ ૧ ॥

પડજ, ઋષભ, ગંધાર, મધ્યમ, પંચમ, ધૈવત, નિષાદ, એ સાત સ્વરો વર્ણવેલા છે.

પચસિર્ણં સત્તળ્હં સરાળં સત્ત સરદ્વાળા પળ્લસા, તંજહા—

સર્જં ચ બગ્ગાલીદાય, ઉરેજ રિસદ્દં સરં

કળ્લદુગ્ગવળ ગંધારં, મજ્જાલીદાય મજ્જિમં ॥ ૨ ॥

નાસાય પંચમં વૂભા, વંતોદ્દેજ બ રેવતં ।

મમુદ્ધક્કલેવેળ બેસાદ્દં, સરદ્વાળા વિમાહિયા ॥ ૩ ॥

એ સાત સ્વરોનાં સાત સ્વરસ્થાનો કલાં છે, જેમકે પડજ શુદ્ધવાદમાં, ઋષભ છાતીમાં, ગંધાર કંઠમાં, મધ્યમ શુદ્ધવાદના મધ્ય ભાગમાં, પંચમ નોસિકામાં, ધૈવત દંતોષમાં અને નિષાદ બુકુટીમાં હોય છે.

સત્ત સરા જીવખિસિયા પળ્લસા તંજહા—

સંજ્ઞં રવ્વ મઝરો કુકુદ્ધો રિસમં સરં ।

હંસો રવ્વ ગંધારં, મજ્જિમં ચ ગલેલ્લા ॥ ૪ ॥

અહીં કુલુમસમ્મયે કાલે, કોરિલા પંથમ સરં

હંદું ચ સારસા કુંચા મેસાર્ય સત્યં મમો

સાત' સ્વરિ શ્રવામિત કલા છે.

૫૭૭ને મોર, ૪૫૭ને કુકડવ, ૪૫૮ને હંસ, ૪૫૯ને ગાય બકરાં અગર ઘેટાં, ૪૬૦ને કોકિલા, ૪૬૧ને સારસ પક્ષી અને કૌચ, અને નિષાદને હાથી.

સ્થાનાંગસૂત્ર. પાને, ૩૬૩, ૮-૪, ૪-૫. અનુયોગદ્વારસૂત્ર. પાને, ૧૨૭.

સન ૧૯૩૦ ની સાલમાં ડૉ. હીરાનંદ શાસ્ત્રી જ્યારે સિત્ત-નવાસલના ગુફા મંદિરની શોધખોળ અર્થે આવેલ તે સમયે તેમણે ગુફા-મંદિરની દક્ષિણ બાજુએથી ચાર નાના શિલાલેખો શોધી કાઢ્યા હતા. જે લેખો પુરાતન પદ્મવત્ર-અભિષેકાધિપતિ લખાએલ છે. તેમાં મંદિર જોનારાઓ અને યાત્રાળુઓનાં નામો લખાએલ છે. કુકુમીયામણે કે જે ગામ સિત્ત-નવાસલથી થોડા જ માઈલના અંતરે આવેલ છે, ત્યાંની એક સિવગુફામાં પદ્મવરાજ મહેન્દ્ર-વર્મનના સમયનો એક પુરાતન શિલાલેખ મળી આવેલ છે જે લેખ સંગીતના વિષય પર કૌતરાએલ છે.^૧

સિત્તનવાસલનું ગુફામંદિર ખાસ જોનાનું છે. પદ્મવરાજ મહેન્દ્રવર્મને ઇ. સ. સાતમી શતાબ્દિ આસપાસ બનાવ્યાનું મળી શકે છે. આ ગુફામંદિરમાં પાંચ પથરની જૈન તીર્થ-કરની પદ્માસને મૂર્તિઓ કૌતરાએલ છે. તેમાંની ત્રણ મૂર્તિઓ અંદરના મુખ્ય વિભાગમાં અને બે મૂર્તિઓ વરંડાના એક એક થાંભલાના છેડાપર આવેલ છે. આ મૂર્તિઓનું શિલ્પ-કામ અજંટાની બૌદ્ધમૂર્તિઓની સાથે સરખાવતાં, ઘણું અંશે મળતું આવે છે. આ મંદિરમાં અજંટા તેમજ બીજાં બુદ્ધીસ્ટ સ્થાનોની જેમ દીવાલો અને છતો પ્લાસ્ટરથી ઢાંકેલ છે. આમ કરવાનું અંધકારને અજવાસાના રૂપમાં ફેરવવા માટે નહીં, પરંતુ દીવાલો ઉપર મીના-કામ કરવા અને ભોંતોને શણગારવા માટે બનાવેલ છે. ચિત્રકારે હીઝાઈનો પહેલાં સફેદ પ્લાસ્ટર ઉપર દોરેલ છે તેના પર હોંદી લાલ રંગનો ઉપયોગ કરેલ છે. ત્યારપછી ઝાંખા રંગનું પડ તેના ઉપર આપ્યા પછી સુંદર રીતે કાળો રંગ આપ્યાથી તરફવાર હીઝાઈનો જણાઈ આવે છે. મંદિરની અંદરના પવિત્ર સ્થળની છત ઉપર ઉપયોગી ફૂલોનાં અને ભૂમિતિ સ્ફંજીની નમુના ધણી જતના રંગોમાં બનાવેલ છે. વરંડાના છતના મધ્ય ભાગ અને બે થાંભલાઓ ઉપર અજંટાનાં ધણું ચિત્રકામોની જેમ નાણુક કળાવાળાં ચિત્રકામ દર્શી રહેવા પામ્યાં છે.

વરંડાની છત ઉપરનું ચિત્રકામ ખાસ વખાણવા લાયક છે. તેની રચનામાં જળાશય-મહેનું કમલ, ખુલ્લાં રાતાં કમલના ફૂલોથી અને લીલાં પાંદડાંઓથી ઢંકાયેલ જળાશયમાં માછલાંને પાણીના ધોધમાં તરવાનો ભાગ અને કિનારે ફરવાની જગ્યા બતાવેલ છે. જ્યારે હાથીઓ, પશુઓ અને ત્રણ મનુષ્યો જળાશયમાં ન્હાવા પડેલ જોવામાં આવે છે. આ રચનાવાળો ચિત્રકામનો ભાગ અઘણાં પર્વત સમવાઈ રહેલ છે. આમાંના એક સ્થળ ઉપર હીંદના કોઈ રાજા અને તેના સાથીનું વજૂન કરતું કળાત્મક ચિત્ર દોરાયેલ છે. પરંતુ હાલમાં તે અંધ પડી ગયેલ હોવાથી તેના મટિ વિશેષ લક્ષ્યમાં લઈ સકાય તેમ નથી.^૨

૧ Epigraphia Indica Vol. 12.

૨ Indian Antiquary Vol. 11. P. 120.

कतिपय खरतरगच्छीय विद्वान्

[संक्षिप्त परिचय]

लेखक : श्रीपुल हजारीमल्लजी बाँडिया

श्वेताम्बर जैनोक्ति गच्छोमें खरतरगच्छ एक अति प्रसिद्ध गच्छ है। सदासे इस गच्छके विद्वान साहित्यकी सेवा करते आये हैं। इस गच्छमें अनेकों विद्वान, प्रभावक एवं प्रतिबोधक महापुरुष हुए हैं जिनका ऋण जैनधर्म व समाज पर है। उनकी विद्वत्प्रतिभा उनके रचित ग्रन्थोंके पठन—पाठन से मात्र हो सकती है। इस लेखमें खरतरगच्छीय विद्वानोंका किंचित् परिचय दिया जा रहा है जो साहित्यप्रेमीयों को उपयोगी सिद्ध होगा।

कपूरमल्लः—ये श्रीजिनदत्तसूरिजीके परमभक्त श्रावक थे। इनकी पद्मप्रकरण महाचर्यपरिकरण ४६ गाथाकी है जो श्री नाहटा ऋषि लिखित मणिधारी श्री जिनचन्द्रसूरि नामक पुस्तक पृ० ६०—६४ में प्रकाशित है।

श्रीजिनदत्तसूरिः—ये अत्यन्त प्रभावक महापुरुष हो गये हैं। इनकी विद्वत्-प्रतिभा अनोखी थी। ये जिनवल्लभसूरिजीके पाट पर हुये। इनका जन्म संवत् ११३२ में हुबह गोत्रीय बाहबदेवीकी कुक्षिसे धवलकनाम नगर में हुआ। जन्म नाम सोमचन्द्र रत्ना नवा। सं. ११४१ में दीक्षा हुई। सं. ११६९ वैशाख वदि ६ शनिवारको आचार्य पदवी हुई और जिनदत्तसूरि नामसे सर्वत्र प्रसिद्ध हुए। ये खरतरगच्छके प्रथम दादाके नाम से संबोधित किये जाते हैं। इन्होंने ५२ वीर ६४ योगीनों वशमें किया। इन्होंने कई जन्मकर भी दिखाये। कईको प्रतिबोध दिया। १ काल ३० हजार जैन बनाये। जैन जनता इन्हें बड़ी भद्रासे पूजती है। इनके रचित स्तोत्रोंके जाप करनेसे महामारी आदि रोग—कष्ट दूर होजाते हैं। इनका स्वर्गवास संवत् १२११ आषाढ सुक्ला ११को अजमेरमें हुआ। आपका श्रीजिनचरित्र श्रीनाहटा ऋषियोंकी ओरसे शीघ्र हो प्रकाशित होनेवाला है।

जिनचन्द्रसूरिः—ये जिनदत्तसूरिके पाट पर बैठे। इनका जन्म जैसलमेरके निकट—वर्ती विक्रमपुर गांवमें साह रासलकी-धर्मपत्नी देवकी कुक्षिसे वि. सं. ११९७ भाद्रवा शुक्ला ८ को ज्येष्ठा नक्षत्रमें हुआ। वि. सं. १२०१ फाल्गुण शुक्ला ९ को अजमेरमें श्रीजिन-दत्तसूरिसे दीक्षित किया। सं. १२०५ के मिति वैशाख शुक्ला ६ को विक्रमपुरके श्री महावीर विनायकमें श्रीजिनदत्तसूरिजीने स्वहस्तकमलसे इन प्रतिभाशाली मुनिको आचार्यपद प्रदान

कर श्रीजिनचंद्रसूरिजी नामसे प्रसिद्ध किया। आप अति विद्वान् थे। आपने म्हेच्छोपद्रवसे श्रीसंघकी रक्षा की। दिल्ली के मदनपाल राजाको प्रसिबोध दिया व देवताओंको भी प्रसिबोध दिया। और भी अनेक प्रामाणिक कार्य किये। महतिपाणजातिकी स्थापना की। इनकी विद्वत्प्रतिभाकी एकमात्र कृति 'व्यवस्थाकुलक' है। इनका स्वर्गवास सं. १२२३ के द्वितीय माद्रपद कृष्ण १४ को दिल्लीनगरमें हुआ। इनके भालस्तलमें मणि थी, इसीसे इन्हें मणिधारीजी कहते हैं। ये दूसरे दादाके नामसे प्रसिद्ध है। आपका चरित्र विशेष जाननेके लिए श्री अगरचंद भंवरलाल नाइट्टा लिखित 'मणिधारी जिनचंद्रसूरि' पुस्तक देखनी चाहिये।

जिनपतिसूरि:—ये जिनचंद्रसूरिजीके पाट पर हुए। इनका जन्म सं. १२०५ चैत्र वदी ८ के दिन हुआ। दीक्षा १२१८ फागुण वदि ८ को और आचार्यपद सं. १२२३ कार्तिक सुदी १३ के दिन हुआ। आप भी अति विद्वान् थे। आपने हिन्दुसम्राट पृथ्वीराज चौहानकी सभामें चैत्यवासीयो से शाल्कार्य कर उर्हें परास्त किया। नेमिचन्द्र भंडारीने अपना पुत्र इन्हें समर्पण किया जो आगे जाकर जिनेश्वरसूरिजीके नामसे प्रसिद्ध हुए। आपका स्वर्गवास सं० १२७७ पाल्हाणपुर में हुआ।

उपाध्याय जिनपाल:—ये जिनपतिसूरिजीके शिष्य थे। वे बड़े विद्वान् थे। इनकी रचित गुर्वावली एक अत्यन्त महत्त्वकी ऐतिहासिक कृती है जो सिंधी जैन ग्रन्थमालाकी ओर से श्रीमान् जिनविजयजी, पुरात्वाचार्य शीघ्र ही प्रकाशित कर प्रकाशमें लानेवाले हैं।

भंडारी नेमिचंद्र:—आप ओसवाल समाजके प्रथम ग्रंथकार हैं। आप पहले चैत्यवासी थे। फिर सं. १२५३ में श्रीजिनपतिसूरिजी द्वारा खरतरगच्छानुयायी बने। आप विद्वान् थे। आपकी रचित दो कृतियाँ हैं—पष्ठी शतक और दूसरी जिनवल्लभसूरिगुणवर्णन। बष्ठी-शतक बहुत महत्त्वकी कृति है। इसपर तपागच्छीय, व दिगंबर मत के भागचंद तकने वृत्ति बनाई है और इस कृतीको अपनाया है। विशेष देखे ओसवाल नवयुवक महासम्मेलनमें श्रीनाहटाका लेख।

जिनेश्वरसूरि:—आप जिनपतिसूरिजीके शिष्य थे। आप मसकोटनिवासी उपर्युक्त भंडारी नेमिचंद्र के पुत्र थे। विद्वान् पिता के विद्वान् पुत्र क्यों न होता? आपका जन्म सं. १२४५ भिगशर सुदि ११ को हुआ। आपका जन्मनाम अम्बर था। सं. १२५५ में दीक्षित हो वीरप्रभ नामसे प्रसिद्ध हुए फिर १२०८ में आचार्यपद पर आसीन हुए। आप भी असाधारण विद्वान् थे।

સાનુવાદ-જીવવિચાર પ્રકરણ

[અગિયારમી સદીના એક પ્રકરણગ્રંથનો પદાનુવાદ]

અનુવાદક-પૂ. મુનિમહારાજ શ્રી દક્ષવિજયજી, ખંભાત.

જૈન પ્રકરણગ્રંથોમાં જીવવિચાર પ્રકરણ એક મહત્વનો ગ્રંથ ગણાય છે. આ ગ્રંથમાં જૈનશાસ્ત્રોમાં પ્રવેશ જીવોના ભેદ-પ્રભેદોનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ મૂળ પ્રાકૃતભાષામાં ૫૧ આયાજ્ઞમાં બનાવેલ છે.

આ ગ્રંથના મૂળ કર્તા વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિસુરિજી મહારાજ છે, એ મૂળ ગ્રંથની ૫૦ મી ગાથા ઉપરથી સમજી શકાય છે. આ શાંતિસુરિજી જૈનશાસ્ત્રમાં મહાપ્રભાવક આચાર્ય થઈ ગયા. તેમની અપૂર્વ વાદશક્તિ જોઈને લઘુભોજરાજાએ તેમને 'વાદિવેતાલ'નું બિરુદ આપ્યું હતું. વિ. સં. ૧૦૯૭ માં શ્રી ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી દેવીની સહાયથી, તેમણે ધૂળા-કોટ પડવાની આગાહીથી શ્રીમાળીનાં ૭૦૦ કુટુંબોનું રક્ષણ કર્યું હતું. તેમણે શ્રી ઉત્તરાખ્યન સૂત્ર ઉપર ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા રચી છે જે 'પાંચ ટીકા' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ઉત્તરાખ્યનની બૃહદ્વૃત્તિની પ્રચલિતમાં તેઓ પોતાને ચારાધ્મીયમ્મજી (જે ન્દ મન્દળની શાખા છે) ના બતાવે છે. મહાકવિ ધનપાલકૃત તિલકમંજરીનું સંશોધન એમણે કર્યું હતું. વિ. સં. ૧૧૧૧ માં કાન્હોડ નગરમાં આ મહાન્ આચાર્યમહારાજનો સ્વર્ગવાસ થયો.

મૂળ જીવવિચાર પ્રકરણ ઉપર વિ. સં. ૧૬૧૦ માં પાઠક રત્નાકર બૃહદ્વૃત્તિ રચી અને વિ. સં. ૧૭૫૦ માં હમાકલ્યાણકે લઘુવૃત્તિ બનાવી છે. પ્રાકૃત-સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહીં ધરાવનારા ગિદાસુઓ માટે અહીં એ જીવવિચાર પ્રકરણનો પદાનુવાદ આપવો જિવિત ધાર્યો છે.

મૂલ-શ્રવણ-પર્વ વીરં, નમિઝળ મળામિ અબુહ-બોહત્યં ।

જીવ-સલ્લવં કિંચિ વિ, જહ મણિયં પૂલ્લ-સૂરીર્હિ ॥ ૧ ॥

જીવા મુક્તા સંસા,-રિણો ય તસ યાવરા ય સંસારી ।

પુદવી-જલ-જલણ-વાઝ, વળસ્સઈ યાવરા જેયા ॥ ૨ ॥

ફલિહ-મણિ-રવળ-વિદુમ,-ર્હિગુલ-હરિયાલ-મળસીલ-રસીદા ।

કળગાઈ-ઘાઝ સેદી,-વમિય-અરળેદુય-પલેવા ॥ ૩ ॥

અમય-તૂરી-ઝસં,-મઝી-પાદાણ-જાઈઓ જેગા ।

સોવીરંજળ-ઝુનાઈ, પુદવી-મેયાઈ રૂપ્વાઈ ॥ ૪ ॥

પદ્યમય ભાષાનુવાદ

[મંજલાયજી અને ગ્રંથનો વિષય વચ્ચે]

પ્રશ્ન^૧ જીવનમાં હીપ^૨સમ શ્રીવીરને વેદન કરી,

અણુધ^૩ જીવના^૪ જોધ માટે પૂર્વ સૂરિ અણુસરી;

(૧) *૧ સ્વર્ગે મૃત્યુ અને પાતાલ, અથવા જીર્ણશ્લોક અધોશ્લોક ને તિર્ણશ્લોક કહેવાય.

* આ ગ્રંથ જીવવિચારી હવિતાની તે તે કદી ઉપરની ટિપ્પણીને બતાવે છે.

સ્વરૂપ જીવનું હું કહું તે સાંભળો હેને^૧ જરી,^૨

[જીવના મુખ્ય લેહો]

મુક્ત^૩ ને સંસારી^૪ છે જીવલેહ જે મુખ્યે કરી. (૧)

[સંસારી જીવોના સામાન્ય લેહ અને સ્થાવના લેહ]

^૧ત્રસ અને સ્થાવર^૨, મળી સંસારીના જે લેહ છે.

પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ ને વનસ્પતિકાય છે;

એ પાંચ લેહો થિર રહે તે સ્થાવરોના થાય છે,

[બાદર પૃથ્વીકાયના લેહ]

ફટિક મણિઓ રત્ન પરવાળાં અને હિંગળોક છે. (૨)

^૧હડતાલ ને ^૨મણસીલ પારો ^૩સ્વર્ણ આદિ ધાતુઓ,

ખડી લાલ ધોળી માટી ને પાપાણુ ^૪પારેવો જીવો;

અખરખ ^૫તુરી માટી અને પત્થરતણી ઘણી જાતિઓ,

ખાર ^૬સુરમો ^૭મીઠું આદિ ^૮લેહ પૃથ્વીના જીવો. (૩)

મૂલ-મોમંતરિક્તલુદગં, ઓસા-હિમ-કરગ-હરિતળૂ-મહિયા ।

ફુતિ ઘણોદહિમાઈ, મેયા જેગા ય આઝસ્સ ॥ ૫ ॥

ફંગાલ-જાલ-સુમ્મુર, -ઝકાસણિ-કળગ-વિજ્જુમાઈયા ।

અગણિ-જિયાણં મેયા, નાયન્વા નિઝળ બુદ્ધિષ ॥ ૬ ॥

ઝન્મામગ-ઝકલિયા, મંડલિ-મહ-મુદ્ધ ગુંજવાયાય ।

ઘળ-તણુ-નાયાઈયા, મેયા લલુ વાઝ-કાયસ્સ ॥ ૭ ॥

૨ જીવનનો અર્થ ધર હોવાથી દીપકની ઉપમા છે, નહિતર સૂર્યની ઉપમા ખટી શકત. ૩ જીવસ્વરૂપથી અગણ. ૪ પ્રાણોને ધારણ કરે તે, ચૈતન્ય લક્ષણવાળો અથવા જ્ઞાનાદિ ગુણવાળો જે હોય તે જીવ કહેવાય, તેનું. ૫ હૃદયથી. ૬ કાંઈક. ૭ સિદ્ધ અથવા કર્મ રહિત. ૮ ચાર ગતિરૂપ સંસાર જેને હોય તે સંસારી. ॥ ૧ ॥

(૨) ૧ સુખદુઃખની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ માટે સ્થાનાંતર પ્રાપ્તિની શક્તિવાળા જીવો ત્રસ કહેવાય. અર્થાત્ ગરમી વગેરેથી તપેલા જે જીવો, છાયા વગેરેમાં સ્વયં જાય તે ત્રસ કહેવાય. ૨ એકદ્રિયોના (જે એકદ્રિય તે સ્થાવર ને સ્થાવર તે એકદ્રિય, બન્ને એક જ છે.) ॥ ૨ ॥

(૩) ૧ હડતાલ એ રસાયણી ખનીજ પદાર્થ છે. ૨ એ પણ રસાયણી ખનીજ પદાર્થ છે. ૩ સોનું-રૂપ-તાંબુ-લોહ-જસત સીસું અને ક્ષાઈ વગેરે ધાતુઓ કહેવાય છે. ૪ પારેવા જાતિનો પત્થર. ૫ એક જાતની માટી છે, જે કાપડને પાસ દેવામાં વપરાય છે; અથવા તુરી એટલે તેજતુરી કે જે લોહના રસમાં નાંખવાથી લોહું સોનું બની જાય છે. ૬ આંખમાં આંજવાનો. ૭ દરેક જાતનું નીમક ચા લવણ, જેવા કે સીંધલ-વડાગર-ધેસીયું-ખીંડલવણુ-કાચલવણુ વગેરે. ૮ ઉપયોગમાં આવતી એ સર્વ વસ્તુઓ, અસંખ્ય જીવોના અસંખ્ય શરીરોના પીંડ રૂપ છે. એક પૃથ્વીજીવ બહુ બારીક હોવાથી ઉપયોગમાં ન આવી શકે એ સ્વાભાવિક છે.

સાહારણ-પતેયા, વળસ્સજીવા દુહા સુપ મળિયા ।

જેસિમનંતાણ તળૂ, ઇગા સાહારણા તે હ ॥ ૮ ॥

[બાહર અપ્રકાશના ભેદ]

૧ભૂમિનું ને ૨ગગનનું જળ ૩હીમ ઝાકળ ને ૪કરા,
હીલી વનસ્પતિ ઉપરે જામેલ ૫જળખિંદુ ખરા;
ધુમસ ૬ધનોદધિ આદિ જળાના ભેદ ભાષે જિનવરા,

[બાહર અગ્નિપ્રકાશના ભેદ]

જાણુ અંગારા અને ૧જ્વાલા તણા અગ્નિજ્વરા. (૪)
અગ્નિ કણિયાવાળો ૨ભાઠો અગ્નિ ૩વજ્રતણા વળી,
ઉત્પાતહેતુ જાણુ ૪ઉલ્કાપાત ને વળી વીજળી;
છે અગ્નિ તારાના સમા ખરતા કણા ૫નભથી વળી,
૬અરણિ ૭ભાનુકાંત ૮ચક્રમક વાંસ ઘર્ષણનો મળી. (૫)
લેલ ઇત્યાદિક અગ્નિકાય જીવના જાણવા.

[બાહર વાતકાશના ભેદ]

તે વાત ૧ઉદ્બ્રામક કહ્યો જિંચે ભભાવે જે હવા;
રેખા પડે ધુળમાંહિ જેથી વાય જે ૨નીચે રહી,
તે જાણુ ઉત્કલિકા વળી ૩વંટાળીયો વાયુ સહી. (૬)
૪મહાવાયુ ને ૫શુદ્ધ વાયુ ને ૬ગુંજ શબ્દ કરતો વાયુ છે,
૭ધનવાત ને ૮તનવાત આદિ વાયુના બહુ લેલ છે;
[વનસ્પતિના બે મુખ્ય ભેદ અને સાધારણ વનસ્પતિની બાબત]
સાધારણ અને પ્રત્યેક બે લેલો વનસ્પતિના ગણો,
જે અનંત જીવની એક કાયા તેલ સાધારણ ૧ઝુણા. (૭)

(૪) ૧ કુવા વાવ વગેરેનું. ૨ વર્ષાદિનું. ૩ વનસ્પતિ સ્વકાર્ષ જન્ય અથવા બળી જન્ય એવું અતિશય ઠંડું જળ, જેને કાર કહેવાય છે. ૪ કૃત્રિમ અને કુદરતી ખરફ. ૫ ભૂમિના ભેજનું. ૬ પૃથ્વીઓ અને વિમાનોની નીચે રહેલું નક્કર જળ. ૭ અગ્નિની. શિખા. ॥ ૪ ॥

(૫) ૧ ભઠ્ઠી યા બરસાડો. ૨ સત્રુપર ફેંકાતા વજ્રમાંથી અગ્નિ ઝરે તે. ૩ ભારામાંનો અગ્નિ. ૪ આકાશમાંથી. ૫ અરણી વગેરેના સ્વભાવીય બે કક્કાના ધસારાથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ. ૬ સૂર્યકાંત મણિથી ઉત્પન્ન થતો અગ્નિ. ૭ ચક્રમક એ એક જાતનો પત્થર છે. તેને ભોખડ સાથે ધસવાથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૬) ૧ ભૂમિથી આકાશમાં તિરછેઈ ચઢતો વાયુ. ૨ આકાશમાંથી તિરછેઈ ભૂમિ પર ઉતરી. ૩ ભૂમિથી સીધો આકાશમાં ચઢાકારે ચઢતો વાયરો. ॥ ૬ ॥

(૭) ૧ ઝુણા ગાઉ સુધી આકાશમાં ધૂળ ચઢે છે તે ઝાંધી. ૨ મંદ વાયુ. ૩ ધુમવાદ કરતો વાયુ. ૪ પૃથ્વીઓની નીચેનું ધન વાયુમંડલ. ૫ પૃથ્વીઓની નીચેનું પાતળું વાયુમંડલ. ૬ જાણુ. ॥ ૭ ॥

મૂલ-કંદા અંકુર-કિસલય-વળગા-સેવાલ-મમિકોઢા ય ।

અણ્ણયવિય-ગજ્જર-મો, ત્ય-વત્થુલા-થેય-વણ્ણકા ॥ ૯ ॥

કોમલફલં ચ સર્વં, ગૃહ-સિરાઈં સિનાઈ-પત્તાઈં ।

વાંહરિ-કુંઆરિ-મુમ્મલિ-ગલો ય પમ્મહાઈ છિમ્મરુહા ॥ ૧૦ ॥

ઈચ્છાઈણો અણેગે, હંવતિ મેયા અણંતકાયાણં ।

તેસિં પરિજાણત્યં લક્ષ્ણણમમેયં સૂપ મણિયં ॥ ૧૧ ॥

મૂલ-સિર-સંધિ પવ્વં, સમયંમમહીરુગં ચ છિમ્મરુહા ।

સાહારણં સરીરં, તત્ત્વિવરિયં ચ પત્તેયં ॥ ૧૨ ॥

[સાધારણ વનસ્પતિનાં કેટલાંક નામો]

૧કંઠ ૨અંકુર ૩કુંપલો ને પંચવરણી નીલ કુંગ,
સેવાલ ગાજર મોથ વત્થુલ થાકે પાલખું બાણુ થેય;
લીલી હળદળ લીલો કચુરો આદુ લીલું બાણીએ,
૪ટાપ બીલાડી તણા સર્વે ૫કુણું ફળ માનીએ. (૮)

[સાધારણ વનસ્પતિનાં નામો અને તેના બેરોનો કપડાંદાર]

તે પાંદડાં ૧શિષુ આદિનાં જેની નસો છાની હુએ,
થોર ૨કુંવર ગળો ૩ગુગળ આદિ ચિત્તે આણીએ;
છેલ્લા છતાં ભીગે ફરી તેવાં વળી જે હોય છે.
૪અનંતકાય તણા જ ૫ઇત્યાદિક લેહ અનેક છે. (૯)

[સાધારણ વન નાં એકાધિક તણ નામો અને તેને પારખવાનાં વિશેષ લક્ષણો]

અનંતકાય નિગોહ સાધારણ તણે એક માનવા,
આ બાજુનું લક્ષણસૂત્રમાં તેને વિશેષ બાણુવા;
જેની ૧નસો ૨સાંધા અને ૩ગાંઠાઓ ગુપ્ત જણાય છે,
ભાગ ૪સરખા ભાંગતાં એ જેહના જટ થાય છે. (૧૦)

[સાધારણ વનસ્પતિને પારખવાનાં બાકી વિશેષ લક્ષણો]

જે છેદીને વાંચું છતું ફરી ૧હોળનાઈ હોય છે,

(૮) ૧ સુરણ આદિ વજ્રકંઠ પશીનીકંઠ વગેરે જમીનકંઠો. ૨ ફણુગા. ૩ દીસીઓ.
૪ કંકુલા છત્રાકાર વનસ્પતિ. ૫ કુમળાં. ॥ ૮ ॥

(૯) ૧ પીલુડી. ૨ કુમારી, કુમારપાડું-કુમારીલાળુ. ૩ એતું અમુક અંગ.
૪ સાધારણ વનસ્પતિકાય. ૫ સક્રિયાં, મૂળા, લસણ, કુંગળી, બટાટા, વાંસકારેલાં,
કુણી આંબલી, યતાવરી, કોળના અંકુરા વાને અંકુરા ફુટલ કોળ, પિંડાળુ અને
ઝાકારીયો વગેરે. ॥ ૯ ॥

(૧૦) ૧ ગુપ્તનસ ૧ ગુપ્તસંધિ. ૩ ગુપ્તઅંધિ અર્થાત્ ગુપ્તપર્વ. ૪ સમભાગ
જે થોર. લક્ષણ ॥ ૧૦ ॥

(૧૧) ૧ છિન્નરૂઢ. ૨ અહિરૂઢ (હિરૂઢ=તંતુ) એ રીતે અનંતકાયને ઓળખવાનાં ૭

ભંગ સમયે 'તાંતણા વિષુ કાય જેની જણાય છે;
શરીર સપ્તધારણ વનસ્પતિકાયનું તે જણવું,
વિપરીત તેથી હોય તે 'પ્રત્યેકનું 'તનુ માનવું. (૧૧)

મૂલ-પગસરીરે જગો, જીવો જેસિં તુ તે ય પસેવા ।

ફલ-ફૂલ-છલ્લિ-કટ્ટા, મૂલમ પચાણિ વીયાણિ ॥ ૧૩ ॥

[પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું લક્ષણ અને તેના છલો]

પ્રત્યેક છે જીવ એક તનુમાં એક જેને હોય તે,
જાણુ ફલ ફૂલ છાલ ને મૂલ કાષ્ઠ પત્ર ને બીજ તે;
આ 'સાતમાં જુદા જુદા પ્રત્યેકના જીવ હોય છે.
આખા તરૂમાં તે ય પણ જીવ એક જુદો હોય છે. (૧૨)

મૂલ-પસેયતરં મુતું, પંચવિ પુઠવાઇળો સયલ-છોળ ।

મુહુમા હવંતિ નિયમા, અંતમુહુત્તાઝ અહિસા ॥ ૧૪ ॥

[પાંચ સૂક્ષ્મ સ્થાવરોનું સ્વરૂપ]

પ્રત્યેકતરૂ વિષુ પૃથવી આદિ પાંચ સ્થાવર જેલ છે,
'અંતર્મુદ્ગર્ત પ્રમાણના આયુષ્યવાળા તેલ છે;
વળી આંખથી દેખાય ના તેવા જ સૂક્ષ્મ હોય છે,
સર્વત્ર થોદે રાજલોકે તેલ નિશ્ચે હોય છે. (૧૩)

મૂલ-સંલ-કવઙ્કય-ગંડુલ, -જલોય-ચંદનગ-અલસ-લહગાર્ડ ।

મેહરિ-કિમિ-પૂયરગા, વેદંદિય માફવાહાર્ડ ॥ ૧૫ ॥

ગોમી-મંકણ-જૂઆ, પિપીલિ ઉદેહિયા ય મકોડા ।

ફલિય-ઘય-મિછીઓ, સાવય-ગોકીઢ-જાર્ડઓ ॥ ૧૬ ॥

લક્ષણ થયાં. ૩ પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનું. ૪ શરીર. ॥ ૧૧ ॥

(૧૨) ૧ મૂળ-કંદ-સ્કંધ (થક)-શાખા-પ્રશાખા-છાલ-પત્ર-પુષ્પ-ફળ-બીજ એ વનસ્પતિનાં દસ અંગ છે; છતાં અહીં કંદને મૂળ સાથે અને શાખા-પ્રશાખાને કાષ્ઠ સાથે ગણીને પ્રત્યેક વનસ્પતિકાયનાં સાત અંગ ગણ્યાં છે. એમાં પ્રત્યેક વનસ્પતિનાં પુષ્પ પત્ર ફળ ને બીજ એ દરેક અમુક રીતે એકેક જીવયુક્ત છે. શેષ ૭ અંગમાં દરેકમાં અસંખ્યાત સંખ્યાત અને એકેક જીવ પણ જુદી જુદી વનસ્પતિઓને આશ્રયી હોય છે. અસંખ્યાત જીવની ગણતરી પણ એક શરીરમાં એક જીવ ગણીને જ છે. ॥ ૧૨ ॥

(૧૩) ૧ અંતર્મુદ્ગર્ત એટલે એક સમય ન્યૂન બે ધડી (૪૮ મીનીટ). આ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુદ્ગર્ત છે, જનન્ય તે ૨૫૬ આવલિકાનું અર્થાત ૨ થી ૬ સમય સુધીનું હોય છે; અને બન્નેની વચ્ચેનું મધ્યમ કહેવાય છે. ૨ જે વજ્ર જેવી અતિ ઘન વસ્તુઓમાં પણ હોય છે. આ પાંચે સૂક્ષ્મ સ્થાવરો સૂક્ષ્મ એકેદ્રિય પણ કહેવાય છે. જે આ ૧૪ રાજલોક પ્રમાણ લોકકાશમાં સઘળે દેખાણે કાલકામાં કાજળ કાંસીને ભર્યો હોય તેમ રહેલા છે. જેઓદે અમલો સ્થાનો કે અગ્નિ જેવાં પણ કરી અચર કરી શક્તાં નથી ॥ ૧૩ ॥

ગદ્ગદ્ય-ચોર-કીઢા, ગોમય-કીઢા ય ધન્ન-કીઢા ય ।

કુંડુ-ગોવાલિય-ફલિયા, તેઈદિય ઇંદગોવાઈ ॥ ૧૭ ॥

[ગદ્ગદિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

શંખ ૧ ગંડોલા ૨ જોડો કોડા અળસિયાં ૩ લાળીયા,

બાણ ૪ આયરિયા ૫ પુરા ને ૬ કાષ્ઠકીડા કરમીયા;

૭ ચૂડેલ ૮ છીપ વાળા વગેરે જીવ છે બેઈદિયા,

[ત્રણ ઈદિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

જૂ લીખ માંકડ કાનખજુરા કંથવા ૯ ઉત્તિગિયા. (૧૪)

૧ સાવા કીડી ઉધેઈ ને ૨ લીમેલ ઇયળ ધાન્યની,

આંચડ ધનેડા ને મકોડા ને ઇયળ ગુડ ખાંડની;

છાણુ ને વિષ્ણતણુ કીડા ૩ ગીંગોડા બલિચ્ચો,

તેઈદ્રિ ગોપાલિક ૪ ગોકળગાય આદિ ને જીવ્યો. (૧૫)

મૂલ-ચડરિંદિયા ય વિચ્છ, ઢિંકુળ મમરા ય મમરિયા તિહા ।

મચ્છિય ઇંસા મસગા, કંસારી-કવિલ-હોલાઈ ॥ ૧૮ ॥

પંચિદિયા ય ચહહા, નારય-તિરિયા મણુસ્સ-દેવા ય ।

નેરડયા સત્ત-વિહા, નાયન્ના પુદવી-મેણ ॥ ૧૯ ॥

જલયર-ચલયર-લયરા, તિવિહા પંચિદિયા તિરિક્તલા ય ।

મુદુમાર-મચ્છ-કચ્છવ, -ગાહા મગરા ય જલચારી ॥ ૨૦ ॥

[ચાર ઈદિયવાળા જીવોના પ્રકાર]

વીંછી બગાઇ બમરી બમરા તીડ માંખી ડાંસ ને,

કેરાળીયા ખડમાંકડી કંસારી મચ્છર જંતુ ને;

(૧૪) ૧ પેટના મોટા કૃમિ અર્થાત્ ઉદરમાં થતા મોટા કરમીયા. ૨ વિકૃત લોહી ચૂસનાર જંતુ. ૩ રાંધેલા વાસી અન્નમાં લાળણે ઉત્પન્ન થતા જીવો. ૪ સમુદ્રમાં નિપજતા ચંદનક, જે નિર્જીવ થયા પછી સ્થાપનાચાર્ય તરીકે વપરાય છે. ૫ જળના પોરા. ૬ મેર. ૭ ચૂડેલીયા જંતુ. ૮ મોતી નીકળે છે તે, છીપ, જેને વર્તમાનમાં લોક કાણુ માછલી કહે છે, તે તથા મોતી વિનાની છીપ પણ બેઈદિય જીવ છે. ૯ ગૌષ્યા, જે અવાવડ બેજવાળી જમીનમાં તેમજ ગાય વગેરેના વાડાઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

(૧૫) ૧ આ આમડીની જૂ પણ કહેવાય છે, જે પ્રાયઃ મોતવના વાળના મૂળમાં બાવી કષ્ટ આવવાનું હોય ત્યારે પ્રથમથી જ ઉપજે છે. તેથી તે બાવી કષ્ટ સૂચક હોય છે. ૨ ખરાબ લીમાં થાય છે તે. ૩ ફૂતરા વગેરેના કાનમાં અવારના દાણા સરખા જંતુ થાય છે તે. ૪ ઇંદગોપ, ચોમાસાના પહેલા જ વરસાદમાં લાલ રંગના કીડા જેવા થાય છે તે, જે લોકમાં ઈન્દ્રની ગાય, ગોકળગાય-મગેલા અને મામજુમુંડા એવાં વિવિધ નામોથી ઓળખાય છે.

(૧૬) ૧ બમરી-બમરા કહેવાથી બલિમેલ જણવે. ૨ જંતુ સ્ત્રી પુરુષ નહિ. ૨ મધ-

બાણકુતિકા દિઠણ પતંગાદિક ચક્રિશિદ્રિય છે,

[પાંચ ઉદ્દિષવાળા જીવોના ચાર પ્રકાર]

નારકી તિરિયંચ માનવ દેવ પંચેદ્રિય છે. (૧૬)

[નારકના સાત પ્રકાર]

ચક્રવિહૃ^૧ પંચેદ્રિયમાં સગર^૨-વિહ નારકે બાણવા,

રત્નપ્રભાદિ^૩ પૃથ્વીના લેહે કરી પિછાણવા;

[તિરિયંચ પંચેદ્રિયના ત્રણ પ્રકાર અને જળચરના પાંચ પ્રકાર]

ત્રિવિધ પંચેદ્રિય તિરિયંચો જ જલ-ચલ-ખેચર^૪,

કુંડ^૫ માછલાં^૬ ને કાચળા સુસુમાર^૭ મગરો જલચર. (૧૭)

મૂલ-ચડપચ-ઉરપરિસપ્પા, મુયપરિસપ્પા ચ ચલચરા તિવિહા ।

ગો-સપ્પ-નડલ-પમુહા, બોધવ્વા તે સમાસેણ ॥ ૨૧ ॥

[ત્રણ પ્રકારના સ્થલચર તિરિયંચ]

ગાય આદિ ચક્રિયમાં પ્રાણી ચતુષ્પદ બાણવાં,

ઉરપરિસર્પ પેટે ચાલનારા સાપ આદિ માનવા;

ભુજપરિસર્પ હાથે ચાલનારા નોળિયાદિ પિછાનવા,

એમ ત્રણ લેહે કરી તિરિયંચ ચલચર ભાવવા. (૧૮)

મૂલ-ચયરા રોમય-પક્ષી, ચમ્મય-પક્ષી ચ પાયઢા વેવ ।

નર-લોગાઓ બાદિ, સમુગ્ગ-પક્ષી વિયય-પક્ષી ॥ ૨૨ ॥

માંખ પણુ લેવી. ૩ યગતરં. ૪ પતંગિયા વગેરે. ॥ ૧૬ ॥

(૧૭) ૧ ચાર પ્રકારના. ૨ સાત પ્રકારના. ૩ રત્નપ્રભા વગેરે સાત નારકે પૃથ્વીનાં નામો-

ચક્રાણુ સારી નામ	રત્નપ્રભા ૧	રાહારપ્રભા ૨	વાણકપ્રભા ૩	પંકપ્રભા ૪	ધૂમપ્રભા ૫	તમઃપ્રભા ૬	તમસ્તમપ્રભા ૭
સાત નરકનાં નામ	ધરમા	વંશા	સેલા	અંજના	રિશા	મધા	માધવલી

૪ જલચર=પ્રાણીમાં ચાલનાર (જીવનાર), ચલચર=જમીન ઉપર ચાલનાર, ખેચર= આકાશમાં ઉડનાર પક્ષીઓ; એમ ત્રણ પ્રકારે તિરિયંચ-પંચેદ્રિય જીવો છે. ૫ જળતંતુ= તાંતણા જેવા આકારે આ જંતુ હોય છે. જળમાં તેનું મણું જોરે હોવાથી, હાથી જેવાને પણ અંદર ખેંચી જાય છે. ૬ વલયાકાર (ચૂડાના આકાર) સિવાયના સર્વ આકારના માછલાંઓ હોય છે. સ્વયંભૂરમણ-સમુદ્રમાં તેા પ્રતિમાજીનાં આકારવાળા મત્સ્યો જોઈને, જેક તિરિયંચો વગરઉપદેશે, ભતિ-સ્મરણ જ્ઞાન પામી સમ્યક્જ્ઞાન દર્શન અને દેશવિરતિ-મર્ચને પ્રાપ્ત કરે છે. ૭ પાડા જેવા મત્સ્ય. ॥ ૧૭ ॥

(૧૮) ૧ નોળિયા વગેરે. ૨ વિચારવા

[૨ પ્રકારના પક્ષી (અઢી દ્વીપમાં અને બહાર પક્ષ).]

રૂવાંટિઓની પાંખવાળા હંસ આદિ પક્ષિઓ,
ચામડાની પાંખવાળા વાગોળ આદિ પક્ષિઓ;
કમથી રોમજ પક્ષિ ચર્મજ પક્ષિઓ તે બાણવા,
આ લેહ બે પ્રખ્યાત છે અઢી દ્વીપમાં^૧ તે માનવા. (૧૯)
બીડાચેલ પાંખો હોય જેને તે સમુદ્ર પક્ષિઓ,
પહોળી કરેલી પાંખવાળા બાણ વિતત પક્ષિઓ;
^૧બહાર માનવ લોહથી આ લેહ બે જ પિછાણવા,
તિરિચંચ એચર સર્વના ઈમ ^૨ચાર લેહો બાણવા. (૨૦)

મૂલ-સન્ને જલ-યલ-ત્વયરા, સમુચ્છિમા ગમ્મયા દુહા હંતિ ।

કમ્મા-કમ્માગ-ધુમિ, અંતરદીવા મણુસ્સા ય ॥ ૨૩ ॥

[સમુચ્છિમ અને ગર્ભજ તિર્યચ પચદ્વિપ]

સર્વ જળચર થળચરોને એચરોને બાણીઓ,
^૧સમુચ્છિમ ગર્ભજ એમ એ બે લેહવાળા માનીઓ;

[મનુષ્યના ત્રણ પ્રકાર]

^૧કર્મભૂમિ ને ^૨અકર્મભૂમિ ^૩અંતરદીપના,
મનુષ્ય સઘળા લેહ ત્રણવાળા જ સમજો સંજળના. (૨૧)

(૧૯) ૧ જ/બૂદ્ધીપ, ધાતકીખંડ અને પુષ્કરવર દ્વીપ અડધો મળી અઢી દ્વીપ થાય છે. તેમાં જ/બૂદ્ધીપની ફરતે ચૂડાકારે લવણસમુદ્ર છે. અને ધાતકીખંડની ચોગરદમ કાલોદ સમુદ્ર છે. એ સર્વેને સુવર્ણમય માનુષોત્તર પર્વતે ઘેરી લીધેલ છે. આ રીતે ૪૫ લાખ ચોજનના વિસ્તારવાળું. અઢી દ્વીપના નામથી ઝોળખાણું મનુષ્યક્ષેત્ર જાણવું. મનુષ્યોનાં જન્મમરણ અઢી દ્વીપમાં જ થાય છે. અન્યત્ર નહિં. માટે તે મનુષ્યક્ષેત્ર અથવા નરલોક કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

(૨૦) ૧ મનુષ્યલોકથી બહાર. ૨ પક્ષિઓના પ્રથમથી જ ચાર ભેદ નથી, પરંતુ રોમજ પક્ષીના આ બે ભેદ અઢી દ્વીપની બહારના છે. તથા પ્રતિભેદ સહિત ૪ ભેદ ગણવા. વારતવિક તે રોમજ અને ચર્મજ એ બે ભેદ જ છે. ॥ ૨૦ ॥

(૨૧) ૧ માતપિતાના સંયોગ વિના પૃથ્વી જળ આદિ પદાર્થોના આશ્રયે ઉપજતા જીવો તે સમુચ્છિમ. એકદ્રિય જીવોથી માંડીને ચત્તરિદ્રિય સુધીના તિર્યચો સમુચ્છિમ જ હોય છે. ૨ અક્ષિ, મધી અને કૃષી આદિ વ્યવહારવાળાં ક્ષેત્રો તે કર્મભૂમિ કહેવાય; અને તે ૫ જરત, ૫ ચૈરવત અને ૫ મહાવિદહ-એ ૧૫ પ્રકારે છે. ૩ એ વ્યવહારવિનાનાં યુગ્મલિક ક્ષેત્રો તે અકર્મભૂમિ ૩૦ છે. ૫ હિમવંત, ૫ હિરણ્યવંત, ૫ હરિવર્ષ, ૫ રમ્યક, ૫ કેવકુર અને ૫ ઉત્તરકુર. ૪ ૫૬ અંતર્દીપ પણ યુગ્મલિકાનાં જ ૫૬ ક્ષેત્રો છે અને તે સમુદ્રમાં છે, માટે ભુદાં ગણ્યાં છે. નહીંતર એ પણ અકર્મભૂમિ જ છે. ॥ ૨૧ ॥

મૂલ-દસહા મવળાહિવ, અઢવિહા વાળમંતરા હુંતિ ।
જોડસિયા પંચ-વિહા, હુવિહા સેમાળિયા દેવા ॥ ૨૪ ॥
સિદ્ધા પનસ્સ-મેયા, તિત્થાતિત્થા-સિદ્ધ-મેષણ ।
एए संखेवेणं, जीव-विगप्पा समक्खावा ॥ २५ ॥
एएसि जीवाणं, सरीरमाऊ ठिई सकायम्मि ।
पाणा जोणि-पमाणं, जेसि ज अत्थि तं मणिमो ॥ २६ ॥

[દેવતાઓના પેટાભેદો સહિત મુખ્ય ભેદો]

દસવિધ ^૧જીવનાધિપતિ અઢવિધ ^૨વ્યંતરદેવ છે,
પાંચભેદે ^૩અયોતિથી ને દુવિધ ^૪વૈમાનિક છે;
[મુક્ત જીવના ૧૫ ભેદો]
^૫તીર્થસિદ્ધ ^૬અતીર્થસિદ્ધા-દિકે ભેદે અણુભે,
મુક્ત જીવના ભેદ ૭૫ંદર હૃદય અંદર આણુભે. (૨૨)

જીવોના ભેદો ઉપર પાંચ દ્વારો

[જીવોના મુખ્ય ભેદોના ઉપસંહાર.]

સંક્ષેપથી રૂઢી રીતે ભેદો કહ્યા એ જીવના,
હવે એ જીવોમાં જેટલું છે તેટલું હે ભવિજના ।

[તેમાં અણુવાયોગ્ય પાંચ દ્વારોનાં નામ]

^૧શરીર ને આયુષ્યનું ત્રીજું સ્વકાય^૨સ્થિતિતત્ત્વ,
પ્રમાણ પ્રાણ ને યોનિઓનું કાષ્ઠનું તેઓ તત્ત્વ. (૨૩)

(૨૨) ૧ અસુરકુમાર, નાગકુમાર, સુવર્ણકુમાર, વિભુતકુમાર, અગ્નિકુમાર, દ્રીપકુમાર, ઉદધિકુમાર, ઈશિકુમાર, વાયુકુમાર, અને સ્તનિતકુમાર-એ દસભેદે જીવનપતિ દેવો છે. ૨ વ્યંતરથી વાણવ્યંતર પણ લેવા, ખન્નેના ૮ ભેદ આ પ્રમાણે છે-પિશાચ, જૂત, વક્ષ, રાક્ષસ, કિન્નર, કિંપુરુષ, મહોરગ ને મંધર્વ-એ આઠ વ્યંતર. અણુપત્ની, પણપત્ની, ધર્મીવાદી, જૂતવાદી, કંકિત, મહાકંકિત, કાઠડ ને પતંગ-એ ૮ વાણવ્યંતર. ૩ ચંદ્ર, સૂર્ય, મહા, નક્ષત્ર ને તારા-એ પાંચ અયોતિષ્ક છે. એ પાંચે મનુષ્યક્ષેત્રમાં ચર છે અને તેની બહાર સ્થિર છે. ૪ કલ્પોપખ (સ્વામિ-સેવકભાવ આદિ મર્યાદાવાળા), અને કલ્પાતીત (તે મર્યાદા વિનાના) એમ વૈમાનિકોના બે ભેદ છે. ૫ તીર્થસપ્તથી તીર્થકર સિદ્ધ, પરંતુ તીર્થ સ્થાપ્યા બાદ સિદ્ધ થવાનો અર્થ નહિ. ૬ એ જ રીતે અતીર્થ એટલે અતીર્થકરસિદ્ધ. ૭ એ રીતે એ ૧૫ ભેદ. જિજ્ઞ-ભજિજ-તિજ્જ-તિજ્જાં' એ નવતત્ત્વની ગાથાથી અણુ લેવાં. આ ભેદો સિદ્ધોની પૂર્વ અવસ્થાની અપેક્ષાએ કહેલા છે. ॥ ૨૨ ॥

(૨૩) ૧ શરીરની જગ્યાઈ યા લગ્નાઈનું પ્રમાણ. શરીરદ્વારનું બીજું નામ અવગાહના છે. ૨ એના એ જ જીવભેદમાં, એ જીવ કેટલીવાર અથવા કેટલા કાળ સુધી વારંવાર જન્મ-ન જન્મ, તેની મર્યાદા બતાવતી તે. ૩ સરખા વર્ણ મધ રસ તે સરેશાનવાળાં બનેલે ઉત્પત્તિસ્થાનોની યોનિ ॥ ૨૩ ॥

મૂલ-મંગલ-અસલ-શાન્તો, સરીરમેર્નિદિયાન સર્વેર્નિ ।
 જોયન-સહસ્તમરિયં, નવરં પચેવ-ફલ્લાર્ણ ॥ ૨૭ ॥
 વારસ-જોયન સિન્નેવ, માડબા જોયનં વ અનુકમસે ।
 વેદિય-તેદિય, -વડરિદિય-વેદિયુચ્ચવં ॥ ૨૮ ॥
 ધનુ-સંય-પંચ-પમાના, નેરણા સત્તમાદ પુઠવીપ ।
 તત્તો અનુકમણ, નેયા રયન-વજા જતવ ॥ ૨૯ ॥

૧. શરીરદ્વાર.

[એકદિયોનં શરીરપ્રમાણ]

અસંખ્યાતમા ^૧અંગુલના વિભાગ કોટલું આપિયું,
 શરીર સવિ એકદિયોનું આટલું વધુ આપિયું;
 હજાર યોજનથી અધિક પ્રત્યેક ^૨તરૂનું આપિયું,

[વિઠેદિયોનં શરીરપ્રમાણ.]

શરીર યોજન બારનું ^૩એકદિયોનું આપિયું. (૨૪)
 ત્રણગાઉનું ^૧તેકદિયનું ^૨અઠરિદિયનું યોજન તનુ,

[સાવ નાશ્વં શરીરપ્રમાણ.]

સાતમી નરકે જીવોનું પાંચસો ધનુનું તનુ,
 નરક છઠ્ઠીમાંહિ નારકનું અઢીસો ધનુધનુ;
 શરીર પાંચમી નારકીમાંહિ સવાસો ધનુધનુ. (૨૫)

[નારકાનું શરીરપ્રમાણ બાજી]

ચોથી નારકીના જીવોનું સાડી બાસઠ ધનુધનુ,
 તનુમાન ત્રીજીમાં સવા ઈગતીસ ધનુઓનું તનુ;
 સાડીપંદર ધનુધ્ય ઉપર બાર અંગુલ બીજીમાં,
 ધનુધ્ય પોણાઆઠ ૫૮ અંગુલનું તનુ ^૧પહેલીમાં. (૨૬)

(૨૪) ૧ શ્રી મહાવીરરામીના અર્ધ આત્માંગુલરૂપ એક ઉત્તેષાંગુલ, અથવા અનુક્રમે આઠ ગુણે વધતાં ૮ આઠ ગવ પ્રમાણેના ૧ ઉત્તેષાંગુલ માય છે તેના. ૨ અનુક્રમે રહેલ કચ્છો તથા લતાઓ વગેરેનું એ ઉત્કૃષ્ટ પ્રમાણ બન્યું. ગયન્ય પ્રમાણ તે સર્વે અનુક્રમે અસંખ્યાતમે બાજ અપર્યાપ્તાવસ્થામાં હોય છે. ૩ અઢી દીપ બહારના સંધ વગેરેનું, સર્વ એ દિયોનું નહિ. ॥ ૨૪ ॥

(૨૫) ૧ કનખલુરા વગેરેનું, અઢી દીપ બહાર. ૨ અઢી દીપ બહાર, બમરા વગેરેનું. ॥ ૨૫ ॥

(૨૬) ૧ પર્વતોનું નહનું શરીર ત્રણ હાથનું. બીજી આઠ પૃથ્વીઓમાં પૂર્વેનું ઉત્કૃષ્ટ તે પરનું ગયન્ય. ॥ ૨૬ ॥

મૂલ-જોયજ-સહસ્ત-માળા, મણા ઉરગા ચ ગગનવા હુતિ ।

ધણુહ-પુહુત વલસુ, યુજ-ચારિ ગાવજ-પુહુત ॥ ૨૦ ॥

[ગર્ભજ તિર્થચિત્ર સરીર પ્રમાણ]

૧ ઉરગ ગર્ભજ બાહુ એક હબર ચોળન માનના,

ગર્ભજ ૨ સંમૂર્ધિમ સમગ્ર જલસર તેટલા તનુવાળી,

૫ પહી ગર્ભજ માનવાળ છે ૫ જુલુપ-પૃથક્ત્વ,

૫ જુલુગ ગર્ભજ બાહુ ૫ ગાઉ-પૃથક્ત્વ દેહ પ્રમાણના. (૨૦)

મૂલ-સયરા ધણુહ-પુહુત, યુગમા ઉરગા ચ જોયજ-પુહુત ।

ગાવજ-પુહુત-મિત્રા, સમુચ્છિમા ચત્વર્યા મથિયા ॥ ૨૧ ॥

છચ્ચેવ સ્ત્રાસજારિ, ચત્વર્યા મથમયા મુખેવજા ।

કોસ-તિગં ચ મણુસા, ઉકોસ-સરીર-માણેજં ॥ ૨૨ ॥

ઈસાંગંતમુરારાં, રયણીઓ સત્ત હુતિ ઉચ્ચતં ।

દુગ-દુગ-દુગ-ચડ-ગેવિ, —ઉજળુસરેકિક-પરિહાણિ ॥ ૨૩ ॥

[સંમૂર્ધિમ તિર્થચિત્ર સરીરપ્રમાણ]

સંમૂર્ધિમ ૧ ખેસર ને ૨ જુલુગનું છે ધનુષ્ય-પૃથક્ત્વ,

ચોળન-પૃથક્ત્વ પ્રમાણનું તનુમાન ઉરપરિ સર્પનું,

[સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ ચતુષ્પદનું સરીરપ્રમાણ]

ચતુષ્પદ સંમૂર્ધિમનું તનુ ગાઉ-પૃથક્ત્વ પ્રમાણનું,

ગર્ભજ ચતુષ્પદનું તનુ નિશ્ચે ૭ ગાઉ પ્રમાણનું. (૨૮)

[ગર્ભજ મનુષ્યનું સરીરપ્રમાણ]

ગર્ભજ મનુષ્યનું તનુ ૧ જુલુ ગાઉનું ઉત્કૃષ્ટ છે,

[ગેવાનું સરીરપ્રમાણ]

અનન્યપ્રતિધી માંડીને ધ્યાનનો ન્યાં ૨ અંત છે,

ત્યાં મુખીના દેવની ઉચ્ચાઈ આત જ હાથ છે,

ત્રીજા જ ચોથા દેવલોકે મુરતનું ૧ પદ હાથ છે. (૨૬)

(૨૦) ૧ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રાદિકના સર્પો ૨-૩ સંમૂર્ધિમ અને ગર્ભજ બન્ને ભાતના જલસરોની અવગાહના સરખી છે, માટે અહીં બન્ને ભાતના લેવા. ૪ પશ્ચિન ઉત્કૃષ્ટ દેહપ્રમાણ અહીં દ્રોપમાં પણ હોય છે. ૫ જુલુપરી સર્પો. ૬ ગેથી નજ ગાઉ. આ રીતે સર્વજ નેની પાછળ 'પૃથક્ત્વ' સબ લાગેલ હોય તેનું ગેથી પાંચ સુધીની સંખ્યાવાળું પ્રમાણ સમજવું. ॥ ૨૦ ॥

(૨૮) ૧ પહી. ૨ સંમૂર્ધિમ જુલુપરિસર્પનું. ૩ ૭ ગાઉના હસ્તિ કબેરે છે તે મુર્જિલકામાં દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુમાં છે. ॥ ૨૮ ॥

(૨૬) ૧ જુલુ ગાઉના ગર્ભજ મનુષ્યો તે દેવકુરુ ને ઉત્તરકુરુના મુર્જિલકા મનુષ્યો છે. ૨ અનન્યપ્રતિ, પરંપ્રાપ્ત, અંતર, વાલુપંતર, તિર્થચરણ, ન્યોત્તર, પ્રથમ ક્રિયાત્મિક,

પાંચમા છઠ્ઠાજ સ્વર્ગે ૧પાંચ હાથ પ્રમાણનું,
તનુમાન સ્વર્ગે સાતમેને આઠમે ૨કર ચારનું;
ચરમ ચારે સ્વર્ગમાં ૩ત્રણ હાથની ઉંચાઈ છે,
ત્રૈયકે ૪કર બે અનુત્તરનું તનુ ૫કર એક છે. ૧ (૩૦)

મૂલ-પાવીસા પુઢવીપ, સત્ત ય આડસ્સ તિન્નિ વાડસ્સ ।

વાસ-સહસ્તા દસ તરુ, -ગણાણ તેઝ તિ રત્તાઝ ॥ ૩૪ ॥

૨. આયુષ્યદ્વાર.

[એકદિશનું ૭૨૬ આયુષ]

આયુષ્ય પૃથ્વીકાયનું છે વર્ષ બાવી ૧હજારનું,
હજાર ૨સાત અપૃકાયનું અહોરાત્રિ ત્રણ અગ્નિતણ્ણ;
આયુષ્ય વાઉકાયનું છે વર્ષ ત્રૈણ હજારનું,
દશ હજાર ૪ વર્ષનું પરમ ૩આયુ તરૂ પ્રત્યેકનું. (૩૧)

મૂલ-વાસાણિ વારસાઝ, બેઈદિયાણ તેઈદિયાણ તુ ।

અવળાપક્ષ-દિણાઈ, ચડરિંદીણ તુ છમ્માસા ॥ ૩૫ ॥

સૌધર્મ અને ઇશાન. ૩ જન્મનથી ચોથા કલ્પે (દેવલોકે) ૬ હાથ અને ત્રીજા દેવલોકે ૭ હાથની ઉંચાઈવાળા દેવો હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

(૩૦) ૧ પાંચમા કલ્પે ઉત્કૃષ્ટ ૬ હાથ શરીર, છઠ્ઠા કલ્પે જન્મ્ય ૫ હાથ શરીર.

૨ સાતમા " " ૫ " " , આઠમા " " ૪ " "

૩ નવમા " " ૪ " " , બારમા " " ૩ " "

૪ પહેલા ત્રૈવેયકે " ૩ " " , અને જન્મ્ય બે હાથ શરીર.

૫ ચાર અનુત્તરનું ઉત્કૃષ્ટ ૨ હાથ અને જન્મ્ય ૧ હાથ શરીર.

૬ ભવધારણીય (મૂળ) શરીરની અપેક્ષાએ સર્વ દેવોની આ ઉંચાઈ જાણવી.
કારણ કે-દેવતાઓના ઉત્તરવૈકિય દેહની ઉંચાઈ લાખ યોજની સુધીની હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

(૩૧) ૧ એટલું આયુષ્ય પર્વતાદિના ગર્ભમાં રહેલ ખર-આદરપૃથ્વીકાયનું છે. બીજી
પૃથ્વીઓનું અલ્પ અલ્પ આયુષ્ય હોય છે. જેમકે—

અતિ કંકલુ પૃથ્વીનું ૨૨ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય

પત્થરના કંકરાનું ૧૮ " " "

મણસિલ (પૃથ્વીનું) ૧૬ " " "

રેતી " ૧૪ " " "

શુદ્ધ પૃથ્વીનું ૧૨ " " "

સુવાળી " ૧ " " "

૨ નિર્બાધાત સ્થાને રહેલ સ્થિર અપૃકાય (જળ) નું ૭૦૦૦ વર્ષ આયુ. વાયુનું ૩૦૦૦
વર્ષ. શેષ સ્થાનમાં રહેલ યજ્ઞ અપ-વાયુનું અર્થાત અસ્થિર જળને પવનનું એટલું આયુષ્ય ન
હોય. ૩ ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય. જન્મનથી તો તે સર્વ જીવોનું આત્મજૂતનું આયુષ્ય સમજવું. ॥૩૧॥

મુર-નેરદયાળ ઠિંદ, ઉકોસા સાગરાણિ તિષ્ઠિસં ।
 વડપ્પય-તિરિય-મણુસ્સા, તિષ્ઠિય પલિઓવમા હંતિ ॥ ૩૬ ॥
 જલયર ઉર-હ્યયગાળં, પરમાઝ હોઈ પુલ્લ-કોહી ડ ।
 પવલીળં પુણ મણિઓ, અસંલ-માગો ય પલિવસ્સ ॥ ૩૭ ॥
 સન્ને મુહુમા સાહા, -રણા ય સમુલ્લિમા મણુસ્સા ય ।
 ઉકોસ-જહન્નેળં, અંત-મુહુત્તં ચિય જિયંતિ ॥ ૩૮ ॥

[વિક્ષેપિયતુ આયુષ્ય]

બેધદિઓનું બાર વર્ષોનું વળી તેધદિનું,
 દિવસ ઓગણપચાસ ને ચૌરિદિનું ૫૮ માસનું;

[તેવ ને નારકનું ઉત્કૃષ્ટ ને જન્ય આયુષ્ય]

ઉત્કૃષ્ટ 'તેત્રીશ સાગરોપમ આયુ' નારકદેવનું,
 જન્યથી તેઓનું તો છે ૬૪ હજાર ૪ વર્ષનું, (૩૨)

[મનુષ્યનું અને તિર્થંચ પંચોદિયોનું આયુષ્ય]

ગર્ભજ મનુષ્યોનું અને ગર્ભજ ચતુષ્પદ પ્રાણીનું,
 ઉત્કૃષ્ટ 'ત્રણ પદ્યોપમોનું જન્ય' અંતમુહુત્તનું;
 ગર્ભજ સંમૂર્ઝિતમ જળચરો ગર્ભજ ઉરજ ને ભુજગનું,
 ઉત્કૃષ્ટ આયુ 'પૂર્વકોડ' વર્ષનું ત્રણે તણું. (૩૩)

(૩૨) ૧ અસંખ્યાત વર્ષનું એક પદ્યોપમ (પલ્લી અર્થાત પાલાની ઉપમા જેને હોય તે), અને (કોડને કોડ ગ્રણવાથી જે સંખ્યા આવે તે કોડકોડી, એવા) ૧૦ કોડ-કોડી પદ્યોપમનું એક સાગરોપમ એવા ૩૩ સાગરોપમ. ૨ સાતમી પૃથ્વીના નારકનું અને અનુત્તરદેવોનું એ ઉત્કૃષ્ટ આયુ હોય છે. ૩ ભવનપતિ ને વપ્તર એ બે નિકાયનું જ ૧૦ હજાર વર્ષ જન્ય આયુ હોય છે. જ્યોતિષીમાં તારાઓનું કે પદ્યોપમ, અને વૈમાનિકમાં સૌધમંદિવોનું એક પદ્યોપમ આયુ જન્યથી હોય છે. વિક્ષેપિયોનું જન્ય અંતમુહુત્ત આયુ હોય છે. ॥ ૩૨ ॥

(૩૩) ૧ એ ત્રણ પદ્યોપમ આયુષ્ય દેવકુરે ને ઉત્તરકુરના યુગલિક મનુષ્યોનું ને યુગલિક તિર્યચોનું હોય છે. ૨ યુગલિક સિવાયના મનુષ્ય ને તિર્યચોનું જે અંતમુહુત્ત જન્ય આયુષ્ય હોય છે. ૩. ૭૦ લાખ ૫૬ હજાર કોડ વર્ષ એક પૂર્વ થાય છે.

૪ સંમૂર્ઝિતમ પંચોદિય રચનાચરોનું ઉત્કૃષ્ટ આયુ ૮૪૦૦૦ વર્ષ

" " એચરોનું " " ૭૨૦૦૦ "

" " ઉરપરિસર્પનું " " ૫૩૦૦૦ "

" " જુળપરિસર્પનું " " ૪૨૦૦૦ "

મૂળ મંથકારે આ વસ્તુ નથી આપી, હતાં ઉપરોગી સમજીને અહીં આપી છે.

[ગર્ભાવ પશિયું સૂર્યમ યોગેદ્રિં સમૂં મનુષ્ય સાધનમવ્યયં અમુષ્યજે]

અસંખ્યાતયો છે સાગ પદ્યોપમતયો પશિ^૧ તથા,
ઉત્કૃષ્ટ અમુષ્ય છે વળી યોગેદ્રિ સૂર્યમ સર્વતુ,
^૨સંમૂર્ચિતમ મનુષ્યેતુ બ સાધારણ વેદનસ્પતિતમતુ,
બધન્ય ને ઉત્કૃષ્ટથી આમુષ્ય ^૪અંતમુહુતતુ. (૩૪)

મૂલ—ઓગાહનાડ માળં, एवं संखेवजो समस्तावं ।

जे पुण इत्थ विसेसा, बीसेस-सुचांड ते नेया ॥ ३९ ॥

[શરીરદાર અને આયુષ્યદારનો ઉપસંહાર]

અવગાહના ને આયુ કેદે દાર ઈમ સંસ્થેપથી,
આખિયું પણ બાલુવું બાકી વિશેષ બ ^૧સૂતથી;

૩. સ્વકાયસ્થિતિદ્વાર.

[સ્વકાયસ્થિતિનો અર્થ]

નિજકાયમાં ઉપજે મરે જીવે નિરંતર ત્યાં સુધી,
સ્વકાય સ્થિતિ દ્વાર છે કહે શું હવે સુલુભે ^૨સુધી ! (૩૫)

મૂલ—एभिंदीया य सव्ये, असंख-उस्सपिणी सकायमि ।

उववज्जंति चयंति य, अणतकाया अणंताओ ॥ ४० ॥

संखिज्ज समा विगला, सचङ्ग-मवा एभिंदि तिरी-मणुआ ।

उववज्जंति सकाए, नारय-देवा य नो चेव ॥ ४१ ॥

दसहा जिआण पाणा, इंदीय-उसास-आऊ-बल-रूवा ।

एभिंदिएसु चउरो, विगलेसु छ सच अहेव ॥ ४२ ॥

असमि-समि पंची,-दिएसु नव-दस कयेण बोवव्वा ।

तेसिं सह विप्पओमो, जीवाणं मण्णए मरणं ॥ ४३ ॥

एवं अणोर-पारे, संसारे सायरमि भीममि ।

पत्तो अणंत-खुत्तो, जीवेहिं अपस-वम्मोहिं ॥ ४४ ॥

(૩૪) ૧ અંતરૂપિતા મુખલિક પશ્ચિમોતું એ આમુષ્ય છે. ૨ (૧૪ કર્મજ્ઞિ, ૩૦ અકર્મજ્ઞિ અને ૫૬ અંતરૂપિ.) ૧૦૧ ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યોના મળમૂત વગેરેમાં ઉત્પન્ન થતાં સંમૂર્ચિતમ મનુષ્યેતુ, બાહરનિગોહરૂપ અનંતકાયતુ. ૪ એક અંતમુહુત પ્રમાણતું ઉત્કૃષ્ટ ને બધન્ય આયુ બાલુવું. ॥ ૩૪ ॥

(૩૫) ૧ સમિહણી તથા પ્રવાપના વગેરે સૂતથી. ૨. છે સુદરં સુલ્લિવાળા. ૩. ૩૫ ॥

[એકદિવસો મનુષ્ય સુધીની કાચસ્થિતિ]
અનંતકાલોની અનંતી^૧ ને સકલ એકેદ્રિની,
અસંખ્ય છે ઉત્સર્પિણી^૨ અવસર્પિણીના માનની;
સ્વકાયસ્થિતિ વર્ષ^૩ સંખ્યાતા તણી વિકલેદ્રિની,
તિરિચ્ચ પંચેદ્રિ મનુષ્યોની જ ભવ સપ્ત^૪ આઠની. (૩૬)

[દેવ-નારકની કાચસ્થિતિ]
દેવતા ને નારકી નિજ કાયમાં ન જ^૧ ઉપજે,
સ્વકાયસ્થિતિ તેમની^૨ સ્વાયુ પ્રમાણે સંપજે;

૪. પ્રાણુદ્વાર.

[૧૦ દ્રવ્ય પ્રાણુનાં નામ]
પાંચ ઇદ્રિયો જ આસોદ્ધૈસ ને આયુષ્ય છે,
મન વચન ને કાયના બળ રૂપ કશવિધ પ્રાણુ છે. (૩૭)

[જીવજોશમાં સંભવતા પ્રાણુ.]
ઉપરોક્ત કશવિધ પ્રાણુ પૈકી^૧ ચાર છે એકેદ્રિને,
૭ સાત આઠ જ પ્રાણુ કેમથી હોય છે વિકલેદ્રિયને;

(૩૬) ૧ અનંત ભવ સુધી અથવા અનંત કાળચક્ર સુધી. ૨. જે કાળમાં આયુષ્ય શુદ્ધિ, બળ વગેરે વધે તેવો ચઢતો કાળ તે ઉત્સર્પિણી અને ઘટે તેવો ઉતરતો કાળ તે અવસર્પિણી. ૩ સંખ્યાતા હજારો વર્ષની. ૪ યુગલિક સિવાયના સતત સાત ભવ, અને આઠમે ભવ યુગલિકનો જ થાય. એ અપેક્ષાએ ૭ કે ૮ ભવ કલા છે. અયુગલિકના સતત સાત ભવ ક્યાં બાદ, એ યુગલિક ન થાય તો પણ, મનુષ્ય મનુષ્ય ભવમાં ન જાય, અને તિરિચ્ચ પંચેદ્રિય તિરિચ્ચ પંચેદ્રિયમાં ન જાય; પરંતુ અન્ય ગતિમાં જ જાય. સાત ભવ ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા (પૂર્વકોટ) વર્ષના આયુષ્યવાળામાં સંભવે, અર્થાત્ ૭ ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યાતા વર્ષ લાગે; અને આઠમા ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતા વર્ષ લાગે અર્થાત્ (ઉત્કૃષ્ટથી ત્રણ પલોપમ) અસંખ્યાત વર્ષવાળા યુગલિકનો આઠમે ભવ સંભવે છે. ત્યાંથી મરીને દેવ થાય, ત્યાંથી અવધીને મનુષ્ય અથવા તિરિચ્ચ થાય; પરંતુ નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ આઠ ભવ જ થાય, અધિક તો ન જ થાય. અર્થ આઠ ભવનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ, પૂર્વકોટી પૃથક્કવથી અધિક એવાં ૩ પલોપમ જેટલો બાણવો. અને બધ-બધી સર્વ જીવોની સ્વકાય સ્થિતિ અંતર્યામીની બાણવી. ૥૩૬૥

(૩૭) ૧ દેવ મરીને દેવ અને નારક મરીને નારક તુરત ન થાય, તેમ જ દેવ મરીને નારક અને નારક મરીને દેવ તુરત ન થાય. ૨ ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમ. એ રીતે પોતપોતાના આયુષ્ય જેટલી, દેવો કેમજ નારકોની સ્વકાયસ્થિતિ શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલી છે. ૥૩૭૦

(૩૮) ૧ સ્પર્શેન્દ્રિય, કાયયોગ, આસોદ્ધૈસ ને આયુષ્ય એ ૪ પ્રાણુ એકદિવસોને; રક્તોન્દ્રિય અને વચનયોગ સહિત ૬ પ્રાણુ બેદ્રિયોને; ધાતુન્દ્રિય સહિત ૭ પ્રાણુ તેજોન્દ્રિયોને; અગ્નિન્દ્રિય સહિત ૮ પ્રાણુ ચર્મરેદ્રિયોને; શ્રોત્રેન્દ્રિય સહિત ૯ પ્રાણુ અસંસિ પ્રચેદ્રિયોને; અને મનયોગ સહિત ૧૦ પ્રાણુ સઙ્ગિ પંચેદ્રિયોને હોય છે.

૨. દેવતા, નારકી, ગર્ભજ તિરિચ્ચ અને ગર્ભજ મનુષ્યો સઙ્ગિ પંચેદ્રિય કહેવાય.

૨અસંજિ પંચેદ્રિયને મનઝળ વિના નવ હોય છે,
દશ પ્રાણ બાણો વસંજિ પંચેદ્રિયમાંદિ હોય છે. (૩૮)

[માણની વ્યાખ્યા અને ઉપદેશજર્જિત પ્રાણદ્વારનો ઉપસંહાર.]

પ્રાણ સાથે જે વિયોગ જ તે જીવોનું મરણ છે,
ધર્મને પામ્યા નથી એવા જ જીવો જેક છે;
તે અનંતીવાર પામ્યા છે મરણ આતું અહો !
ભયંકર અપાર સંસારસાગરને વિષે નિશ્ચે કહો. (૩૯)

મૂલ-તદ ચરુસી લક્ષ્વા, સંત્વા જોણીણ દોદ્દ જીવાણં ।

પુદવાઈણ ચરુણં, પત્તેય સત્ત સત્તે વ ॥ ૪૫ ॥

દસ પત્તેય-તરુણં, ચરુદસ લક્ષ્વા હવંતિ ઇપરેસુ ।

વિગલિદિયેસુ દો દો, ચરુરો પંચિદિ-તિરિયાણં ॥૪૬॥

ચરુરો ચરુરો નારય, મુરેસુ મણુઆણ ચરુદસ હવંતિ ।

સંપિંદિઆ ય સવ્વે, ચુલસી લક્ષ્વા ડ જોણીણં ॥૪૭॥

૫. યોનિદ્વાર

[જીવજેદોમાં યોનિની સંખ્યા]

જીવોની ૧યોનિ કેરી સંખ્યા લાખ ચોરાશી જ છે,
પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ કેરી સાત^૨ જ લાખ છે;
યોનિઓ દશ લાખ છે પ્રત્યેક તરુઓની સહી,
સાધારણ વનસ્પતિકાય કેરી ચૌદ લાખ જ છે કહી. (૪૦)

ખખે લાખ વિકલેદ્રિ તણી વળી દેવને નારક તણી;
૧આર આર જ લાખ છે તિરિચ પંચેન્દ્રિ તણી;
ચૌદ લાખ જ માનવોની યોનિઓ કહેવાય છે,
એમ એ સર્વે મળી ચોરાસી લાખ જ થાય છે. (૪૧)

મૂલ-સિદ્ધાણ નત્થિ દેહો, ન આહ-કમ્મં ન પાણ-જોણીઓ ।

સાહ-અર્ણતા તેસિં, ટિઈ જિણંદાગમે મણિયા ॥૪૮॥

૩. સંમૂર્ચિત્તમ તિરિચ તથા સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્યો અસંજિ પંચેદ્રિય કહેવાય. તેમાં સંમૂર્ચિત્તમ મનુષ્યોને લાપાડપ વચનબળ નથી હોતું, માટે તેઓને સાત અથવા આઠ પ્રાણ હોય છે એટલું વિશેષ જણાવું. ॥ ૩૮ ॥

(૪૦) ૧ યોનિ=ઉત્પત્તિસ્થાન, જેનાં વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ જેમાં સરખા હોય તે એક યોનિ, અને જેનાં વર્ણાદિ ભિન્ન હોય તે ભિન્ન યોનિ. આવી ૮૪ લાખ યોનિઓ છે. ૨ આરેની દરેકની સાત સાત લાખ યોનિ ॥ ૪૦ ॥

(૪૧) ૧ દેવની આર લાખ અને નારકની પણ આર લાખ યોનિ સમજવી ॥૪૧॥

[સિદ્ધિમાં એ પાંચ દારોનો આધાર]
 સિદ્ધને નથી દેહ તેથી આયુ કે કર્મો નથી,
 દ્રવ્ય-પ્રાણો તેહથી નથી ચોનિઓ નથી તેહથી;
 એક સિદ્ધ આઠમીને સિદ્ધની સ્થિતિ કહી,
 વિષ્ણુદેવે આમને સાદિ^૧ અનંતી છે સદી. (૪૨)

મૂલ-કાલે અવાઈ-મિહને, જોનિ-ગર્હણમિ મીસને ક્ષય ।
 મમિયા મમિર્હિતિ ચિરં, જીવા જિણ-વયણમલહંતા ॥૪૧॥

[સ સાત્ત્વગુણ ધર્મના આધારે જ છે]
 અનંત ને આદિ વિનાના આ સકળ કાલે અરે!
 વિકરાળ ચોનિ-ભ્રમણથી બીઠામણા ભવ-સાધરે;
 જિનવચનને નવ પામતા છવો ભગ્ના ભમશે ખરે,
 ચિરકાળ સુધી બાણી એવું ધર્મ કર ચેતન ! અરે ! (૪૩)

મૂલ-તા સંપદ સંપત્તે, મણુએ દુલ્લહે વિ સમ્યત્તે ।
 સિરિ-સંતિ-મરિ-સિદ્ધે, કરેહ મો હજર્મ ધમ્મે ॥૪૦॥

[માટે ધર્મ પામવો એ મ યક્તિઓના કપરેસ]
 માંઘી માનવગ્રંથગી આ પરમ દુર્લભ ને વળી,
 ચંગ^૧ સમકિત રંગ પામી સુખિત-કુસુમ^૨ કેરી કળી;
 શ્રી શાંતિસૂરિ રાજ વચને સારને આ જીવનને,
 કર તે ભવિક ! ઉત્તમ પુરુષે આચરેલા ધર્મને. (૪૪)

મૂલ-પસો જીવ-વિયારો, સંલેવ-રૂઢ જાણના-હેઝ ।
 સંલિસો ઉદ્ધરિઓ, રહાઓ સય-સમુદાઓ ॥૪૧॥

[અંથનો કપસદાર]
 અદ્યમભતિવાળા જીવોના બોધ માટે હેતથી,
 ગંભીર શાસ્ત્રથી મહાસાગરથી સંલેપથી;
 ઉપકાર બુદ્ધે આ કીધો ઉદ્ધાર જીવનિચારનો,
 જીવશાસ્ત્ર જે કહેવાય છે, તે ઉર ધરો હે ભવિજનો ! (૪૫)

(૪૨) ૧ સિદ્ધગતિ જે સમયે પ્રાપ્ત થાય તે સમયે સાદિ (આદિ સંકિત), અને પામ્યા પછી સિદ્ધગતિનો અનંત નથી માટે અનંતી (અંત રહિત). એ રીતે સાદિ અનંત સ્થિતિ એક સિદ્ધની અપેક્ષાએ છે. અને સર્વસિદ્ધોની અપેક્ષાએ પ્રવાહરૂપે તો અનાદિઅનંત સ્થિતિ છે. ॥ ૪૨ ॥

(૪૪) ૧ મનોહર. ૨. પુષ્પ. ૩ શ્રી જ્ઞાનાદિ ભક્તી, શાંતિચરણ આદિનો ઉપરમ, અવિદ્યુત્તમ, કાવાચ્ય એ છે કે જ્ઞાનાદિ આત્મલક્ષમીથી અને ઉપરામ વડે મૂળતઃ એવા પીઠકર્ત્ર અને ગણધર્મોએ ઉપદેશો આપ્યા ધર્મમાં જિજ્ઞાસુ કરે આમાં મૂળ મંથકારનું નામ આવી જાય છે.

અનુવાદકની પ્રશંસિત

[અધ્યાય ૭૬]

‘શબે તેજે સદા જે કિનકરે’ સરખા બાળથી બ્રહ્મચારી,
તેવા શ્રી નેમિસૂરીશ્વર વર શુભના ‘ધામના પટ્ટધારી,
જ્ઞાની લાવણ્યસૂરીશ્વર નિજ ગુરુની શુદ્ધ આજ્ઞાનુસારી,
‘ઋષ્યકાકેન્દુ વર્ષે’ ધવલ’ સુદશમે માસ આપાઠ ભારી (૧)

એ રીતે બાલબુદ્ધિધર ભવિન્નને બોધદાતા જ સારો,
જીવો કેરા વિચારપ્રકરણ જ તણો પદ્ય બાધાનુવાદો,
કીધો સપૂર્ણ આ રાધનપુર નગરે શ્રેષ્ઠ ભાવે મુદ્દા’એ
‘નિર્ઝથાચાર-ચારી વિજયયુત સદા દક્ષ’ નામે મતીએ (૨)

॥ इति श्रीजीवविचारप्रकरणस्य पद्यमयी भावानुवाद सम्पुण. ॥

૧ શોભે ૨ સૂર્ય ૩ સ્થાન-આશ્રયના ૪ રિકમ સનત ૧૯૯૭ ની માનમા ૧
મુદિ (અધ્યાય ૭૬ ૬૭મ) ૬૪ પૂનક ૭ આધુના આના ૮ મરિત્ય ન મન
૬ મુનિગ

મુદ્રક કલકાષ ૨વજીભાઈ કોઠારી પ્રકાશક-ચીમનલાલ ગોકળદાસ શાહ મુદ્રણસ્થાન
ધી સુભાષ પ્રિન્ટરી સલાપોસ કાસ રોડ અમદાવાદ પ્રકાશનસ્થાન શ્રી જૈનધર્મ
સત્યપ્રકાશક સમિતિ કાર્યાલય જેસિમબાર્નની સડી વીજાદા રોડ, અમદાવાદ

